

replika

115
116

A SZOCIOLÓGIAI MEZŐ HETERONÓM MŰKÖDÉSMÓDJA
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZMÉNYRENDSZER –
MÁIG REFLEKTÁLATLAN – BELSŐ HIERARCHIKUS ÉS
KLASSZIFIKÁCIÓS RENDJÉVEL ÁLL ÖSSZEFÜGGÉSBEN.
MÉG HA SOKAT VÁLTOZTAK IS A TÁRSADALMI
KÖRÜLMÉNYEK A REPLIKA 30 ÉVVEL EZELŐTTI
ALAPÍTÁSA ÓTA, AZ AUTONÓM MÓDON MŰKÖDŐ
SZOCIOLÓGIA MA IS AZ EGYETLEN OLYAN CÉLKÉNT
JELENIK MEG, AMELY FELÉ TÖREKEDNÜNK ÉRDEMES.

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

REPLIKA 30

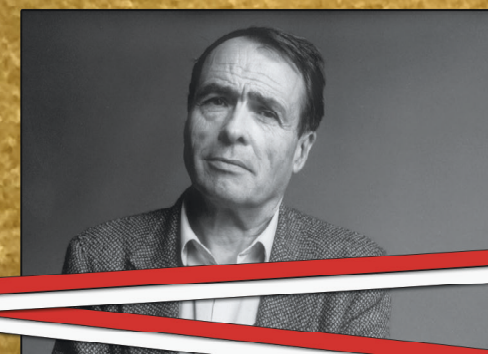
BOURDIEU 90

nka
ára: 2990 Ft

115–116
2020/2–3
AUTONÓMIA – ÜNNEP

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2020/2–3.

115–116. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Huszár Ákos, Kőszeghy László, Lajos Veronika, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária, Fáber Ágoston

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Böröcz József fényképének felhasználásával Wagner Sára tervezte.

A megjelenést támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Replika 30

Hadas Miklós és Havas Ádám	
Harmincéves a Replika	7
Hadas Miklós	
Az abszolút tekintély	
Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről	17
Pierre Bourdieu	
Egy önanalízis vázlata (részlet)	37
Bourdieu a Replikában	53
Demeter Márton	
A 30 éves Replika rövid bemutatása kritikai tudománymetriai módszerekkel	55

Nyugati fekvés / Önmásítás

Böröcz József	
A jószág máshol van: Az Európán belüli másság szabálya	69
Melegh Attila	
Kirekesztések és rasszista interakciók a kelet/nyugat lejtőn	99

Replikázás az informalitások témakörében Böröcz József Kistársadalom-kiskapuk című tanulmánya kapcsán

Czirfusz Márton	
Az informális viszonyok és az informális munka földrajza	109
Éber Márk Áron	
Összezárunk, tehát vagyunk	
A feltételes társadalmi kizárás és beengedés rendi szerveződése a kapitalista osztálytársadalmakban és az informalitás	119
Havas Ádám és Fáber Ágoston	
A heteronóm akadémia felemelkedése az EU peremvidékein	131

Populáris zene a Kádár-korszakban. Perspektívák, lehetőségek és korlátok

Havas Ádám és Wagner Sára

Újszerű vagy célszerű?

Szemelvények a szocialista populáris zene eszköztárából..... 143

Ignácz Ádám

Visszatér a múlt

Populáris zene és nosztalgia a késő Kádár-korszakban..... 151

Radnai Dániel Szabolcs

Kísérletek az ifjúsági kultúra meghaladására

Az első magyarországi koncepcióalbumok (1971–1973)..... 175

Havasréti József

Időablók

A space rock mint a hetvenes évek magyar pop/rock zenéjének egyik

meghatározó paradigmája..... 205

Osztály, réteg, vilárendszer

Szelényi Iván

A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete

Töprengő megjegyzések a *Fordulat* 26. száma kapcsán..... 225

Abstracts..... 249

Replika 30

A blokkborítón Halász István képe látható.

Harmincéves a Replika

Büszkén jelentjük, hogy a *Replika* pontosan harminc évvel ezelőtt, 1990 őszén jelent meg először. Tematikus összeállításunk e harmincéves történet négy elemére kívánja föl hívni a figyelmet. *Először is*, a folyóirat születésének egy olyan dimenzióját szeretnénk előtérbe állítani, mely – sajnálatos módon – kihullott a kollektív emlékezetből. A *Replika* ugyanis az 1988-ban létrehozott FISZOK-ból, vagyis a *Fiatal Szociológusok Klubjából* nőtt ki Antal Z. László és Hadas Miklós kezdeményezésének köszönhetően. A mából visszatekintve lenyűgözőnek tűnik az a lendület, mely az alapítókat arra készítette, hogy havonta akár nyolctíz szakmai és politikai eseményt szervezzenek. A mellékelt dokumentumok egyértelművé teszik, hogy a FISZOK a rendszerváltás egyik fontos intézménye volt; nem véletlen, hogy nagy érdeklődéssel kísért, ellenzéki szellemiségű rendezvényeit a Kossuth Klubban, vagyis az 1956-os Petőfi Kör egyik kultikus közösségi terében tartotta. Mindamellet a FISZOK egy alternatív szociológiai társaságként működő, intenzív szakmai fórumként is létezett. E szerveződések logikus következményeként született a *Replika*, melynek alapításával egy önmagát „új generációként” azonosító csoport tett kísérletet arra, hogy egy többé-kevésbé kikristályosodott programmal vitalizálja a szociológiai közéletet.

Másodszor, e tematikus összeállítás révén azt is szeretnénk láttatni, hogy e harmincéves történet talán legfontosabb szellemi referenciáját a *90 éve született Pierre Bourdieu* munkássága jelentette. Ő az a szociológus, aki még 2020-ban, halála után 18 évvel is magasan vezeti az összes nemzetközi szakmai hivatkozás toplistáját. Alakját Karády Viktor idézi föl, aki 1965-től csaknem negyven éven keresztül a „mester” közvetlen munkatársaként alkotott a párizsi *Centre de sociologie européenne*-ben; nem mellékesen ő az a szerző, aki az *Actes de la recherche en sciences sociales* című folyóiratban az alapító atyát követően a legtöbb publikációt jegyezte. A Karádyval készült Hadas-interjút egy posztumusz Bourdieu-írás követi, amelyben a szerző önmagára irányítja a szocioanalízis fegyvertárát. A saját magára

vonatkoztatott *hasadt habitus* fogalma az utóbbi években jelentős karriert futott be a francia és az angolszász szociológiában – mindenekelőtt a társadalmimobilitás-kutatásokban. A Bourdieu-vel kapcsolatos összeállítást azoknak a *Replika*-cikkeknek a listája zárja, amelyeket Bourdieu írt, illetve a francia szociológus explicit hatása alatt születtek.

A rendhagyó összeállítás *harmadik* elemével is az ünneplés és önreflexió szerves egységét kívánjuk nyomatékosítani. Demeter Márton tudománymetriai elemzése a *Replika* 30. évét vizsgálja az MTA által „A”-kategóriásnak minősített magyar, illetve hazai kiadású angol nyelvű társadalomtudományi folyóiratok kontextusában. Munkájából kiderül, hogy a *Replika* a statisztikai módszereken alapuló tudománymetria kvantitatív mutatói alapján előkelő helyet foglal el a magyar mezőnyben. A folyóiratok általános impaktjának egyik legfontosabb indikátora, az idézett dokumentumok aránya szerint a *Replika* a 14 társadalomtudományi lap között az ötödik helyen szerepel. A szerző kiemeli, hogy az idézett cikkek aránya (1,84) és az olvasottság szerint a folyóirat még az angol nyelven kiadott folyóiratok többségéhez képest is kiemelkedő teljesítményt produkált. E teljesítmény értékét növeli, ha a magyar nyelvű olvasói piac behatároltságát és a lap erőteljes elméleti orientációját is figyelembe vesszük. Számunkra e tudománymetriai próbatétel fő hozama az volt, hogy a diszciplína társadalmi státuszával és a forrásmegvonásokkal összefüggő korlátok ellenére is igazolva láttuk: a *Replika* nemcsak fent van a térképen, hanem a magyar nyelvű interdiszciplináris társadalomtudomány egyik legfontosabb műhelyének tekinthető.

Az ünnepi blokk *zárásaként* a *Replika* alapításának 30. évfordulója alkalmából szervezett szabadegyetemi rendezvényünk programját közöljük. Nem véletlenül választottuk a „szabadegyetem” műfaját, hiszen ez a szóösszetétel (szabad + egyetem) különös súllyal bír az egyetemi autonómiával szembeni erőszakos támadások közepette. Ahogy az itt közölt szekcióbeszélgetések címeiből is kiderül: olyan témaköröket igyekeztünk középpontba állítani, amelyek nem csupán a *Replika* elmúlt harminc évének interdiszciplináris szellemiségét tükrözik, hanem arra is alkalmasak, hogy a jelen korszak legfontosabb társadalmi problémáira reflektáljanak. Sajnos a 2020. október elejére szervezett programot az utolsó pillanatban le kellett mondanunk a világjárvány egyre fenyegetőbb terjedése miatt. Ugyanakkor rengeteg pozitív visszajelzést kaptunk a tematikus szekcióbeszélgetések résztvevőitől és potenciális hallgatóitól, ezért továbbra is feltett szándékunk, hogy 2021 februárjában megrendezzük a szabadegyetemet – ha másképp nem megy, akár online formában.

Budapest, 2020. október 23.

Hadas Miklós és Havas Ádám

FISZOK PROGRAM 1989. MÁRCIUS

- Március 13. 18 óra - FISZOK-FÓRUM
A munkásosztály a Paradicsomba megy?
A munkáslét a szociológia tükrében.
Vendég: Laky Teréz, Solt Ottilia, Munkás-
szolidaritás Független Szakszervezet
Vitavezető: Dávid János
Helye: Kossuth Klub /VIII. Muzeum u. 7/
- Március 22. 14 óra - SZOCIOLÓGIAELMÉLETI KÖR
A jog és a társadalom értelmi felépített-
sége /Gadamer/
Vitaindító: Pokol Béla, Paczolai Péter,
Tokaji László
Helye: Kossuth Klub
- Március 23. 14.15 óra - HATALOMELMÉLETEK ÉS A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON szekció
Senki földjén. /A politikai elitről/
Vendég: Horváth Ágnes, Szakolczai Árpád
Vitavezető: Bruszt László
Helye: Művészettörténeti Tanácsterem
I. ker. Uri u. 62. félelelet
- minden szerdán 17.30 ó - ACADEMIC WRITING COURSE
Vezeti: Melegh Attila
Helye: MKKE, Szociológia Tanszék
IX.ker. Dimitrov tér 8.
- A HAJNAL ISTVÁN KÖR - TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET PROGRAMJA:
- Márc. 13. 13.30 óra - MUHELYVITA: A nemességkutatás újabb eredménye
Előadók: Hudi József - Ódor Imre
Helye: MKKE 118/2 szoba
- Márc. 29. 14 óra - PLENÁRIS ÜLES: Michel Foucault helye a társa-
dalomtudományos gondolkodásban
Előadók és korreferátorok: Klaniczay Gábor,
Kelemen János, Rév István
Helye: MKKE, 3001 terem

FISZOK PROGRAM 1989. FEBRUÁR

Febr. 13. 18 óra - FISZOK-FÓRUM

Miként lehetséges a politikai átmenet a parlamenti demokráciáig?

A kerekasztal-beszélgetés résztvevői:

Pártay Tivadar - Kisgazda Párt

Gergely András - Magyar Demokrata Fórum

Magyar Bálint - Szabad Demokraták Szövetsége

Hegedüs István - Fiatal Demokraták Szövetsége

Révész András - Szociáldemokrata Párt

Vitányi Iván - Új Márciusi Front

Vitavezető: Körösekényi András

Helye: Kossuth Klub / VIII. Múzeum u. 7. /

Febr. 22. 14 óra - SZOCIOLÓGIAELMÉLETI KÖR

Richard Münch Habermas és Luhmann kritikája

Vitaindító: Karácsony András, Pokol Béla

Helye: Kossuth Klub

Febr. 22. 17 óra - ACADEMIC WRITING COURSE

/újraindul/

Vezetője: Melegh Attila

Helye: MKKE, Szociológia Tanszék

IX. Dimitrov tér 8.

Febr. 23. 14 óra - HATALOMELMÉLETEK ÉS A POLITIKAI RENDSZER VIZSGÁ-
LATA MAGYARORSZÁGON szekció

A gazdasági elit rekrutációja

Vendég: Lengyel György

Szekcióvezető: Bruszt László

Helye: Művészettörténeti Tanácsterem

I. ker. Uri u. 62. félelelet

FISZOK PROGRAM 1988. NOVEMBER

- Október 26. 14 óra - SZOCIOLÓGIAELMELETI KÖR
Az idő szociológiája
Vitaíndító: Karácsony András, Pokol Béla
Helye: Kossuth Klub /VIII., Muzeum u.7/
- November 1. 17.30 óra - ACADEMIC ENGLISH COURSE
Vezetője: Melegh Attila
Helye: MKKE, 322-es terem /IX. Dimitrov tér8/
- November 3. 14 óra - HATALOMELMELETEK ÉS A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON szekció
Adminisztratív piac elmélete /Vertikális alkurendszer empirikus elemzése/
Vendég: Szalai Erzsébet, Lengyel László
Szekcióvezető: Bruszt László
Helye: Művészettörténeti Tanácsterem
I. ker. Uri u. 62.
- November 9. 14 óra - MIT TUDUNK, S MIT /MIÉRT/ NEM TUDUNK
A MAI MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETÉRŐL?
Szekcióvezető: Győri Péter
Helye: Kossuth Klub
- November 16. 19.30 óra - SZOCIOLÓGUS PORTRÉK szekció
Vendég: Márkus István
Házigazda: Kiss József
Helye: Rajk László Szakkollégium
VIII., Makarenkó u. 20.
- November 23. 18 óra - " A HELYET KERESŐ MAGYARORSZÁG " szekció
Eszmetörténeti, politikatörténeti sorozat.
1. Eötvös gondolkodói és politikusi személyisége, liberalizmusának alapkérdései
Vendég: A téma kutatói és neves szakértői
Vitaíndító: Juhász Erika
Helye: MKKE, Szociológia Tanszék, 123.2szoba
- November 23. 19.30 óra - SZOCIOLÓGUS PORTRÉK szekció
Vendég: Juhász Pál
Házigazda: Kiss József
Helye: Rajk L. Szakkoll. /VIII. Makarenkó 20/
- November 29. 18 óra - PLENÁRIS ÖSSZEJÖVETEL
Kongresszus után. Beszélgetés a FIDESZ vezetőivel.
Vitaíndító: Bruszt László
Helye: Kossuth Klub /VIII. Muzeum u.7./
- November 30. 14 óra - SZOCIOLÓGIAELMELETI KÖR
Az intimszféra szociológiája /N. Luhmann
" Liebe als Passion c. könyvének kategóriájáról/
Vitaíndító: Karácsony András, Pokol Béla
Helye: Kossuth Klub

FISZOK PROGRAM - 1988. május

május 4. "Szociológus Portrék". Vendég: Ferge Zsuzsa
19 óra, helyszín: VIII. Makarenko u. 20. Kiállítóterem

május 9. Plenáris összejeövetel: Az ifjúság politikai arculata
Vendégek: HNF OT, KISZ KB, FIDESZ képviselői
18 óra, Kossuth Klub, VIII. Múzeum u. 7.

május 11. "Szociológus Portrék". Vendég: Kolosi Tamás
19 óra, VIII. Makarenko u. 20., Kiállítóterem

május 13. "Empirikus Szociológiai Szeminárium"
Az élettörténeti módszer és a kulturális tőke empirikus
operacionalizálása II.
Szekcióvezető: Róbert Péter
14 óra, Kossuth Klub, VIII; Múzeum u. 7.

május 18. "Szociológiaelméleti Kör"
A társadalmi lét tudásszociológiai "puhasága"
/Niklas Luhman tudásszociológiájának kiindulópontjai/
Vitaindító: Karácsony András, Pokol Béla
14 óra, Kossuth Klub, VIII. Múzeum u. 7.

május 25. "Empirikus Szociológiai Szeminárium"
Egyenlőtlenségek többgenerációs újratermelődésének
vizsgálata
Vitaindító: Róbert Péter
14 óra, Kossuth Klub, VIII. Múzeum u. 7.

FISZOK PROGRAM - 1988. április

április 13. Szociológus portrék

19 óra vendég: Hegedűs András

szekcióvezető: Fábíán Tamás

Rajk Kollégium kiállítóterme (Bp. VIII. Makarenkó u.20.)

április 18. 18 óra - Plenáris összejeövetel

Fórum a sajtónyilvánosságról

meghívottak: Halmai Gábor (MKKE)

Haraszti Miklós (Beszélő)

Hirschler Richárd (HVG)

?

vitavezető: Bozóki András

Kossuth Klub (Bp. VIII. Múzeum u. 7.)

április 20. 14 óra - Szociológiai elméleti kör

A marxista kategóriák, a funkcionalizmus és a
a rendszerelmélet

vitaindító: Gedeon Péter

Kossuth Klub

április 20. 19 óra - Szociológus portrék

vendég: Andorka Rudolf

Rajk Kollégium

április 25. 18 óra - Reform és modernizáció szekció

Egy iskolareform körvonalai

meghívottak: Andor Mihály (Művelődéskut. Int.)

Csákó Mihály (szabadúszó)

Halász Gábor (Oktatáskut. Int.)

Takács Géza (OPI)

szekcióvezető: Hadas Miklós

Kossuth Klub - Kártyaterem

április 27. 14 óra - Empirikus Szociológiai Szeminárium

Az élettörténeti módszer és a kulturális tőke
empirikus operacionalizálása

Szekcióvezető és vitaindító: Róbert Péter

Kossuth Klub

április 27. 19 óra - Szociológus portrék

vendég: ?

Rajk Kollégium

FISZOK PROGRAM 1988. MÁRCIUS

A rendezvények színhelye a Kossuth Klub. /VIII., Múzeum u. 7./.

Február 29. 18 óra - Reform és modernizáció szekció

Humán reform körvonalai

Vendég: Zsolnai László, Kamarás István,

Levendel László /?/

Házigazda: Hadas Miklós

Március 4. 13,30 óra - Társadalmi szervezettség és szerveződés:

"helyi önkormányzat szekció"

Érdekszolidaritás, öngazgatás, demokrácia-

-Bibó és a magyar közigazgatás reformja
1945-50

Vendég: Gyarmati György

Házigazda: Kiss Rita

Március 14. 18 óra - Plenáris összejevetel. Beszélgetés a 20.

szakszervezet létrehozásának körülményeiről

Vendég: Antal Z. László, Gyarmati György,

Öry Csaba, Péter Katalin

Március 18. 13,30 óra -Helyi önkormányzat szekció

A szociális dolgozók problémái

Vendég: Gosztonyi Géza és munkatársai

Házigazda: Kiss Rita

Március 21. 18 óra - Politikai szociológia szekció

Gramsci: A hegemoniáról és a pártról

Vendég: Szabó Tibor

Házigazda: Simon János, Stumpf István

Március 23. 14 óra - Szociológiai elméleti kör

A társadalmi alrendszerek meghatározásának
Problémái

Vitaindító: Pokol Béla, Karácsony András,

Gedeon Péter

g

Tájékoztató

a FISZOK 1988. februárjára tervezett programjairól

MKKE Szociológiai Tanszék. 1988. február 3-án szerdán 10 órakor

1. Tekintettel arra, hogy január 8-án 19^h előtt számos kérdés megvitatása függőben maradt, ezúton hívunk meg minden érintettet a FISZOK tevékenységével, szervezetével kapcsolatos beszélgetés folytatására.

Napirendi pontok:

1. A FISZOK működési körülményei
2. A februárit követő plenáris összejövetelek programja *Jul. Papp - G. J.*
3. A szekciók programja
4. A FISZOK-farsang megszervezése

Kérjük, hogy a szekciók vezetésére vállalkozók szekciójuk programját foglalják írásba, s azt legkésőbb február 3-ig juttassák el hozzánk! Örömlénk, ha a FISZOK szervezeti felépítésével és működésével kapcsolatos elképzeléseiteket is írásban fogalmaznátok meg!

/Mivel a tanszék legnagyobb helyiségébe max. 30 ember fér be, ezért kérünk, hogy egy intézményből vagy baráti körből csak akkor jöjjetek többen, ha eltérő elképzeléseitek vannak./

2. 1988. február 12-én: FISZOK-FARSANG.

Szeretnénk e napon megrendezni a Közgazdasági Egyetem 1952. február 12-iki farsangi bálját. Azaz: szigorúan a kornak megfelelő öltözködés, viselkedés, zene, tánc stb. követelményeit betartva lehet részt venni a mulatságon. Várjuk az önkéntesek jelentkezését, akik valamilyen történelmi személy alakítására, akció megszervezésére, a bált megelőző műsorban való fellépésre, beszéd tartására vagy akár kellékek beszerzésére stb. vállalkoznak. Telefonáljatok február harmadika előtt a tanszékünkre /175-172/ és keressétek Fábián Tamást vagy Hidas Miklóst!

3. x 1988. február 15-én 18^h-kor a Kossuth Klubban plenáris összejövetel.

Bihari Mihály Reform és demokrácia c. dolgozatának "program" c. fejezetéről beszél. Felkért hozzászólók: Halmai Gábor és

Kiss János.

Kedves Barátunk!

Az elmúlt években többekben is fölmerült egy olyan fórum iránti igény, amelyen a fiatal szociológusok és a rokon társadalomtudományok pályakezdő képviselői nyilvánossághoz juthatnak és megvitatják az őket leginkább foglalkoztató szakmai és társadalmi kérdéseket /pl. fiatal szociológusok I. konferenciája, 1987./.

Szeretnénk folytatni és kiteljesíteni a kezdeményezéseket.

Ezért - élve a TIT által fölkinált lehetőséggel - 1988 januárjától létre kívánjuk hozni az egyelőre havonta egyszeri összejöveteli lehetőséget biztosító

FIATAL SZOCIOLÓGUSOK KLUBJÁT /FISZOK/

azzal a céllal, hogy

- intenzívebbé tegyük a különböző szociológiai és társadalomtudományi műhelyek pályakezdő kutatói közötti szakmai és emberi kommunikációt;
- részt vállaljunk az egyre mélyülő magyarországi válság által fölvetett társadalmi kérdések megvitatásában.

Mindenképpen arra törekszünk, hogy a FISZOK ne válhasson egy zárt szakmai-intézményi csoport másokat kirekesztő fórumává. Ezért kérünk, hogy 1988. január 8-án, pénteken 17 h-ra gyere el a Kossuth Klubba, és az első előadást megelőző beszélgetés során te is fejtsd ki elképzeléseidet a FISZOK további programjával, szervezeti felépítésével, működési lehetőségeivel kapcsolatban!

Érdemi részvételedd örömmel töltene el bennünket:

Bárdossy György

Fábián Tamás

Hadas Miklós

MKKE Szociológiai Tanszék

Tel: 175-172

Hadas Miklós

Az abszolút tekintély

Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről

Absztrakt: Karády Viktor, aki 1965-től csaknem negyven éven keresztül volt a párizsi *Centre de Sociologie Européenne* munkatársa, egy személyes hangú interjúban foglalja össze Pierre Bourdieu-vel kapcsolatos emlékeit. Beszámolója árnyalt képet ad a „fiatal zseni” szakmai kvalitásairól, a Bourdieu által 1975-ben alapított *Actes de la recherche en sciences sociales* szerkesztésének műhelymunkájáról – mely tudományos folyóiratban a második legtöbbet publikáló szerző Karády lett a nyolcvanas éveket követően. Érzéketes leírásokat olvashatunk a *Centre* közösségének belső dinamikájáról és Bourdieu összetett, olykor paranoid vonásokról sem mentes személyiségéről. S miután Karády egy bő évtizeden át szerkesztője volt a *Revue française de sociologie*-nak, s emellett igen közel állt Raymond Aronhoz, visszaemlékezése nem csupán Bourdieu és Aron konfliktusokkal terhelt kapcsolatáról számol be, hanem képet ad arról is, hogy a francia szociológia más műhelyeinek képviselői hogyan viszonyultak a Bourdieu-iskola tevékenységéhez.

Kulcsszavak: Pierre Bourdieu, Karády Viktor, Raymond Aron, *Centre de sociologie européenne*, francia szociológia

Hadas Miklós: *Amikor már rendszeresen publikáltál az Actes de la recherche en sciences sociales-ban, Bourdieu egyszer azt mondta neked, ironikusan, hogy egyre rosszabbul írsz. Ezzel mire utalt?*

Karády Viktor: A lelkébe nem láttam, de több minden lehetett ebben a folyosóvégi megjegyzésben. Mindenekelőtt az, hogy tényleg rosszul kezdtem írni a hely normái szerint. Ehhez azt kell tudni, hogy a főbb csapattársak, többnyire az *École normale* diplomásai vagy legalábbis az oda vezető előkészítő osztályok (*prépas*) diákjai voltak, akik már az elit középiskolákban szívták magukba a legnívósabb akadémiai írástudást. Mindez nálam hiányzott. Másrészt a kezdeti kísérletezéseim után akkoriban, a '70-es évek második felében jutottam el oda, hogy összetett statisztikai elemzésekre épülő tanulmányokat kezdtem írni a francia szociológiai iskola intézményesüléséről, a napóleoni egyetem bölcsész részlegeinek működési logikájáról vagy éppen a feudalizmus utáni magyar társadalom korábban nemigen kutatott egyenlőtlenségeiről. Ezek a tanulmányok aztán mind gyakrabban jelentek meg az 1975-ben alapított *Actes*-ban. Minden hozzáértő tudja, mennyire kényes feladat összetett kvantitatív adatokat értelmezni – akár anyanyelven is. Én pedig hajlamos voltam az adatelemzés nehézségeit hosszú, sokszorosán összetett mondatokban leküzdeni. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a szövegeimet a folyóirat olvasószerkesztőjének, kedves fiatal kolleginámnak, Pascale Maldidier-nek kellett átpofoznia. Íráskészségem ironikus lekicsinylése talán ennek szólhatott. Ugyanakkor ebben a megjegyzésben bizonyos elismerést is éreztem, azt tudniillik, hogy hozzánk tartozol, csak hát stíláris értelemben még nem vagy a mi szintünkön. És ez igaz is volt, mivel én valóban nem írtam folyékonyan azon a nyelven, ami megfelelt volna egy olyan szellemi piac legmagasabb igényeinek, ahol fetisizált státusza volt a stíláris kitűnőségnek. Hasonlót angol vagy német előadásaim vagy tanulmányaim kapcsán – mely nyelveket sokkal szerényebb szinten gyakoroltam – soha nem éreztem. A stíláris kitűnőség és keresettség igénye egyébként legegyszerűbben abban érhető tetten, hogy minden francia írástudó mellett, ha fogalmaz, ott van az egyik klasszikus egynyelvű nagyszótár, a *Larousse* vagy a *Robert*. Én középiskolai tanulmányi versenyt nyertem magyar irodalomból annak idején, anélkül, hogy tudtam volna egynyelvű magyar szótár létezéséről...

Bourdieu egyébként nemcsak kiváló stilisztá volt persze, hanem igen komplex gondolkodó is, egy új totál társadalom-vízióval, ami majd minden sorából kisüt. Ebben, mint József Attilánál – „*Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált*” – az aktorok, szervezetek, rétegek, osztályok öröksége, adottságai, önérvényesítő készsége, hatalmi helyzete s a bevett törvények és szabályok logikája a meghatározó, ám úgy, hogy „a törvény szövődése mindig fölfeslik valahol”. Nem beszélve az adott „mezőkben” folyó helyezkedés és pozícióharc dinamikájáról. Leegyszerűsítve, talán e kettő – a stílus és a vízió – teszi zseniális szerzővé, és néhány sorának olvasásával már egyedülállóan felismerhető szellemi alkotóvá. Ehhez filozófiai szakképzettsége mellett erős klasszikus műveltsége is hozzájárul, ami szociológusok között igencsak ritka. Kezdetben ugyanis klasszika-filológiát akart végezni az *École normale*-ban, de aztán átváltott filozófiára, s ezt követően folytatta szociológiával, mégpedig az elméletalkotás magas igényével. Ugyanakkor folyton azt hangoztatta, hogy ő nem egy elméleti szociológus, hanem mindaz, amit elméletben csinál, empirikus kutatói tapasztalatából származik. És valóban: elméletei általában konkrét kutatási eredmények értelmezését célozták. Bizonyos értelemben

az ő nyelve ellentmond a klasszikus francia stílusideálnak. A francia tudományos nyelvi hagyomány kifejezetten egyszerű, tömör, lényegre törő. Durkheim és a durkheimianusok is ezt a hagyományt követték. Bourdieu szövegeiben viszont egyfajta állandó „nyelvi túllicítálás” van. Ez lényegében azt jelenti, hogy ha felállít egy tételt, azt egy füst alatt elkezd minősíteni, behatárolni, „dekonstruálni”, hogy persze így van, de nem teljesen, mert vannak olyan körülmények, amelyek közepette egészen másképp van, és a más körülmények sem önmagukban működnek, mivel ezek mögött további tényezők állnak. És így tovább... Így születnek meg nehéz és veretes szövegei, amelyek azonban grammatikailag és nyelvi képeikben is gyakran rendkívül frappánsak. Az egyetlen nyelvi hagyomány, amelyre támaszkodhatott volna, de ezt csak feltételesen állítom, Bergson nyelve volt, akihez egyébként intellektuálisan semmi köze sem volt, hiszen a pozitivista szociológia szemben állt Bergson kezdetben hihetetlenül népszerű szubjektivizmusával. A Durkheim-iskola maga is egyfajta „ellen-Bergson-iskola” volt, annak ellenére, hogy egyes durkheimianusok (pl. Halbwachs) fiatal korukban nem vonhatták ki magukat Bergson hatása alól. Ez egyébként, ahogy nemrég kimutattam, még a magyar sajtóban is tetten érhető. (Karády 2020, 1.4 fejezet)

H. M.: *Ha ezt a bourdieu-i nyelvet a normalienek, vagyis az École normale-on végzetek nyelvéhez viszonyítjuk, mondjuk a Foucault vagy Derrida által használt nyelvhez, akik nagyjából vele egy időben jártak ebbe az elitképző intézménybe, akkor mit tudunk róla mondani? Mert náluk is megvan a nyelvi eredetiségre való törekvés, amelyet valószínűleg ez az iskola kondicionált.*

K. V.: Igen. Úgy is mondhatnánk, hogy ebben a „posztmodern” nemzedékben nyelviileg is eredetinek kellett lenni, új szavakat, új fogalmakat, új fordulatokat, nemritkán új mondat-szerkezetet kialakítani. Az eredetiséget stílusosan is hangsúlyozni kellett. Az ambiciózus *normalien* továbbra is marsallbottal indult a pályáján, de az egyetemi sikerhez a '60-as, '70-es évek új, szellemi *Gründerzeitjének* korában fontos volt az is, hogy mindezt saját nyelvének kimunkálásával megalapozza.

H. M.: *Te amolyan intello-touriste-nak, azaz egyfajta értelmiségi turistának lettél nyilvánítva. Ezt hogy kell értenünk?*

K. V.: Ez 1965-1966-ban, tehát a legelső évben lehetett, amikor Raymond Aron oldalán beke-rültem ebbe a csoportba, amelyben elvárás volt az aktív kutatási tevékenység. Ekkor még nem volt kijelölt szakterületem, több témába is belekóstoltam, olvastam ezt-azt, de különösebben semmihez sem értettem. Leginkább a *Bibliothèque nationale*-ban töltöttem a napjaimat, nem pedig a szűkös irodánkban a rue Monsieur-le-Prince alján, Auguste Comte házában. Ezt, úgy látszik, egyesek zokon vették, mivel úgy gondolták, hogy nem dolgozom eleget. Egyszer Luc Boltanski keményen fel is róttá ezt, mondván, hogy „irodai dolgozók” vagyunk, jelenléti kötelezettséggel. Első hosszabb beszélgetésünkkor hozta fel Bourdieu, hogy az általa vezetett kutatóközpont, a *Centre de sociologie européenne* nem tűr el turistát, bár ez nem is volt igazán beszélgetés, mert inkább csak ő monologizált. Kioktatólag tanácsolta, hogy vannak itt kollégák, akik több gyakorlattal rendelkeznek, és kövessem az ő példájukat. Ez némileg sokkolt engem, mert az egyik fiatalabb kollégára is utalt, aki azon kívül, hogy számára bedolgozott, nemigen tett le semmit az asztalra. Tulajdonképpen ez volt az első beszélgetésünk.

H. M.: *Ez egy kicsit arrogáns így elsőre, nem?*

K. V.: Igen, eléggé agresszívnek éreztem én is. Ezzel ők jelezni kívánták, hogy hol a helyem.

H. M.: *És te voltál az egyedüli intello-touriste, vagy volt más is?*

K. V.: Nem volt más hasonló belső *outsider*. Ez már egy eléggé zárt közösség volt kezdetben is. Egyébként ez a minősítés annak a percepciónak a terméke lehetett, hogy én hivatalosan Aron beosztottja voltam. Volt egy státuszom – *collaborateur technique au CNRS* –, ami tulajdonképpen viszonylag előnyös pozíció volt, mivel technikai asszisztensként több kutatási prémiumot kaptam, mint később, amikor önálló kutatóvá avanzsáltam.

H. M.: *Milyen volt a viszony Aron és Bourdieu között?*

K. V.: Nagyon egyszerű, illetve nagyon bonyolult, merthogy formálisan ez egy „Aron-intézet” volt, amit a CNRS mint pénzosztó és foglalkoztató szerv támogatott. Ennek a titkára volt Bourdieu, aki úgy volt Aron helyettese, hogy ezekben az években Lille-ben tanított egyetemi adjunktusként (*maître assistant*). A hatvanas évek közepén még nem az *École des hautes études*-ön volt státusban, mint később, amikor kinevezték „*directeur d'études*”-nek. A felállás az volt, hogy Bourdieu a kutatásokat szervezte, Aron pedig megpróbált támogatásokat biztosítani és – amikor kellett – elsimítani azokat az ellenséges hullámokat, melyeket Bourdieu és Passeron egyes fontosabb kortársakat érintő kritikái kiváltottak. Aron azonban a kutatásokba egyáltalán nem szólt bele.

H. M.: *Tehát az inkább jobboldali Aron volt a baloldali Bourdieu főnöke.*

K. V.: Formálisan Aron volt a főnök az 1968 májusi krízisig és szakításig, ám a tényleges kutatások nagyrészt Bourdieu-ék szabadon szervezhették.

H. M.: *De a kommunizmusellenesség tekintetében közös nevezőn voltak...*

K. V.: Pontosan! Bourdieu mindig hangoztatta, hogy ő sohasem volt kommunista, szemben az *Ecole normale*-beli, sokszor Párizs legjobb negyedeiből származó kortársaival. Persze azért a *Normale*-on ő is járt a kitűnő revizionista pártfilozófus, Louis Althusser szemináriumaira. Amikor Passeron-nal publikáltak egy Lévi-Strauss-ellenes – nagyon elméleti – tanulmányt, akkor Aron rögtön megkereste Lévi-Strauss-t azzal, hogy ez nem támadás, csak egy reflexió. Ezekben a kezdeti években mindig Bourdieu vagy néha Passeron mondta meg, mit fogunk kutatni közösen, és hogyan kell azt csinálni. Szűk informális körökben történtek az ilyesfajta döntések, én kevés ilyenben vettem részt. Például az egyik kutatás, amibe belefolytam, egy orvostanhallgató-felmérés volt, amit Passeron vezetett. Ez egy kérdőíves és interjú felvétele alapján alapult, írtam is belőle egy cikket, aminek sajnos nyoma veszett. Akkoriban még nem voltam tisztában azzal, amit minden amerikai PhD-s tud, hogy ha az ember két szót beszél nyilvánosan, vagy hozzászól egy konferencián, akkor rögtön beírja a CV-jébe, hogy részt vett egy nemzetközi vitában. 1968 felé engem már főként a Mauss-kiadás kötött le, de azért

mintegy mellékesen végeztem kutatást az HEC-ben (*Ecole des hautes études commerciales*), a legrangosabb francia menedzserképző iskolában. Ott interjúztunk egy barátommal, aki a *Centre „kültagjaként”* volt jelen, és vele megcsináltunk egy szokásos kérdőíves munkát, aminek egyes eredményei aztán 15 vagy 20 év múlva beépültek a *Noblesse d’État*-ba. Tehát lényegében csak marginálisan vettem részt az intézet életében, és a későbbiekben én is – hasonlóan a többiekhez – saját anyagaimon dolgoztam.

H. M.: *Milyen volt ez a közösség? Bourdieu abszolút domináns volt? Volt esetleg valaki, aki megkérdőjelezte az autoritását, és szembefordult vele? Milyen volt ennek a közegnek a dinamikája ’68 előtt? Hogyan alakultak ki az egyes témák, tevékenységi körök?*

K. V.: 1968 előtt még Passeron is ott volt, de nem nagyon aktivizálta magát. A szellemi központ mindig Bourdieu volt – ez vitathatatlan. Szemináriumokat is tartott nekünk többé-kevésbé rendszeresen, bár lehet, hogy ez inkább már a hetvenes években volt, s amelyekre én nem mindig mentem el. Előfordult, hogy más is tartott beszámolót valakinek a cikkéről vagy bármilyen egyéb témáról. ’68 előtt már bőven ott volt Grignon is, noha ő utánam jött. Az ő doktorija (Grignon 1971) egy jó munka volt a szakközépiskolákról, vagyis a nem klasszikus gimnáziumokról, amelyek alsóbbrendűnek számítottak a francia iskolák hierarchiájában – akárcsak Európa más országaiban. Ez az alsóbb osztályok felemelésére és a kapitalistaiskáderek képzésére szánt középiskola-típus volt. Emlékszem, Bourdieu ennek kapcsán szó szerint azt mondta: „*Voilà un petit sujet et un grand objet!*” (Íme egy kis kutatási terület, amely hatalmas téma!). Implicite benne volt a levegőben, hogy mi mást akarunk, mint a többi szociológus: szeretnénk visszatérni a durkheimi kutatóhagyományhoz, mégpedig egy nagyon erős marxi és weberi inspirációval. Rétegekben és osztályokban gondolkodtunk, és persze az egyenlőtlenségek vizsgálatára koncentráltunk. Bourdieu írt egy nagyon fontos cikket – legalábbis akkor úgy tűnt nekem – a vallásosság funkcióiról, amelyben erős weberi rezonanciák voltak. Evidens volt az is, hogy a többi párhuzamos kezdeményezést illet lenézni – a tömegkultúra akkoriban divatos szociológiáját például nem kellett komolyan venni, mivel ebben sem a rétegződést, sem a többi kemény struktúra hatását nem tisztázták. S noha a strukturalizmus absztraktabb irányzatáról, amit Lévi-Straussék műveltek, nemigen mondtak csúnyákat, mégis pontosan tudtuk, hogy attól is tartózkodni illik.

H. M.: *A tudomány tudománya és a reflexivitásban, illetve az Esquisse pour une auto-analyse-ben (Egy önanalízis vázlata) Bourdieu azt írja, hogy a ’60-as évektől fogva részben a filozófiával, részben a „vad empirizmussal”, valamint a Sorbonne-on intézményesült, amerikai jellegű szociológiával szemben próbálta a saját szociológiáját létrehozni. Ez utólagos konstrukció, ami a ’90-es évek végén született, vagy már érezhető volt akkoriban is?*

K. V.: Igen, ez érezhető volt. Hozzátenném, hogy Alain Touraine-éktől és Michel Crozier-éktől is elhatárolódtunk. Emlékszem, egyszer kíváncsiságból elmentem megnézni, hogy milyen a Crozier-féle szeminárium, ahol éppen Bourdieu volt a meghívott előadó. Bourdieu csodálkozva s talán kissé szemrehányóan vont kérdőre, hogy mit keresek ott. Hát, mondtam, jöttem érdeklődni, hogy mi folyik itt a Politikatudományi Főiskolán, a *Sciences Po*-n, ahol Crozier csillaga a zenitjén állt.

H. M.: *És ennek ő örült? Vagy nem különösebben? Egyáltalán, mennyire volt hiú és narcisztikus?*

K. V.: Azt hiszem én is, mint sokan, hogy rendkívül érzékeny és erősen narcisztikus beállítottságú volt. Gondolom, jórészt ebből is fakadtak a nagy összeveszések, kiátkozások, kiebrudalások, mivel úgy érezte, hogy nem fogadják el feltétel nélkül azt, amit képviselt. Egy példa a '80-as évekből: kitűnő francia-algériai kolléganőmet és barátomat, Fanny Colonnát például elég brutálisan kiutasították az intézetből, miután elkövette azt a hibát, hogy írt egy kritikát az algériai tárgyú *Le déracinement*-nal (Az elgyökértelenedés) kapcsolatban, amit Bourdieu Abdelmalek Sayad berber-algériai kollégánkkal közösen publikált. Fanny azt állította, hogy az algériai szabadságharc alatt szó sem volt a kényszerből áttelepítettek elgyökértelenedéséről. Az ugyan igaz, hogy a szegény berbereket sokszor átzsúppolták egy város szélére, hogy a francia hatóságok szeme előtt legyenek, de Fanny szerint az alapvető falusi viszonyok és mikroszociológiai struktúrák ebben az új közegben is fennmaradtak. Úgy látszik, ezen Bourdieu rettentően fölháborodott. Én egy szobában dolgoztam Fannyval. Egszer csak bejött Grignon, és azt mondta, hogy olyanokat, akik így viselkednek, nem tudják befogadni a *Centre*-ban, tehát tessék távozni! Ez egyértelmű sztálinista lépés volt. Ezt meg is mondtam Bourdieu-nek, de sajnos csak később, és ő azt válaszolta, hogy „miért nem szolt akkor”? Ha szoltam volna, akkor persze elképzelhető, hogy engem is kitesznek.

H. M.: *És hova ment Fanny?*

K. V.: Egy pár nap múlva kikísértem őt a lifthez – elég látványosan, hogy mindenki lássa. Aztán minden nehézség nélkül talált magának egy befogadó CNRS-intézményt. Tudtommal ő Bourdieu-vel készítette mindkét doktorátusát, és később is algériai témákon dolgozott tovább.

H. M.: *Azt is írod az önéletrajzi szövegedben (Karády 2020: 20), hogy ezek a kollégák szolgálatkész normalienek voltak, anélkül, hogy ténylegesen is mind normalienek lettek volna. Kik voltak ezek? Honnan jöttek?*

K. V.: Luc Boltanski, Claude Grignon és Monique de Saint-Martin nem, viszont Bourdieu, Robert Castel, Jean-Claude Chamboredon és Jean Claude Passeron a Normale-on szereztek filozófiából tanári diplomát (*agrégation*). Ez megmutatkozott abban is, hogy kivel volt Bourdieu tegező viszonyban. Tudtommal csak azokkal, akikkel a *Normale* szokásjoga szerint ez kötelező volt, tehát akik ott közeli évfolyamokra jártak. Gyakorlatilag mással nem is tegeződött. Nagyon komolyan betartotta ezeket a szabályokat. A csoporton belül sem tegeződött mindenki az idősebbekkel vagy a nőkkel. A keresztnéven szólított sem volt általános. Engem például szinte mindenki a vezetéknévemen szólított, ritkán Viktornak. Mindez megfelelt a Bourdieu diktálta szabályrendnek, amelyben minden részlet számított, mégpedig egyfajta „túlinterpretált” módon. Emlékszem, egyszer egy szeminárium után valamelyik kutatási tervéről beszélgettünk, talán a fotózással kapcsolatos kutatásról, és én belekotyogtam, mondván, hogy ezek részletkérdések. Erre keményen odaszólt nekem, hogy „*Karády, il n'y a pas de détails!*” (Karády, semmi sem részletkérdés!).

H. M.: *Térjünk vissza még arra, mivel nem értem pontosan: mit jelent az, hogy „szolgálatkész normalien”?*

K. V.: Ez az én minősítesem. A szolgálatkész azt jelenti, hogy Bourdieu szellemében kellett dolgozni, mivel ő az abszolút tekintély. A *normalien* pedig azt jelenti, hogy a legmagasabb igénynek megfelelő minősége legyen annak, amit az ember produkál. Nehéz volt ehhez alkalmazkodni, mert én tényleg kulturálisan és előképzettségem szerint is *outsider* voltam, hiszen nem volt semmiféle filozófiai képzettségem, és nem tudtam spontán módon jól írni. Minden mondatot kétszer át kellett írnom, és át kellett olvasnom, hogy ne legyen túl sablonos vagy – *horribile dictu* – nyelvi hibával terhelt. Azért ez nagy teher volt, és ezért is nagyon tiszteltem Aront, hogy ő – talán egyedül – meg is értette nehézségeimet. Egyszer, amikor kifakadtam előtte, hogy milyen nehezen megy az írás, azzal válaszolt, szó szerint: „Nehogy azt higgye, hogy én nem ismertem az üres laptól való szorongást!” (*l'angoisse de la page blanche*). Ez engem megdöbrentett, és meg is hatott, mert Aron már harminc egynéhány évesen nagydoktor volt, sokat publikált, és közismerten nagyon könnyen és hetente írt egy kisebb-nagyobb aktuálpolitikai tárgyú cikket a konzervatív liberális napilapba, a *Le Figaro*-ba. Majdhogynem megrázó szolidaritási gesztusnak éreztem megjegyzését.

H. M.: *Hogy lehetett bekerülni ebbe a társaságba? Volt valami előfeltétel, sajátos pályáiv, kvalitás, elköteleződés vagy habituális elem, ami számított?*

K. V.: Mindegyikük nagyon jótolú, tehetséges ember volt, és általában jártak Bourdieu-höz szemináriumra vagy írtak valamit, amire ő fölfigyelt. Hihetetlen nyitott volt az eredetiségre, mint azt te is tapasztalhattad, amikor mintegy az utcáról, jelentkezélt nála. Az *École normale*-on elég korán, már a '70-es években volt egy szemináriuma. Egyébként neki már a kezdet kezdetétől legalább annyi ellensége volt, mint hódolója és csodálója. Úgyhogy ha valakit támogatott, az nem volt mindig előny. De visszatérve a kérdésre: azt hiszem, az emberek kiválasztása nagyon informálisan és személyesen történt. Az Aron által fölvettek közül rajtam kívül senki nem került át a Bourdieu-féle belső körbe. Én egyébként három évig, '65 június 1-től '68 június 1-ig voltam formálisan Aron asszisztense, és utána kerültem kutatói státuszba a CNRS-ben. Azt, hogy befogadást nyertem a csoportba, talán főként annak a körülménynek lehetett tulajdonítani, hogy én szerkesztettem a háromkötetes, komoly visszhangot keltett Mauss-életműsorozatot. A másik körülmény az lehetett, hogy valamiképpen mégis láttak bennem fantáziát. Nem tudom, hogy honnan, mert semmi komolyat nem publikáltam addig, legfeljebb kis recenziókat szociológiai- és történész-lapokban. Az a tény, hogy Keletről jött politikai menekült voltam, sőt még a nekem tulajdonított nyelvtudás is inkább gyanakvást kelthetett ebben a közegben. Igaz, xenofób megjegyzéssel (egy fiatalabb pályatárs részéről) csak egyszer, sokkal később találkoztam. Aron ajánlása is inkább kontraproduktív lehetett. Ő akkor még – igazoltan – a kommunisták által dominált balos értelmiségi *establishment* fekete bárnyaként létezett. Viszont, ha a Bourdieu-körbe nem is, a CNRS-be biztosan Aron támogatása juttatott be. A CNRS ugyan egy nagy állami intézmény volt, de mivel messzemenően a szakmai szektorok önszerveződésén alapult, igencsak számított a bekerülésnél, hogy a társadalomtudományokban különösen erős volt a balos többség. Aron tekintélye ezt azonban ellensúlyozni tudta.

H. M.: És miből származott Bourdieu karizmája vagy charme-ja? Milyen volt a 35-40 éves Bourdieu? Hogyan láttátok őt?

K. V.: Ő fiatal zseniként volt elkönyvelve, első publikációi Algériáról s főképp az elitképzésről (a „reprodukciónál”) komoly sajtóvisszhangot keltettek. Ez a zsenialitás gyorsan ki is derült, ha az ember hallgatta egy félórát. Ebben volt egy műveltségtényező, tehát mindent ismert, olyat is, amit én soha nem tudtam, tehát abszolút átlátta az egész szociológiát, ami közelről vagy távolról fontos volt, mindent, ami létezett. De ez melléktényező volt. Inkább az volt a lényeg, hogy mindenről komoly, erőteljesen és eredetien konstruált, tételes véleményt volt képes alkotni. Sok szempontból eléggé manifeszt módon volt zseniális. Amikor beszélt vele az ember, az volt az érzése, hogy a fejében három fordulatot vesz minden, sokszorosan meg-gondolja és túlinterpretálja a dolgokat, és amikor kifejtett egy pozitív összefüggést vagy tételt, rögtön megfejtette minősítő és módosító pontosításokkal. Látványosan kreatív, integráló személyiség volt, akiben, azt hiszem, sok kortárs korán meglátta a nagy alkotó egyéniséget, nők és férfiak egyaránt, de a nők persze másként is. Otthonában minden jel szerint teljes volt a férfiuralom. Arra pontosan emlékszem, hogy ahányszor felhívtam, és a felesége, Marie-Claire vette föl a telefont, és én próbáltam egyfajta közép-európai módon kedveskedni, hogy hát miként vannak, hogy mennek a dolgok a gyerekekkel, satöbbi, ő csak annyit mondott, hogy „*Je vous passe Pierre*” (adom Pierre-t).

H. M.: Térjünk vissza '68-hoz és ahhoz, ahogyan Arontól elhatárolódott ez a társaság!

K. V.: Hát, ez egy bolsevik mintára szervezett *fronde* (lázadás) volt. A munkahipotézisem az, hogy minden részletét Bourdieu szervezte, anélkül, hogy ezt nyilvánossá tette vagy vállalta volna.

H. M.: Amikor Fanny Colonnát eltávolították, ott is Bourdieu lehetett a háttérben?

K. V.: Persze, egészen biztos! Hogy kit fogadnak be vagy kit tesznek ki, az az ő diszkrecionális hatalmában állt, ez egyértelmű, de a végrehajtást stratégiai okokból inkább másoknak delegálta. Aron 1968. május 20-án tett közzé a sajtóban egy körlevelet, amelyben azt írta, hogy a jóérzésű és normális franciáknak és értelmiségieknek tenniük kell valamit ez ellen az örűlt-ség ellen. Ebben én teljesen egyetértettem vele, mert én is örűltségnek tartottam, ahogy ezek a fiúk barikádokat emeltek és forradalmat játszottak. Ez egy futurista helyzet volt, és Aron szerintem kiválóan meg is ragadta ezt a „*l'introuvable révolution*” (a föllelhetetlen forradalom) fogalmával, ami az ő őszén kiadott könyvének a címe volt. Egy forradalomnak ugyanis vannak célkitűzései, esetenként rétegspecifikus követeléseik és valamiféle társadalomtervezés. Ennek viszont az volt a zászlóján, hogy „tilos tiltani”, meg egyéb ilyen vicces szituacionista hülyeségek. Ez egy értelmiségi kóklerség volt, a magas filozófiai gondolkodás látszatát keltve. Tehát részben az antikapitalista vicckultúrának, részben pedig egy elmélyültebb reflexiónak volt része, ami a modern fogyasztói kapitalizmust igyekezett leleplezni. Ez utóbbiban persze voltak fontos és valódi elemek – Adorno és a Frankfurter Iskola ugyanebben utazott, csak hát ők ezt komolyan csinálták. De a francia 1968-ban sok volt a *persiflage*, a gúny, túl hangsúlyosan jelent meg a politikai vicckultúra formavilága. És persze a magamfajta *métèque* („piszkos idegen”) is lelkendezett legbelül, amikor az egyik francia miniszter buta megjegyzésére

diáktömegek harsogták a párizsi utcákon, hogy „*nous sommes tous des Juifs allemands*” (mindannyian német zsidók vagyunk). Viszont amikor már barikádokat emeltek, és autók százait gyújtották föl, elfoglalták, és válogatott ocsmányságokkal firkálták tele a *Sorbonne*, az *École normale* és más tiszteletreméltó épületek falait, az számomra kollektív őrzöngésnek tűnt. Teljesen egyetértettem Aronnal, aki azt mondta nemes egyszerűséggel, hogy: „*Que devient la France?*” (Mi lesz így Franciaországból?). És hát ez egy nagyon mély mondás volt, mert ennek nyilvánvalóan semmifajta perspektívája nem volt: nem volt forradalom, hanem egy olyan rendszerellenes szimbolikus erőpróba, aminek semmifajta konkrét kimenetele nem lehetett, kivéve egy régóta sokak által követelt egyetemi reformot. Ez kései kamasz fiatalok lázadása volt a szülői meg tekintélyelvű társadalmi *establishment*ekkel szemben, néhány remekül hangzó anarchista jelszóval, csak hát az, hogy „tilos tiltani”, nem része semmilyen valódi társadalomtervnek.

H. M.: *Hogy viszonyult ehhez Bourdieu, ez a közeg, és ebben a viszonylatrendszerben hogyan történt Aron megpuccsolása?*

K. V.: Bourdieu átláthatta, ez egy kiváló alkalom arra, hogy ő mint egy nem kommunista, de balos érzelmű aktivista az egyetemi piacon kikerüljön az Aronnal való kompromittáló kapcsolatból. Ugyanakkor, szemben Touraine-nel vagy Foucault-val, ő nem állt ki a barikádokra. (Foucault nekem mindig kissé holdkórosnak tűnt, sokszor lehetett látni a Nemzeti Könyvtár kutatóknak fenntartott félkörös részlegében, szemben a nagy olvasóteremmel). Viszont itt volt a lehetőség, hogy most önállósodjon, saját intézetet alapítson. Annál is inkább, mivel akkoriban már volt akkora tekintélye, hogy ha a CNRS-nek azt mondta, hogy önálló intézetet akar, akkor a CNRS azt elfogadta. A pénz nem játszott szerepet, merthogy ezeknek az intézeteknek az állami dotációja minimális volt. Hozzáteszem: a kutatók is elég szerény fizetést kaptak. A *Centre*-ban nem is tartották meg a pénzügyekben is döntő intézeti gyűléseket, mivel Bourdieu szerint ilyen jelentéktelen büdzsére nem érdemes időt pazarolni.

H. M.: *És akkor miből kutattatok? Miből lehetett interjúzni? Miből lehetett adatokat földolgozni? Hogyan lehetett terepre utazni?*

K. V.: Minimális költségbe kerültek ezek. Meg hát voltak külön büdzsék, illetve néha voltak külön megbízatások. Például a fotóról szóló könyvet, az *Un art moyen*-t a KODAK-gyár rendelte meg. Tudom, mert ott voltam a könyvbemutatón, ahová eljött a gyár vezetősége, és nagyon elegáns volt az egész, finom svédasztallal, satöbbi. De ezek csak ritka alkalmi pénzek voltak. Aztán persze később Bourdieu már nagyobb büdzsék fölött is rendelkezett. Az 1970-es évektől a francia állam is elkezdte a projekt-alapú kutatás-finanszírozást. Tehát ez volt az egyik dolog. A másik pedig, hogy érzelmileg nagyon balos volt, és amikor kitört ez a 68-as kollektív őrzöngés – Durkheim ezt „*effervescence collective*”-nek hívta volna –, akkor azt mondta, hogy próbáljunk hasznos felvilágosító funkciót betölteni. Nem volt szó arról, hogy menjünk a barikádokra, de az oktatási rendszer kritikusaként az volt az álláspontja, hogy mi szimpatizálunk a diákokkal, és úgy támogatjuk őket, hogy anyagot szolgáltatunk az elkerülhetetlen egyetemi reformhoz. És akkor júniusban megírták az Aron-ellenes petíciót, amire én azt mondtam, hogy hát szó sem lehet róla, hogy egy ilyet én aláírjak. De ők mindenkivel aláíraták, ilyen sztálinista módon, hogy elvtársak, most mindenki szavazzon!

És mindenki szavazott is, ahogy kellett, szerény kivétellel. Hivatalosan azon háborogtak, hogy az intézet feje az intézet presztízsét és helyiségeit a diákmozgalom elleni föllépésre használja. Tehát tulajdonképpen Bourdieu részéről ez egy ügyes húzás volt, mivel több legyet ütött egy csapásra, nagyon jó taktikai érzékkel.

H. M.: *És te voltál egyedül, aki kiállt Aron mellett. Erre mi volt a reakciónk?*

K. V.: Nem volt semmi nyilvános reakció, kivéve a hallgatólágos elítélést a székhelyünk melletti kávéházban, ahol a jelenet lezajlott. Engem pedig júliusban kineveztek a CNRS-be önálló kutatónak.

H. M.: *Ezt kinek vagy minek köszönhetted?*

K. V.: Mindkettőjüknek. Gondolom, Aronnak főképpen, mert ő volt inkább hatalmi pozícióban.

H. M.: *És Aron nem csábított téged, hogy menjél vele?*

K. V.: Nem, abszolút senki nem csábított sehova. A fejem fölött döntötték el, hogy a Bourdieu-csoportban maradok.

H. M.: *De mehattél volna Aronhoz is az új kutatócsoportjába?*

K. V.: Igen, de föl sem merült a kérdés. Úgy maradtam Bourdieu-éknél, hogy erről senki előre nem mondott nekem semmit. Aron elköltözött egy másik irodába, de én továbbra is jártam az ő szemináriumára egy ideig, aztán amikor a gyerekeimet kellett őrizni, akkor már nem tudtam járni. Annak, hogy Bourdieu csoportjában maradtam, nyilván az volt az oka – remélhetőleg csak az egyik oka –, hogy a tervezett három Mauss-kötetből 1968-ban még csak egyetlen egy jelent meg.

H. M.: *És mi volt a másik oka?*

K. V.: Hát, remélem az, hogy valami potenciált látott bennem. Megvallom, sajnáltam Aront, mert nagyon szimpatizáltam vele, közel éreztem magamhoz érzelmileg és sok egyéb szempontból. Nagy élmény volt vele beszélgetni. Ugyanakkor az ő témavilága nem igazán érdekelt. Egyszer, botor módon, egy összejövetel utáni beszélgetésben azt találtam mondani, hogy igazán csak elmélyült részlettanulmányokat kell írni egy témáról, s utána a nagy szintézist. Erre Aron finom iróniával azt kérdezte, hogy ezek szerint megtiltanám neki azt, amit ő csinál. („*Vous voulez m'interdire de travailler?*”) Mindenesetre egyértelmű volt, hogy amit Bourdieu képviselt, az engem jobban érdekel. Annál is inkább, mert még mielőtt befejeztem volna a Mauss-kiadást, és elkezdtem volna a Durkheim-kiadást, Bourdieu külön felkérésére összeállítottam egy kis Halbwachs-kötetet is, plusz elkezdtem egy gigantikus munkát, ami végül kudarcba fulladt, mert nem kaptam elég támogatást az adatbankom feldolgozásához. Egy lehetőleg teljes prozopográfiai felmérésbe fogtam a francia bölcsezők elitéről, mégpedig egységesített életrajzi szempontok szerint. Nemrég hallottam, hogy valaki akar egy hasonló

dolgot csinálni a bölcsészdoktorokról Napóleontól a második világháborúig. Írt is nekem, én meg visszaírtam, hogy hát nekem ezek az anyagok már régóta megvannak.

H. M.: *És hol vannak?*

K. V.: A francia Nemzeti Levéltár pincéjében, földolgozatlanul. Szóval úgy látszik, Bourdieu valami fantáziát látott bennem. A maga módján mindig nagyon számító volt, és akibe investált, abba túlinvestált. Állandó dolog volt, hogy szuperlatívuszokban beszélt befogadott munkatársairól, hogy támogassa őket, néha akkor is – ezt magam is megéltem – amikor ez nem volt indokolt. Egyéni narcizmusát mintegy kiterjesztette a hozzá közelállókra is.

H. M.: *Szerinted ő benned mit látott?*

K. V.: Tudta, amiért szerintem a többiek utáltak, hogy olvasok angolul meg németül, miközben közülük senki nem tudott aktív módon semmilyen nyelvet. Angolul azért később mindenki megtanult valamelyest olvasni. A CEU-ban később igyekeztem korábbi kollégáim közül többeket meghívni az általam rendezett összejövetelekre, de ez ritkán sikerült, mert nyelvileg nem voltak felkészülve. Bourdieu szükség esetén előadott angolul, és úgy hallottam, hogy a maga korlátozott angolságával szóbelileg is „el tudta adni magát”. Pedig igazán csak franciául volt önmaga. Ha lehetett, külföldi partnereivel is franciául értekezett. Emlékszem, egyszer külön megkért, hogy kísérem el egy vacsorára Eric Hobsbawm-mal, hogy ne neki kelljen a neves partnert szóval tartania.

H. M.: *Kinek a döntése volt, Bourdieu-nek vagy Aronnak, hogy rád bizzák a Mauss-kötet szerkesztését?*

K. V.: Azt hiszem, mind a kettőnek.

H. M.: *Elég furcsa dolog, hogy egy nagy, francia, klasszikus alapító atyát egy kelet-európai „gyüttmentre” bíznak. Vajon miért?*

K. V.: Igazán nekem sincs magyarázatom. Lehet, hogy egymás között megbeszélték, hogy a Karády erre jó lesz, merthogy a Durkheim-követők is többet foglalkoztak a német és az angol szakirodalommal, mint a franciával. Ezt én statisztikailag többször is bizonyítottam. A kortárs franciák kevésbé érdekelték őket, mint az angolszászok és a németek. Az *Année sociologique* évfolyamaiban kétszer annyi recenzió van angol és német szerzőkről, mint franciákról. A franciák 25-30%-ot képviselnek, az angolok 30-35-öt, a németek még többet – Durkheim életében és utána is. Egyértelmű, hogy a Comte-féle kezdetek után erősen német orientáltságú volt az induló francia szociológia, ahogy a századfordulás filozófiában és pszichológiában is volt egy erős német hatás. Egyébként sok furcsa dolog van itt. Például Max Weber nem jelenik meg az *Année*-ban, a felesége, Marianne viszont igen. Pedig tudtak Weberről, Mauss járt is nála Heidelbergben, és látta, hogy Webernél ott volt az *Année* sorozata a polcon. Tehát egyrészt nagyon figyeltek egymásra, másrészt vannak ilyen különös lyukak. De ez más téma... A Mauss-ügyben Bourdieu számára talán még az is szempont lehetett, hogy ne az egyik neves tanítvány vegye kezébe a dolgot, aki ezt saját fényezésére

használhatná, anélkül, hogy beletenné azt a meglehetősen nehéz, többéves munkát, ami tölem mint neofitától elvárható volt. Lévi-Strauss már korábban kiadta egy nagy előszóval az őt érdeklő legfontosabb antropológiai tanulmányokat Mausstól. Úgy gondolom, hogy történelmi érdeklődése rajtam kívül nemigen volt senkinek a *Centre*-ban az 1960-as években – persze Aronon kívül.

H. M.: *Milyen volt Bourdieu mint az Actes főszerkesztője? Mennyire lehetett beleszólni a szerkesztésbe, és mennyire volt ő nyitott a nem szorosan a saját paradigmájába tartozó témák iránt? Minek számított az ő szemében az Actes?*

K. V.: Nyilván zászlóshajó-funkciója volt, de megvallom – és ez egy tökéletes objektivációja a teljes *outsiderségemnek* –, én úgy tudtam meg, hogy van *Actes*, hogy megláttam az első példányt. Boltanskival, Chamboredonnal és Grignonnal, három-négy emberrel ezt a lapot úgy hozták létre, hogy előzetesen nem tudtam róla semmit. Kezdetben a folyóiratnak volt egyfajta provokatív vicclap jellege. A formátum, a nagybetűk, a kisbetűk, a képek. Amikor már egy-két éve létezett az *Actes*, akkor egyszer megkérdeztem Boltanskit, hogy nem érdekelné-e őket néhány ismeretlen Durkheim-levél közlése. Erre ő azt mondta, hogy nem, ilyen hagyományos anyag nem fér bele a lapba. Szóval nekik volt bizonyos avantgárd elkötelezettségük, és semmi klasszikus szociológiatörténeti dimenzió nem érdekelte őket. De volt egy objektív probléma is: én későn érő kutató voltam, aminek objektív oka volt, hogy félttem minden publikációtól, mivel tudtam, hogy mi hiányzik az én kulturális poggyászból. És hát sokáig nagyon kevés publikálható anyagom volt. Paradox módon, az első publikációm akkor jelent meg az *Actes*-ban, ha jól emlékszem, 1978-ban, amikor Kemény Pista kijött. Őt különböző formákban – konkrétan anyagilag is – támogattam már Magyarországon, és próbáltam támogatni Párizsban is (többek között otthoni forrásainak a francia követség segítségével szervezett kiszállítással). Azt is elértem, hogy a Bourdieu-csoportba fogadják be mint külső munkatársat, íróasztalt biztosítva neki saját irodámban. Sajnos ez utólag rossz döntésnek bizonyult, mert Pista minderre nem tudott megfelelően reagálni. Mindenesetre első két nagyobb zsidó témájú cikkemet vele írtam az *Actes*-ba, mégpedig a *numerus clausus* előzményeiről és közvetlen, két világháborúbeli következményeiről. És aztán a '80-as évektől – utólag, kívülről tudtam meg – én lettem az *Actes*-ban a legtöbbet publikáló szerző Bourdieu után.

H. M.: *Ez hogy lehetett?*

K. V.: Utólag úgy értelmezem, hogy '82-83 felé, amikor már mindenki elment a törzstagságból, hirtelen nagyobb szükség lett rám. Boltanski is elment, Grignon is, Chamboredon már '78 táján távozott – persze ezekről is csak utólag szereztem tudomást. Mondjuk Boltanskiról éppenséggel tudtam, mert formálisan vele mentem '80 táján, amikor ő egy külön csoportot alapított, de egy idő után Bourdieu szólt, hogy logikusabb, ha visszajövök a *Centre*-ba. Tehát részemről ez nem volt szakítás, bár Boltanskiék oldalán az intézményes elkülönülést, mint kiderült, szakításnak tekintették a bourdieu-izmussal. Én viszont abszolút nem éreztem semmi ilyesmit, merthogy nem volt hasonlóan intim szellemi elkötelezettségem Bourdieu iránt. Egyszerűen más dolgokkal foglalkoztam, s egyre inkább magyar témákkal.

H. M.: És ha egy publikációt meg akartál jelentetni az *Actes*-ban, akkor ebben Bourdieu-nek mi volt a szerepe?

K. V.: Ez gyakorlatilag mindig úgy történt, hogy nem én akartam megjelentetni egy-egy publikációt. Ő az *Actes* számaint úgy szervezte, hogy a szemináriumain vagy a csoportgyűléseinken azt mondta, hogy tervezünk egy számot a családról, a szexualitásról, a fociról, a társadalmi egyenlőtlenségekről vagy a szegénységről, *whatever*. A '80-as évek közepétől nekem már annyi publikálatlan anyagom gyűlt össze a francia egyetemtörténet és a szociológiai iskola mellett magyar társadalomtörténeti témákban, hogy tulajdonképpen sokféléről tudtam írni. Tudniillik mindig az volt az én – nagyon improduktív – kutatási stratégiám, hogy ami érdekes anyagot, forrást találtam, azt azonnal rögzítettem, begyűjtöttem, de csak azért, hogy meglegyen, és aztán beletettem egy dossziéba, hogy valamikor földolgozom. Még ma is egy csomó olyan dossziém van, amit azért őrizgetek, hogy majd egyszer visszatérek a témára.

Itt érdemes talán szót ejteni az *Actes* szerkesztéséről. Nem volt kinevezett szerkesztőbizottság, legalábbis sokáig. Amikor ezt kívülről fölhánytorgatták, akkor megjelent a folyóirat belső oldalán egy sebtében összeállított szerkesztői lista a kortárs társadalomtudományok nemzetközileg legismertebb neveivel. A számokat néha *ad hoc* szerkesztők állították össze, és gondozták – mint én az antiszemitizmus számot. Több számmal (talán egy évre) előre be voltak tervezve a fő témák, mivel minden szám alapján tematikus fókuszú volt. Ezekről szó volt a néhanapján összehívott intézeti összejöveteleken vagy a szemináriumokon. Aki akart, a megadott határidőre beküldött egy anyagot, ami lehetett tanulmány, rövid jegyzet, történelmi dokumentum vagy egyéb jellegű írás, különösebb terjedelmi vagy tartalmi megkötés nélkül. Irodalomjegyzéket sem kellett föltétlenül hozzáfűzni, és a kutatás előzményeinek bemutatása sem volt elvárt. Valóban „kutatási aktusokról” volt szó, mégpedig minél eredetibbekről. Ugyanabban a számban előfordulhatott kvantifikált szociológiai mélyfúrás, tisztán elméleti reflexió, etnológiai esetmegfigyelés, történelmi esszé, szociográfiai élménybeszámoló, és így tovább. Az *Actes* ugyanis – másképp, de ugyanolyan mértékben mint Durkheim *Année sociologique*-ja – semmiféle szakmai korlátot nem ismert. Amennyire tudom, minden közlésről Bourdieu döntött.

H. M. És ő mennyire szólt bele a cikkek tartalmába, szerkezetébe?

K. V.: Semennyire. Soha semmi ilyen nem volt!

H. M.: Nem volt olyan, hogy ezt írd át, vagy ezt részletesebben fejtsd ki? Nem is emlékszel olyanra, hogy esetleg visszaadott volna vagy átírássra javasolt volna valamit?

K. V.: Nem, nem tudok ilyenről. Azt nem tudom, hogy a többiekkel hogy volt ez. De azt tudom, hogy ha én adtam neki egy cikket, azt mindig elfogadta. Néha előfordult az is, hogy fölkerít egy szám szerkesztésére. Ilyen volt például a Durkheim-szám. Kivételes volt, hogy én javasoltam, hogy legyen egy antiszemitizmus szám. Kovács Andrisékkal írtuk ezt a sárga könyvet 1983-ban (Kende 1984), az első nagyobb anyagot a '45 utáni zsidóságról. Tudtam, hogy abban akadnak további kifejtendő, érdekes dolgok.

H. M.: És ezeket Bourdieu elolvasta? Reflektált ezekre az anyagokra?

K.V.: Nem tudom, de gondolom, hogy mindent elolvasott, legalább „átlósan”, ahogy ő mondta (*en diagonale*). Nekem van ezzel kapcsolatban egy munkahipotézisem. Amikor a csoport törzsgárdája szétszéledt, jöttek a fiatalabbak: Patrick Champagne, Rémi Lenoir, Gisèle Sapiro vagy kültagként Christophe Charle és Louis Pinto (aki a mester által is elismerten a legelső fontos elemzését nyújtotta a bourdieu-i életműnek). Gisèle egyébként egész későn jött, már 2000 körül. És miután az alapítók elmentek, kialakult egy hiány. Ez a peszsimista hipotézis. Az optimista pedig az, hogy olyan zseniális cikkeket írtam, hogy azokat (alapos nyelvi revízió után) szó szerint lehetett publikálni. A lényeg, és ezt hangsúlyozottan tudom állítani, hogy Bourdieu érdemben soha nem szólt bele a tanulmányok tartalmába. Viszont ennek volt egy negatív aspektusa is, mégpedig az, hogy publikációimra nem sok visszhangot kaptam. Azt hiszem, a zsidó-kommunista témájú cikkem volt az egyetlen olyan, amire azt mondta, hogy nagyon érdekes, de igazából belső visszajelzések a csoportból, a ritka udvariasságokon kívül, egyáltalán nem jöttek. Kívülről talán több jött. Emlékszem, a kommunista cikk kapcsán egyszer még a *Science Po*-n is tartottam egy szemináriumot, amelyen opponensek is részt vettek.

H. M.: És miért mentek el az emberek? Miért ment el Boltanski, Grignon, Chamboredon és Passeron?

K. V.: Nagy kérdés, és megint azt kell mondanom, hogy nem tudom. Boltanski esete a leg-átláthatóbb. Megírta nagydoktori tézisét, ami egy nagyon érdekes munka, egy elég klaszszikus szociológiai tézis az új menedzserekről (Boltanski 1982). És akkor egymás között nyilván volt egy beszélgetés, ahol Boltanski valahogy értésre adta, hogy ő más szellemi vonalon áll. És utána egy-két év alatt meg is írta a *Les économies de la grandeur*-t (Boltanski és Théverot 1987), amit én nem tudtam végigolvasni, egyszerűen nem volt érdekes számomra. Az a könyv már egyértelmű szakítás volt a Bourdieu-iskolával. Volt egy német kollégám, aki egyszer elment Boltanskihoz előadni, és Bourdieu-re hivatkozott, de leintették, hogy ez már *dépassé*, vagyis idejétmúlt dolog. Úgyhogy itt volt egy szellemi szakítás. Ezek nagyon kemény szakítások voltak. Engem talán a marginális pozícióm is megóvott attól, hogy összes lehessen különbözni Bourdieu-vel.

H. M.: Az ő személyisége mintha fokozatosan átalakult volna a '60-as évektől az ezredfordulóig terjedő évtizedekben. Mintha kissé paranoiddá vált volna. Emellett, ha az életművet olvasom, azt látom, hogy a '80-as, '90-es évektől már nem olyan érdekes, mint korábban volt: egyre inkább megmerevedik, és mintha a saját üdvтана köbevézésén fáradozna, és a tanok terjesztése lenne számára a lényeg.

K. V.: Részben meg elment egy olyan irányba, amiről Grignon és Passeron írtak is egy könyvet (Grignon és Passeron 1989), ami egyébként egy rettentő rossz könyv, hiába kerestem benne komolyabb érveket. Passeron nemcsak összekülönbözött vele, hanem úgy tűnik, önmérsztő, öndestruktív módon kilépett a termelésből, és sokáig teljesen passzív lett. Egy nagy, elméleti könyvet írt később (Passeron 2006), amit nemrég lefordítottak angolra is, de a Bourdieu-vel való szakítás után tulajdonképpen már keveset hallatott magáról, amennyire tudom.

H. M.: *És hogy alakult a csoport közösségi élete a '60-as évektől az ezredfordulóig?*

K. V.: Ez fokozatosan megszűnt, a '90-es években már nemigen volt ilyen. Ennek részben az volt az oka, hogy Bourdieu irodája akkor már a *Collège de France*-ban volt, a Latin-negyed szívében, s nem nálunk a Raspail körúton, a *Maison des Sciences de l'Homme*-ban. Ide ritkán, egy-egy fél délutánra jött csak át. Évente egyszer-kétszer volt egy csoportgyűlés, de aztán már formálisan sem ő lett a csoport vezetője, mert a CNRS – angolszász mintára – bevezette a kutatóintézetek vezetőinek választását és rotációját.

H. M.: *1970-től a Revue française de sociologie egyik aktív szerkesztője voltál több mint egy évtizedig. Ebből a pozícióból hogy láttad a Bourdieu-iskolát?*

K. V.: A *Revue* szerkesztőségében két tábor volt. Volt egyrészt Chamboredon és én, másrészt még négy másik szerkesztő, akik az alapító s hallgatólágos főszerkesztő Jean Stoetzelhez voltak közel, közöttük Philippe Besnard, aki inkább köztes pozíciót foglalt el. Stoetzel maga ritkán vett részt időszakos összejöveteleinken, amikor a beérkező tanulmányokat tárgyaltuk meg, s szerencsére nem is maradt sokáig, s főképp nem szólt bele döntéseinkbe. Arra azonban mindig módot talált, nyilván valami ellenállhatatlan impulzusnak engedve, hogy belekössön a Bourdieu-csoportba. Szerencsére erre Chamboredon a beavatottak iróniájával mindig megtalálta az adekvát választ anélkül, hogy ez a beállítottság szerint heterogén szerkesztőbizottság munkáját veszélyeztette volna. És amíg nem volt *Actes*, addig Bourdieu is publikált nálunk.

H. M.: *De utána már nem. És mit mondtak róla?*

K. V.: Hát, hogy amit ő csinál, az nem más, mint közterek fölturbózése, hogy a habitust miért kell új szóval illetni, ezt lehetne egyszerűbben is kifejezni. Szóval egyáltalán nem értették, hogy milyen episztemológiai potenciál van ezekben a fogalmakban. A kulturális legitimáció és legitimitás, a kulturális tőke és rétegződés, stb. fogalmai szerintem abszolút megkerülhetetlenek ma már, és egyszerűen nem lehet kultúráról gondolkodni úgy, hogy ezeket az ember ne használná. Ezek fontos fogalmak, amelyek jelentőségét az ellentábor nem értette. És soha nem lehetett tudni, hogy mi az elemi irigység, a siker ellenhatása, és mi az intellektuális különbözőség. Mindenesetre tény, hogy nagyon erős volt az ellentábor. Például Boudon egy másik ellenpólust képezett a társadalmi determinációkat elutasító módszertani individualizmus égiske alatt. A magam részéről akárhányszor kezembe vettem Boudont, úgy találtam, tele volt leegyszerűsített banalitásokkal. Boudon írt '68-ról egy könyvet, ami egy újságírói maszlag, gyenge általánosítások sora, semmi konkrétum, de tényleg semmi! Legalábbis én nagyon gyengének találtam. Szegény Besnard a halála előtt egy interjút adott – nyilván tudták, hogy nagyon beteg –, és Bourdieu-ről olyanokat mondott, hogy az írásai filozófiái nyelvbe ültetett közterek... Én aztán a '80-as években, több mint tíz év után, meguntam a *Revue*-ben ezt a szerkesztői munkát. Elég sok időmet vette el a benyújtott tanulmányok olvasása, kritikája és gondozása, meg ez a fajta hatalomgyakorlás és -kiélés nem is érdekelt különösebben. Inkább az egyre dagadó volumenű kutatásaimmal akartam foglalkozni. Ebben az értelemben magamat *tiszta kutató*nak érzem, merthogy engem tényleg csak a kutatás érdekelt.

Az biztos, hogy amilyen gyorsan nőtt Bourdieu hatása a francia szociológusokra, éppúgy erősödött a vele szembeni ellenségeség is. Amikor az egyik fiatal kollégám jelentkezett egy vidéki egyetemi állásra, és megtudták, hogy Bourdieu-től jött, kinevették. Szóval helyenként tényleg nagyon látványos volt ennek az iskolának a visszautasítása! Ezt én úgy értékeltem mindig, hogy egyszerűen nem értették, hogy a szövegeit olvasni nehéz dolog, és inkább azt mondták, hogy ez nem nekik való vagy nem jó. Persze az is igaz, hogy Bourdieu állandóan provokált, és legtöbbször visszautasított minden vitát. Egyszer Mohammed Cherkaoui, a Boudon-csoportból, írt egy reflexiót az *Actes*-ban megjelent egyik cikk kapcsán, amelyben ténybeli kritikát fogalmazott meg, úgy emlékszem egy matematikai módszertani ihletésű cikkel kapcsolatban. Ez volt az egyetlen konkrét eset, amiről tudok, hogy Bourdieu föltette a kérdést egy csoportgyűlésen, hogy akkor most mit csináljunk. Én pedig ilyen közép-európai ésszel azt mondtam, hogy mi itt a kérdés, hiszen ha valaki érdemi kritikát fogalmaz meg, akkor természetesen érdemben válaszolni kell rá! A többiek bólogattak, és nem szóltak semmit. Aztán persze nem válaszoltak. Vagy egy másik anekdota, amire konkrétan emlékszem: egyszer szintén egy ilyen többek által írt cikket nézegettünk együtt, amelynek Boltanski volt a fő szerzője. És én egy táblázatra ráböktem, mondván, hogy rosszul van szerkesztve (*assez mal foutu*), merthogy a százalékok másképp kellett volna kiszámolni. Utána Boltanski hetekig nem köszönt vissza, és ha találkoztunk a folyosón – két szobával volt az enyém mellett az irodája –, tüntetőleg elfordította a fejét. Egy másik alkalommal egy osztrák szaklap kért föl, hogy írjak egy cikket az iskolázással foglalkozó tematikus számukba. Meg is írtam, és éppen Bécsben voltam, amikor találkoztam az egyik szerkesztővel, aki mondta, hogy Bourdieu-t is fölkérték, és ő küldött is valamit. Szövegében azonban két tárgyi hibát találtak. Úgyhogy írtak neki, hogy izé-izé, Monsieur Bourdieu, hálával fogadnánk, ha talán kijavítaná a problémás részt. Ő pedig válasz helyett visszavonta a cikkét. Szóval ő nem vitatkozott, volt benne egy paranoidnak tekinthető elzárkózás a kritikákkal szemben.

H. M.: Ezt én is alá tudom támasztani. Még a kilencvenes években készítettem vele egy interjút a Férfiuralom 1990-es változatáról (Hadas 1994). Aztán amikor 1998-ban kijött ugyanezzel a címmel a könyve is, amit én nagyon problematikusnak tartottam, elküldtem neki írásban néhány kritikus szellemű kérdést, hogy ezekről szeretnék majd vele beszélgetni, de többszöri próbálkozásom ellenére sem kaptam tőle választ. Amikor aztán tíz évvel később a Theory, Culture and Society-ben publikálni akartam a Replikában megjelent interjút – a lap örömmel közölte volna –, váratlanul kaptam egy levelet Featherstone-tól, a TCS főszerkesztőjétől, amit Loic Wacquant küldött neki, hogy a velem készült interjút Bourdieu törölte a publikációs listájából, és hogy én kvázi egy kétes alak vagyok, mert egy nem engedélyezett szöveget akarok publikálni. Utólag a titkárnőjétől megtudtam, hogy Bourdieu egy héttel azután törölte az általam készített korábbi interjút a publikációi közül, hogy megkapta tőlem az új könyvével kapcsolatos kritikus szellemű kérdéseket. Csakhogy erről elfelejtett értesíteni...

K. V.: Igen, ez egy elég jellemző történet. Boudonnal sem vitatkozott. Tudtommal csak egy jegyzetben utalt arra, hogy jobb volna, ha moziba járna, és nem szociológiával foglalkozna. A témában személyes anekdotám, hogy egy alkalommal, még az 1970-es években, a Durkheim-iskoláról tartottam előadást az *Ecole normale*-ban, és többek között azt mondtam róluk, hogy sokat blöfföltek, a kritikákra nem reagáltak, és úgy léptek föl, mint akik mindent tudnak, a többiek meg semmit, noha még bele sem kezdtek egy-egy téma kutatásába.

Az akkor kezdő történész, Christophe Charle azt súgta nekem utána, hogy komoly visszhangja volt annak, amit mondtam, mivel úgy lehetett kódolni, mintha a Bourdieu-csoportról beszéltem volna. Másik releváns emlékem, még a '70-es évek elejéről, hogy egy szociológiai-történész kollégával, Bernard Lécuyer-vel, aki a Boudon-csoportba tartozott, közös publikációt terveztünk, némi CNRS-dotációval. Ő a francia empirikus szociológia 19. századi előzményeiről számolt volna be, én a Durkheim-iskola tevékenységéről. Az én kutatási jelentésem aztán el is készült. A 19. század elején indult a francia nagykapitalizmus, és az Orvosi Akadémia már ekkor megbízott szakembereket – például René Villermét –, hogy közelebbről, valódi felmérések tükrében vizsgálják az új ipari proletariátus demográfiáját és életkörülményeit. Éppen Lécuyer-vel beszélgettem az irodámban, amikor váratlanul benézett Bourdieu, de amikor meglátta partneremet, visszahőkölt, és mondta, hogy jó, majd később beszéljünk. Aztán beszélünk is, és rögtön a szememre hányta, hogy olyan emberekkel állok össze, akik a Boudon-iskolába tartoznak. Szóval volt benne egy ilyen merevség, ami egyébként pozitív és negatív formában is megnyilvánult. Egyszer például szólt nekem, hogy egy kanadai kolléga, Marcel Fournier, Mauss-életrajzot akar írni, de ő rögtön közölte vele, hogy ez az én témám, úgyhogy ne foglalkozzon ezzel. Én persze tiltakoztam, hogy hát szó sincs róla, miért ne írna, nincs az, hogy én témám, te témád, ő témája. De Bourdieu úgy gondolta, hogy a témák is le vannak osztva, és hogy az ő táborába tartozók témájába más ne üsse bele az orrát. Szerencsére Fournier sem így gondolta, és egy alapos kötetet írt a francia etnológia alapító mesterének életútjáról. Később egy Durkheim-életrajzot is készített, és kiadta Mauss szétszórt politikai írásait is. Vagyis Bourdieu barátokra és ellenségekre osztotta a világot, amiben a barát szent volt, és néha még a témája is. Lehet ezt paranoidnak minősíteni, de azt hiszem, a korabeli széttöredezett francia szociológiai mező más szektorában is fellelhetők voltak a paranoid hajlamok.

H. M.: *Mennyiben reflektált ő a saját – úgymond – alacsony társadalmi pozíciójára?*

K. V.: Erről beszélt néha, hogy ő nem egy úrifü, és hogy idegen ebben a világban. Többnyire abban a lenéző kontextusban, amikor Alain Touraine-ről meg Michel Crozier-ről vagy a többiekéről volt szó. Volt benne egy tudatos szolidaritás a szegényekkel, egy megélt balos világszemlélet, amit én csak részben – politikailag pedig alig – osztottam. Persze én is szolidáris vagyok a szegényekkel, és ezt mindig aktívan gyakoroltuk is szükséglet szenvedő barátaink és Veronika, a feleségem afrikai vagy cigány kapcsolatai irányában. Azt azonban sohasem éreztem, hogy ez lenne a legnagyobb szociológiai téma – mint ahogy ezt egyébként Andorka Rudi, Kemény Pista vagy – valószínűleg – Ferge Zsuzsa is gondolta. Amikor Bourdieu a *Misère du monde*-ot írta, nekem is szólt, hogy ha van valami anyagom, akkor járuljak hozzá a kötethez. Nekem nem volt semmi ilyen, és különösebben nem is vonzott a dolog, mivel úgy éreztem, hogy ez már el van túlozva, túl van írva. Hát persze, lehet mondani, hogy a szegénység és a nyomor is része a társadalmi valóságnak, de én úgy gondolom, hogy a *Misère du monde* nem egy igazán elmélyült szociológiai elemzés, néhány kitűnő esettanulmány ellenére.

H. M.: *Mégis a legsikeresebb könyve volt...*

K. V.: Hát persze, a nyomor s általában a traumaélmény nem csak a szakmabeli szociológusok számára érdekes. Ez tulajdonképp egy örök téma, legalább a 19. század óta, amióta a növekvő

urbanizáció a nincstelenekeket egyre nagyobb tömegekben hozza a módos rétegek közelébe. Néha ugyanabban a házban. Én is laktam manzárdszobában, a folyosón egy vízcappal, ahol a lift és a futószőnyeges fölépcső nagypolgári luxuslakásokba vezetett. De én mégis úgy éreztem, hogy ez a Bourdieu-mű egy kicsit önmaga elárulása, egyfajta túltolt mizerabilizmus. Viszont az ő nézőpontjából valószínűleg visszatérést jelentett a kezdetekhez, az eredethez. Tehát megengedem, hogy számára ez egy mély élmény lehetett. Mindig is volt benne egy prolik iránti szimpátia, ami együtt járt azzal, hogy utált minden hatalmi *establishmentet*. Szerintem az Aronnal való szakításnak is volt egy olyan motívuma – ezt csak gyanítom, nem tudom konkrétan dokumentálni –, hogy ő alapvetően idegenkedett az adott rendszerbe erősen integrált emberektől. Aron pedig az integrálódott francia zsidó értelmiségi prototípusa volt. Magam is többször hallottam olyan telefonbeszélgetéseit, amelyeket miniszterekkel folytatt. Ő örült annak, ha egy miniszter föl hívta konzultálni, nála megvolt a hivatalosság iránti tisztelet meg a hivatalos elismertetések értékelése. Az akadémiai tagságot is örömmel fogadta. Bourdieu viszont minden ilyenről kifejezetten ódzkodott. Hivatalos elismerésekre sosem pályázott. Talán csak a CNRS aranyérmének átvételekor tett ritka kivételt e téren.

H. M.: *Ő hogyan reflektált a zsidósággal kapcsolatos kutatásaidra?*

K. V.: Egyszer volt erről szó, és ő lelkesen igenelte. Végül is a partikuláris és alkulturális identitásra alapuló csoportok alkotta mező egy nagy bourdieu-i témavilág – a szimbolikus rétegződés és egyenlőtlenségek körének része. Az a kemény igazság, hogy elég keveset beszéltünk érdemben arról, hogy én mit is csinálok. Egyébként, hiszed, nem hiszed, életem egyik nagy szellemi élménye az volt, amikor fölfedeztem a gazdag magyar forrásokat azokban a témákban, amelyeket Franciaországban kezdtem el kutatni: iskolai egyenlőtlenségek, a kulturális különbségek és konfliktusok szociológiája, a zsidó identitás történelmi rétegei. Ott ugyanis mindegyre nagyon kevés forrás van, pedig Franciaországban is rendkívül érdekes lenne megnézni például a zsidók és protestánsok szerepét a szellemi életben. Csak intuitíve lehet látni, hogy mindkét csoportnak jelentős (a zsidóknak ott is látványos) a túlreprezentáltsága. Valószínűleg ugyanaz a *pattern*, mint Magyarországon, noha a lépték nagyon más. 1871 óta, amikor utoljára kérdeztek rá a vallásra a népszámláláson, lényegében nincs kemény adat ilyenekre, kivéve a Vichy-rezsim korszakát. Én próbáltam nevekkal dolgozni, de kiderült, hogy túl nagy az átfedés az elszász-lotaringiai német és a zsidó nevek között. 1972-ben, amikor először ültem be a KSH könyvtárába, revelációként hatott rám, hogy magyar viszonylatban mennyi vallásspecifikus, regionális, helyi, néha még korcsoportos adat is rendelkezésre áll (jórészt teljesen kihasználatlanul) például az iskolázottságra nézve, de persze sok másra is. Ez fantasztikus élmény volt, és azt hiszem, ennek jelentőségét Bourdieu is tisztán látta. Egyszer beszéltünk is arról, hogy az *Actes*-ban megjelenő számos magyar vonatkozású munkám milyen gazdag statisztikai forrásanyagra támaszkodik.

H. M.: *És nem várta el tőled, hogy több habitust, mezőt meg kulturális legitimitást írjál bele a szövegeidbe?*

K. V.: Abszolút nem kérte számon! Ez engem is meglepett, hiszen életében gyakorlatilag nem utaltam a munkáira, már csak egyfajta tudatos szeméremből sem (Aron munkáira pedig még kevésbé!), bár fogalomkészletét és némely ellesett elméleti intuícióját persze

fölhasználtam. Maga a zsidóság témája megközelíthetetlen az örökölt szimbolikus tőkével való kollektív ellátottság vagy megfosztottság problémájával való szembesülés nélkül. Soha nem tapasztaltam semmifajta kontrollérzést vagy elvárást, hogy idézzem őt. Ha elmentem hozzá konzultálni, akkor főképp azt mondta el, hogy a témát hogyan gondolná továbbfejleszteni. Amikor etnológiatörténettel foglalkoztam, akkor többször is előfordult, hogy forrásokat ajánlott. Szóval ő abszolút nyitott volt a tanácsadásra, de csak, ha kértezték. Arra már tudommal nem került sor, hogy ellenőrizze a továbbiakat.

H. M.: *És tudomásod szerint másoktól sem várta el ezt?*

K. V.: Tudommal nem. Boltanski, amikor megírta a *Les Cadres*-t, nem hiszem, hogy folyamatosan egyeztetett volna vele bármit is. Tény, hogy a *Centre*-ban korlátozott nyilvánosság uralkodott, és sok volt a ki nem mondottság. Alig voltak nyilvános viták. Még olyan sem, mint Magyarországon a disszertációk előzetes intézeti bemutatásakor. A konfliktusok is inkább *post festum* kerültek napvilágra, például akkor, amikor korábbi törzstagok sorra eltűntek – mint például Grignon vagy Chamboredon. Aztán egy csoportos németországi látogatás során (1984-ben) Grignon kissé őrjöngve panaszkodott fel, hogy őt Bourdieu mennyire kizsákmányolta. A mesterhez mindegyikünket sajátos viszony kötötte, de egymáshoz már alig-alig kapcsolódtunk. Ezek az emberek hozzám képest mind túl balosok voltak. De ezt én nem éreztem kihívásnak vagy feszültségforrásnak. Nekem is voltak akár balosnak is titulálható szimpátiáim, és a helyzetemmel végül is nem voltam elégedetlen, de igazi barátokat a *Centre*-ban töltött közel negyven év alatt nemigen szereztem. Hogy akkor kivel voltam jóban? Hát, igazából senkivel! Talán mondjuk Philippe Besnard-ral, aki szintén egy *outsider* volt. Ő a Boudon-iskolához tartozott. Úgy idegenedtem el tőle az élete végén – rákos lett, és a kétezres években meghalt –, hogy megkeresett egy általam ismert diák egy szerintem nagyon eredeti témával, és arra kért, hogy legyek a témavezetője. A Bourdieu-iskola szellemi szerkezetét írta volna meg egy szakdolgozatban (*diplôme d'études supérieures*), ami a doktori tézis előkészítésének egy fázisa. Ösztöndíjra lett volna szüksége az EHESS-től (*Ecole des hautes études en sciences sociales*), ahol akkoriban nekem is volt szemináriumom. Mondtam, hogy jó, próbáljuk meg. És a doktori iskola felelősei, köztük Besnard, azt mondták, hogy hát szó sem lehet róla, hogy itt támogatnának egy munkát Bourdieu-ről vagy a Bourdieu-iskoláról. Szegény fiú kétségbe volt esve. Többször is beszélünk telefonon, és meg kellett mondanom, hogy nem tudok érte tenni semmit, merthogy fentebb a témáját visszalökték.

Ez jól mutatja azt is, hogy magában az EHESS-ben, Bourdieu pályájának legfőbb fogadó intézményében is milyen ellenséges góccok léteztek. Ami engem illet, ezután megszakítottam Besnard-ral a kapcsolatot, mert úgy gondoltam, hogy ez a viselkedés nem összeegyeztethető az én erkölcsi normáimmal. Emlékszem, Raymond Aron többször is olyan embereket támogatott, akik vagy politikailag nem voltak az ő oldalán, vagy más szempontból álltak távol tőle, de ő mégis úgy gondolta, hogy azoknak is segít, ha módja van rá, akik nem föltétlenül az ő közeli emberei. Én is ezen az állásponton voltam. Talán majd valaki dokumentálja egyszer, hogy amikor Bourdieu a *Collège de France*-ba jelentkezett, akkor Aron mennyire támogatta őt. Lehet, hogy nem nagyon, mert hát ők ugye keményen szakítottak, de azt konkrétan tudom, hogy Aron elment meghallgatni Bourdieu nyitóelőadását a *Collège de France*-ban. Utána egy véletlen találkozáskor olyasmit mondott nekem, hogy Bourdieu a *Leçon sur la leçon*-ban valamiképp istennek tette meg magát és a szociológiáját. Aron az értékeket

becsülte. Bourdieu ellenségei nem ezen az alapon álltak. Emberileg Aron volt hozzám nagyon közel, igazán szerettem őt, amellet, hogy tiszteltem. Francia patrióta létére számomra egy közép-európai típusú liberális humanista volt. Egy européer és egy *Mensch*. Aron az önéletrajzában azt írja, hogy Bourdieu-től várható volt, hogy ennek a korszaknak az egyik nagy alkotó egyénisége legyen, csak hát morálisan nem volt a saját nagysága szintjén. Hát, ez nem volt egy bók! Aron árulásnak élte meg, ami '68-ban történt vele. És ezzel én továbbra is – mindenén túl és mindennek ellenére – egyetérték.

Budapest, 2020. június

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc (1982): *Les cadres: la formation d'un groupe social*. Párizs: Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (1987): *Les économies de la grandeur*. Párizs: PUF, Cahiers du Centre d'études de l'emploi.
- Grignon, Claude és Jean-Claude Passeron (1989): *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Párizs: Le Seuil.
- Hadas Mikós (1994): Férfiuralom. Hadas Miklós beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 47–53.
- Karácly Viktor (2020): *Válogatott történeti szociológiai írások 1. A társadalomtudományokról*. Budapest: Replika-könyvek.
- Kende Péter (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.

Hadas Miklós

Szociológus, az MTA doktora

Karácly Viktor

Társadalomtörténész, szociológus, az MTA külső tagja

Pierre Bourdieu

Egy önanalízis vázlata (részlet)

Absztrakt: Az *Egy önanalízis vázlata* Pierre Bourdieu életének azon állomásait veszi sorra, amelyek végül fontosnak bizonyultak azon az úton, amelyen végighaladva 20. század utolsó harmadának talán legjelentősebb és legnagyobb hatású szociológusává vált. Ebben a halála után közreadott esszében Bourdieu többek között a munkásságát érő, gyakran túlságosan leegyszerűsítő bírálatok megalapozottságát igyekszik aláásni. Ahogyan a könyv motatója is kiemeli: „ez nem önéletrajz”, ami megint csak a szerző azon törekvését hangsúlyozza, hogy elhatárolja a rigorózus szociológiai önreflexiót a gyakran narcisztikus motivációjú önéletrajzi írásoktól.

Kulcsszavak: Pierre Bourdieu, önanalízis, reflexív szociológia, episztemológia

---

Forrás: *Esquisse pour une auto-analyse*. Párizs: Raisons d’agir, 2004, 109–142. Copyright © Raisons d’agir, Paris, 2004. ISBN 2-912107-19-9. Hungarian translation © Replika.

E vázlatos önelemzésből nem hagyható ki azon diszpozíciók kialakulásának bemutatása, amelyek a kiindulási társadalmi pozícióhoz kapcsolódnak, és amelyekről tudjuk, hogy – bizonyos társadalmi terekkel kölcsönhatásba lépve – szerepet játszanak a gyakorlatok meghatározásában. Egykori családom jellemzésére nem térek ki részletesen. Apám, aki földműves fia volt, harmincas évei körül, vagyis nagyjából születésem idején lett kézbesítő, majd postamester. Alkalmazottként egész életét ugyanabban a kimondottan félreeső béarni faluban töltötte (amely bár Pau-tól nem volt messzebb húsz kilométernél, gimnáziumi osztálytársaim még csak nem is hallottak róla, és gyakran tréfálkoztak is ezen). Úgy gondolom, hogy gyermekkori tapasztalatom arról, mit jelent osztályárulónak lenni – sőt magam is egy osztályáruló fia voltam (akárcsak Nizan, amint azt *Aden Arabie* [1960] című könyvéhez írt előszavában Sartre is kifejti) –, kétségkívül nagy szerepet játszott a társadalmi világgal kapcsolatos diszpozícióim kialakulásában: igen közel álltam az általános iskolai osztálytársaimhoz, akik szegényparasztok, kézművesek vagy kereskedők fiai voltak, és akikre szinte minden szempontból hasonlítottam, leszámítva a sikeremet, amely némiképp kívülállóvá tett, és valamiféle láthatatlan falként elválasztott tőlük. Ennek rituális sértések formájában hangot is adtak a *lous emplegats*, az úgynevezett „fehérkezű” bér munkásokkal kapcsolatban, ahogyan az apámat is elválasztotta valami ezektől a parasztoktól, akik között ő szegény kishivatalnokként élte életét. Családjával egy a legegységesebb kényelmi szolgáltatásokat is nélkülöző lakásban lakott (sokáig a közkútra kellett vízért járnunk), emberpróbáló beosztásban dolgozott hétfő reggeltől szombat estig, reggel hattól (ekkor jött a postavonat a levelekért) a napi zárásig, vagyis gyakran késő estig, és különösen akkor, amikor a havi záróegyenleget kellett elkészíteni. Ő maga foglalkozott a kerttel, ő vette meg és metszette a növényeket, és még a legcsekélyebb beruházások is nagy jelentőséggel bírtak, amelyekről hosszú napokig beszélünk: például, amikor kifestették Levitán stílusában a szobámat Nayben, vagy amikor úgy nyolc- vagy kilencéves koromban majd’ húsz frankért biciklit vettek nekem, amelyet egy barátnőm csúnyán összetört, mikor a templom falának hajtott vele, így ki se tudtam próbálni. Apám nemcsak az általa oly nagyon szeretett apjától, de a bátyjától is külön életet élt – ők mindketten a családi kisbirtokon maradtak, de amikor apámnak szabadnapja volt, minden nagyobb munkálatban besegített nekik. Látszott rajta, hogy rosszul érzi magát ettől. Azt hiszem, akkor volt a legboldogabb, amikor a legelesettebbeknek segíthetett – jól érezte magát a társaságukban, ők pedig feltétel nélkül megbíztak benne. Elárasztotta őket kedvességgel és türelemmel, amit idősebb koromban kissé a szemére is vettem: segített a legszegényebbeknek elintézni a papírmunkát („*Aquets papès!*” [Tessék, a papírok!] – mondták), legyen szó hadirokkant- vagy rokkantsági járadékról, jogügyletről, végzésről stb., és emlékszem, többször is sírva fakadtam, amikor arra gondoltam, hogy e sok jó cselekedet ellenére a neve nem fog bekerülni a lexikonba. Nem tudom, hogyan, de mindig éreztem rajta a bűntudatot, amelyet gyakran még a nála gazdagabb parasztokkal szemben is érzett, és amelyből nekem is kijutott a néhány iskolatársam szájából elhangzó kegyetlen sértések és gúnyolódások okozta gyötrelmem formájában. Nem szavakkal, hanem egész viselkedésével arra tanított, hogy tiszteljem a „kisebbet”, akik közé saját magát is sorolta, valamint arra, bár ő így sosem mondta volna, hogy harcaik iránt is érezzek tiszteletet (együtt hallgattuk a spanyol polgárháború utolsó összetűzéseinek ágyúlövéseit, és gyakran hallottam őt a béarni, a spanyol és a francia valami fura keveréknyelven a spanyol népfront [*frente popular*] támogatóival beszélni, akik a vereség után kénytelenek voltak elhagyni Spanyolországot). Apám nemcsak erősen baloldali szavazó, de szakszervezeti tag is volt, ami főként sztrájkok idején

jelentett problémát ebben a meglehetősen konzervatív falusi világban, és több politikai szereplőt is nagyra becsült, például Robespierre-t, Jaurès-t, Léon Blumot, Édouard Herriot-t, akik mind megtestesülései voltak a republikánus iskola ideáljának – és azt szerette volna, hogy ebben nekem is részem legyen.

Édesanyám anyai ágon jómódú paraszti családból származott, és szembe kellett szállnia szülei akaratával, hogy súlyos *mésalliance*-nak tekintett házasságot köthessen édesapámmal (aki mindig némi indulattal a hangjában emlegette a falusi mikrokozmoszban megjelenő társadalmi különbségekkel kapcsolatos tapasztalatát, és meglehetősen tartózkodó és gyanakvó volt a helyi előkelőségekkel – orvosokkal, altisztekkel, a plébánossal vagy akár a tanárokkal – szemben, akik nem igazán értékelték erőfeszítéseit, hogy engem egészen a gimnáziumig taníttasson). Anyám egy kis kétszintes házban lakott a szüleivel, amely a nagy családi háztól különálló épület volt, és amelyet az ő anyja mint fiatalabb lánygyermek annak idején hozományként kapott. Én is itt születtem. Anyai nagyapámnak – aki egy „módos család” szegény rokona volt, és hol egyidejűleg, hol egymás után gerendafűrészelőként, faáruszállítóként, méteráru-kereskedőként és kisparasztként tevékenykedett – mindig volt néhány tehene és némi legelője, valamint néhány árnyi mocsaras erdője, és számára nagyon fontos kérdés volt a tiszteletreméltóság. Nekem csak később tűnt fel, amikor segítettem szüleimnek a ház átalakításában (mégpedig azzal a mindent elsöprő boldogsággal, amely nagyanyámat kissé bántotta, láttam neki a múlt nyomainak eltörléséhez: lebontottuk a disznóolat és a tyúkólat, az árnyékszék fabódéját, a mindenféle régiséggel és innen-onnan összeszedett holmikkal telezsúfolt fészert stb.), hogy a sok újrahasznosított építőanyaggal és barkácsolással az volt a célja, hogy az egyszintes kis parasztház – amely egy nagy döngölt padlójú helyiségből és a jeles események alkalmával használt „ünnepi szobából” állt – minél jobban emlékeztessen egy nagy kétszintes házra, amelyről annak idején a jómódúbb családokat lehetett megismerni. (Az École normale *supérieure*-ön azok között a diákok között, akik rendszerint felszolgálták az ételt a kommunista alapszervezethez tartozó diákoknak – ez utóbbiak közé tartozott Louis Althusser is, aki szerette politikai stratégiai érzékét villogtatni, főleg a nem kommunista diákok kioktatására válaszul –, egy sor béarni emigránssal találkoztam, akik nagyapám és dédapám szülőfalujából, Lanneplaából származtak. Dédapám, aki a kommun idején Párizsban volt, pincérként dolgozott a Sainte-Barbe jezsuita kollégiumban, és így kétségkívül az egyik legkorábbi résztvevője volt annak az elvándorlási hullámnak, amely az École normale-ba a mi „justin-jeinket” is sodorta – az egyik felszolgáló fiú keresztnéve köznevesülve az összes többire is átragadt.) Nagyapám a tiszteletreméltóság, az illendőség és a szokások tisztelete iránti igényt továbbadta anyámnak, aki ezt mindig teljes mértékben szem előtt tartotta. Össze is vettett apámmal, aki jóval lázadóbb és anarchistább természet volt, amikor nem túlságosan nagy meggyőződéssel megpróbálta rám kényszeríteni, hogy legalább a külsőségekben valamennyire feleljek meg a helyi, vagyis leginkább a vallási szokásoknak, de én ezt visszautasítottam (főleg, mivel páni félelem fogott el arra a gondolatra, hogy vasárnaponként keresztül kell mennem a templomon a fiúk padsoráig), vagy különböző szépészeti és öltözködési sajátosságokat próbált rám erőltetni, például egyszer egy fehér kötényt, másszor egy hosszúnadrágot (nem beszélve a választékról, amit a hajamba fésült, de amit én, amint kiléptem az ajtón, rögtön össze is kócoltam), amelyekről mindig ideges lettem, mert kilógtam miattuk a sorból, és a többiek gúnyolódásának céltáblájává váltam. Ugyancsak az apai emlékek iránti tisztelet volt az, ami anyámat arra ösztönözte, hogy a veszéllyel dacolva késlekedés nélkül figyelmeztesse apja egyik barátját, amikor apjától

(akit erről az ellenálláshoz fűződő kapcsolatai értesítettek) megtudta, hogy a németek az ő tanyáján fogják keresni az ellenállók egyik vezetőjét. (Az algériai felszabadító háború idején gyakran láttam hasonló „politikai” akciókat, amelyek háttérben ráadásul teljesen más természetű megfontolások húzódtak meg.) Anyám nem is olyan régen mesélte nevetve („Kitüntetést, nekem? Viccelsz?”), hogy az ellenálló, akinek megmentette az életét, Algéria felszabadítását követően kitüntetést akart neki kiharcolni.

Főként a mások rám irányuló tekintetének köszönhetően fedeztem fel apránként saját habitusom sajátosságait, amelyek – mint például a férfiúi büszkeségre vagy kérdésre való bizonyos hajlamom, látványos fogékonyaságom a verekedésre, amelyre általában kissé rá is játszottam, elégedetlenkedésem „minden apróság miatt” –, számomra ma már úgy tűnik, azon régió kulturális sajátosságaihoz kötődnek, ahol születtem, és amelyek segítettek jobban érzékelnem és megértenem mindazt, amit később az írekhez hasonló kulturális vagy nyelvi kisebbségek „temperamentumával” kapcsolatban olvastam. Valójában csak igen lassan értettem meg, hogy a leghétköznapiabb reakcióim is talán azért adtak félreértésre okot, mert azt a módot – a tónust, a hangot, a gesztusokat, az arckifejezést stb. –, ahogyan kifejezésre juttattam azokat, és amelyben az agresszív félénkség és a zsörtölődő vagy egyenesen dühödtt nyersség vegyült egymással, mások készpénznek, vagyis bizonyos értelemben túl komolyan vehették, és ez olyannyira elütött az előkelő születésű párizsi iskolatársaim tartózkodó magabiztosságától, hogy félő volt, reflexszerű – és olykor kizárólag ritualizált – normasértéseimet, illetve az egyetemi vagy értelmiségi rutin közhelyeinek megsértését esetemben fékevesztett és perlekedő erőszakosságként értelmezik.

Mikor kezembe került egy fénykép, amelyen Pau utcáin sétálok apámmal, feltehetőleg az iskolai díjkiosztó napján (ekkoriban a fényképezéskor pillanatképekkel örvendeztették meg az arra járókat), eszembe jutott, mit mondott apám, amikor a gimnáziumból hazafelé menet elmeséltem neki az egyik legújabb összetűzésem az iskolavezetéssel (azt, hogy nem csaptak ki az iskolából néhány hónappal az érettségi előtt, amikor a tanulmányi igazgatóval konfliktusba kerültem, kizárólag a „karrieremet” eltökélten egyengető igazgató, Bernard Lamicq szeretetteli cinkosságának köszönhettem, aki a kevés béarni származású normalienek egyike volt, ha ugyan nem az egyetlen): „*Maynat, qu'às catchaou!*”, vagyis „*Fiacskám, te aztán bátor vagy!*” (a *catchaou* a nagy őrlőfog, átvittebb értelemben pedig arra utal, amikor az ember erősen ráharap valamire, és nem engedi el). Kétségkívül ezzel akarta tudomásomra hozni, milyen nagyra becsüli a helyi hagyományban erénynek számító csökönyösségemet, olyannyira, hogy egy tárgy vagy egy ember esetében biztató jelnek tekintették, ha nehéz vagy agresszív módon defenzív természete van: „*Arissou arissat, castagne lusente*”, vagyis „A tüskés burok ragyogó gesztenyét rejt”. (Amikor a „nagy iskolák” után kutattam, véletlenül felfedeztem, hogy az ugyancsak Languedoc isten háta mögötti részéről származó marxista történésszel, Pierre Vilarral együtt az École normale-on Sartre-ral és Aronnal egy időben tanuló Bernard Lamicqból is gúnyt űz a gólyák által rituálisan elénekelt dal, „Az előkészítő panaszának” egyik különösen bántó passzusa. Emlékszem, hogy éppen Pierre Vilar volt az, aki az *Héritiers* [1964] megjelenése után nem sokkal nyilvánosan is kérdőre vont a könyv miatt, amelyet – és ez a rendszer erejének bizonyítéka – a „felszabadító iskolarendszer” elleni megengedhetetlen támadásnak tekintett.)

Az internátusban szerzett tapasztalataim kétségkívül meghatározó szerepet játszottak diszpozícióim kialakulásában; különösen abban, hogy a társadalmi viszonyokról (flaubert-i értelemben vett) realista és konfliktusos képet alakítottam ki magamban, amely, már ekkor

megjelenve, alsóbb iskoláimtól kezdve élesen elütött a burokból nevelkedett polgári egzisztenciák tapasztalata által is ösztönzött békepárti, moralizáló és neutralizált szemlélettel (főként, ha azt a keresztény vallásosság és moralizmus is áthatja). Mindehhez a „burzsoá” városiakokkal szembeni, ezáltal megfordított, társadalmi különbség felismerése segített hozzá, valamint az életben maradásért folytatott küzdelem minden velejárójának (opportünizmus, szervilizmus, árulkodás, árulás stb.) megtapasztalásából fakadóan annak a mély szakadéknak a felfedezése, amely egyrészt az internátus, a társadalmi realizmus kegyetlen iskolájának durva és erőszakos világa, amelyben már minden jelen van, másrészt a tanórak világa között húzódtott, amely utóbbiban az előbbivel minden tekintetben ellentétben álló értékek uralkodtak, a tanárokkal együtt, akik közül különösen a nők az intellektuális felfedezések és az emberi viszonyok olyan birodalmát tárták elénk, amelyet leginkább elvárásoltnak nevezhetnénk.

A 17. századi ódon épületben, amely nemcsak hatalmas volt, de barátságatlan is, végtelenül tágas folyosóival, felül fehérre, alul sötétzöldre mázolt falaival vagy monumentális, középen kikoptatott kőlépcsőivel, amelyeken esténként kettes sorba rendeződve mentünk fel a hálóterembe, semmi sem volt emberi léptékű, nem volt egyetlen félreeső szeglete sem, ahová az ember legalább egy kis időre visszahúzódhatott volna. Ezt mindennél jobban lehetett érezni a hálóteremben, amelyben az egyforma ágyak három szabályos sorba voltak rendezve, rajtuk az egyforma régi ágyneműkkel oly módon, hogy az ajtóból vagy a felügyelőnek a hálóterem közepén lévő fülkéjéből mind jól láthatók legyenek. Téli estéken mindannyian az ágyunkra halmoztuk az összes ruhánkat, hogy kevésbé fázzunk. A mosdó amolyan több méter hosszú szürke vályú volt, ahol reggelente mindenki igyekezett helyet szorítani magának, és ahol az influenzás időszakban titokban mostam a taknyos zsebkendőimet. A mindennapok rögeszmés gondolatai, amelyek, noha mindenkiben munkáltak, tökéletesen kimondhatatlanok voltak, és a bajokat a magányba és a szégyenbe zárták be. Ezek a gondolatok mind ott voltak a keménykedő, makacszkodó és bármikor verekedni kész gyerekek fejében, akik gyakran könnyekig elkeseredtek, mert nem volt senki, akinek panaszkozhattak volna, vagy akivel akárcsak megbeszélhették volna a dolgaikat. És ott voltak a guggolós vécék is, az udvar közepén vagy olyan helyen felállítva, hogy bárhonnan szemmel lehessen őket tartani, retesz nélküli faajtókkal, ami, azt hiszem, azt a célt szolgálta, hogy senki se tudjon bezárkózni cigarettázni, viszont így a tréfás kedvű társakkal szemben sem nyújtottak védelmet, akik – mit sem törődve az ajtóra jelzésként kiakasztott sállal – váratlanul rányitották az emberre az ajtót.

Ebben a rutin és az ismétlődés által meghatározott világban, amely 1941 és 1947 között szinte az egész életemet jelentette, semmilyen jeles esemény nem történt, hacsak azokat nem számítjuk, amelyeket saját logikájából adódóan termelt ki magából, mint például a civakodások, amelyeket az ember általában „emlékezetesnek” tekint. Létezésünket magába szívta a szabályszerűség monotóniája, amely összefüggéstelen emlékfoszlányokon kívül semmilyen nyomot sem hagy, valamint a mindennapi gondok, veszekedések és a számító gondolatok megszokott rendje, amelyben minden pillanatban résen kellett lenni, hogy az ember megkaphassa, ami jár neki, megtarthassa a helyét vagy megvédhesse a maga adagját (többek között a nagy, nyolcszemélyes étkezőasztaloknál), ne késsen, kivívja mások tiszteletét, mindig készen egy kis verekedésre, röviden: hogy életben maradjon. Az olvasó azt gondolhatja, hogy szándékosan festem sötétebbre a történeteket. De valójában a visszaemlékező már nem emlékszik mindenre vagy nem tud mindent elmondani, ami ahhoz kellene, hogy igazságot

szolgáltasson mindazoknak, akikben akkoriban ezek az élmények, a reménytelenség, a düh vagy a bosszúvágy munkált. Hogy milyen is volt itt az élet, azt Goffman *Asiles* (1968 [1961]) című művére hivatkozva azzal a megállapítással szemléltethetném, hogy az internátus valójában csak fokozatilag különbözik a „totális intézményektől”, a börtöntől vagy a pszichiátriától, vagy hogy egy közelebbi példát említsek, a fegyencleptől, ahogyan azok Jean Genet *Le Miracle de la rose* (1943) című művében megjelennek. De talán meggyőzőbb tudok lenni, ha csak annyit mondok, hogy jól emlékszem, amikor az egyik előkészítő társammal bizalmasan közöltem, mégpedig a leendő értelmiségiekre jellemző némileg irodalmi stílusban, hogy sosem akarok majd gyereket, mivel nem szeretném, hogy olyan sanyarú sorsban legyen része, mint nekem (ekkoriban a Louis-le-Grand bentlakásos iskola tanulója voltam, amely jóval szabadelvűbb volt, mint a korábbi Pau-ban, de ahol, kétségkívül a vastag bőrt növesztett bentlakó diák engedetlen diszpozíciói miatt, ugyancsak nehéz helyzetekbe sodortam magam – a harcedzett veteránra jellemző kiábrándultságuk miatt a régebb óta itt lakókat könnyű megkülönböztetni az újonnan érkezett vidékiektől).

Erről a tapasztalatról azonban képtelen voltam akkor beszélni, amikor megéltem. Emlékszem, hogy apám az egyik (ritka) otthon töltött hétvégémen (büntetésből rengeteg különórát és elzárást róttak ki rám – iskolaéveim alatt, úgy hiszem, mintegy háromszázat) gyakran mondta anyámnak, aki vég nélkül zúdította rám a kérdéseit, hogy legalább addig hagyjon békén, amíg kicsit „visszaszokom”. Merthogy, paradox módon, olyan jól hozzáidomultam ehhez az általam oly gyűlölt világhoz, hogy nem igazán voltam boldog, ha kimenőt kaptam, és végül megkedveltem a szinte teljesen kihalt gimnáziumi épületben teljes nyugalomban töltött vasárnapokat (annak ellenére, hogy a felügyelők mindig kikergettek a tantermekből, ahová olvasni húzódtam be). A hosszú ünnepekben nem igazán volt örömöm, mivel gimnáziumba kerülve igencsak eltávolodtam társadalmi gyökereimtől, és emiatt kedvetlen voltam és magányos: iskolai vagy szabadidős tevékenységeimet már nem tudtam egykori elemi iskolai osztálytársaimmal megosztani (ha nem számítjuk azt a néhány vasárnapi focimeccset az egyik szomszéd faluban). Szüleim értetlenül álltak a magatartási problémáim előtt, és mivel az ő szemükben kiváltságosnak tűnt a helyzetem (apám 14 évesen hagyta ott az iskolát, anyám pedig, aki egy ideig az egyik nagynénjénél lakott Pau-ban, szintén csak tizenhat éves koráig tanult), kizárólag engem okoltak gyötrelmeimért, vagyis rossz magaviseletemért, amely egyszerre létkérdésnek számító és szokatlan vállalkozásom sikerét, vagyis az iskola általi üdvözülést is veszélybe sodorhatta. Gyakran töprengtem el azon, vajon a nehézségeimnek én magam vagyok-e az oka, vagy a bennem már korán felfedezett „rossz jellemem”. Mind a mai napig emlékszem azokra az incidensekre, amelyek miatt örökre rákerültem a felügyelők és felügyelő tanárok között kézről kézre járó listára, amelyen a legkisebb láрма miatt elsőként megbüntetendő önféjű gyerekek szerepeltek. Egyfajta ördögi körbe kerültünk: az egyéni vagy kollektív preventív büntetések, amelyek ellenszegülést és bosszút szültek, valamint napokkal előre megszervezett zsbongást és a felügyelőkkel szemben elkövetett csínyeket eredményeztek, retorzióként újabb büntetést vontak maguk után, ahogyan csalódottságot okozott azok gyávasága is, akik gyakran a zendülés felszítóiként a kollektív büntetés kilátásba helyezésének hatására megfutamodtak, és felszólították az önérzétes „főkolompost”, hogy adja fel magát. A magány érzése ezekben a pillanatokban volt a legerősebb. (Ugyanezt éreztem a hajón, amelynek fedélzetén Algériába utaztunk, amikor a Franciaország legnyugatibb részéről származó analfabéta közkatonákat a ránk rótt „béketeremtés” abszurd feladata ellen lázítottam, és akik erre sokkal inkább félelemből és

engedelmességből, mintsem gonoszságból azt felelték, hogy „mindannyiunkat a sírba viszel” vagy „ezért téged agyon fognak lőni.”) Tizenegy vagy tizenkét éves lehettem, de senki sem volt, akivel beszélhettem volna, vagy aki egyszerűen csak megérthetett volna. Az éjszákát részben azzal töltöttem, hogy előkészültem a következő napi védekezésre.

A kis vidéki gimnázium vezetői igen gyakran folyamodtak kollektív büntetéshez, amelynek az volt a célja, hogy „túszejtés” révén vessen véget a patáliának: a „túszokat” látszólag véletlenszerűen, a valóságban azonban iskolai „előéletük” alapján választották ki; vagy a legszigorúbb büntetéseket helyezték kilátásba, amennyiben egy nagyobb csíny elkövetője „fel nem adja magát”, vagy társai őt „fel nem adják”. Borzalmas volt ezt hallani: „add fel magad”, főleg akkor, ha a fenyegetés vagy e fenyegetés által kiváltott félelem hatására ez éppen az egyik tettestárs szájából hangzik el, aki ezzel árulást követ el. Ez kiváló eszköze volt a kollektív félelem fokozásának – akárcsak a seregben, amikor körletszemléről érkezik hír, és erre valaki elkezd terjeszteni, hogy a cipők talpát is ki kell fényesíteni –, mégpedig a leginkább alávetettek és a legbátortalanabbak cinkossága révén, akik olyan szóbeszédeket vagy fenyegető híreket kezdenek el terjeszteni, amelyek hatására még a legkeményebb fejű emberek is beállnak a sorba, vagy akik örömeiket lelik abban, ha kvázi mitikus élményeikről beszélhetnek, melyek célja a félelemkeltés: ilyen az, amikor az iskolai felügyelő nesztelenül és rajtaütésszerűen megjelenik a hálóterem ajtajában, s csak ennyit mond – ami azonban később sokat ismételtetett szállóigévé válik –: „Nocsak, nocsak, milyen jól elszórakozunk itt!” Lány és szinte meglepett hangon mondja, aminek hatására az imént még a hálóteremben zsbongó diákok párnájukkal a kezükben mind a helyükre rohannak. Nem nehéz elképzelni, hogy ezeknek a bukott fegyőröknek a szadizmusa milyen jelentős kielégülést talált az intézmény által rájuk ruházott teljhatalom fitogtatásában és a szervilizmusban, amelyet saját pozíciójuknak köszönhetően a diákokból kikényszerítettek.

Én magam egyszerre voltam rémült és dacos, tehetetlen és kezelhetetlen; lázadásom csaknem mindig a bűn határát súrolta, melynek elkövetéséhez kizárólag a lehetőség és az alkalom hiányzott, mégis mindig kész voltam megbízni másokban, abbahagyni a verekedést és előlépni a saját becsületem védelmére emelt fedezék mögül, hogy végre nyugtom legyen. Bentlakásos éveim a dacos harag jegyében teltek (kétségkívül e tapasztalatomnak köszönhetem, hogy a mindenféle különbségek ellenére képes voltam szót érteni, mégpedig erőlködés nélkül, elfeledve saját koromat és társadalmi helyzetemet – valószínűleg túlságosan is, mégpedig olyannyira, hogy, amint azt a szememre is vetették, képes voltam elfogadni olyan viselkedési formákat is, amelyeket teljes mértékben elítélendőnek volt szokás tartani), azzal az arab fiatalemberrel és a barátjával, akikkel a *La Misere du monde*-hoz (1993) készítettünk interjút.¹ Rögtön láttam rajtuk tehetetlenségüket, túl a reménytelennek tűnő zárkózottságukon, amellyel rajtam kívül más valószínűleg nem tudott volna mit kezdeni. Úgy hiszem, Flaubert nem tévedett teljesen, amikor *Mémoires d'un fou* című regényében azt írta, hogy „aki tizenkét éves korában megismerte a bentlakásos iskola világát, már nagyjából mindent tud az életről”.

Az a hatalmas ellentét, amely egyrészt az internátus, másrészt a tanórak normális, sőt olykor lelkesítő világa között feszült, nem kis részben járult hozzá ahhoz, hogy még nagyobb erővel lázadjunk fel a kicsinyes emberek által ránk kényszerített megaláztatás vagy sanyargatás ellen, amelyek még az iskolai élet saját normái szerint is elítélendők voltak.

1 „L'ordre des choses” in Bourdieu 1993, 81–99.

Ott volt egyrészt a tanulás, a környező vidékekről és kis falvakból érkező bentlakásos diákok, akik *Miroir-Sprintet*, *Midi Olympique*-et vagy Boris Vian *Köpök a sírotokra* című regényét olvasták, általában lányokról vagy rögbiről beszélgettek, a felsőbb évesekről vagy fogalmazásgyűjteményekből másolták fogalmazásaikat, és puskákat gyártottak a történelemvizsgára. Másrészt ott voltak a tanórák és természetesen a tanárok, akiknek a megjegyzéseiben és a legszigorúbb felszólításaiiban – például feleltetés közben matematikaórán – is volt valami szeretetelli kedvesség (különösen a tanárnők esetében), ami az internátus világában ismeretlen volt, valamint a csak bejáró diákok, akik a mi szürke iskolaköpenyeinktől igencsak elütő mesterkéltségekben, kissé régimódi térdnadrágjaikban vagy jól szabott rövidnadrágjaikban valószínűleg idegeneknek tunktek, de modoruk és az öket foglalkoztató dolgok, amelyek egy számunkra elérhetetlen világ nyilvánvaló jelei voltak, ugyancsak eltértek a mieinktől. Emlékszem az egyikükre, egy kellemetlen akcentussal beszélő „menekültre”, aki mindig az első sorban ült, verseket írt, és gondolatai mindig máshol jártak. Egy másik fiút pedig, akinek az apja tanító volt, folyton zaklattak, de nem lehetett tudni, hogy vélemezett homoszexualitása miatt, vagy azért, mert az órák közötti szünetekben gyakran félrevonult hegedülni. A heves interakciók gyakran egyfajta osztályrasszizmus formáját öltötték, amelyhez az érintettek kinézete vagy neve szolgáltatta az alapot. Ez alól a végzősként legfőbb riválisomnak számító fiú sem volt kivétel, akinek az apja Pau külvárosában volt alkalmazott, azonban a cserkészmozgalom révén igen közel került a város orvosainak és tanítóinak fiaihoz, és aiktól kifinomult stílusukat és beszédmódjukat is átvette. Gyakran sértegetett azzal, hogy nevemet a környéken élő parasztok módján ejtette ki, és gúnyolódott a paraszti elmaradottság szimbólumának számító falum névén. (Jóval később, a Louis-le-Grand gimnázium előkészítő osztályában ugyanezt a szakadékat tapasztaltam a zsinaggal összekötött szürke köpenyt viselő szakállas vidékiek és a bejáró párizsiak között, akik könnyedén lenyűgözték például az alacsony vidéki származású, az intellektuális elismerésre szomjazó franciátanárt is, nemcsak elegánsan polgári ruházatukkal, hanem iskolai szerepléseik irodalmi igényességével is, melyeket már ekkor írói megnyilvánulásoknak tekintettek. Most, visszagondolva, valóban csodálkozom, hogy nemcsak az iskolatársak, hanem még a tanárok szemében is mennyire fontos szerepet játszott nemcsak a vizsgákon, hanem a mindennapokban is a fizikai megjelenés és az öltözködés, mint amelyek feltételezhetően intellektuális és erkölcsi kiváltságot takarnak.)

Csak nemrégiben értettem meg, hogy az iskola világával szembeni mélyen ambivalens érzéseim valószínűleg abból a felfedezésből táplálkoztak, hogy az iskola nappali és tökéletesen tiszteletreméltó világának felmagasztalásával szemben ott volt e világ éjszakai árnyoldala, amely az internátus és a falvakból származó gyerekek kultúrája iránti megvetésben is testet öltött. E falusi gyerekek közül kerültek ki a legjobb barátaim (ezeket a barátságokat verekedések és zsibongások edzették), kézművesek, kiskereskedők fiai, akik viszonylag korán kibuktak az iskolából, és akitet hozzám hasonlóan zavarba hoztak és elbizonytalanítottak bizonyos, a mi köreinkben ismeretlen – és a szó összes értelmében vett – kulturális jelenségek. Én, aki valamiképpen a két világ és ezek egymással összehékihethetlen értékei között találtam magam, és akit taszított az az obszcén és nagyszájú macsóság, amely internátusbeli társaimat oly jó érzéssel töltötte el, a szünetekben, amikor éppen nem baszk pelotát játszottam, de főleg az elzárások alatt, gyakran olvasással töltöttem az időt. És azt gondolom, hogy rögbizni is azért kezdtem el az internátusban lakó diáktársaimmal, mert el akartam kerülni,

hogy iskolai eredményeim, valamint az ezek háttérében vélelmezetten rejlő gyanús engedelmességem okán, nehogy kizárjanak a csapat férfias közösségéből, amely (szemben az osztályteremmel, amely rangsorolással osztja meg a diákokat, valamint az internátussal, amely atomizál, és így szigeteli el őket egymástól) a valódi szolidaritás egyetlen lehetősége volt. Ez a szolidaritás a győzelemért vívott közös csatában, a dulakodások során egymás kölcsönös támogatásában vagy a hőstettek feltétel nélküli csodálatában formálódott, és sokkal erősebb vagy közvetlenebb volt, mint az iskola világának szolidaritása.

Ez a kettős tapasztalat csak tartósította annak az igen nagy távolságnak a hatását, amely esetenben a jelentős iskolai szentesítés és az alacsony társadalmi származás között feszült, vagyis feszültségekkel és ellentmondásokkal teli *hasadt habitusomat*. A kényszerek efféle egybeesése kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy tartósan ambivalens, ellentmondásos viszonyom alakuljon ki az iskola intézményével, amelyet egyszerre jellemzett lázadás és engedelmesség, törés és várákozás, és amely valószínűleg a saját magamhoz fűződő viszonyom ambivalenciájára és ellentmondásosságára is magyarázatul szolgál: mintha a felszenteltség érzéséből adódó önbizalmamat alapjaiban kezdte volna ki a felszentelés intézményével – valamiféle rideg és őszintétlen anyával – kapcsolatban érzett nagyfokú bizonytalanság. Az egyik oldalon ott volt a tudásra és elismerésre szomjazó jó diák engedelmessége, hogy azt ne mondjam, készségessége vagy meghunyászkodása, ami a játékszabályok – és nem egyszerűen csak a tudományos retorika legfurfangosabb és legegyszerűbb technikái – elfogadására készített. A Louis-le-Grand gimnáziumban például remekeltem a filozófia próbafelvételi vizsgákon, ahol Étienne Borne, az általam egyébként később sokat bírált keresztény perszonalizmus egyik felkent képviselője, rendszerint az első helyre rangsorolta a fogalmazásaimat. A másik oldalon pedig ellenszegülő beállítottságom, főleg az iskolarendszerrel szemben: ambivalens *alma materem*, amely valószínűleg a hálából és a csalódásból táplálkozó túlzott szeretetem tárgya volt, folyamatos és heves lázadást váltott ki belőlem. Ez a lázadás egy sor válsághelyzetben megjelent, főleg vizsgahelyzetben vagy a tudományos ünnepélyesség helyzeteiben, a díjátadó ünnepségeken elmondott és székfoglaló beszédeimben, doktori és pályázatokat elbíráló bizottságokban, amelyek azáltal, hogy feszengést váltottak ki belőlem az engedelmesség jeleivel kapcsolatos elvárások miatt (e jeleket Spinoza *obsequium*nak, vagyis az intézményes formák öncélú tiszteletének nevezte, amelyet az intézmények mindenkifelett megkövetelnek, és amelyekről szemrehányóan csak annyit szoktak megállapítani, hogy „hiszen ez igazán nem kerül semmibe”, noha nekem igenis végtelenül sokba kerül), a dezertálási vágyat hívták bennem életre, hogy tönkretegyem a játékot. És ugyanebbe a sorba illeszkedik részemről annak elutasítása is, hogy alávessem magam a doktori védés elgondolhatatlan ritusának, amelyet Kafka szavai is alátámasztottak: „Ne állj olyan bíróság elé, amelynek nem ismered el a jogát az ítélehozatalra”.

Egyrészt ott van a szerénység, amely többek között a sikerét saját magának köszönhető parvenü bizonytalanságából adódott, aki, ahogyan a rögbiben mondani szokás, nem félt bepiszkolni a kezét, és olyan obskúrus feladatokat, mint a kódlapok kidolgozása vagy egy interjú elkészítése, ugyanolyan érdeklődéssel és körültekintéssel végzett, mint egy elméleti modell kidolgozása. (Mindezt magától értetődőnek véltem volna, ha nem látom a saját szememmel számos előkelő társadalmi származású vagy neves iskolából kikerült szociológus esetében, hogy milyen kreatívan próbálják meg kivonni magukat azon feladatok alól,

amelyek felfogásomban egy szociológus számára a legfontosabbak közé tartoznak, de gyakran lenézik őket, vagy nem hallottam volna egy országos és nemzetközi díjakkal elhalmozott pályakezdőt, amint nyilvánosan is kijelentette, hogy ő maga semmi szín alatt nem fog kérdőívekkel bajlódni, és még úgy sem volt hajlandó erre a rangján aluli munkára, hogy közben, mindenki legnagyobb meglegedésére, „módszertant” tanított az egyik legrangosabb egyetemen.) Másrészt ott van a dölyfösség, a csoda kegyeltjének – aki hajlamos önmagára „csodálatosként” tekinteni és az uralkodókat saját fegyvernemükben párbajra hívni – magabiztossága (erre példa Heidegger, aki a kantianusokkal szembeszállva a racionalizmus számukra fontos alapjait zúzza szét, amikor felfedezi a lét végességét a *Transzcendentális esztétikában*). Be kell ismernem, hogy már az École normale óta számos döntésemet bizonyosfajta arisztokratizmus határozta meg, amely inkább táplálkozott elkeseredettségből, mintsem arroganciából, mivel abból a szegényérzetből fakadt, hogy végül ringbe szálltam, továbbá a „jótanulóságból”, amelynek átmenetileg áldoznom kellett, valamint az öngyűlölet e sajátos formájából, amelyet iskolatársaim egy részének kispolgári strébersége miatt éreztem, és akik közül azóta néhányan az egyetemi ranglétra eminens tagjaivá és a *homo academicus* tökéletes megtestesítőivé váltak. (Nem tudok nem magamra ismerni Nietzsche szavaiban, aki az *Ecce Homó*-ban valami olyasmit ír, hogy mindig csak olyan dolgokat bírált, amelyeket jól ismert, amelyeket személyesen megélt, és amelyek, bizonyos fokig, a részét képezték.)

Azonban ez a hasadt habitus, amely „az ellentétek egyfajta összebékítésének” terméke, amely ugyanakkor maga is hajlamos „az ellentétek összebékítésére”, kétségkívül mindennél látványosabban megjelenik saját kutatási stílusomban, abban, hogy milyen típusú kutatási tárgyak érdekelnek, és a módban, ahogyan megközelítem őket. Arra gondolok, hogy hatalmas teoretikus ambíciókkal vetem magam rá olyan empirikus tárgyakra, amelyek első ránézésre gyakran mindennapinak tűnnek (az időfelfogás struktúráinak kérdése a szubproletariátus időhöz való viszonyában vagy az esztétika lényegi, többek között kanti problémái a fényképezés esetében) vagy, általánosságban, arra, hogy a tudományt egyszerűre ambiciózus és „szerény” formában művelem. Lehetséges, hogy jelen esetben a ténynek, hogy azon „társadalmi osztályok egyikéből” származom, amelyeket gyakran neveznek „szerényeknek”, olyan erőnyeket köszönhetek, amelyekről a módszertani tankönyvek említést se tesznek: a bármiféle aprólékos empirikus munka lekicsinylésének hiányát, az egyszerű kutatási tárgyak iránti érdeklődést, a harsány szakítások és a látványos csillogás elutasítását, valamint az önmérséklet arisztokratizmusát, amely az iskolarendszer és manapság a média által jutalmazott bravúr és talmi csillogás elutasítására hajlamosít.

Ebből adódik, hogy amikor szembehelyezkedtem a filozófiai szárnyalásnak az önnön fontossága köré épülő retorikájával (amelyet az althusseriánusok határesetével kapcsolatban *in vivo* elemeztem [1982], s amely egyfajta szociológiai pragmatika perspektívájából nézve nem is különbözik oly nagyon Heidegger vagy Habermas esetétől), azon törtem a fejemet, hogyan helyezhetném el legfontosabb elméleti felismeréseimet közbevetésekben vagy lábjegyzetekben, vagy hogy legelvontabb gondolataimat hogyan illeszthetném be a társadalmilag másodrangú, politikailag jelentéktelen és intellektuális szempontból lenézett vizsgálati tárgyak hiperempirikus elemzéseibe. Az egész későbbi elmélet első vázlatát – az objektivizmus és a szubjektivizmus szembeállításának meghaladását, illetve az olyan közvetítő fogalmak használatát, mint például a diszpozíció – egy kisebb horderejű témával, a fényképezéssel foglalkozó kötetünk (Bourdieu et al. 1965) előszavában fejtettem ki; a habitus fogalma és annak a strukturalizmus bírálatával összefüggő vonatkozásai Panofsky egyik könyvéhez írt

utószavamban jelennek meg, amelyet két, egymástól külön megjelentetett angol nyelvű írásom egybedolgozásával hoztam létre, és ezen írásokban a *habitus* szó elő sem fordul; egyik legkidolgozottabb kritikámat Foucault-val kapcsolatban a „Reproduction interdite” című tanulmányom legutolsó lábjegyzetében fogalmazom meg; Derrida filozófiai stílusának bírálata a *La Distinction* (1980) utószavába vagy a *Méditations pascaliennes* (1997) egy kifejtetlen szövegrészébe száműzőm. Könyveim esetében gyakran csak az alcím utal azok teoretikus jelentőségére. Az önmérsékletre való hasonló hajlamomnak kétségkívül saját intellektuális projektemhez fűződő kettős, megkettőzött (és ellentmondásos) viszonyomhoz is köze van. Gyakran fennhéjázó és talán kissé fölényes (mondván: érti, aki érti) és aszketikus (az igazságért meg kell küzdeni, és *khalepa ta kala*, vagyis „a szép dolgok bonyolultak”), de emellett óvatos és szerény is (következtetéseimet – és törekvéseimet – mindig konkrét és aprólékos kutatásokba csomagolom). Még ha ódzkodom is olykor az adatok és bizonyítékok pozitívista fitogtatásától (nem vagyok nagy barátja a végeláthatatlan kísérleti jegyzőkönyveknek, amelyekkel a gondolatszegény kutatásokat szokták agyoncsapni), és ugyancsak rosszul viselem a nagystíluság pózait vagy egyszerűbben azt a teoretikus szemtelenséget, amely oly sok filozófust, sőt (a filozófusoknak ezért tetsző) szociológust késztet arra, hogy filozófiai ismereteiket meghaladó gondolatokra ragadtassák magukat.

Hasonlóképpen, már akkor is, amikor az École des hautes études-ön, majd a *Collège de France*-on tanítottam, tudatosan és határozottan törekedtem arra, hogy távol tartsam magam a különféle happeningektől, amelyeken örömmel vettek részt a tudományos világ csúcsához tartozók (ki a politika, ki pedig az irodalmi élet világát utánózva). Emlékszem, némi elégtétellel töltött el, hogy két német fiatal, akik nagyon messziről jöttek, hogy részt vegyenek a szemináriumaimon, amelyeket éppen csak elkezdtem az École des hautes études-ön tartani, és amelyeken, komoly félreértésből adódóan, a leendő értelmiség egy jelentős része is – az 1968 májusának későbbi vezetői és gondolkodói közül sokan – megjelent, teljes családottsággal utazott haza kutatási tárgyaik – szociális munkások, tanítók vagy irodai alkalmazottak –, valamint a velük kapcsolatos mondanivalóm szürkesége és némiképp földhözragadtsága miatt, mivel említést sem tettem fontos szerzőkről vagy olyan kulcsfogalmakról, mint praxis, hermeneutika vagy „kommunikatív cselekvés”. Ugyancsak nemrég szintén előfordult, hogy (szándékosan Szókratészt követve, amire ők, jellemző módon, nem is jöttek rá) azon munkálkodtam, hogy az École normale egy diákcsoportjának természetesen „filozófiai” várakozásait csalódás érje, amikor felkértek, hogy tartsam meg egy „a” politikáról szóló előadás-sorozat nyitóelőadását, és akiket – azáltal, hogy az iskola korábbi tanulóinak a politikához fűződő viszonyával módszeresen összevetem az övéket – annak végiggondolására szerettem volna késztetni, hogy a politikával kapcsolatos szemléletmódjuk hogyan következik abból a tényből, hogy ők az értelmiségi és politikai mező egy bizonyos állapotában az École normale diákjai.

Nekem mindig is úgy tűnt, hogy az értelmiségi világot, amely oly függetlennek tekinti magát az illendőségektől és a konvencióktól, mélyen áthatja a konformizmus, amely rám taszító erőként hatott. Ugyancsak a klikkesedéssel és a konformizmussal szembeni ellenérzéseim hatására (vagyis azon emberekkel szembeni diszpozícióim miatt is, akik az enyémtől eltérő habitusuk késztetéseinek engedve azon változásokkal párhuzamosan változtak át, amelyek a hamis forradalom varázslának szeszélyes világát egy igazi konzervatív forradalom-má varázstalanították) kerültem mindig szembe vagy ellentétbe a mező uralkodó modelljeivel vagy módozataival, kutatói munkám és politikai állásfoglalásaim során egyaránt, például

akkor, amikor tüntetőleg weberiánusnak vagy durkheimiánusnak neveztem magam abban az időben, amikor kötelező volt marxistának lenni. Amikor a legtöbb értelmiségi kommunista volt, én nem voltam az, de az antikommunizmushoz sem csatlakoztam, amelynek ol-tárán ugyanezek az értelmiségiek, miután hátat fordítottak a kommunizmusnak, áldozni kezdtek. Ez az oka annak, hogy gyakran „neosztálinistának” neveznek vagy bélyegeznek olyan emberek, akik nagyrészt korábban a kommunista párt tagjai vagy maoisták voltak, és akik, mikor rám ekként tekintenek, továbbra is azt a sztálinista gondolkodási és beszéd-módot képviselik, amely miatt egykor szembefordultam velük, ahogyan azt teszem ma is.

Az értelmiségi világgal kapcsolatos, ezekben a diszpozíciókban gyökerező ambivalens érzésem található annak a *kettős távolságtartásnak* a háttérében, amelyre számos példát tudnék hozni: egyszerre tartottam távolságot a francia értelmiségi nagycirkusztól (nagyvilági petícióival, sikkes tüntetéseivel vagy a művészeti katalógusokban megjelenő előszavaival) és a professzor magasztos szerepétől, akit magával ragad a doktori védések és pályázatok bizottságainak forgószínpada, az újratemelés hatalmi játszma és tétjei; ahogyan a politikában és a kultúrában is egyszerre tartottam távol magam elitizmustól és populizmustól. A kötöttségek közötti feszültség, amely nálam sosem oldódott fel egyfajta harmonikus szintézisben, különösen jól megfigyelhető a művészethez fűződő viszonyomban, amely az igazi avantgárd (és sokkal inkább, mint az akadémikus antiakadémizmus iskolásan programozott határsértései) iránti, önmagát soha meg nem tagadó valódi szenvedély és az elemzőnek a *Les Règles de l'art* (1992) című könyvében ismertetett értelmezési módszer kidolgozásában testet öltő higgadtságának a keveréke. E viszony háttérében az a meggyőződés rejlik, hogy még ha esetleg szét is zúzza az irodalom és a művészet szentségének holderlini–heideggeri–blanchot-i kultuszát, „a fikció hitetlenségének leplező ereje”, amelyről Mallarmé beszél, csak fokozza a művészet szeretetében rejlő örömet.

Ez a feszültség kétségkívül sehol máshol nem jelent meg a magam számára oly drámai formában, mint a *Collège de France*-on megtartott székfoglaló beszédem alkalmával, vagyis amikor egy olyan szerepet voltam kénytelen magamra öltetni, amelyet igen nehezemre esett összeegyeztetnem azzal, ahogyan magamra tekintettem. Korábban többször is ellenálltam a kísértésnek, hogy pályázzak, és ezért magyarázkodásra kényszerültem különösen François Jacob, majd barátaim, közülük is mindenekelőtt André Miquel előtt, aki erősködött, hogy adjam be a pályázatot, és akit szónokias fordulataimmal és prófétai módon még arról is megpróbáltam meggyőzni, hogy bárki lesz is a vetélytársam, jól, sőt nálam sokkal jobban fogja alakítani az elvárt szerepet. Ez a zsigeri tartózkodás (bár a szó túl gyenge, de az irtó-zás túl erős lenne) egy sor olyan aktusba sodort bele, amelyek szakításokhoz vezettek, mint például amikor az 1981-es elnökválasztáson támogattam Coluche indulását, vagy az *Actes de la recherches*-ben megjelent cikkünk az *haute couture*-ról (Bourdieu és Delsaut 1975), amelyben, két legyet ütve egy csapásra, egyrészt Barthes-nak egy az *Elle*-ben megjelent cik-két idézem a Chanelről, másrészt André Chastelnek egy a *Le Monde*-ban megjelent rövid írását, amely leginkább egy parfümmárka bújtatott reklámjaként fogható fel. Mikor székfoglaló előadásomra készültem, a bennem lévő ellentmondásokat még koncentráltabban kellett átélnem: a tökéletes méltatlanság érzését, az érzést, hogy semmi olyan mondanivalóm sincs, amit érdemes lenne ezen ítélőszék előtt elmondanom, amely egyébként kétségkívül az egyetlen olyan fórum volt, amelynek ítéletét elfogadom. Mindezt egyfajta büntudat is erősítette az apámmal kapcsolatban, aki nem sokkal azelőtt rendkívül tragikus körülmények között,

szegény ördöggént halt meg, és akit az ötvenes évek elejének reményvesztett örületében azáltal, hogy bátorítottam az abszurd módon az országút mellett álló házának átalakítására, és még segítettem is neki, magam is ehhez a házhoz láncoltam. Noha tudom, hogy nagyon boldog és büszke lett volna rám, mágikus kapcsolatot vélek felfedezni halála és az ily módon határsértésbe-árulásba hajló sikerem között. Voltak álmatlan éjszakáim.

Azt hittem, hogy végre megtaláltam a kiutat az ellentmondásból, amelybe eleve az önképemmel ellentétben álló társadalmi felszentelésem miatt kerültem: székfoglaló beszédemben pontosan azt vontam vizsgálat alá, hogy székfoglaló beszédet kell tartanom, hogy részt kell vennem egy intézményi rítusban, és így távolítottam magam új szerepemtől éppen e szerep alakítása közben. Azonban alábecsültem beszédem nyersségét, amely így egy egyszerű rituális beszéd helyett bizonyos művészek által gyakorolt „intervencióvá” változott át. Leírni a rítust éppen a rítus végzése közben, ez egy *par excellence* barbár társasági aktus volt, amelynek lényege, hogy az ember felfüggeszti a hitet, vagy, ami még rosszabb, megkérdőjelezi és veszélyezteti éppen ott és akkor, ahol és amikor annak ünneplését és megerősítését várnák tőle. Így jöttem rá, éppen beszédem közben, hogy amit saját problémám pszichológiai megoldásának véltem, az a szimbolikus rend kikezdésével, az intézmény méltósága elleni támadással volt egyenlő, amely méltóság éppen azt követeli meg az embertől, hogy említést se tegyen az éppen végzett intézményi rítus önkényes jellegéről. Rettenetes próbatétel ennek a szövegnek a nyilvános felolvasása, amely az adott szituáción kívül született, és amelyet változtatás nélkül kell felolvasni az egybegyűlt mesterek – Claude Lévi-Strauss, Georges Dumézil, Michel Foucault stb. – testülete előtt. Állítólag elhaló hangon olvasom fel. Már-már abbahagyom és faképnél hagyom a közönséget. Jean-Pierre Vernant kerek szemekkel néz rám, vagy legalábbis én így látom. Valahogyan elvergődöm a beszédem végéig. De borzasztóan érzem magam nem is annyira a határsértéstől, hanem a baklövésém miatt. Egyedül maradok két egykori pau-i iskolatársammal, akiket az iskola óta nem láttam: összevissza kezdek beszélni, amikor elmúlik bennem a hatalmas feszültség, miközben úgy érzem, mindig mindenért nagy árat kell fizetnem. Vajon miért éreztem úgy, hogy a skizofrén helyzetből csak úgy szabadulhatok, ha a skizofréniát félig szabadjára engedem? És ebben a helyzetben, akárcsak a beteg, aki, miközben valamint mond vagy csinál, azt magyarázza, hogy valami egészen mást mond és csinál, magam is saját mondanivalómat, székfoglaló beszédemet magyarázom oly módon, hogy az alapjaiban mond neki ellent, és eközben leleplezem mindazt, amit egy székfoglaló beszéd jelent vagy feltételez. Nem ez volt az egyetlen eset az életemben, amikor úgy éreztem, egy külső erő arra kényszerít, hogy olyasvalamit csináljak, amiért drágán meg kell majd fizetnem, és amit kizárólag én tartottam szükségesnek.

És hogy miért és főleg kinek írtam mindezt? Talán azért, hogy elvegyem az életrajzírók kedvét az életrajzírástól, amennyiben szakmai alázatból itt azokat az információkat adtam közre, amelyekre ahhoz lett volna szükségem, hogy a múlt íróit és művészeit megértsem, és arra törekedtem, hogy a reflexív elemzés túlmutasson a tudományos elemzés által tett generikus felfedezéseken – mindeközben pedig ellenálltam az egyébként erős kísértésnek, hogy cáfoljam a velem kapcsolatos torzításokat és rágalmakat, és hogy bármit is a helyesbítés vagy a meghökkentés szándékával mondjak. Nem tudom figyelmen kívül hagyni azokat a saját elemzéseim által kiváltott többé-kevésbé *tudománytalan* objektívációs kísérleteket, amelyeket semmi mással nem lehet magyarázni, csak azzal a rosszindulattal, amely az objektíváló objektíválására törekszik, mégpedig azzal a gyerekes logikával, hogy „aki mondja másra,

az mondja magára”: a dicsőség és az elismerés leleplezőjeként szomjazza a dicsőséget és az elismerést; a média ostromozójaként maga is a média kegyeltje; bírálják az iskolarendszert, de mégis függnek tőle, és így tovább a végtelenségig. Egy dolog azonban bizonyos: noha empirikus ágensként engem is el lehet helyezni a társadalmi térben, mindig is arra törekedtem, hogy kutatóként, amennyire csak lehetséges, ezt ne lehessen megtenni velem, mégpedig azért, hogy – akárcsak itt is – saját pozíciómra és annak időbeli alakulására reflektálok, hogy így próbáljam meg ellenőrzés alatt tartani mindezeknek a tudományos állásfoglalásaimra gyakorolt hatását. Ezzel nem az volt a szándékom, hogy az abszolút tudás megszerzésére törekvő már-már mindenható kutató pozíciójába helyezve magam (néha hallok is, hogy „bourdivin-nek”² neveznek), elkerüljem, hogy műveimet azok társadalmi körülményeire redukálják, hanem hogy a tőlem telhető gondossággal elvégezzem azt a végtelenül nehéz feladatot, amely az elfojtott dolgok felszínre törésének elősegítését jelenti azért, hogy mindekinek a szemébe mondjam, amit senki sem szeretne hallani.

De írásomat talán mindenekelőtt legfiatalabb olvasóim figyelmébe ajánlanám, mert azt remélem, hogy ugyanazt fogják majd érezni – annak hatására, hogy most felidéztem munkásságom kibontakozásának történelmi körülményeit, amelyek több szempontból is igen-csak távol esnek azoktól, amelyekbe most belekerültek –, amit én is éreztem minden olyan esetben, amikor munkámban akárcsak kis mértékben is sikerült magamat, Flaubert szavaival élve, „a szerző nézőpontjába helyezni”, vagyis beleképzelnem magam az ő társadalmi helyzetébe, lett légyen szó íróról, festőről, de akár munkásról vagy irodistáról. Egy életmű vagy élet megragadásának érzéséről van szó, mégpedig az érzés kialakulásának fázisában, így azt aktív formájában tudom magamévá tenni, s ez sokkal inkább jelent „szimpraxiát” (együttes gyakorlati cselekvést), mint szimpátiát (együttérzést), amely az alkotásra és a cselekvésre fókuszál. Valóban úgy tűnik, hogy paradox módon a történetiségbe ágyazás, noha eltávolít, arra is lehetőséget nyújt, hogy a tudományos diskurzusba csavart és zárt szerzőt közelebb hozzunk magunkhoz, és valóságos *alter egó*vá, sőt az ősi foglalkozások értelmében vett céltársunkká avassuk, aki ugyanazokkal az egyszerre mindennapi és létfontosságú nehézségekkel küzdött, mint bárki más (hol publikáljon egy kéziratot, hogyan győzzön meg egy könyvkiadót stb.). Sosem gondoltam, hogy arrogáns szentségtörést követnék el, amikor magamhoz hasonló emberként tekintettem Flaubert-re vagy Manet-ra – anélkül, hogy szemben oly sok ihletett kritikussal, velük azonosítottam volna magam. Semmi sem töltene el nagyobb boldogsággal, mint a tudat, hogy segítségemmel néhány olvasóm felismerte saját tapasztalatait, nehézségeit, kételyeit, szenvedéseit stb. az enyéimben, és hogy ez a realista azonosulás, amely a szenvedélyes projekció tökéletes ellentéte, lehetőséget nyújt számukra ahhoz, hogy – ha csak egy kicsivel is, de – jobban csinálják vagy éljék meg azt, amit megélniük vagy csinálniuk.

Fordította Fáber Ágoston

---

2 A francia nyilvánosságban és társadalomtudományos közegben gyakori – bár meglehetősen elcsépett – szójáték Bourdieu nevével, a francia 'dieu' (isten) főnévből képzett 'divin' (isteni) melléknév felhasználásával, amellyel Bourdieu narcizmusára szokás utalni. (A ford.)

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre (1964): *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Párizs: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1982): Le discours d'importance. Quelques réflexions sociologiques sur „Quelques remarques critiques à propos de Lire Le Capital”. In uő *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Párizs: Fayard.
- Bourdieu, Pierre (1992): *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Párizs: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (szerk.) (1993): *La misère du monde*. Párizs: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1997): *Méditations pascaliennes*. Párizs: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre, Luc Boltanski, Robert Castel és Jean-Claude Chamboredon (1965): *Un art moyen, Essai sur les usages sociaux de la photographie*. Párizs: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre és Yvette Delsaut (1975): Le couturier et sa griffe: contribution à une théorie de la magie. *Actes de la recherche en sciences sociales* 1(1): 7–36.
- Genet, Jean (1943): *Le Miracle de la rose*. Párizs: Gallimard.
- Goffman, Erving (1968 [1961]): *Asiles. Etudes sur la condition sociale des malades mentaux*. Párizs: Les Editions de Minuit.
- Sartre, Jean-Paul (1960): Előszó. In: Paul Nizan: *Aden Arabie*. Párizs: Maspero.

Bourdieu a Replikában

- Berkovits Balázs és Fáber Ágoston (2008): Bevezető. *Replika* (62): 7–10. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/62-01>.
- Berkovits Balázs (2009): Bourdieu és a „tudományos igazságok szociológiája”. *Replika* (67): 65–78. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/67-04>.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika* (62): 39–55. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/62-03>.
- Bourdieu, Pierre és Hadas Miklós (1994): Férfiuralom. Hadas Miklós beszélgetése Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 47–53. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/13-06>.
- Bourdieu, Pierre (2009): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika* (67): 37–63. Interneten: <http://replika.hu/replika/67-03>.
- Bourdieu, Pierre (2009): A tudományos mező. *Replika* (67): 11–36. Interneten: <http://replika.hu/replika/67-02>.
- Bourdieu, Pierre (2010): A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/72-03>.
- Bourdieu, Pierre (2012): A szociológia dicsérete Pierre Bourdieu beszéde a CNRS aranyérmének átvételekor. *Replika* (79): 105–112. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-07>.
- Bourdieu, Pierre (2014): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. *Replika* (87): 7–18. Interneten: <https://www.replika.hu/node/4711>.
- Callon, Michel (2010): Négy modell a tudomány dinamikájának leírására. *Replika* (73): 19–65. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/73-03>.
- Elster, Jon (1990): Sznobok. Pierre Bourdieu: La Distinction: Critique Sociale du Jugement. [A megkülönböztetés. A megítélés társadalmi bírálata.] /Paris, Ed. de Minuit 1979./ című könyvének elemzése. *Replika* (1): 77–85. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/01-12>.
- Fáber Ágoston (2007): Pierre Bourdieu „politikai fordulata” Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika* (58): 129–144. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/58-08>.
- Fáber Ágoston (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálata. *Replika* (62): 109–125. Interneten: <http://replika.hu/replika/62-06>.
- Fáber Ágoston (2009): Pierre Bourdieu tudományfelfogás. *Replika* (67): 7–9. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/67-01>.
- Fáber Ágoston (2009): Az igazság mint politika? *Replika* (67): 111–126. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/67-07>.

- Fleck, Ludwik (2010): A tudomány tudományának problémái. *Replika* (73): 67–79. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/73-04>.
- Gárdos Judit (2009): Tudományszociológus és/vagy tudományantropológus? Bevezetés Pierre Bourdieu igazságáról szóló elméletébe. *Replika* (67): 99–109. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/67-06>.
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika* (36): 125–144. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/36-09>.
- Hadas Miklós (2002): A libido academica narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika* (47–48): 175–194. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/47-13>.
- Hadas Miklós (2017): Mi a magyar? Újratöltve – hetvennyolc év után. *Replika* (105): 209–227. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/105-11>.
- Hadas Miklós (2018): Homológiák és genealógiák: nemzethabituológiai dilemmák. Válasz a Mi a magyar? című esszémmel kapcsolatos hozzászólásokra. *Replika* (106–107): 321–327. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/106-107-21>. DOI: www.doi.org/10.32564/106-107.21
- Havas Ádám (2017): A szabadság dogmatizmusa és a dogmatizmus szabadsága Különbségtételek rendszere a mainstream-free jazz dichotómiában. *Replika* (101–102): 169–196. Interneten: <http://replika.hu/replika/101-102-09>.
- Havas Ádám és Ser Ádám (2017): „Szegény rokonok” – A budapesti jazzszintér konstrukciója. *Replika* (101–102): 147–168. Interneten: <http://replika.hu/replika/101-102-08>.
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2020): A heteronóm akadémia felemelkedése az EU peremvidékein. *Replika* (115–116): 115–124. DOI: www.doi.org/10.32564/115-116.8
- Lahire, Bernard (2012): A habituselméletől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika* (79): 45–66. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-03>.
- Perhócs Péter (2018): A divattermelés körvonalai. Divattermékek, kulturális kontextusok és szimbolikus jelentéskonstrukció. *Replika* (106–107): 365–378. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/106-107-26>. DOI: <https://doi.org/10.32564/106-107.26>
- Prior, Nick (2012): A mezőelmélet és a glitch Bourdieu, a cselekvőhálózat-elmélet és a kortárs zene. *Replika* (78): 27–44. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/78-03>.
- Sik Domonkos (2011): Bourdieu, Habermas, Luhmann: egy hálózatelméleti szintézis vázlata. *Replika* (75): 123–165. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/75-08>.
- Szabari Vera (2009): Bourdieu és „a tudomány”. *Replika* (67): 79–97. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/67-05>.
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák” Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika* (79): 7–21. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-01>.
- Vester, Michael (2008): Osztálytársadalom osztályok nélkül. Az ipari társadalmi struktúra felbomlása vagy transzformációja? *Replika* (64–65): 79–113. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/64-05>.
- Vörös Miklós és Kemény Vagyim (2010): Kulturális fordulat. A fogyasztáskutatás reneszánsza a hetvenes-nyolcvanas években. *Replika* (72): 7–16. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/72-01>.
- Wacquant, Loïc J. D. (1990): A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (1): 51–76. Függelékben: Bibliográfia P. B. írásairól, 68–76. Interneten: <http://replika.hu/replika/01-11>.
- Wacquant, Loïc J. D. (2012): Bourdieu 1993: A tudományos szentesítés példaértékű esete. *Replika* (79): 113–126. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-08>.
- Wacquant, Loïc J. D. és Pierre Bourdieu (2014): A új globális mantra. *Replika* (89): 121–126. Interneten: <https://www.replika.hu/replika/89-08>.
- Wacquant, Loïc J. D. (2014): A habitus mint vizsgálati tárgy és módszer A boksizolódó válás tapasztalata. *Replika* (87): 19–32. Interneten: <https://www.replika.hu/node/4712>.

Demeter Márton

A 30 éves Replika rövid bemutatása kritikai tudománymetriai módszerekkel

Absztrakt: A folyóiratok értékelésénél akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tudománymetriai adatokat, ha egyébként nem értünk egyet a tudomány piacodásával és kvantitatív méricskélésével. Ebben az írásban a 30 éves *Replika* rövid, tudománymetriai szempontú elemzését közlöm, és az adatokat igyekszem egy értelmező keretbe foglalva prezentálni. Mint az az elemzésből kiderül, a tudománymetriai jellemzőket érdemes az adott vizsgálati tárgy – jelesül a *Replika* folyóirat – szűkebb és tágabb társadalmi kontextusában értelmezni. A jelen szövegből láthatóvá válik, hogy a *Replika* valamennyi elemzett tudománymetriai mutató vonatkozásában előkelő helyet foglal el a hazai vezető társadalomtudományos folyóiratok között, és különösen jól teljesít az egy cikkekre jutó idézettség, illetve az idézett cikkek arányát illetően.

Kulcsszavak: tudománymetria, folyóirat-értékelés, presztízsfaktorok

Ebben az írásban, melyet a *Replika* alapításának 30. évfordulója alkalmából készítettem, a szerkesztőségtől érkező felkérés szellemében a folyóirat néhány tudománymetriai adatának bemutatására és ezen adatok értelmezésére teszek kísérletet. Minthogy azonban a tudománymetria önmagában úgynevezett főként csak módszertani, illetve dokumentációs célok szempontjából érdekes, igyekezni fogok az adatokat egy tágabb keretben interpretálni, különös hangsúlyt helyezve egyfelől a folyóiratok szerepére a globális tudástermelés világrendszerében, másfelől ugyanezen szerepeknek a lokális, hazai tudományos mezőn megfigyelhető dinamikáira. Ez a megközelítés, bármennyire magától értetődőnek is tűnik, meglehetősen ritka. A sztenderd tudománymetria (bibliometria, informetria stb.) művelői általában kemény adatokkal és matematikai kalkulációkkal foglalkoznak, egyre gyakrabban a network science vonatkozó eredményeit és módszereit is felhasználva, ugyanakkor kevésbé interpretálják az eredményeket, s maguk a kutatók is – a kvantitatív jelleg következtében – általában alulteoretizáltak. Másrészt viszont a tudányszociológia tágabban, s szűkebben a tudástermeléssel foglalkozó irodalom (ideértve a tudás dekolonizációjával foglalkozó széles körű irodalmat is), általában kevésbé dolgozik nagy volumenű adatokkal és kvantitatív módszerekkel. Természetesen ebben a rövid írásban – és a fellelhető adatok szűk körére való tekintettel – csak ízelítőt adhatok az általam képviselt módszerből, amely egyrészt igyekszik mérhető adatokon dolgozni, másfelől azt mindig valamilyen elméleti keretben értelmezi kritikailag.

Írásom alapelveként az a határozott meggyőződés áll, mely szerint a tudományos kutatás, a kutatási eredmények s az ezeknek az eredményeknek nyilvánosságot biztosító felületek – jelesül a tudományos folyóiratok – nem öncélúan működő ágensek, hanem közjavakat állítanak elő és/vagy ezen közjavak előállításában és hasznosításában vesznek részt. Fontos kiemelni, hogy ezzel a közjóként való definícióval nem azt állítom, hogy pusztán ipari vagy piaci hozzájárulásként értelmezett fejlesztésként vagy innovációként tekintek a tudományos tudással létrehozott artefaktumokra, hanem kifejezetten mint tudáselemekre tekintek rájuk közjó formájában, attól függetlenül, hogy ezeknek itt és most milyen lehetséges technológiai vagy innovációs célok feleltethetők meg. Ez a gondolat természetesen nem az én innovációm, hiszen kiválóan levezethető az Amartya Sen-féle emberképesség-szemlélet alapfeltevéséből (Gore 1997; Sen 1985, 2004), s ami azt illeti, a tudásnak és a tudások megszerzéséhez szükséges képességeknek a Sen által képviselt emberi dimenziójából kiindulva a tudásnak közjóként való felfogását a gyakorlatban is levezették (Mormina 2019; Plomer 2013). A képesség-szemlélettől eltérő elméleti megfontolások alapján, de hasonló nézetet képvisel Wendy Leeds-Hurwitz (2020), aki egy, az általam a *Multicultural Discourse Studies* hasábjain megjelent (Demeter 2020a) globalizációkritikai cikkemre válaszul publikálta „Moving (slowly) toward understanding knowledge as a global commons” című írását, melyben szintén a megtermelt és közlésre bocsátott tudás közjójellegét hangsúlyozza. Mindez alaposan indokolja, hogy miért nem szabad a tudástermelésre pusztán a tudományos közösségek magánügyeként tekintenünk, különösen azokban az esetekben, amikor a közösségi tevékenységeket a közösség pénzéből, röviden közpénzből finanszírozzuk. A közjóként felfogott tudás koncepciója ugyanis nem csak a tudásból való általános részesedés közösségi voltának imperatívuszát foglalja magában, de azt is, hogy a folyamatban részt vevők tevékenysége a szakmai sztenderdeknek a legmagasabb fokán szerveződjék, s a közösség részéről vizsgálható, adott esetben számonkérhető legyen ahhoz hasonlóan, ahogy a levegő vagy az ivóvíz tisztaságának minőségét is a lehető legmagasabb szinten fenntartani várjuk el, és annak mindenkori állapotáról tisztes tájékoztatást igénylünk, sőt követelünk.

A folyóiratok a globális tudástermelés világszisztem szintű működésében különösen fontos szerepet töltenek be, nem véletlen, hogy a tudástermeléssel foglalkozó irodalom széles körben tárgyalja a folyóiratok jelentőségét (Goyanes 2020; Lauf 2005; Metz, Harzing és Zyphur 2016). A nemzetközi mezőről szólva elmondható, hogy a folyóiratokon keresztül azok kiadói lépnek tartós érdekközösségbe a folyóirat soros főszerkesztőivel, s mindketten azon szerzőkkel, akik az adott folyóiratban szeretnék publikálni kutatási eredményeiket. A folyóiratok kiadói, akik általában tulajdonjoggal is rendelkeznek, természetesen abban érdekeltek, hogy a folyóirat minél rangosabb legyen, ennek megfelelően mind magasabb előfizetési díjakat lehessen alkalmazni rájuk. Egy szerkesztő a tulajdonosok nézőpontjából akkor működik jól, ha olyan stratégiákat alkalmaz, melyek segítségével a lap presztízse növekszik, de legalábbis nem csökken. Ez abban mutatkozik meg, hogy az adott lap a különféle értékelőbizottságok listáin, mint amilyenek például a Scopus/Scimago-lista, vagy a Web of Science által működtetett Journal Citation Reports (JCR) listái, előbb megjelenik, majd egyre feljebb kúszik. A folyóiratok eladási ára általában arányos azzal, amilyen a lap leginkább szelektív listákon elfoglalt helye, tehát ha egy induló lap felkerül a Scopus-listára, s ott a negyedik kvartilisból egyre feljebb jut a harmadik, második, végül az első kvartilisba, akkor az eladási ára (piaci értéke) radikálisan megnőhet. Természetesen a nagy kiadóknak ez az ágában sincs már jól működő lapokat eladni, hiszen a tudományos lapkiadás egy extrém nagy hasznot hajtó üzletág; sokkal inkább arról van szó, hogy a nagy kiadók megkísérik felvásárolni a kisebb kiadók, a független vagy valamely tudományos társaság által kiadott lapokat, mielőtt azok elindulnak felelő a Scopus és a Web of Science listáján.

A fentiek miatt a szerkesztőkön és szerkesztőbizottságokon igen nagy a nyomás, hogy a kiadók felé támasztott elvárást teljesítsék, és lehetőleg olyan szerzőket vonzzanak a folyóirathoz, akiknek a cikkeire a jövőben sok hivatkozás fog érkezni, hiszen mind a Scopus, mind Web of Science esetében a hivatkozások arányosított száma alapján rangsorolják a lapokat. Minthogy sok hivatkozás jó eséllyel a már befutott centrális szerzők cikkeire fog érkezni, a szerkesztőknek elemi érdeke, hogy a centrális szerzőket előnyben részesítsék a még ismeretlen, pláne a periférius szerzőkkel szemben, akiknek a cikkeire a Máté-effektus miatt akkor is kevesebb hivatkozás várható, ha egyébként a közölt írás minden tekintetben kiváló. Másrésztől maguk a szerzők is igyekeznek mindent megtenni annak érdekében, hogy a legmagasabb presztízsű lapokban publikálják eredményeiket, vagyis az elit folyóiratok publikációs helyeiért hatalmas verseny folyik. Ebben a versenyben a szerkesztők, mögöttük a kiadókkal, abban érdekeltek, hogy minél több elit centrális szerzőt közöljenek, a szerzők pedig szintén igen nagy publikációs nyomás alatt dolgoznak. Ennek megfelelően a publikációs tevékenységek egy olyan rendkívül komplex társadalmi környezetben zajlanak, melyben különböző ágensek (kiadók, szerkesztők, lektorok, egyetemek, kutatásfinanszírozók) mind eltérő érdekek mentén lépnek be a folyamatokba, végeredményben azonban ezek az érdekek együttesen a nagyobb centralizáció irányába mozgatják a rendszert. A kiadók és szerkesztők a nagyszámú elit centrális szerző publikálásában érdekeltek, ennek következtében a rangsorokon a lapok felfelé mozognak, ezért még több centrális elit szerző küldi oda a cikkeiket, és így tovább. A mind magasabb kiadói elvárások és a mind erősebb centrális nyomás oda vezet, hogy a legmagasabban jegyzett helyekre a perifériarégiókból gyakorlatilag lehetetlen bejutni, hiszen ebben mind a kiadók, mind a szerkesztők, mind pedig a centrális kutatók erősen ellenérdekeltek. Ezeket az összefüggéseket empirikus adatokkal alátámasztva részletesen is tárgyalom a témának szentelt monográfiámban (Demeter 2020b).

A fentiek fényében nyilvánvaló, hogy magyar szerzők – más periféariarégiók kutatóihoz hasonlóan – a nemzetközi versenyben fokozott hátránnyal indulnak, ezért innen megjelenni centrális publikációs felületeken még nagyobb eredmény, mint a hasonló publikációs output teljesítése egy centrális kutatóintézet vagy egyetem munkatársaként. Mindez elviekben azt kellene hogy jelentse, hogy a nemzetközi kiválóságot Magyarországon még jobban megbecsülik, mint azon centrumországokban, ahol a nemzetközi láthatóság a pályaalakalmasság alapvető feltétele. A gyakorlatban azonban sajnos nem ezt látjuk, sőt talán épp az ellenkezőjét. A társadalomtudományokban a nemzetközi láthatóság a szcéna szereplőinek a részéről gyakran *mission impossible*-ként jelenik meg a diskurzusban, sőt nemritkán úgy, mint ami felé nem is érdemes törekedni. A rendszer – ideértve mind a pályázati, mind az egyetemi állások elosztásáért felelős rendszereket – legfeljebb formálisan építi be kritériumként a nemzetközi láthatóságot. Empirikus adatok tömege mutatja, hogy a valóságban birtokolt pozíciók megszerzésének szempontjából a nemzetközi láthatóság meglete még akkor sem különösen fontos, ha egyébként azt formális szabályozás írja elő, és az is jól adatolható, hogy a szféra munkatársai és intézetei sokkal jobban szeretnek inkább saját maguk létrehozni és aztán nemzetközinek nevezni folyóiratokat, mint már létező, minősített helyeken publikálni. Ebből adódóan egyrészt azt találjuk, hogy az egyébként nagyon alacsonyra vett nemzetközi láthatósági feltételeket – összesen kettő darab q1 vagy q2 minősítésű cikk az egész életút során – sem teljesíti a társadalomtudományok területén a legmagasabb pozíciókra frissen kinevezettek igen nagy, egyes területeken 80-100 százaléka (Sasvári és Urbanovics 2019). Másrészt az is észrevételezhető, hogy társadalomtudományokban a kollégák inkább hajlamosak indexálatlan, nemzetközinek mondott folyóiratokat választani publikációs felület gyanánt, mint a magasabb presztízsű, Scopus-listás lapokban versenyezni publikációs helyekért (Sasvári, Nemeslaki és Duma 2019). Ennek egyik leginkább észrevehető tünete a Magyar Tudományos Akadémia által létrehozott folyóirat-minősítési kategóriatáblázat, amely A, B, C és D kategóriákba sorolja a folyóiratokat. Mindez tökéletesen indokolt a magyar nyelvű és ezért a hazai szakmai vagy tágabb közönségnek szánt folyóiratok esetében, hiszen itt nemzetközi indexálásról és nemzetközi értékelésről nyilvánvalóan nem beszélhetünk. Kérdéses azonban, hogy mivel indokolható a nemzetközi folyóiratok újrakategorizálása, s hogy miért nem történik ehelyett pusztán a nemzetközi – q1–q4 kvartilisekbe történő – besorolás átvétele.

Az, hogy a folyóiratcikk esetében a tudománymetriai értelemben is kalkulálható minősítések milyen súllyal essenek latba a különböző akadémiai pozíciók és kutatásértékelések esetében, jelenleg is heves vita tárgyát képezi egyfelől a hazai tudományos mező, másfelől a szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt. A dolog téje nem csekély, hiszen – amennyiben ezek a minősítések döntő szerepet játszhatnak az akadémiai pozíciók, illetve kutatási támogatások odaítélésében, úgy – a presztízsfaktorokban implementálódó szimbolikus tőke gazdasági tőkévé transzformálható, ami azonban immáron nem csak a szűkebben vett szakmai érdekgazdák, hanem a szélesebb nyilvánosság bevonódását is jelenti. Ismeretes, hogy a 2020-as akadémiai időszak őszi szezonzájában az OTKA-pályázatok esetében az NKFI Hivatal részéről állítólag azért történt beavatkozás a pályázati döntésekbe, mert bizonyos helyeken a nyertes pályázatoknál jobb tudománymetriai mutatókkal rendelkező ágenseket sorolt az OTKA-bizottság alsóbb pozíciókba, s a minisztérium egy a tudománymetria.com néven elhíresült szoftver segítségével az eredményeket újraszámolta, s ennek ismeretében a listát néhány helyen módosította. Mivel idevágó véleményemet már több helyen is közzétettem

(Demeter 2020c), itt most csak arra a kettős dinamikára szeretnék utalni, aminek megértéséhez egy országos botrány narratívái mindig kiváló lakmuszpapírként szolgálnak. Ahogyan azt Havas Ádám és Fáber Ágoston (2020) egy mezőelméleti keretben modellezzik, a hazai tudományos szcénán belül a külső és belső autonómiafeltételek működésének értelmezése meglehetősen egyenlőtlen súllyal esik latba. A hazai tudományos közösség ugyanis igen erősen összezár (nagyon helyesen), amikor külső, jelesül politikai erővel próbálják autonómiáját korlátozni, az önreflexió azonban (nagyon helytelenül) szinte teljes mértékben hiányzik akkor, amikor a belső autonómiafeltételek (meritokratikus működés, átláthatóság, mérhetőség, elszámoltathatóság, nyilvános kontroll stb.) elégtelen működése a téma. Így vált a hazai diskurzusban a tudománymetria, a magas presztízsű folyóiratokban való publikáció és a presztízsfaktorok emlegetése egy az akadémiai rendszer működésének tönkretételét, autonómiájának megcsorbítását célzó mumussá ahelyett, hogy a nemzetközi sztenderdeknek megfelelően a presztízsmutatók beépülnek a kinevezési és pályázati feltételek közé, s, ami még fontosabb, számon is lennének kérve.

Egy-egy folyóirat – jelesül a *Replika* – tudománymetriai elemzését nézetem szerint legalább a fenti distinkciók figyelembevételével kell megkísérelnünk, már amennyiben az egyszerű kvantitatív analízis határain túlmutató interpretációk felajánlását is feladatunknak érezzük. Érdekes tény ugyanis, hogy – főként a területen járatlanok – gyakran vádolják a tudománymetriát azzal, hogy kvantitatív. Ez természetesen így van, ezt azonban a tudományterület korlátoltságának vagy irrelevanciájának hibájaként felróni merő tudatlanság, hiszen ez a definíció szerepel például a szakma vezető lapjának leírásában is. A *Scientometrics* szaklap krédója például a következő:

A Scientometrics fő fókusza a tudomány és a tudományos kutatás kvantitatív jellemzőinek vizsgálata, kifejezetten olyan kutatásokra helyezve a hangsúlyt, amelyek a tudomány fejlődését és mechanizmusait statisztikai és matematika módszerekkel vizsgálják.¹

Ebből adódóan a tudománymetriának a matematikai-statisztikai elemzés és a kvantitatív természet nem korlátozza, hanem a lényege. Helyesebb lenne talán úgy vélekedni, hogy minden professzionális tudományértékelésnek kvantitatív tudománymetriai adatokra (vagy szelídebben: tudománymetriai adatokra is) kellene támaszkodnia, emellett ezeket az adatokat aztán a releváns tudományos kontextusban kritikailag (kvalitatív módon) is értelmezni kell. Ekképpen egy tudományos ágens, például egy folyóirat, egy kutatás, egy tanszék, egy kutató, egy kutatóintézet értékelésénél teljességgel tudománytalan, s így az autonóm tudományos mező működésétől idegen mind a kritikai interpretáció nélkül közölt tudománymetriai adatokra való hivatkozás, mind pedig a semmiféle érvényes és releváns kvantitatív adatot nem tartalmazó teoretikai vagy retorikai célú elmélkedés. Ennek fényében a *Replika* tudománymetriai szempontú bemutatását is úgy próbálom kivitelezni, hogy (1) az adatok kvantitatív adatokra épüljenek és (2) minden esetben saját releváns kontextusukban legyenek értelmezve. Ezzel igyekszem hozzájárulni először is a harmincéves *Replika* méltó ünnepléséhez, másodsor pedig igyekszem jó gyakorlatot mutatni a tudományos ágensek leírásának egy, a szokásosnál árnyaltabb módjáról.

¹ “*Scientometrics is concerned with the quantitative features and characteristics of science and scientific research. Emphasis is placed on investigations in which the development and mechanism of science are studied by statistical mathematical methods.*” Interneten: <https://www.springer.com/journal/11192/>

A *Replika* nemzetközi kontextusa nehezen ítéltető meg pusztá tudományometriai adatokra támaszkodva, s ennek oka az, hogy magyar nyelvű folyóirattal lehetetlen láthatóvá válni a nemzetközi mezőnyben. Ez egyfelől annak a következménye, hogy a nemzetközileg is látható irodalom szinte kizárólag angol nyelvű könyvekből és cikkekből áll. A nemzeti nyelvű folyóiratok, ha van is némi láthatóságuk, azt általában annak köszönhetik, hogy az adott nyelvet sokan beszélik, azonban a nemzeti nyelvű folyóiratoknak még ezekben az esetekben is nagyon kicsi a láthatósága. A némileg nacionalista típusú tudományos ágensek működés módja esetében, ami elsősorban nagy és gazdaságilag erős, nem angol nyelvű országokban jellemző, némi nemzetközi láthatóságra van esély, de ez nem jelentős. A szokásos példa Franciaország és kisebb részben Németország. Ezekben az országokban – tipikusan Franciaországban – a sikeres akadémiai pályának nem feltétele a nemzetközi láthatóság. A francia nyelvű lapok – társadalomtudományok esetében legalábbis – ugyanannyira láthatatlanok a nemzetközi szintereken, mint a magyar nyelvűek – ez azonban Franciaországban nem jelenti azt, hogy ne lehetne elérni a legmagasabb akadémiai pozíciót is pusztán francia lapokban való publikációkkal. A leginkább elterjedt nemzetközi indexelt adatbázisokban – mint amilyen a Scopus/Scimago és a Web of Science JCR – szinte kizárólag angol nyelvű lapok vannak. Az ország méreténél fogva természetesen előfordulnak francia nyelvű lapok is, hiszen a francia szerzőktől francia cikkekre történő hivatkozások száma elérheti azt a szintet, amivel be lehet kerülni a Scopusba – mindez magyar nyelvű cikkekkal lehetetlen. Ugyanakkor látható, hogy például a társadalomtudomány kategóriában a 176 Franciaországhoz rendelt folyóiratból összesen 6 darab q1-es (a legfelső kvartilisbe tartozó) került a Scopusba, s ezek mind angol nyelvűek. A társadalomtudományok rangsorában nincs francia lap az első 1000 helyezett között, a legerősebb francia kiadású lap a *Journal of Cultural Heritage* éppen az 1263. helyen van, s ez is angol nyelvű. A legerősebb francia nyelvű lap (*Revue Française de Science Politique*) a maga 0,381-es SJR-értékével a lista 2348. helyén van, ami nem éppen erős nemzetközi pozíció. Némileg más a helyzet Németországban, ahol párhuzamosan létezik egy nemzeti és egy nemzetközi tudományos működés mód. A legerősebb német lap (*International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning*) angol nyelven jelenik meg, de erős pozíciója világosan mutatja Németország azon törekvését, hogy a nemzetközi tudományos szinten is jelen legyenek. A legerősebb német nyelvű lap itt is alacsony pozícióban van, a *Zeitschrift für Soziologie* a Scimago-lista 1641. helyén áll a társadalomtudományok területén.

Az angol nyelvű nemzetköziség egyetlen kihívót talál, ez pedig az Iberoamerican térség, különösen Spanyolország és a spanyol nyelvű latin-amerikai országok tudományos stratégiáinak köszönhetően. Az Iberoamerican tömb tudományos stratégiáiról könyvterjedelemben lehetne beszámolni, annyira fontos és tanulságos jelenség. Itt azonban elég annyit megemlíteni, hogy a térség a világ társadalomtudományi folyóiratainak 8 százalékát adja, ez összesen 610 (!) Scopus-indexált folyóiratot jelent. Nagyon fontos megjegyezni, hogy ezek többsége spanyol nyelven jelenik meg (e tekintetben teljesen különbözik Hollandia példájától, ahol szintén sok és erős folyóirat jelenik meg, de mind angolul). A latinok egyfelől elég sokan vannak, másfelől nagyon erős az open access folyóiratok aránya (ez növeli a hivatkozások

számát), harmadszor nagyon jellemzően hivatkozzák egymást (ez növeli az idézettségi hálózatok hatékonyságát és a tömbösödés esélyeit). Így fordulhat elő, hogy a francia vagy német példától különböző módon számos spanyol nyelvű q1-es lapot találunk, ezek közül legalább két tucat q1-es.

A fentiek alapján világos, hogy magyar nyelvű újságot nem érdemes a nemzetközi indexált lapok közt közvetlenül mérni. A legerősebb magyar nyelvű indexált lap az *Információs Társadalom*, ami a lista 4006. helyén van, praktikusán tehát láthatatlan. Mindazonáltal az egyes magyar lapokhoz számolhatunk olyan tudományometriai adatokat, amilyeneket a Scopus/scimago használ, s ez alapján kaphatunk egy közelítő képet a performanciáról.

A *Replika* egy nemzetközi mezőnyben mérve számos hátránnyal indulna. Az első abból a kutatási trendből adódik, mely szerint az empirikus, pozitivista és kvantitatív szemléletű cikkekre átlagosan jóval több citáció érkezik, mint a kritikai/elméleti cikkekre. Ennek számos oka van, ezek közül a legegyszerűbb az, hogy az empirikus cikkeket általában több szerző írja, s az egyes szerzők hozzák magukkal a saját citációs univerzumukat és szociális networkjuket. Emellett az a tény is hozzájárul az empirikus cikkek magasabb idézettségéhez, hogy ezekre a cikkekre sokszor mint adatszolgáltatókra tekintenek, vagyis a cikk igen kis részére referálnak, gyakran felsorolásszerűen. Ezzel szemben egy kritikai/elméleti cikk esetében magára a cikkre, a teljes gondolatmenetre lehet csak referálni, ennek az esélye és gyakorisága azonban értelem-szerűen alacsonyabb, mint ha csak néhány közölt adatra, hipotézisre és eredményre kell utalni. Természetesen – ahogy arról fentebb már volt szó – a kevesek által beszélt magyar nyelv használata (s ekképpen a potenciális olvasók és idézők száma) további korlátokat szab a magas tudományometriai indexek elérésének. Ennek ellenére, ha pusztán gondolatkísérletként össze-vetjük a Scimago által a *Replikára* számolt tudományometriai adatokat a Scopus adatbáziséval, akkor azt látjuk, hogy a *Replika* meglepően jól szerepelne köztük. Ennek az összevetésnek természetesen számos technikai hiányossága van, hiszen a Scimago csak a Scopus-indexelt lapokból történő hivatkozásokat számolja, s mivel a *Replika* esetében így nem számolhatunk, az MTMT-ből kell dolgoznunk. Emiatt azonban mi minden hivatkozást kalkulálunk, s így végzünk összehasonlítást. Ekkor azt látjuk, hogy a *Replikára* kalkulált értékek (14-es H-index, 1,83 átlagos citáció/dokumentum) magyar viszonylatban akár nemzetközi q1-es lapokkal is összevethetővé teszik. Ha a számolt értékeket vesszük, akkor ezek olyan magas presztízssű lapokkal emelik egy sorba, mint a *Critical Sociology* (Sage), a *Critical Criminology* (Springer), a *Sociological Forum* (Wiley-Blackwell), a *Network Science* (Cambridge University Press), a *Journal of Sociology* (Sage) vagy a *Sociological Perspectives* (Sage). Ha csak a lokális lapokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy a „sociology and political science” kategóriában indexelt 99 kelet-európai lap között a *Replika* a számolt értékekkel a hatodik helyen lenne.

A fenti, főként hipotetikus összehasonlításokkal szemben sokkal konkrétabb összevetéseket tehetünk, ha a *Replikára* kalkulált tudományometriai adatokat más hazai társadalomtudományos lapokkal vetjük össze. Összehasonlításomban csak a legjobb, az MTA által a területi bizottságokban „A” kategóriába besorolt releváns lapokra számoltam tudományometriai értékeket (1. táblázat).

1. táblázat. A tématerületileg releváns A-listás folyóiratok tudománymetriai értékelése

Név	összes közlemény	összes idéző	cited (%)	uncited (%)	cit/doc mean	h-index	i10	most cited paper
Közgazdasági Szemle	2199	7898	48	52	3,59	31	236	510
Politikatudományi Szemle	724	1710	45	55	2,3	16	50	42
Szociológiai Szemle	738	2109	43	57	2,85	21	66	55
Intersections	101	219	41	59	2,17	8	5	52
Replika	613	1126	37	63	1,84	14	31	73
Statisztikai Szemle	1177	2205	35	65	1,87	20	54	75
Educatio	1259	2726	34	66	2,17	21	79	97
Demográfia	342	685	34	66	2	12	21	46
Magyar Pszichológiai Szemle	1210	1952	32	68	1,61	16	57	78
Esély	648	1188	29	71	1,83	16	39	75
Corvinus Journal of Sociology and Social Policy	109	149	26	74	1,37	7	4	27
Jelkép	537	350	26	74	0,65	8	7	23
socio.hu	350	293	25	75	0,84	8	5	12
Ceu Political Science Journal	59	10	12	88	0,17	2	0	4

A fenti táblázatban a sorrendet az idézett dokumentumok aránya alapján állítottam fel. Ez az indikátor azt mutatja, hogy az összes publikált cikk közül hányat idéztek valaha. Az egyik legfontosabb indikátor, hiszen tulajdonképpen a lap olvasottságát, általános impaktját mutatja szemben más presztízsmutatókkal, amelyek inkább a legerősebb cikkek alapján értékelik a lapokat, nem az általános impakt szerint. A *Replika* esetében ez az arány kifejezetten magas, a cikkek negyven százalékát idézték. További presztízsmutató az átlagos idézés/cikk (cit/doc) arány, ami a *Replika* esetében 1,84, s ez kifejezetten jónak mondható. A Hirsch-index (H-index) azt az n számot jelöli, ahol n darab cikkre érvényes, hogy a citációk száma n vagy annál nagyobb. Jelesül, a *Replika* 14-es Hirsch-indexe azt mutatja, hogy 14 olyan cikkel rendelkezik, amelynek az idézettsége legalább 14. Az i10 index, melyet tipikusan a Google Scholar alkalmaz, azon cikkek számát mutatja, amelyekre legalább 10 hivatkozást történt. A *Replika* esetében ez a szám 31, ami azt jelenti, hogy 31 olyan cikket publikáltak a folyóiratban, amelyre legalább 10 hivatkozás történt. Végül a most cited kategóriában található érték a legidézettebb cikkekre adott hivatkozásokat jelöli, ez a *Replika* esetében 73.

A tudománymetriai adatok közül, amennyiben hazai viszonylatok között értelmezzük az adatokat, kiemelkedik az átlagos cit/doc érték valamint a citált cikkek aránya, hiszen ez elvileg a magyar kontextuson belül is értelmezhető (nem úgy, mint a H-index vagy az i10 index, melynek esetében a nemzetközi összehasonlítás csak nagyon korlátozott módon tehető meg). Ezekre az adatokra koncentrálni mondhatjuk, hogy a *Replika* nem csak általában a több tucat magyar szociológiai, illetve társadalomtudományi folyóirat között, de a releváns A-listás „top” folyóiratok között is figyelemre méltó helyet foglal el. Külön érdemes egy kis figyelmet szentelni a nyelvi és fokális kontextusra. Az elemzett mintában három angol nyelvű folyóirat is szerepel, az *Intersections*, a *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* illetve a *CEU Political Science Journal*. Ezeknek elvileg sokkal szélesebb olvasóbázisa kellene, hogy legyen, nyelvi okokból, ráadásul mindhárman listázva is vannak a Scimago adatbázisában, s ekképpen a nemzetközi közönség számára elérhetőek. Ennek ellenére az *Intersections* kivételével ezek a lapok nem szerepelnek jól: a CEU folyóiratának esetében a kontribúció szinte

láthatatlan, és a Corvinus újságjának impaktja sem jelentős még a hazai szcénában sem. Ebből látszik – bár az angol nyelven történő megjelenés és a nemzetközi adatbázisokba való bekerülés elvileg megsokszorozza a potenciális impakt lehetőségét –, nem jelent garanciát arra, hogy ez meg is történik. A másik megfigyelhető trend az open access-sel illetve az online megjelenéssel kapcsolatos. Itt is azt várnánk, hogy a klasszikus, nyomtatott formában történő és előfizetéshez kötött megjelenés az impakt tekintetében hátrányos helyzetet jelent a főként vagy kizárólag online és nyílt hozzáférésű lapokhoz képest. Ez azonban nincs így, mert, mint a fenti elemzésből is látható, a magyar nyelvű A-listás szociológiai lapok közül azok a sikeresebbek, melyek a klasszikus formában jelennek meg, és a kizárólag online, open access formában elérhető *socio.hu* például a lista végén található gyakorlatilag minden létező szegmensben, noha nem minden indikátort befolyásol a folyóiratok életkora (mean cit/doc, cited /uncited papers' share).

A folyóiratokról történő adatgyűjtésről ezenfelül mindenképp el kell mondani, hogy a *Replika* szerkesztősége – az elemzett folyóiratok közül gyakorlatilag egyedülálló módon – tökéletesen vezette a dokumentációt az MTMT profilnál, ezzel nagymértékben segítve az elemző munkát. Ez példaértékű lehet más magyar folyóiratok számára is, különösen azért, mert a magyar nyelv okán a területen magyar forrásokra vadászó kutatók jó eséllyel magyar adatbázisokból dolgoznak, s számukra különösen fontos lenne a precíz dokumentáció. A jelen esetben például esettanulmány-jelleggel elmondható, hogy ezt a precíz dokumentációt egyedül a *Replika* szerkesztősége végezte el. Magam ezt szinte véletlenül vettem csak észre, amikor az MTMT-ből a szerkesztőségi bejegyzések szerint próbáltam adatot gyűjteni. A többi elemzett folyóirat esetében ezek annyira töredékesek voltak,² hogy nagyon kedvezőtlen tudománymetriai eredmények születtek, oly mértékben, hogy a gyakorlott elemző számára egy idő után szemet szűrtak. Ekkor manuális kereséssel kellett megoldani a tudománymetriai mérésekhez szükséges adatok elővarázslását, ami hatalmas többletmunkát terhel a kutatókra,³ ha egyáltalán észreveszik, hogy a bejegyzett adatok töredékesek. A *Replika* jó példáján okulva érdemes lenne más folyóiratok szerkesztőségeinek is megfontolniuk, hogy precízen és lehetőség szerint hiánytalanul vezessék a könyvelést, hiszen ezzel nem csak a folyóirat, de a tudományos közösség egészének az érdekeit szolgálnák.

A fenti rövid tudománymetriai értékelést a bevezetésben elmondott kontextuális szempontok szerint többféle szinten interpretálhatjuk. A folyóirat-publikációk jelentőségét a nemzetközi szinten gyakorlatilag senki nem vitatja. Az egyetemi rangsorok készítői az indexált folyóiratokban történő publikációkat különös súllyal kezelik, ezért a nemzetközi lapokban való publikáció – bármekkora kihívásokat is jelenthet – valamennyi oktatással és kutatással foglalkozó intézmény alapvető érdeke, s ekképpen a munkatársakat is erre kellene ösztönözni. A nemzetközi lapok tudománymetriai adataival való összevetés segítheti annak megállapítását, hogy a hazai viszonyok közt mutatott tudománymetriai indikátorok milyen

---

2 A *CEU Political Science Journal* esetében például mind az MTMT, mind a Scopus felületén rögzített adatok olyan töredékesek, hogy az nem csak az én munkámat tette igen nehéz, de a Scopus sem tudott megfelelően értékeket rendelni hozzá, s ez adott esetben a folyóirat indexálásának beszüntetéséhez vezethet (a Scimago utójára 2017-ben tudott citációs értékeket rendelni a folyóirathoz, a későbbi adatokhoz az előzetes trendek alapján lehet csak eljutni extrapolációval).

3 E ponton szeretném őszinte köszönetemet kifejezni Sasvári Péternek, aki türelmes munkával bevezetett az MTMT-ben történő manuális adatbányászat néhány rejtelmébe.

helyre pozicionálnak egy lapot az adott területen. E tekintetben a *Replika* ugyancsak jól teljesít, mert, mint korábban már említettem, számos magas presztízsű nemzetközi laphoz hasonló tudománymetriai értéket tud felmutatni, kiemelten magas teljesítményt nyújt cit/doc, illetve az idézett tartalom aránya tekintetében.

Ugyanakkor a nemzeti tudomány művelésének szükségszerűsége sem vonható kétségbe, ezért a hazai folyóiratok színvonalának biztosítása és annak lehetőség szerinti emelése ugyancsak elsőrangú feladat. Ez a minőség többféleképp is mérhető, az általam ebben az írásban prezentált aspektus a tudománymetria, s e tekintetben a *Replika* mindenképp a vezető folyóiratok között is kiemelt helyen van (más kérdés, hogy miként kerülhettek egyébként meglehetősen alacsony impaktot mutató lapok az MTA A-listás folyóiratai, vagyis a szakma vezető folyóiratai közé). A másik fontos vetület a szerkesztőségi munka, amely egyfelől az impaktot is befolyásolja azáltal, hogy megfelelő minőségi kontrollt gyakorol a megjelent írások fölött, másfelől a folyóirat adminisztratív szempontú rendben tartása, ami nem csak a cikkek közötti eligazodásra van pozitív hatással, de jelentősen megkönnyíti a folyóiratra vonatkozó elemzési munkálatokat is.

Hivatkozott irodalom

- Demeter Márton (2020a): Power Relations in Global Knowledge Production. A Cultural/Critical Approach. *Journal of Multicultural Discourses* 15(1): 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/17447143.2019.1657124>
- Demeter Márton (2020b): *Academic Knowledge Production and the Global South: Questioning Inequality and Under-representation*. London, Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-52701-3>
- Demeter Márton (2020c): OTKA-vita: hogyan mérjük a tudósok teljesítményét? Konopás Noémi interjúja, megjelent a *Mandiner* 2020. szeptember 24-i számában. Interneten: https://mandiner.hu/cikk/20200924_otka_tudomany_vita
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2020): The Rise of Heteronomous Academia on the EU's Borderlands. *LeftEast* 19. August 2020. Interneten: <https://www.criticatrac.ro/lefteast/heteronomous-academia-eu-borderlands/> Magyarul: Havas Ádám és Fáber Ágoston (2020): A heteronóm akadémia felemelkedése az EU peremvidékein. *Replika* (115–116): 131–140.
- Gore, Charles (1997): Irreducibly social goods and the informational basis of Amartya Sen's capability approach. *Journal of International Development* 9(2): 235–250. DOI: [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1099-1328\(199703\)9:2<235::aid-jid436>3.0.co;2-j](https://doi.org/10.1002/(sici)1099-1328(199703)9:2<235::aid-jid436>3.0.co;2-j)
- Goyanes, Manuel (2020): Editorial Boards in Communication Sciences Journals: Plurality or standardization? *International Communication Gazette* 82(4): 342–364. DOI: <https://doi.org/10.1177/1748048518825322>
- Lauf, Edmund (2005): National Diversity of Major International Journals in the Field of Communication. *Journal of Communication* 55(1): 139–151. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2005.tb02663.x>
- Leeds-Hurwitz, Wendy (2020): Moving (Slowly) Toward Understanding Knowledge as a Global Commons. *Journal of Multicultural Discourses* 15(1): 18–25. DOI: <https://doi.org/10.1080/17447143.2019.1695806>
- Mormina, Maru (2019): Science, Technology and Innovation as Social Goods for Development: Rethinking Research Capacity Building from Sen's Capabilities Approach. *Sci Eng Ethics* (25): 671–692. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11948-018-0037-1>
- Plomer, Aurora (2013): The Human Rights Paradox: Intellectual Property Rights and Rights of Access to Science. *Human Rights Quarterly* 35(1): 143–175. DOI: <https://doi.org/10.1353/hrq.2013.0015>
- Sasvári Péter László és Urbanovics Anna (2019): Merre tovább egyetemi tanárok, avagy az új publikációs minimum aspektusai a társadalomtudományban. In *Újítások és újdonságok*. Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe, Grosspetersdorf, 5–30.
- Sasvári Péter, Nemeslaki András és Duma László (2019): Exploring the Influence of Scientific Journal Ranking on Publication Performance in the Hungarian Social Sciences: The Case of Law and Economics. *Scientometrics* (119): 595–616. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-019-03081-4>

Sen, Amartya (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam, New York: North-Holland Sole distributors for the U.S.A. and Canada, Elsevier Science Pub. Co.

Sen, Amartya (2004 [1993]): Capability and Well-being. In *The Quality of Life*. Martha Nussbaum és Amartya Sen (szerk.). New York: Routledge, 30–53. DOI: <https://doi.org/10.1093/0198287976.003.0003>

Demeter Márton

Egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem

REPLIKA 30 SZABADEGYETEM

A járványhelyzet miatt bizonytalan időre elhalasztva

1. nap

11:00 – 11:15	<i>Megnyitó</i>
11:15 – 12:15	Replika-szerkesztők panelbeszélgetése
12:30 – 13:30	A magyarországi újkapitalizmus harminc éve
13:30 – 14:30	<i>Ebédszünet</i>
14:30 – 15:30	Struktúraviták, avagy „Marxizmus és makroszociológia” 30 évvel később
15:45 – 16:45	Surveillance: A megfigyeléstől a megfigyelő társadalmakig és a megfigyeléstudományig
17:00 – 18:00	Populáris zene a Kádár–korban: perspektívák, lehetőségek és korlátok
19:00 – 20:00	<i>Koncert: Németh Juci és G. Szabó Hunor Duo</i>

2. nap

11:00 – 12:00	Átalakuló tér és idő a késő modernitásban
12:15 – 13:15	A fogyasztáskutatás reneszánsza és magyarországi térnyerése
13:30 – 14:00	<i>Ebédszünet</i>
14:00 – 15:00	Karády Viktor <i>Válogatott történeti szociológiai írások I.</i> című könyvének bemutatója
15:15 – 16:15	Bourdieu 90
16:30 – 17:30	Huncut, aki rasszra gondol
18:00 – 19:00	A magyar szociológia nyomorúsága

Nyugati fekvés / Önmásítás

A blokkborító Böröcz József fotójának felhasználásával készült.

Böröcz József

A jószág máshol van: Az Európán belüli másság szabálya

Absztrakt: A gyarmati rendszer négy és fél évszázados történelméről elmélkedve 1950-ben – mikor nyugat-Európában már javában zajlott a ma Európai Unióként ismert szervezet létrehozatala, és újonnan terjedni kezdett az ennek erkölcsi alátámasztását szolgáló politikai „Európa”-fogalom – Aimé Césaire az alábbi következtetést vonta le *Discurs sur Colonialisme* című könyvében: „Európa sem erkölcsileg, sem szellemileg nem védhető” (2000: 32; magyarul: 2013: 3–11). A világnak azon kétharmadában, melynek társadalmi a második világháború utáni két–három évtizedben szabadultak meg az „Európa” nevében rájuk kényszerített gyarmati függés és kiszolgáltatottság körülményeitől, triviálisan elfogadott e vélekedés. Másutt is szép számban akadnak hívei a jóérzésű, művelt emberek körében. Így legalábbis meglepő, hogy a huszonegyedik század legelején harminchat kiváló magyar értelmiségi erkölcsi késztetést érzett, hogy a rasszizmus akkor már jól kivehető magyarországi terjedését elítélve nyilvános dokumentumban mondjon köszönetet Franciaországnak – s a Franciaország által jelképezett (nyugat-)„Európának” – mélységes mély, történelmi korszakokon átívelő jószágáért. E tanulmányban néhány alapkérdést teszek fel a Levéllel kapcsolatban. Két dolog ösztönöz erre: egyrészt a kelet-közép-európai romák óriási többségének egyre elviselhetetlenebb nyomora, politikai marginalizálódása, a velük szemben alkalmazott kulturális diszkrimináció és társadalmi kirekesztés fölötti fölháborodásom, másrészt az a megindító pontosság, amellyel a Levél visszaadja nyugat-Európa, a nyugat-európai szubjektum vélt erkölcsi fennsőbbrendűségének nemzetközi *toposát*, a modern kori nyugat-európai identitás e kulcsfogalmát.

Kulcsszavak: Európai Unió, Magyarország, európai másság, morális geopolitika, identitás

Custine márki... ragaszkodott ahhoz az abszolút személyes kiváltságához, hogy megkülönböztesse magát és olvasóit az oroszoktól: „Nem azért teszek szemrehányást az oroszoknak, mert olyanok, amilyenek. Azért kárhoztatom őket, mert úgy tesznek, mintha olyanok volnának, mint mi” (Wolff 1994: 364; magyarul: 2001: 41–52).

A gyarmati rendszer négy és fél évszázados történelméről elmélkedve 1950-ben – mikor nyugat-Európában már javában zajlott a ma Európai Unióként ismert szervezet létrehozatala, és újonnan terjedni kezdett az ennek erkölcsi alátámasztását szolgáló politikai „Európa”-fogalom – Aimé Césaire az alábbi következtetést vont le *Discurs sur Colonialisme* című könyvében: „Európa sem erkölcsileg, sem szellemileg nem védhető” (2000: 32; magyarul: 2013: 3–11). A világnak azon kétharmadában, melynek társadalmi a második világháború utáni két-három évtizedben szabadultak meg az „Európa” nevében rájuk kényszerített gyarmati függés és kiszolgáltatottság körülményeitől, triviálisan elfogadott e vélekedés. Másutt is szép számban akadnak hívei a jóérzésű, művelt emberek körében. Így legalábbis meglepő, hogy a huszonegyedik század legelején harminchat kiváló magyar értelmiségi erkölcsi késztetést érzett, hogy a rasszizmus akkor már jól kivehető¹ magyarországi terjedését elítélve nyilvános dokumentumban mondjon köszönetet Franciaországnak – s a Franciaország által jelképezett (nyugat-), „Európának” – mélységes mély, történelmi korszakokon átívelő jóságáért.

A „Magyar értelmiségiek levele Lionel Jospinnak” című dokumentum (ezután: „a Levél”) az *Élet és Irodalomban* jelent meg 2001. március 23-án.² A lap a Levél közlését követő nyolc hónapban harminckilenc szerző tollából harmincnégy, a magyarországi romák helyzetéről és a romaellenesség különféle megnyilvánulási formáiról szóló, fontos írást közölt.³ A Levél megírására és közzétételére a magyarországi szélsőjobboldal rasszista retorikájának hirtelen megerősödése sarkallta a szerzőket. E retorika azután harapózott el, hogy egy strasbourgi bevándorlási tisztviselő menekültstátuszt adott néhány magyar útlevelemmel oda érkezett romának, akik – a hazájukban tapasztalt rasszista üldöztetésükre való hivatkozással – politikai menedékjogot kértek Franciaországban. A hazai közvélemény jórészt a rendszerváltás utáni Magyarország politikai állapotainak, a magyar politikai rendszer egészének lejáratausként értelmezte a francia döntést. Sokan úgy érezték, mindez a lehető legrosszabbkor, Magyarország EU-s tagságra vonatkozó kérelmének elbírálása időszakában kavarta föl az érzelmeiket. A magyar közvéleményben szinte tapintható volt az aggodalom, hogy – mivel a francia politikai elit eleve kevésbé támogatja a „keleti bővítés” gondolatát, s mivel az EU-ba törekvő

E tanulmány angol nyelvű eredetije a *Comparative Studies in Society and History* nevű folyóiratban jelent meg először, 2006-ban. E fordítást a folyóirat kiadójának, a Cambridge University Press-nek az engedélyével közöljük. Az ezzel kapcsolatos költségeket a szerző egyesült államokbeli munkahelye, a Rutgers – New Jersey Állami Egyeteme – biztosította. A magyar nyelvű – átdolgozott – változat Böröcz József munkája. A magyar változat létrejöttében nyújtott segítségért külön köszönet illeti Barát Endrét és a *Replika* szerkesztőit. A szerző a magyar változat elkészítésekor Fulbright-ösztöndíjas volt a Varsói Egyetem Társadalomkutató Intézetében.

1 Lásd pl. Human Rights Watch, „Hungary”, World Report 2001, <http://www.hrw.org/wr2k1/europe/hungary.html> (letöltve: 2002. február 26); U.S. Committee for Refugees, Country Report: Hungary, Worldwide Refugee Information, <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/hungary.html> (letöltve: 2002. február 26.).

2 A Levél az 1. függelékben olvasható.

3 A vitát György Péter (2001) „Mai magyarok és mai magyar romák” című, az *Élet és Irodalomban* 2001. augusztus 4-én megjelent írása indította el.

kelet-közép-európai⁴ országok EU-„érettségének” egyik alapkritériuma az volt, stabilak-e a demokratikus intézményeik és tiszteletben tartják-e az emberi jogokat – a zámolyi romák sorsa egy pillanatra az európai „nagypolitika” erőterébe került, s így még az is elképzelhetőnek tűnt, hogy a kialakult botrány veszélybe sodorhatja Magyarország hön áhított, „teljes jogú” EU-tagságát. Végére is, az emberi jogok fogalmát az EU döntés-előkészítő szervei jószerével kizárólag politikai jogok összességéként⁵ értelmezték, különös figyelemmel az etnikai és vallási kisebbségek jogaira, a többség s a kisebbségek viszonyára.⁶ A hazai jobboldali sajtó tehát egyik percről a másikra a francia bevándorlási hatóság döntésén kezdte köszörülni a nyelvét, és visszatérő témává tette a Franciaországba menekült romák becsmérélsét. A Levél nyilvánosságra került után a jobboldali megszólalók dühe a Levél aláírói ellen fordult, „nemzetietlennek”, „hazaárulónak” bélyegezték őket. E vádat az esedékes választási kampányban az addigra éppen jobbközép „pozíciót” magának valló miniszterelnök is visszahangozta, ráadásul az egész ellenzék vonatkozásában – de 2002-es választási vereségét ez sem akadályozta meg.

E tanulmányban néhány alapkérdést teszek fel a Levéllel kapcsolatban. Két dolog ösztönöz erre: egyrészt a kelet-közép-európai romák óriási többségének egyre elviselhetetlenebb nyomora, politikai marginalizálódása, a velük szemben alkalmazott kulturális diszkrimináció és társadalmi kirekesztés fölötti fölháborodásom, másrészt az a megindító pontosság, amellyel a Levél visszaadja nyugat-Európa, a nyugat-európai szubjektum vélt erkölcsi fennsőbbrendűségének nemzetközi *toposztát*, a modern kori nyugat-európai identitás e kulcsfogalmát.

Az alábbi kérdésekből indulok ki. Milyen intellektuális-morális műveletek segítségével válhatunk képessé arra, hogy állást foglaljunk a rasszizmussal szemben éppen „Európa” fogalmára, s különösen *nyugat-Európa* fogalmára való hivatkozással – miközben a világtörténelem utóbbi fél évezredének mégoly felületes ismerői előtt is közismert, hogy éppen „Európa”, s azon belül nyugat-Európa a rasszdiszkriminációs retorika, pontosabban a tételes politikai rasszizmus fő forrása és morális-geopolitikai mozgatója? Milyen célt szolgál a nyílt levél politikai műfaja, és mi e műfaj hatásmechanizmusa? Hogyan kapcsolódik az aláírók e Levélben foglalt geopolitikai önmeghatározása „a Nyugat mint utánzandó minta és utolérendő cél” motívumához? Konkrétan miként képes művelt és jó szándékú kelet-közép-európai értelmiségiek adott csoportja közös politikai cselekvésre olyan globális témákban, mint a birodalom, a gyarmatosítás és a „rassz”-diszkrimináció történelmi valósága – miközben értelemszerűen saját vélt-áhított globális identitáspozícióikról, így (a teljesség igénye nélkül) kvázi-„fehér”, „európai”, „marginális”, „balliberális” és „poszt-államszocialista” mi-voltukról sem feledkeznek meg? Miként egyeztethető mindez össze?

A Levél szövegének szerzői és aláírói, úgy tűnik, hanyag eleganciával hagytak figyelmen kívül bizonyos erkölcsileg és történelmileg meglehetősen triviális ellenvetéseket. Tanulmá-

4 Még a látszatát is szeretném elkerülni annak, hogy Európa különböző régióit alapvető, történelemfeletti valóságként „tárgyasítsam el”, ezért a hagyományos nyelvhasználattól eltérően a kifejezést nem kezelem külön tulajdonnévként, azaz a szókapcsolat melléknévi részét nem írom nagybetűvel (tehát pl. kelet-Európát írok), hacsak a közvetlen idézetekben nem úgy szerepelnek.

5 Például Siba N. Grovogui így definiálja az emberi jogok liberális-leszűkítő értelmezését: „A polgári és politikai jogok előnyt élveznek a társadalmi és gazdasági jogokkal szemben” (2011: 41–63).

6 Erről lásd Böröcz (2000: 847–75); magyar eredeti: (1998: 2–9).

nyom célja, hogy megértsem, miben ragadható meg voltaképpen az aláírók intellektuális és politikai projektje. Hogyan jegyzik és definiálják a közéleti viták alapszerkezetét a mai (kelet-közép-)Európában az olyan pozitív töltetű kulcsfogalmak, mint „a Nyugat” vagy „az Európa”, és különösen az a képzet, amely szerint „Európa egyenlő az egyetemes jóssággal”? Arra is kitérek mindennek kapcsán, hogy a poszt-államszocialista, kelet-közép-európai társadalmak kollektív tapasztalatai milyen fogalmi eszközökkel és milyen elemzési műveletek segítségével hozhatók „beszélő viszonyba” a birodalom és a kolonializmus történelmi-összehasonlító tanulmányozása alapján kialakult elméleti anyaggal. Mindez elvezet annak a jelenségnek a meghatározásához, melyet az alábbiakban az *európai másság szabályának* nevezek. A tanulmány második része a gyarmati beszédmód összefüggésében veszi szemügyre az európai másság szabályát.

Anakronizmus

A tekintélyes értelmiségiek által aláírt nyílt levél műfaja az államszocialista időszakban ismert politikai eszköz volt a lengyel, cseh és magyar értelmiségi elitnek azon csoportjainak kezében, melyek az 1970-es évek elejétől kezdve egyre duzzadó önbizalommal határozták meg saját politikai álláspontjukat az állampártok politikai gyakorlatának sztálinista elemeivel szemben „demokratikus ellenzékként”. A korlátozott szólásszabadság időszakában közzétett nyílt levélnek az aláírók személyes kockázatvállalása adott politikai súlyt. A térség kettős külső függősége (Böröcz 1992: 77–104; 2017: 25–48) által duplán korlátozott szuverenitás körülményei között az állampártnak meglehetősen bonyolult „külső feltételrendszerhez” kellett alkalmazkodnia, amikor reagálni kívánt az egyfajta hősiesség politikai kódjában íródott nyílt levelekre. Az állampárti reakciók, az aláírókra váró büntetések jellege, mértéke – épp a kettős függőség kacskaringós, a közvélemény elől nagyrészt rejtett „logikájának” következtében – szinte teljesen kiszámíthatatlan volt. A hallgatólagos, megbocsátó figyelmen kívül hagyástól az egypártból való kizáratáson, az állásvesztésen, az egyetemről való eltávolításon, a feketelistára vételen, az útlevelbevonáson, a rendőrségi megfigyelésen, néhány kivételes esetben rövid börtönbüntetésen át a politikai száműzetésig terjedtek a magyarországi államszocialista politikai rendszer jellegzetes válaszlépései.

A Levél – amely az államszocializmus összeomlása után tizenkét évvel íródott – efféle egzisztenciális veszélyt nem hordozott (alá)íróira nézvést. A nyílt levél kváziheroikus műfajának anakronisztikus használata ugyanakkor alkalmat adott aláíróinak arra, hogy burkoltan az egy generációval korábbi rendszerkritikai politizálás hősi múltjára is utaljanak – függetlenül attól, hogy az aláírók személy szerint milyen részt vállaltak a hetvenes és nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmában. Egyúttal – a 2001 elején hatalmon lévő magyar jobbközép kormányt a hetvenes évek Kádár-rezsiméhez hasonlítva – a Levél a poszt-államszocialista közegben meglehetősen sokatmondó politikai analógiát is sugall. E történelmi hivatkozás az ezredforduló körüli magyarországi közélet szinte teljes egészének szemében az egy „brosúrával” korábbi, a huszonegyedik század elejére fölöttébb illegitimmé vált, jogkorlátozó politikai gyakorlattal hozza kapcsolatba a 2001-ben fennálló politikai hatalmat. Az anakronizmus retorikai technikája kulcsszerepet játszik tehát a Levél belföldi politikai mondanivalójában. Azt sugallja: „a jelenlegi poszt-államszocialista kormány *majdnem olyan*, mint

illegitim elődje”. E burkolt „majdnem-olyanság” lényege az a politikai rendszer- és hatalom-karakterológiai értelmezés, mely szerint a magyar kormányból hiányzik a demokratikus politikai jóság eleme. Ennek exponálása a Levél fő belpolitikai mondanivalója. A műfajválasztás tehát egyértelműen a megelőző korszak ellenzéki értelmiségi politikájának örökségéből következik. A Levél így szervesen illeszkedik mind a liberális politikai nyelvezet általános teleológiai csapásirányához, mind pedig a társadalomtudományos „mainstream” képviselőinek egysávos-vektorszerű elképzeléséhez a világtörténelemről (Sarkar 2004: 318–33; Bőröcz 1997: 161–70).

„A kormányra” tett generikus hivatkozásból (végtére is a Levél nemcsak az adott pillanatot kormányáról, hanem „a *mindenkori* kormányról” is véleményt mond – a „mindenkori kormány” az, amely „nem tesz meg mindent a jogi és társadalmi egyenjogúság megteremtéséért”) az következik, hogy a politikai jóság vonatkozásában több minden „bűzlik” Magyarországon, mint csupán az adott pillanatban uralmon lévő politikai irányvonal (Levél, 1. függelék, saját kiemelés). A Levél olvasójának az a határozott érzése támad, hogy nemcsak a pillanatnyi kormány, sőt nem is csak a „mindenkori kormány”, hanem *maga Magyarország* vizsgálódik elégtelenre. Ezt az általában vett Magyarországot jellemzi az a szégyenletes körülmény, hogy „a rasszista kijelentéseket és a rasszista cselekedeteket – származzanak akár a közhatalom képviselőitől, akár magánszemélyektől – nem követi a társadalmi felháborodás kifejezése s indokolt esetben büntetés” (Levél, 1. függelék). A Levélből így a magyar történelem hosszú távú morfológiai jellegzetességeinek egyfajta politikai vádiratszerű, élesen kritikus vázlata tűnik elő. Szerzői – felvilágosult, öntudatos és bátor magyar állampolgárok – elítélik a „valódi” állampolgári érzület, a civil kurázsi és a politikai tisztesség – Magyarországot általában jellemző – hiányát.

A kontextus meghatározása után a Levél kijelöli (alá)íróinak politikai identitástipológiai helyét. E lépés közelebbi vizsgálatot érdemel.

Globális helymeghatározás

A Levél meglehetősen kacskaringós úton kapcsol össze két magyarországi identitáspozíciót. Az aláíró magyar értelmiségiek Franciaország – e jóságos, nagylelkű és fennsőbbrendű külső hatalom – érintésével jutnak el a Magyarországon rasszista erőszakot elszenvedett roma állampolgártársaikhoz.

Első látásra némileg meghökkentő kognitív térkép áll előttünk. Eszerint a két (magyarországi) pont – a Levél aláírói és védenceik – között a legrövidebb út, úgy tűnik, nem az egyenes. A magyarországi rasszizmus terjedése miatt aggódó, kiváló értelmiségiek ahhoz, hogy az erkölcsi-politikai mezőben mintegy eljussanak a magyar fővárosból az onnan hatvan-valahány kilométerre fekvő Zámolyig,⁷ Párizsba küldenek levelet. Az így kialakuló kognitív kartográfiában Párizs valahol Budapest és Zámoly között látszik elhelyezkedni, kicsit közelebb az előbbihez. E viszonyt szemlélteti az 1. ábra.

⁷ Ezt a Székesfehérvár agglomerációjában fekvő falut kényszerültek elhagyni a Franciaországban menedéj jogot kapott romák.

[Franciaország] ← [Magyar értelmiségiek]

[Menedékjogot kapott romák]

1. ábra. A Levél szerint a világ

A Levél két alapvető körülményt rögzít: (1) a magyar értelmiség és a magyarországi romák közötti közvetlen kapcsolat hiányát, lehetetlenségét, és (2) a Franciaországon keresztül megvalósuló, közvetett kapcsolódás pozitív erkölcsi töltését. E kettős kapocs összeköti egyrészt az aláírókat Franciaországgal, másrészt Franciaországot azon magyarországi romákkal, akik sikeresen folyamodtak menedékjogért Franciaországban, hiszen hazájukban sérültek az alapvető emberi jogaik. A Levélben formát öltő identitásmeghatározás szemantikai alapszerkezetéből az következik, hogy a francia hatóság által hozott bevándorláspolitikai döntések, majd az ezeket követő magyar köszönetnyilvánítás a leghatékonyabb eszközei annak, hogy a magyar értelmiségiek jobba tegyék roma honfitársaik életét, hogy így elősegítsék Magyarország erkölcsi megtisztulását. A jóság kulcsa tehát Franciaország zsebében található.

A fenti kognitív sémából két morális-geopolitikai következmény adódik. A Levél kapcsolatot teremt aláírói és Franciaország között, olyan identitáspozíciót hoz tehát létre, amely csalhatatlan bizonyítéka a Levél aláírói „nyugatiságának” – a magyar értelmiségiek képesek ezáltal mintegy kihúzni magukat az őket körülvevő provincializmus mocsarából. Identitáspozíciójuk egy csapásra globalizálódik: az aláíróknak sikerül – ha nem is részévé válniuk, de legalább valamiféle egyirányú, vektorszerű kötődéssel – rátapadniuk arra a külső pontra, melyet ők a politikai jóság globális csúcsteljesítményének vélnek. A Levél aláírói így maguk is már-már Franciaország állítólagos erkölcsi magaslatán állnak. E morális hegyoromról körültekintve ítélik el Magyarországot, s innen üdvözlük a segítséget, amelyet Franciaország a magyarországi üldözötteknek nyújt. E felépítés ugyanakkor azt is feltételezi, s egyben talán némileg magától értetődővé is teszi, hogy nincs közvetlen kapcsolat a Levelet aláíró magyar értelmiségiek és roma honfitársaik között. Talán még figyelemre méltóbb, hogy a Levél nemcsak eleve elkerüli a közvetlen, „belmagyar” kapcsolat hiányával kapcsolatban fölvethető erkölcsi kérdéseket, hanem valamiféle szívélyes melegséggel ruházza fel Franciaország – úgymond megkérdőjelezhetetlen – civil-polgári jóságát, s ez visszasugárzik a Levelet (alá)író „magyar értelmiségiekre”. Különösen élesen ellenpontozza az (alá)írók passzivitásproblémáját az a tény, hogy szép számban találunk köztük olyan értelmiségieket, akik egész tudósi, művészi vagy aktivista életművükkel az igazságtalanságok, közelebbről a kirekesztés és a kisebbségek bántalmazásával szembeni küzdelem ügyét szolgálták. A Levél itt megfigyelt sajátosságai tehát nem az egyes résztvevők egyéni jellemére vezethetők vissza – sőt! –, hanem durkheimi értelemben *társadalmi tények*:⁸ a közösségi-erkölcsi értékkifejezés és politikai tiltakozás magyarországi kultúrájáról árulnak el valamit.

Ez az eljárás gyakorlatilag eleve kizárja az olyan kérdéseket, hogy vajon (a levélíráson túl) miben állna a magyarországi vezető értelmiség felelőssége roma honfitársaik jelenlegi sorsáért. A Levél olyan *status quó*t mutat be, melyben az értelmiség elitje közvetlen formában,

8 A társadalmi tények klasszikus meghatározása Durkheimnél (1967: 39–40): „Az adott csoport által közösen kialakított hiedelmek, irányzatok, gyakorlatok alkotják.”

kollektív módon nem lép fel állampolgártársai érdekében – mégis nagymértékű „progresz-szív” jóságra tesz szert, mégpedig azáltal, hogy viszonylag egyoldalú levelező viszonyt létesít a francia miniszterelnökkel. Így a nyílt levél műfaját választó értelmiségiek stratégiailag már-már a politikai jóságot megtestesítő Franciaország csúcsára pozicionálják magukat.

Franciaország cselekvőképes. Hogy valóban cselekszik-e, s ha igen, mit, teljes egészében tőle függ – így a Levél (alá)írói számára nem marad más lehetőség, mint türelmesen várni, hogy Franciaország kegyesen elkötelezze magát a tőle kért jó cselekedet mellett – s fölöttébb hálásnak lenni, ha/amikor ez megtörténik. A Levél egyetlen szóval nem tér ki az eljárás egyoldalúságára, az ebben az aszimmetriában foglalt alárendeltségre és függőségre. A Franciaország történelmére való utalás, amely szerint „a francia nemzet tiszteletreméltó hagyományai közé tartozik, hogy menedéket nyújt azoknak, akiket hazájukban politikai, faji vagy egyéb társadalmi okból üldöznek”, a történelem ismerői előtt nem lehet más, csak üres, hízogató frázis. A globális gyarmati rendszer – így a véres háborúkkal, emberkínzással, tömeggyilkosságokkal, állami terrorral terhes francia gyarmati uralom – összeomlása után jó egy generációval íródott Levél eleve kizárja még a lehetőségét is, hogy Franciaországra úgy gondolhassunk, mint nyugat-európai nagyhatalomra, mely adott történelmi pillanatokban cselekedhetett volna oly módon, netán olyan ügy érdekében, amely erkölcsileg kifogásolható lett volna. Eközben a Levél az érintett romáknak nem enged más választási lehetőséget, mint a magyarországi rasszizmus passzív, néma áldozatainak lenni, illetve egy szerencsés pillanatban Franciaországba menekülni, hogy ott azután ismét csak passzív elfogadók – ezúttal Franciaország jó szándékú adminisztratív döntésének passzív elfogadói – legyenek. A romák „kezét” egyszerre köti gúzsba a magyarországi gonoszság és a franciaországi jóság. A Levél narratívája tehát mindenekelőtt nem védenecinek, hanem aláíróinak globális pozícióit rendezi újra. Ami a romákat illeti, őket a környezet politikai vitái közszerepre kárhoztatják:⁹ szerepük pusztán annyi, hogy ürügyet szolgáltatnak ahhoz, hogy a Levél megfogalmazhassa az erkölcsi jóság „Nyugat”-dicsőítő morális geopolitikáját. E „Nyugat” felé mutató vektorban megtestesülő, áramvonalas világtörténelem-modell morális geopolitika előnyei eközben magától értetődő természetességgel ruházódnak át a Levél (alá)íróira.

Közhely

E morális geopolitika kulcselemei – a jóság centrifugális kisugárzása, a megbecsülés centripetális áramlása és a nem nyugat-európai európaiak „nem elég jóként”, sőt egyenesen rosszként, gonoszként való elutasítása – meglehetősen ismerősek térségünk kontextusában. E mozzanatok a modern kori magyar történelem politikai eszméinek alapvető közhelyei.¹⁰

9 A voltaképpeni védencek itt megfigyelt passzivitásra kényszerítése meglepően hasonlít a hindu *szatival* (özvegyáldozattal) kapcsolatos politikai vitákhoz. Ott is az történt, mint Lata Mani (1989: 118) rámutat, hogy az érintett nők cselekvési képességéről, ennek lehetőségéről a vita minden résztvevője megfeledezett, s így az érintettek „a hagyománnyal kapcsolatos viták és reformok pusztá terepévé váltak”.

10 A magyar irodalom- és tágabban művelődéstörténet szinte másról sem szól, mint e problémáról. Jerzy Jedlicki (1999) vélekedése szerint például ez a lengyel politikai eszmék modern kori történelmének is központi témája volt. Manuela Boatcă kitűnő könyve (2003) nagyrészt ugyanezt taglalja Romániával kapcsolatban.

Példaképpen vizsgáljuk meg a magyar irodalomtörténet progresszív vonulatának egyik korai példáját.

Batsányi János, a késő felvilágosodás kori magyar irodalom ikonikus költője, az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat társszerkesztője (akit később a Habsburg-udvar bebörtönzött, majd száműzött a jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt) a francia forradalom hírért „A franciaországi változásokra” című versével üdvözölte. A két mondatból álló, nyolcsoros epigramma a magyarországi középiskolai irodalom-tananyag állandó része, és utolsó sorát magától értetődő természetességgel, lépten-nyomon idézi a művelt magyarországi köznyelv. Álljon itt a vers szövege a maga teljességében, emlékeztetőül:

Batsányi János: A franciaországi változásokra

*Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt hóhéri!
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!*

Kassán, 1789 (Batsányi 1789)

A zsarnokölés imígy megfogalmazott *toposza* antiimperialista első jelentésén túl azért is kulcsfontosságú a magyarországi politikai eszmék történetében, mert elegánsan artikulálja a világtörténelem „irányát” egyetlen – valamiféle morális térben „fölfelé”, konkrétan „a Nyugat” felé mutató – vektorban. Ezzel (1) megfogalmazza a felvilágosodás egyik legambiciózusabb és leginkább leegyszerűsítő feltevését, a világtörténelem teleológiai olvasatát,¹¹ s egyben (2) allegorikusan meg is nevezi „Párizst” – az 1789-es forradalmi „változások” Párizsát – mint a világtörténelem *téloszát*. Az 1789-es pillanat egyetemessé emelésével és Franciaország *par excellence* geopolitikai beállítással Batsányi kora francia valóságát minden más „nemzet és ország” jövőjeként értelmezi. Így a költő kora Magyarországnak politikai jelene – Dipesh Chakrabarty (2000: 8) szóhasználatát kölcsönözve – a „*még nem*” jelenévé íródik át.

A teleológiai látomás, amely a jelenben lezajlott forradalmat a világtörténelem irányaként jelöli ki, a magyarországi állapotok elfogadhatatlanságának ellenpontjaként szolgál, ez a fő politikai jelentése. A teleológiai képzet a kelet-közép-európai „nyugatos” értelmiségi politikai orientáció alapeszméje a francia forradalom óta. A „már fejlett” (nyugat-európai) társadalom kettős szerepet tölt be e vízióban. Egyrészt mérceként szolgál – kijelöli, „még” mennyire „fejletlenek” a kevésbé szerencsések –, másrészt iránytűszerepet tölt be: a világ Magyarországi számára megjelöli az elérendő célt, „Párizst” (amely értelemszerűen „a Nyugat” allegóriája).

A világtörténelmi léptékű jóság eme díszes építményében van azonban egy szerkezeti repedés. Ahhoz, hogy bármely adott kortárs társadalmi formát kívánatos „már”-ként értelmezhesse a „még nem” jóra sóvárgó politikai szubjektumai, legyenek bárhol a világon Nyugat-Európán kívül, feltételezniük kell – miként azt a liberális gondolkodás teszi –, hogy

11 Erről részletesebben ld. Böröcz (1997: 161–70) és Fabian (1983).

a „még nem” fejlettek „visszamaradottsága” *sui generis* jelenség, azaz nem áll ok-okozati kapcsolatban a „fejlettebb” modell „fejlettségével”. Ha a „fejlett” társadalmi formákra úgy tekintünk, hogy azok esetleg olyan történelmi tettek következményei, amely cselekedetek adott összefüggésben más társadalmak szenvedését okozták, illetve, ha a világ nyomorultjainak gyötrelmeiről belátjuk, hogy ezeket részben a fejlettek „haladása” idézte elő, a „még nem” – „már igen” sémában rejlő teleológiai recept abszurdá, erkölcsileg elfogadhatatlanná válik. Szemléltetésül képzeljük el, miként változott volna meg „A franciaországi változásokra” című költemény politikai mondanivalója, ha e Nyugat-dicsőítő teleologikus eszme valamely kritikusa graffitiszerűen „meghekkelte” volna Batsányi költeményét négy rövidke sorral, mondjuk így (a kiegészítést minden sor elején csillag jelöli):

...

Vigyázó szemetek Párizsra vessétek:

*Figyeljétek csak a franciák hübriszt,

*Ahogy dúskálnak és magukat dicsérik,

*Másokat kifosztva, rabként leigázva,

*Kitaszítva, foglyul ejtve, s megalázva!

Természetesen abszurdnak tűnik egy efféle, botcsinálta kiegészítés. A döcögős verselésen túl igazán abszurdá az teszi, hogy erkölcsi csavart visz „a Nyugatot” dicsőítő teleológiai vízióba.

Mondhatná erre a mai olvasó: „Igen ám, de ez a csavar a huszonegyedik század eleji posztkoloniális elméletet olvasó, kritikai szociológus elmeszüleménye csupán. A tizennyolcadik században efféle gondolat nem létezhetett Magyarországon.”

Csakhogynem ez az állítás téves volna – ugyanis létezett.

Batsányi költeményének versforma tekintetében vannak közvetlen előképei (Tarnai 1965: 148–162) – köztük „A kávéra” című epigramma Barcsay Ábrahám, a Mária Terézia udvarában szolgáló „testőríró” tollából. Az, hogy „A franciaországi változásokra” című versben Batsányi az utolsó rímpárban csattanóval záródó, magyaros tizenkettes verselésű, páros rímes, nyolcsoros epigramma formáját követte, legalábbis nyitva hagyja annak lehetőségét – bár bizonyíték nincs is rá –, hogy Batsányi ismerhette a folyóiratában is publikáló Barcsay e költeményét. Annyi bizonyos – mint az irodalomtörténész Szőke György megállapítja Barcsay verséről –, hogy „e szép és mély költemény versstruktúrájának típusa, »megszólító« jellege, szintaktikai bonyolultsága-tömörsége »ránézésre« is Batsányi (»A franciaországi változásokra«) felé mutat” (Szőke 1974: 766). Az „A kávéra” című verset mondanivalója közvetlenül relevánssá teszi elmélkedésünk szempontjából. Álljon itt teljes egészében:

Barcsay Ábrahám: A kávéra

Rab szerecsen véres veríték-gyümölcse,

Melyet, hogy ládáját arannyal megtöltse,

Fösvény Anglus elküld messze nemzeteknek,

Nádméz! mennyi kincsét olvasztod ezeknek,

Hát te, rég csak Mokka táján termett kis bab,

Mennyit szenved érted nyugoton is a rab,

A bölcs iszonyodik látván, hogy csészéből

Mint hörpöl ő is részt Anglusok bűnéből.

(Barcsay 1933)

Két ok miatt idézem Batsányi versének ezen előképét – e csavaros érvelésű, globális kapitalizmusról, kizsákmányolásról, birodalomról és kolonialitásról szóló 18. századi epigrammát, amelyet a huszonegyedik század elején némi anakronisztikus túlzással akár a társadalmilag fenntartható fejlődés vagy a tisztességes kereskedelem eszméjét népszerűsítő, politikailag tudatos fogyasztói magatartásra biztató szöveggént, a mai „alterglobális” mozgalmak egy-fajta tizennyolcadik századi előképeként is olvashatunk. Szőke György szellemtörténeti rekonstrukciójának köszönhetően azt is tudjuk, a világtörténelmi összefüggésekre reflektáló Barcsay meglehetősen „jó társaságban” foglal helyet, hiszen „A kávéra” című költemény Voltaire „Candide”-jával, Raynal, Ragyiscsev és Goethe gondolataival tart szellemi rokonságot (Szőke 1974).

„A franciaországi változásokra” című epigrammában foglalt, „fölfelé”, „a Nyugat” felé mutató, minden ellentmondást kizáró, magabiztosan nyílegyenes vektor, mely az összes „még nem fejlett” társadalom számára útmutatásként kíván szolgálni, tehát mindenképpen „A kávéra” című epigramma elnyomottak iránti szolidaritásra, az önkény minden formájával – „a termékben foglalt munka” (Szőke 1974: 773) kizsákmányolásával csakúgy, mint a gyarmati elnyomással – szembeni ellenállásra buzdító elkötelezettségének világos ellenpontja. Akár ismerte Batsányi Barcsay „A kávéra” című versét, akár nem, Franciaország iránti lelkesedése csak akkor ölthette a „Változások”-ban foglalt, rajongó formát, ha *szándékosan* nem vett tudomást „az Anglusok bűnének” francia megfelelőjéről. Batsányi, aki nem kevesebbről ábrándozott, mint arról, hogy hazája valahogy képes lenne követni, utánozni a francia forradalmat, s így szabadulna meg „felszentelt hóhéritől”, eleve kizárja annak lehetőségét, hogy „a Nyugatot” mint erkölcsi aggályok nélkül követendő történelmi modellt bármi bírálat érhesse kérlelhetetlen kolonializmusért és geopolitikai imperializmusért – hatalmi szerkezetének, működésmódjának központi eleméért. „A franciaországi változásokra” című vers a magyar nyilvános kultúra ismeretének egyik belépőjegyévé, érzelmi és intellektuális orientációs alapjává, kultúránk, világszemléletünk egyik meghatározó közhelyévé lett. „A kávéra” című, a „változásoknál” minden valószínűség szerint egy generációval korábban íródott,¹² kapitalizmuskritikus, antikolonialista epigramma ehhez képest jobbára csak a szakértők által számontartott, merő irodalomtörténeti kuriozitás maradt.

Batsányi tehát egyszerűen figyelmen kívül hagyta a francia múlt árnyékos oldalát. A világtörténelemnek efféle elfogult, nyugat-Európa-központú, mai fejjel már euroszolipszistának nevezhető modellje a magyarországi nemzeti liberalizmus szimbolikus, központi elemévé vált, s hatása világosan felismerhető a magyarországi politikai eszmék, a magyar kultúra világról alkotott elképzeléseinek történetében – a tizennyolcadik század végétől máig. A „magyar értelmiségiek” által írott Levél ehhez a modern kori kultúránk mélyrétegeibe beágyazott, „biztos” közhelyhez fordul, ezt ismétli meg a zámolyi romák kálváriája kapcsán.

Már az is nehezen képzelhető el, hogy a Habsburg elnyomás ellen lázadó Batsányi ne hallott volna a gyarmati rendszerről, az ebben foglalt, totális elnyomásról 1789-ben. A 2001-ben nyilvánosságra került Levél vonatkozásában, ha lehet, még abszurdabb volna az a föltevés, hogy szerzői-aláírói ne ismerték volna a globális kolonializmus alapvető tényeit.

12 Nem ismerjük az „A kávéra” című vers pontos keletkezési dátumát, de Szőke György (1974: 776) vándormotívumok sorára alapozott, szövetszerű érveket vonultat fel emellett a hipotézis mellett, hogy az a pontosan datálható, „A háborúskodás ellen” című verses levéllel egy időben, azaz 1762-ben keletkezhetett.

Bárki, aki a 21. század elején a világtörténelem modern korszakáról nyilatkozik, aligha engedheti meg magának a luxust, hogy figyelmen kívül hagyja, hogy amikor „a Nyugatról” szólunk, akkor – R. Radhakrishnan megfogalmazásában – „nemcsak [a sok] földrajzi név [egyikéről], hanem [az e helynévvel illetett térség] más történelmekre gyakorolt romboló hatásainak történelmé[ről] is” (2000: 55) beszélünk. A Levél aláírói között megtaláljuk Magyarországnak legkitűnőbb íróit, újságíróit, filmrendezőit, zeneművészeit, színigazgatóit, társadalomtudósait, jogászeit, filozófusait és emberjogi aktivistáit. Aligha feltételezhető róluk, hogy ne lennének tisztában a kolonializmus, ezen belül a francia gyarmatbirodalmak történelmével. E ponton kénytelenek vagyunk tehát arra a következtetésre jutni, hogy A világ nyugat-Európán kívüli térségeinek, az emberiség százmillióinak „a francia nemzet” okozta szenvedéseivel kapcsolatos, stratégiai hallgatásuk egy meghatározott, a Levél (alá)írói által képviselt politikai és identitáspozíció kulcseleme.

Így aztán csupán részleges a hasonlóság a Levél és 212 éves elődje között. Kétségtől mentesen mindkettőben föllelhető a nyugati jóság teleológiai modellje, és mindkettő politikai projektjének fő eleme a „hazai” viszonyok leleplezésének szándéka. Mind Batsányi, mind a 2001-es Levél *ab ovo* fölmenti – sőt az európai jóság történelem feletti eszményképének megtestesítőjeként magasztalja – Franciaországot. A két szöveg különbözik azonban annyiban, hogy tizenharmadik század végi és huszonegyedik század eleji olvasóinak igencsak különböző általános történelmi tudást kell elfelejteniük, ha magukévá óhajtják tenni az epigramma, illetve a Levél erkölcsi-geopolitika alapképletét.

A közvetlen politikai célok vonatkozásában is meglehetősen szembetűnőek a két szöveg közötti eltérések. Az 1789-ben Kassán tevékenykedő Batsányi „alulról induló” politikai cselekvést, francia mintájú polgári forradalmat sürget, a birodalmi elnyomás, a Habsburg-uralom elleni felszabadító harcra buzdít. Szavait a francia forradalom lehetőségei és deklarált, nemes céljai iránti elragadtatás motiválja. A francia forradalom Batsányi számára tehát egyaránt jelszó és *cselekvési minta*. Az a mód, ahogy Batsányi a saját függetlenségi küzdelméhez felhasználta a francia forradalom lelkesítő hírét, az amerikai kontinens első rabszolgálatzáddal vegyes gyarmati függetlenségi harcának, az 1791-es haiti forradalomnak¹³ a vezetőjével, a legendás Toussaint Louverture-rel¹⁴ rokonítja.

A „magyar értelmiségiek” 2001-es szövege Batsányihoz hasonlóan elítéli a helyi kontextust, amelyet a jóság hiánya, a politikai gonoszság dühöngése jellemez – ám a „változásokkal” ellentétben az összehangolt politikai cselekvés képességét a Levél a magyarországi közegen kívülre, külső hatalomra testálja. E jóságos külső erő pedig nem más, mint a modern birodalmi-gyarmatosító világtörténelem egyik ikonikus gyarmati nagyhatalma, melyet a Levél jóságos nagybácsiként szólít meg. Persze Batsányi is föltöttebb önkényesen hagyta figyelmen kívül Franciaország gyarmatbirodalmi valóságát¹⁵ (így alighanem kissé meglephette, ha értesült a felvilágosodás politikai eszméit nyugat-Európán kívülre, így a kor francia gyarmataira

13 Batsányi 1789-ben írott verse 1792-ben, azaz egy évvel a haiti forradalom után jelent meg nyomtatásban.

14 Haití őrjási irodalmából lásd pl. Morss (2000); Bell (1995); Thompson és Nesbitt (2008).

15 Nem tudjuk, Batsányi mit tudott a haiti gyarmati felszabadító harcról és rabszolgafelkelésről. Annyi bizonyos, hogy a Bécs francia megszállása után visszavonuló Napóleont követve Batsányi is Párizsba menekült, és évekig apanázst kapott Napóleontól. Történt mindez 1809 és 1815 között, azaz néhány évvel Louverture 1803-ban bekövetkezett halála, a francia polgári egyenlőségért harcoló Louverture-nél sokkalta radikálisabb utóda, a francia népiértételeken viszonozó Dessaline hatalomra jutása és a haiti forradalom 1804-es győzelme, a francia gyarmati telepek lemezárslása után.

„importáló”, saját polgári-demokratikus jogaikért küzdő szabadságharcosok, köztük az említett Toussaint Louverture sorsáról, akit a Batsányit védelmező, neki járadékot biztosító Napóleon ejtett csapdába és vetett biztos halállal járó börtönbe néhány évvel Batsányi párizsi menedéke előtt), de ő az 1789-es „változások” Franciaországát legalább hazáját mozgósító jelképnek szánja.

A Levél 21. század eleji, hangsúlyozottan civil-polgár (alá)írói számára a közvetlen politikai cselekvés mérő gondolata is csak a távolból, a francia állam mégoly jó szándékú, ám fölöttébb homályos körvonalaiban sejlik fel. A Levél tükrében a magyarországi politikai közösség egyfajta narcisztikus, önsajnáló, öngyűlölő, s végtelen passzív állapotban, a történelem elszenvedőjeként jelenik meg.

Fordított-szinekdoché kirekesztések

Franciaország a Levél világtérképezési keretét alkotó utalásrendszer csúcspozícióját foglalja el. A Levél (alá)írói egy sor társadalmi és politikai intézménynek és szervezetnek külön megköszönik, hogy hozzásegítették a magyar romákat a politikai menedékjog megszerzéséhez Franciaországban.

A listán megjelenő szereplők közül tényszerűen mindössze az „illetékes francia hatóságra” vonatkozó három utalás (ld. 1. táblázat 2. sora) helytálló. Az Egyesült Államok Menekültügyi világinformációs szolgálata szerint az OFPRA a Francia Menekült- és Hontalanügyi Hivatal autonóm szervezet a külügyminisztériumon belül, így nincs közvetlenül a miniszterelnökségnek alárendelve. Az olyan kifejezések, mint „magánszemélyek”, „támogató szervezetek”, a „francia társadalom”, a „francia nemzet” és „Franciaország” közigazgatásilag értelmezhetetlenek, politikailag pedig legalábbis erőtlenek, amikor ilyen általános formában alkalmazzák őket egy olyan folyamatra, amely egy meghatározott hivatalban – a francia menekültügyi hatóságnál – hozott döntésben öltött testet.

1. táblázat. A „Franciaországot” megtestesítő személyek, társadalmi és politikai szervezetek, amelyeknek a Levél köszönetet mond

Társadalmi/politikai helyszín	Említések száma	
	kategória	alkategória
„Lionel Jospin, a Francia Köztársaság miniszterelnöke”	1	
„az illetékes francia hatóság”, „a francia menedékjogi hatóság”, „a francia hatóság”	3	
„a francia társadalom” [összes = általános + specifikus]	6	
[általános utalások:] „francia társadalom”		2
[specifikus utalások:] „különböző szervezetek”, „a romákat támogató szervezetek”		2
„[különböző] közéleti személyiségek”, „magánszemélyek, [akik támogatták a romákat]”		2
A „francia nemzet”	2	
„Franciaország”	2	

Hogy megértsük, az „illetékes francia hatóság” adott döntése értelmezhető-e a politikai jóság megnyilatkozásaként, nem árt figyelembe venni, hogy a Levél 2001. márciusi közzétételéig a zámolyi romák által a francia menekültügyi hatósághoz eredetileg benyújtott negyvenhat kérelemből csupán tizenötöt fogadtak el (Magyar és Dobszay 2001: 8).¹⁶ Az első pozitív válasz megérkezése a beadástól számítva majdnem kétszáz napot kellett várni,¹⁷ jóval többet, mint amennyi az OFPRA százhuszonnyolc napos átlagos válaszadási ideje (Magyar és Dobszay 2001). Négy úgy még 2002 tavaszán, jó ötszáz nappal a kérelmek benyújtása után is függőben volt.¹⁸

Franciaország korábbi, menedéjjoggal kapcsolatos politikai magatartásának tényei mesz-sze nem látszanak indokolni a Levél dicshimnuszát. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságá-nak 1997-es jelentése szerint például Franciaország – melynek lakossága a Föld népességé-nek 1,01%-át, GDP-je pedig 5,2%-át teszi ki¹⁹ – a népessége alapján várható menekültbe-fogadási számnak mindössze kétharmadát, a gazdasági erejéből számolt várható aránynak pedig mindössze *egynolcadát* teljesítette.²⁰ Sőt, az Egyesült Államok Menekültügyi Bizott-ságának Franciaországról szóló jelentése szerint

2000 decemberében a brit parlament Franciaországot nem biztonságos országnak nyilvánítot-ta a menedékkérők számára az üldözés tényének szűk értelmezése miatt. Az ENSZ Menekült-ügyi Főbiztossága kijelentette, hogy [a francia állam által alkalmazott] értelmezésnek, melyet az ENSZ Menekültügyi Egyezményét aláíró százharmincnyolc állam közül mindössze öt támoga-tott, nincs jogi alapja az Egyezményben (US Committee for Refugees...).

Tudni kell, hogy a zámolyi romák franciaországi politikai menedékjogért folytatott, még-oly lassú és részleges jogi győzelme egyben egy tekintélyes európai hatóságnál – az Emberi Jogok Európai Bíróságánál – elszenvedett jogi vereséggel is együtt járt. A bíróság – amely-nek strasbourg-i székhelye indokolta, hogy a zámolyi romák eleve miért épp Franciaorszá-got választották menedékjogi kérelmük beadásához – a benyújtás után majdnem egy évvel visszautasította a magyar kormány elleni petíciójukat,²¹ azzal az indokkal, hogy a kérvé-nyezők „nem merítették ki minden jogi lehetőségüket Magyarországon” (Constitutional Watch 2001: 2–3; Hell és Törzsök 2001).²²

16 Továbbá az is kiderül a Magyar Jogi Fórum online hírportálján 2002. február elején közzétett újabb beszá-molóból, hogy az eredeti kérelmezők közül heten úgy döntöttek, Kanadába költöznek (ahol politikai menedékjo-got kaptak), valamint a harminchat magyarországi roma állampolgár közül, akik Franciaországban tartózkodtak, négynek még mindig nem volt tisztázott jogi státusza. Interneten: <http://www.jogiforum.hu/hir/101007916781861.php> (letöltve: 2002. február 18.). Ezután Kanada a magyar állampolgárok számára visszaállította a vízumkényszert, s okként a magyarországi romák által benyújtott menedékjogi kérelmek nagy számát jelölte meg.

17 A menekültek 2001. július 23-án távoztak Magyarországról Strasbourgba (Interneten: <http://roms.acontrecourant.org/chrono-eng.html> [letöltve: 2002. február 26.]).

18 Interneten: <http://www.jogiforum.hu/hir/101007916781861.php>, letöltve: 2001. február 26]

19 Saját számításaim a Világbank *World Development Indicators* adatközlésének CD-ROM kiadása (IBRD 2002.) alapján.

20 Az 1990-es évek közepén Franciaország 170 247 menekültet fogadott be, a világ több mint huszonhatmillió menekültjének alig 0,65 százalékát. Forrás: ENSZ 1997.

21 Az elutasítás 2001 júniusában került nyilvánosságra.

22 Azt is figyelembe kell venni, hogy a bíróság a kelet-európai romák petícióit nem *ab ovo* utasította el. Például 2000 májusában megállapították, hogy a bolgár kormány „megsértette az európai emberi jogokat” egy romák elleni rendőri „túlkapás” során (Interneten: <http://www.romapage.c3.hu/hir/hiren010.htm> [letöltve: 2002. február 27.]).

Összefoglalva: a Franciaországot, az EU-t és „Európát” menekültparadicsomként ábrázoló Levél igencsak elrajzolt, idealizált képét festi a tényleges helyzetnek. Kiemeli egy kétértelmű és erősen problematikus jelentés pozitív elemeit, miközben szisztematikusan figyelmen kívül hagyja a franciaországi valóság kifogásolható, gazdaságilag, politikailag és jogilag agyályos oldalait.

A Levél harminchat aláírója egy kételemű, szinekdoché²³ szerkezetű reprezentációs lánc egyik végpontján helyezkedik el. Ezt a következő képlet írja le: *[aláírók] < [a magyar értelmiség általában]*, (ahol a < jel azt jelenti: 'képvisel valamit'). E szinekdoché politikai és szociokulturális jelentése hasonló ahhoz, mint amelyet régióink elitértelmiségének némely tagja akkor hangoztatott, amikor is – például a „nyugati” újságíróknak adott nyilatkozataikban – a nyílt levél formájában megnyilvánuló politikai tett bátor elkövetőire a „demokratikus ellenzék” kifejezést alkalmazták. Ez a szó szűk értelmében természetesen helyes identitás meghatározás. Ugyanakkor némi gyanúval értelmezhető volt úgy is, hogy háttérbe szorítja a rendszerkritikai és -ellenzéki politikai tevékenység minden egyéb formáját, így az utcai, munkahelyi vagy (például Lengyelország vagy az NDK esetében) templomi politizálást, a „népi” és/vagy nacionalista habitusú kulturális elit tevékenységét, a közvetlen megélhetés informális szektorát, a háztájit, a fuszást, a „KGST-piacozást”, a hatalomkritikus művészmozgalmakat, a szamizdatolvasást és -terjesztést, a hivatalos ideológia által marginalizált nemi orientációs és alternatív családformákban élő emberek küzdelmeit, a kormányzó pártokon belül működő „reformfrakció” tevékenységét, a pletykáktól és a piaci zsémbeskedéstől a vallási, maoista, újbaldali, trockista, alternatív, bázisdemokrata, zöld vagy „harmadik utas” politikai mezék valamelyikében megjelent tudat- és cselekvési formákat. Nem világos, ki és milyen megfontolásból adta az írásom közvetlen tárgyát képező Levél címét („Magyar értelmiségiek levele Lionel Jospinnak”), amely némileg szerencsétlen módon értelmezhető egyfajta abszurd önkiterjesztésnek is, azaz úgy, mintha az aláírók esetleg magukra szűkíténék a „magyar értelmiség” fogalmát, mintegy kizárva annak lehetőségét, hogy a társadalom más, nem kevésbé „magyar”, s nem kevésbé „értelmiségi” tagjai esetleg bizonyos részletkérdések tekintetében (netán épp a Nyugat felé mutató teleológiai világtörténelemkép érvényessége vonatkozásában) egyéb politikai következtetésekre jussanak. A Levél 2001. tavaszi megjelenését követő ideges magyarországi reakció részben annak is szólt, hogy a Levél megfogalmazásában-aláírásában nem érintett, jó szándékú, iskolázott magyarok némelyikében fölmerült, hogy esetleg ők is magyar értelmiséginek tekintenék magukat – annak ellenére, hogy adott esetben sem informális hálózati kapcsolataik, sem pedig politikaideológiai elkölözöttségük számai nem fűzték őket a Levél (alá)íróihoz.

A zámolyi romák, akiknek az életkörülményei láthatólag aggasztják a Levél íróit, egy hasonló reprezentációs lánc alján helyezkednek el, a következőképpen: *[a Franciaországban politikai menedékjogot kérő zámolyi romák] < [az összes magyarországi roma]*. Ez természetesen kérdéseket vet fel arra vonatkozólag, hogy a zámolyi romák helyzete milyen mértékben írja le „a” magyarországi romák, az összes magyarországi roma problémáit. Ezt az ellenvetést mind a magyar jobboldali sajtó, mind pedig a magyar jobbközép kormány rögvest újra is hasznosította saját politikai céljaira – akkor sikertelenül.

A Levél egy dermedt légkörű „Magyarország” képét festi meg. Ez – akárcsak érzelmi-intellektuális-politikai ellenpontja, „Franciaország” – egy sor, a 2. táblázatban szereplő szi-

23 A szinekdoché a metonímia azon fajtája, amelyben a rész helyettesíti az egészet.

nekdoché-utalás alapján alakul ki. Része ennek a magyar értelmiség általában, a harminchat aláíró és a rasszizmus roma áldozatai. Ezenfelül az 1956-os forradalom résztvevőire, a demokratikus államiságra és közhatalomra, a magyar nemzeti létre, a társadalom egészére és magánszemélyekre is történnek hivatkozások. Az 1. és 2. táblázat összevetéséből kiderül, hogy a magyar hivatkozási lista szerkezete meglepően hasonlít francia megfelelőjére. A Levél tehát ellenpontos-összehasonlító formában veti össze a két érintett ország morális-geopolitikai értékeit. Ám itt nem csupán a két ország összevetéséről van szó.

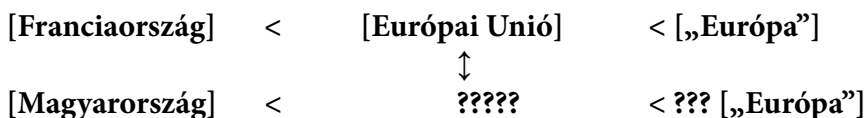
A Levél egy további, még ambiciózusabb reprezentációs sémát is kínál. Ez az (alá)írók politikai programjának kulcsállítása, ami nemcsak összekapcsolja „Franciaországot” és „Magyarországot”, hanem egyfajta közös, „európai” morális-geopolitikai rendszerben helyezi el őket. A Levél két szimbolikus-morális művelete – Franciaország és az általa jelképezett „Európa” megjelölése a legfőbb jószág letéteményeseiként, illetve a magyar politika világának bezárása a gonoszság kódjába – e tágabb rendszerben nyer jelentést, értelmet. E magasabb elvontsági szintű értelmezési keretben a konkrét Franciaország az alábbi szélesebb reprezentációs lánc része: [Franciaország] < [Európai Unió] < [„Európa”]. Franciaország önmagánál nagyobb, magasztosabb dolgot jelent (az Európai Uniót), ami pedig valami még magasztosabb dolog, egyfajta örök és változatlan „Európa” eszméjét testesíti meg. Az az „Európa”, amelyre utalás történik a Levélben, a kontinenseszme, ami akkor válik láthatóvá, ha a Franciaország képzetéhez kapcsolódó jószágot [Franciaország]-tól az [Európai Unió]-n keresztül vezető reprezentációs láncolatban egészen [„Európa”]-ig „emeljük fel”.

2. táblázat. A „Magyarországot” megtestesítő személyek, társadalmi és politikai szervezetek, amelyeknek a Levél köszönetet mond

Társadalmi/politikai helyszín	Említések száma
„magyar értelmiségiek”	1
„magyar állampolgárok”, „számos magyar”	3
„roma (cigány) kisebbség”, „az ország félmillió roma népessége”, „a romák”	3
magyarok, akik az 1956-os forradalom után védelmet kaptak Franciaországban	1
„menekültek”, „menedékkérők”	2
„magyar nemzet”	1
„demokratikus jogállam”	1
„Magyarországon a származásuk miatt diszkriminált vagy üldözött emberek”	1
„magyar társadalom”	1
„a közhatalom képviselői”	1
„magánszemélyek”	1
„többségi társadalom”	1
[harminchat aláírás]	1

Franciaországgal ellentétben Magyarország eszméje csak rendkívül gyenge szálakkal köthető „Európához”. Természetesen 2001-ben Magyarország nem volt még az Európai Unió tagja. A Levél közvetlenül belevonja a Magyarország függőben lévő csatlakozási kérelmét, az államszocializmust követő időszak magyar történelmének talán legjelentősebb geopolitikai kérdését is²⁴ a jó és a gonosz erkölcsi drámájába emeli. Ekként figyelmeztet: „[a]z európai integráció folyamata nem zárulhat le addig, amíg az ország félmillió roma népességének [minden tagja] nem teljes értékű polgára a magyar társadalomnak”. Az európai jóság morális geopolitikájának vitás kérdése, hogy vajon Magyarország valóban *képviseli-e* a jóságnak ezt az „Európáját”, vajon politikai jóság tekintetében tényleg *része-e* az egésznek. Magyarország „EU-érettségének” vizsgálata – mivel valódi „európaisága” kétséges a jóság emberi jogokat érintő morális geopolitikája szempontjából – egy sokkal komolyabb kérdést is felvet, mégpedig azt, mennyire érdemi meg Magyarország, hogy „európainak” nevezzék.²⁵

Az ellenpontsúlyba állított két főszereplő, „Franciaország” és „Magyarország” a csúson, az [„európai” jóság]-ban összefutó *reprezentációs láncuk* vonatkozásában is igencsak eltér egymástól. A 2. ábra ezt az összefüggérendszer szemlélteti.

2. ábra. A Levél fő összehasonlítása

Franciaország az Európai Uniót, az EU pedig „Európát” jelképezi. Magyarország helyzete ehhez képest kétszeresen is hátrányos: nemcsak arról van szó, hogy nem tagja még az Európai Uniónak, hanem arról is, hogy „EU-érettségét” még saját értelmiségének néhány nemzetközileg ismert képviselője is megkérdőjelezi. Magyarország „mélyeurópaiságával” kapcsolatban tehát komoly kétségek merülnek fel. A Levél reprezentációs rendszerét alkotó színekdochéminták legfontosabbika úgy jön létre, hogy a Levél (1) kiragadja Franciaország mint menedékjogot nyújtó ország *néhány* (pozitív) vonását, s ezeket úgy találja, mintha az egészet jelentenék. Ráadásul (2) Franciaország globális morális-geopolitikai szerepét a Levél az Európai Unió, s így a mindenek fölött álló, általános emberi jóságot megtestesítő „Európa” tiszta formájának megnyilvánulásaként értelmezi.

A megfigyelés, hogy a Levél színekdochéstruktúrákkal dolgozik, azért lényeges, mert az identitáspolitikai beszéd világában a színekdoché szerkezetű reprezentáció – pontosabban ennek egyik alfaja, a *fordított színekdoché* – az önhatalmú, implicit és magától értetődő

24 A tény, hogy a zámolyi romák drámájának hátterében Magyarország függőben lévő európai uniós csatlakozási kérelme húzódik meg, értelemszerűen új összefüggésbe helyezi azon szervezetek tevékenységét, amelyeknek a Levél a kérelmezőknek nyújtott segítségért köszönetet mond. A lista számos *bona fide* emberi jogi és menekültvédelmi szervezetet tartalmaz, ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogy például a CGT – Franciaország legnagyobb szakszervezeti szövetsége – ugyancsak megjelenik az aláírók között (Hell és Törzsök 2001). Mivel a nagy kibővítés előtti Európai Unióban a szakszervezetek szinte kivétel nélkül hevesen elleneztek a „keleti kibővítést”, elképzelhető, hogy hátrányos helyzetű embertársaik érdekeinek általános támogatása mellett a francia szakszervezeti szövetség talán azért is állt a zámolyi romák ügye mögé, mert a botrányban eszközét vélték látni annak, hogy lassítsák Magyarország végleges csatlakozását az Európai Unióhoz.

25 E kitétel – melyet lényegében mindenki úgy olvasott, mint annak megkérdőjelezését, vajon Magyarország érdemes-e egyáltalán az EU-tagságra – váltotta ki a legnagyobb felháborodást a Levéllel kapcsolatban Magyarország többé-kevésbé elkötelezetten EU-párti közvéleményéből.

kirekesztés egyik közismert, hathatós eszköze. (Szemléletes példája az a csúsztatás, amikor „emberi jogok” alatt kizárólag a fehérember globális privilégiumait értik.) A mai európai politikai térben a kontinens nyugati felére, leggyakrabban pedig az Európai Unióra (vagyis a természetföldrajzi értelemben vett kontinens kevesebb, mint felére) rendszeresen „Európaként” utalnak. Ezt a földrészt nagyobb, keleti felének lakói értelemszerűen némi megütközéssel hallgatják, hiszen ha ilyen egyszerű volna a „világ”, az ő földrajzi helymeghatározásuk lényegében lehetetlenné válna, ők mintegy eltűnnének a térképről.²⁶ A visszájára fordított szinekdoché-alapú kizárásnak az tehát a lényege, hogy az egész nevét a rész jelölésére használják, a „maradék” pedig „kizárásos alapon”, eltűnik az „egész” mentális térképéről. A Levél reprezentációs szerkezete pontosan ilyen, fordított szinekdoché-logikát mutat: a *[Franciaország] < [EU] < [„Európa” = jóság]* láncolat egyértelműen fordított szinekdoché.

A Levél ábrázolási rendszere egyszerre két, meghatározóan fontos műveletet hajt végre. Először is olyan geopolitikai sémát mutat fel, amely döbbenetesen részrehajló Franciaország, az Európai Unió és „Európa” – mint a világ jósággal megáldott és jóságot adományozó területei – iránt. Másodszor pedig újratermeli a modern kori Európa ábrázolásában oly elterjedt, fordított szinekdoché-alapú kirekesztést, és Magyarországot ebbe az ábrázolási rendszerbe illeszti bele – azért, hogy megmutassa hiányosságait. A Levél Magyarországa ennél fogva az időtlen felfüggesztettség, az örökös küszöbön toporgás állapotában van. „Európa” fogalmának két meghatározó jelentése között lebeg: egyfajta álobjektivista, „természetföldrajzi” vonatkozásban része Európának, míg morális-geopolitikai szempontból ukrán kamion módjára vesztegel a határon. Az eljárás szembetűnő sajátossága – s mondanivalójának ez ad különleges súlyt –, hogy az Európai Uniót dicsőítő Levél, az „európai értékek”, s általában az „EU-érettség” tekintetében elégtelenre osztályozza az uniós tagságra pályázó társadalmat – melynek ráadásul a Levél (alá)írói maguk is példásan tevékeny, sikeres állampolgárai.

Szabályok és másságok

A Franciaország-mint-EU-mint-„Európa” képlet dicséretével a Levél az európai jóság eszméjét hirdető retorikák széles, évszázados folyamába kapcsolja be a zámolyi romák ügyét. E beszédmód valóságosként állítja be az európai morális fölényt amúgy meglehetősen elvont tételét. Fő állítása történelmi-empirikus tényekkel nem alátámasztható. A tétel nyilvánvaló hamissága ugyanakkor – furcsamód – csak növeli meggyőző erejét, valahogy úgy, ahogy egy előre megjósolt csoda be nem következte után a hívő ember nem elhagyja, hanem megerősíti hitét a dogmában, istenségben vagy szentben, amelytől/akitől a csoda bekövetkeztét várja.

Az európai jóság eszméjéhez való ragaszkodás a jó és a rossz már-már gyerekesen leegyszerűsített, elemi kapcsolatának elgondolásából indul ki. E két, amúgy meglehetősen elvont és igencsak összetett minőség egy-egy konkrét szereplőre mintázva, a kommersz szórakoztatóipar dramaturgiai szabályaira emlékeztető, giccses történetben jelenik meg.²⁷ Az európai jóság meséjének központi eleme az „európai” eszme történelem feletti magasságokba emel-

26 Böröcz (2000 – [magyarul 1998] és Böröcz 2001 [magyarul 2001a]) jóval részletesebben elemzi az Európai Unió szinekdoché hatalmi használatát.

27 Az Európai Szociológiai Társaság 5. konferenciájának plenáris vitáján, Helsinkiben, 2001-ben tömören megfogalmazta ugyanezt az alapgondolatot egy spanyolországi küldött, aki büszkén jelentette ki: – Európai vagyok, mert demokrata vagyok! (A plenáris ülés egyébként minden reflexió nélkül tovább folytatódott, mintha abszolút magától értetődő dolog hangzott volna el.)

kedése – s történik mindez a gyarmati múltról, a kolonialitásról folyó civilizációs diskurzusokban. Az európai jóság civilizációs beszédmódja pontosan illeszkedik a világ hierarchikus látásmódjába, mely hierarchiának a csúcán mindig a jóságos és progresszív „Európa” áll.

E folyamatban a világ alapvető erkölcsi hierarchiáját a következő kognitív műveletek alkotják:

1. Az állítás, hogy a morális jóság erkölcsi minősége (s egyúttal ellentéte, a morális gonoszság) empirikusan egy az egyben hozzárendelhető meghatározott történelmi szubjektumokhoz.
2. A gondolat, hogy az adott konkrét, geopolitikailag meghatározott földrajzi helyekhez kapcsolódó társadalmak efféle, a morális jóság vagy gonoszság tulajdonságával felruházott történelmi szubjektumoknak tekinthetők.
3. Továbbá a kinyilatkoztatás, hogy a világ összes, geopolitikailag meghatározott területéhez kötődő társadalmak közül egy, és csak egyetlenegy – az „Európa” szimbólum alá rendelhető nyugat-európai társadalmak közös halmaza – rendelkezik a morális jóság tulajdonságával (következésképpen a világ összes többi társadalmát a jóság hiánya, a gonosz dühöngése jellemzi).

E három szellemi művelet egyfajta jól felismerhető, koherens, egyszerre morális és geopolitikai kinyilatkoztatásban teljeseedik ki. Lényege, hogy „Európa” kivételes, történelem fölötti csoda. Az így kialakuló euroszolipszizmus alapját képező kognitív szabály, amelyet Partha Chatterjee²⁸ a *gyarmati másság szabályának* nevezett, kétféle valóságmeghamisító műveletet végez el. Először is törli az összes Európán *belüli* gonosztettet a kollektív emlékezetből. Másrészt morális falat épít Európa körül, elkülöníti Európát a világ többi részétől, s egyúttal láthatatlanná teszi a gyarmatosító európai államok, nagyvállalatok, tőkecsoportok, kereskedők, katonák, egyházak, misszionáriusok, antropológusok, kalandorok, minden Európához fűződő szervezet és egyén által, nevében és szolgálatában Európa földrajzi határain túl elkövetett népiértést, rablóhadjáratot, kizsákmányolást, a kolonializmus minden rémtettét. Ez utóbbi műveletet nevezhetjük Európa *globális beágyazottsága tagadásának*.

A gyarmati másság szabálya alapvetően a sehova, semmihez és senkihez nem köthető egyedülállóság, a geopolitikai individualizmus extrém állítását fogalmazza meg. Azt sugallja, hogy a jóság abszolút minősége egyszerűen elérhetetlen, értelmezhetetlen, próbálkozzék vele bárki, bárhol Európán kívül. Ahhoz, hogy a világ óriási, Európán kívüli részének társadalmi is rendelkezzenek a jóság pozitív morális tulajdonságával, eurocentrikus-„utoléró” mintautánczához,²⁹ értékmásoláshoz kell folyamodniuk. Az „európai” „szabályok” Európán kívüli geopolitikai kiterjesztése e világképben tehát semmi szín alatt nem imperializmus, nem is kulturális öntömjenézés, s különösen nem az európai hatalmak globális geopolitikai-hatalmi játszmája, hanem „pusztán” a jóság globális terjedésére vonatkozó erkölcsi imperatívusz. Mindennek alapvető összetevője, hogy a világ Nyugat-Európán kívüli, óriási többséget alkotó népességét egyértelmű hierarchiában helyezzük el a jósághierarchia „európai” etalonjának leutánczására való képesség mentén.

28 „The rule of colonial difference.” Eredeti kifejtése: Chatterjee (1993).

29 Lásd pl. az alábbi kötetben foglalt tanulmányokat: Gawryckij (2012).

Aimé Césaire a következőképp fogalmazta meg a kolonializmus ellenpontozott egyenletének a lényegét: „kereszténység = civilizáció; pogányság = barbárság” (2000 [1950]: 39). India brit gyarmatosításáról szóló tanulmányában Ranajit Guha tételesen felsorolja azokat az ellentétpárokat, melyek mentén a gyarmatosító európaiak megalkották a gyarmati uralomhoz szükséges Európán kívüli másság „általános jellegzetességeit”:

Politikailag e másság megjelent az uralom birtokosai és alattvalói között; etnikailag a felsőbbrendű fehér rassz és a feketék között; anyagilag a virágzó nyugati hatalom és nyomorgó ázsiai páriák között; kulturálisan a civilizáció magasabb és alacsonyabb szintjei között, a kereszténység felsőbbrendű vallása és a babonák, a barbárság bennszülött hitrendszere között – majd ezek a gyarmatosító és gyarmatosított közötti, összeegyeztethetetlen különbözőségrendszerre adódtak össze (Guha 1997: 20).

Az általános „európai jóságról” – az eurocentrikus kognitív sémák e központi eleméről – szóló csevej rejt magában bizonyos önellentmondást, ugyanis a jóság kivételes minősége Európa különféle részein igencsak eltérő mértékben érvényesül. A Guha által említett különbözőségdimenziók – a „rassz”, a vagyon, a kultúra/civilizáció, a vallás, s a nemzetek felett átívelő geopolitikai hatalom rendszere, amely a felsőbb- és alsóbbrendűség hierarchiájába rendezi őket – mindegyike némileg emlékeztet a Nyugat-Európa és a kontinens többi része közti viszony történelmi alaptényeire. Ahogy Stuart Hall rámutat (1995: 189), a *longue-durée* gyakorlat, amely szerint kelet-Európát „barbárként” kezelték nyugati szomszédai, része volt annak a folyamatnak, melynek során a Nyugat teremtette „belső másságok” kialakultak. Robert Miles szerint „az európaiak a Másikat nem kizárólag gyarmati kontextusban alkották meg. A Másik ábrázolásának tárgya Európa különböző részeinek népessége, továbbá a Közel-Kelet [is]” (1989: 30). Habár kelet-(közép-)Európa nyilvánvalóan nem az egyetlen olyan része Európának, amelyről így, ilyen leereszkedő-lekezelő hangon társalogtak Nyugat-Európa művelt polgárai (dél-Európa, Írország, a kontinens északi peremvidéke is hasonló elbírálásban részesült), elég talán néhány, a saját térségünkől származó példa az európai jóság egyenetlen eloszlásának gazdag szakirodalmából ahhoz, hogy értsük a lényegét.

A „Kelet-Európa feltalálásáról” szóló, úttörő esztörténeti munkájában Larry Wolff azt mutatta meg, hogy amikor a felvilágosodás korabeli nyugat-európai utazók, filozófusok világértelmező figyelmüket a kontinens keleti felére irányították, „nemcsak annyit tettek, hogy... e valós tájakat kitalált, mitológiai tulajdonságokkal ruházták fel. [...] Az igazi invenció e különféle [mitikus] területek tényekből és fikciókból kevert, mesterséges összeboronálása – ennek révén hozták közös nevezőre az így egységesített Kelet-Európát” (1994: 356). Nyugat-Európa felvilágosult értelmisége „a kelet-európai népeket következetesen az »Európa és Ázsia, a civilizáció és a barbarizmus« közötti kettős ellentét vonzásában képzelte el”, úgy, hogy „[e] meghatározó bináris oppozíció a civilizáció és a barbarizmus között Kelet-Európát homályos, elmaradott területté tette” (Wolff 1994: 357, 360). A felvilágosodás koncepciója – „a Kelet-Európába való belépés, annak birtoklása, eszmei elgondolása, feltérképezése, irányítása és benépesítése” (Wolff 1994: 358) – a tizenkilencedik század közepére a kontinens keleti részéről szóló nyugat-európai képzetek rögzüléséhez, és a társadalmi formák zavarba ejtően komplex mintázatából egy differenciálatlan „Kelet-Európa”-kép létrejöttéhez vezetett.

Maria Todorova idevágó munkássága azt mutatta meg, hogy ezzel párhuzamosan a „Balkán” fogalma is lehasadt „tisztán” földrajzi jelentésétől, s a nyugat-európai identitásbeszédben

elterjedt leszólássá, sértéssé vált (Todorova 1994, 1997). Christian Promitzer (2003: 183–215) hasonló általánosító és kisebbsítő kognitív műveletek megjelenését dokumentálta Ausztriában a Habsburg-korszak óta a szláv népekre, különösen a délszlávokra vonatkozóan, Larry Wolff (2002) a tizenharmadik századi velencei központú Adriai Birodalom írástudóinak a birodalom dalmáciai alattvalóival kapcsolatos elképzeléseinek tanulmányozása során jutott igen hasonló következtetésekre. Az intézményesült német *Südstforschung* (Délkelet-[Európa]-kutatás) egyaránt fókuszált rassz- és geopolitikai szempontokra, s mindkettőnek a délkelet-európai népek lekicsinylése volt a visszatérő alapotívuma (Wolff 2002: 94–97). A geopolitika, a brit és német birodalmi politika közvetlen céljait szolgáló tudomány szak kialakulása Friedrich Ratzeltől Halford C. Mackinderen és Rudolf Kjellénen át a náci geopolitikai projekt szellemi atyjáig, a zsidótörvényeket jegyző Rudolf Hess mentoráig, Karl Haushoferig mind-mind olyan mentális térképekkel dolgozott, amelyek – néha önmagukban, néha az „eurázsiai hátszág” kategóriája révén – egész Ázsiával egy kalap alá vették az európai kontinens keleti felét, s két vélt jellegzetesség révén írták le az így definiált térséget: „fontos” – főleg mint erőforrás; és „alacsonyabb rendű” – kulturális és civilizációs tekintetben.

Melegh Attila (2002) rámutat, hogy a 20. századi nyugati népességtudomány azzal a meggyőződéssel lépett fel, hogy a világ homogén demográfiai tényként kezelt, földrajzi helymeghatározással kijelölt népcsoportjainak „tulajdonságai” meghatározhatók tudományos eszközökkel. A kelet-európai népekhez ebben az összefüggésben mindig a nyugat-európaiaknál silányabb minőség képzetét rendelték hozzá. Úttörő könyvében Melegh (2005, ld még 2003) arra a következtetésre jut, hogy Európa „értékes” és „értéktelen” részekre történő felosztása valósággal egyfajta „Kelet-Nyugat lejtőt” hozott létre. Kristin Leigh Kopp (2001) aki a német kultúrában a tizenkilencedik században a lengyelekre, Lengyelországra és a német-lengyel kapcsolatokra vonatkozóan meghonosodott fogalmak történetét dokumentálta, vizsgálatának tárgyát egyértelműen „koloniális beszédmódként” írja le. Az ilyen képzetek át- meg átszövik a napjainkban kelet-(közép-)Európában folyó, illetve a bárhol kelet-(közép-)Európáról szóló tudományos diskurzusokat – így aligha meglepő, hogy a Levelet (alá)író magyar értelmiségiek politikai retorikájának is szerves részét képezik. A neves lengyel szociológus, a Nemzetközi Szociológiai Társaság volt elnöke, Piotr Sztompka (1993) például egészében elveti, érdektelennek tartja a kontinens teljes keleti felének társadalommorfológiai sokszínűségét, mert ezt felülírja – az ő szavaival élve – valamiféle egységes, az államszocialista múltban gyökerező „blokk-kultúra”. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy régióink társadalmi ma valamiféle „civilizációs inkompetenciában” szenvednek – írja a német szociológia vezető folyóiratában megjelentetett írásában. A határok, a hatalmi rendszer, a szuverenitás, a gazdasági viszonyok és az ezekkel összefüggő identitáskonstrukciók szerkezetváltása, amely átalakulások összességére átfogóan az Európai Unió „keleti bővitéseként”³⁰ szoktak utalni, e tekintetben semmi egyéb, mint a legújabb kontextus, amelyben a regionális lekicsinylés ezen évszázados morális-geopolitikai mintája teret kap.

A felsőbbrendűség lépcsőzetes mintázata Kelet-(Közép-)Európán belül is felfedezhető. A „rassz” fogalma mély nyomokat hagyott a balkáni társadalmakon (Promitzer 2003).³¹

30 Ezt részletesen elemzi Böröcz (2000), valamint Böröcz és Kovács (2001, 2001a).

31 A tanulmány a Moszkvai Állami Bölcsészeti Egyetem Civilizációs és Regionális Tanulmányok Intézete, illetve Afrikai Tanulmányok Intézete által rendezett, 2003. június 18–21-én tartott „Hierarchies and Power in the History of Civilizations” című nemzetközi konferencián hangzott el.

A *soá-porrajnos* történelmének ismeretében Kelet-Európa északi részeire, a balti államoktól Magyarorszáig, ugyancsak triviálisan igaz mindez. Az európai jóság tekintetében „Nyugatról” nézven oly gyakran lekicsinyelt balkáni népek rendre gúnyos-lealacsonyító-elembertelenítő módon beszélnek déli és keleti szomszédaikról, megteremtve ezzel a délkelet-európai kisépek – ahogy Milica Bakić-Hayden (1995) találóan fogalmazott – *egymásba ékelt orientalizmusának* egész láncolatát.

A jóság egyöntetűsége – a gyarmati másság szabálya értelmében az egész európai kontinensre érvényes morális fennsőbbrendűségigény – azonnal átalakul, mihelyt Európára magára rávetül. Az európai jóság tehát mitikus tünemény. Olyan jelenés, amely egyrészt mélyen, esszenciálisan európai, másrészt igencsak eltérő mértékben és formában található meg Európa-szerte. A morális tulajdonságok Európán belüli eloszlása meghatározott földrajzi mintát követ: a jóság a kontinens nyugati (bizonyos formaváltozatokban északnyugati, északi és/vagy nyugati-középső) részeiben létezik. Az európai másság szabálya mély kognitív és morális feszültséget hordoz magában, hiszen a földrajzi Európa kiterjedése semmiképpen nincs átfedésben a jóság „Európájával”. A színekdoché / fordított színekdoché technikák kreatív alkalmazása a földrajzilag meghatározott kontinens különböző pontjain megfigyelhető elemekből mozaikszerűen rakja össze a *nyugat-Európa-mint-„Európa” = jóság* mintáját.

Az alábbi elemekkel kell tehát kiegészítenünk az európai jóság dogmáját kialakító kognitív műveletek korábbi listáját:

1. Az állítás, hogy a jóság Európán belül egyenlőtlenül oszlik meg.
2. Az elképzelés, hogy húzható valamiféle vonal, amely Európát nyugat-keleti, észak-déli, és/vagy északnyugat-délkeleti sávokra osztja – illetve felrajzolható egyfajta körkörös szerkezet a nyugat-európai morális „központ” körül –, amely geopolitikai térben elhatárolja egymástól a jóság birodalmát távolabb elhelyezkedő peremterületektől, s amelyeket – előbbiekkal szemben – a jóság elégtelensége, hiánya, sőt a gonoszság uralma jellemez.
3. Végezetül a geopolitikai identitások tekintetében a következő végkövetkeztetés áll előttünk: a jóság mint alapvető emberi vívmány tiszta formában kizárólag nyugat- (észak-, északnyugat- és-vagy nyugat-közép-) „Európában” honol.

A fenti három kognitív művelet együttes megjelenésében tetten érhető morális geopolitika koherens, fordítottszínekdoché-nézőpontját nevezem *az európai másság szabályának*. Az európai másság szabálya nem ellentétes tehát az eurocentrikus gondolkodás gyarmati változatával, sokkal inkább kiegészíti azt. Todorova képlete – hogy „a földrajzi megnevezést politikai, társadalmi, kulturális és ideológiai felhangok telítik” (1994: 7) – mind a gyarmati másság, mind pedig az európai másság szabályára érvényes. Az európai másság szabálya úgy dicsőíti „Európát”, hogy földrajzi határát a földrajzi Európán belül húzza meg. A nyugat-„európai” szolipszizmus gondolatát pedig azáltal erősíti meg, hogy a kontinens még kisebb területét jelöli meg, mint ahol a jóság általános emberi parancsa uralkodik. A gyarmati másság szabályával összhangban az európai másság szabálya is eltörli az európai szereplők által, a földrajzi nyugat-Európán belül vagy kívül, illetve Európa nevében bárhol elkövetett gonoszság minden formájának még az emlékét is, s olyan képet sugall a világ többi részéről, hogy ott a nyugat-Európa-hoz való hasonlatosság és kapcsolódás hiánya, tagadása ássa alá

a jóságot. Az európai másság szabálya szerint az európai jóság példa nélkül álló, megismételhetetlen minőség – olyannyira unikális, hogy még Európának sem minden pontján elérhető. Amint a kognitív műveletek fenti felsorolásából kitűnik: az európai másság szabálya annak azon hierarchikus világkép kiterjesztése, amely a nyugat-Európa és a világ többi része közti kontrasztot és elkülönülést strukturálja.

Szigorú és logikailag kiterjesztett értelemben az európai másság szabálya – akárcsak a gyarmati másságé – azt sugallja: hiábavaló mindenféle kísérlet arra, hogy bárki Európán kívül kulturális, társadalommorfológiai vagy politikatörténeti „talajon” meghonosítsa a jóság bármilyen formáját. A világ – és a kontinens – többi része csak akkor és olyan mértékben tud felzárkózni a nyugat-(észak-, északnyugat- vagy nyugat-közép-) „európai” jósághoz, ha nyugat-Európa kiterjeszti fölé morális-geopolitikai hatósugarát.³² Az európai másság szabályának mélyek a történelmi gyökerei, és fogalmilag szorosan kötődik a birodalom és a kolonialitás geopolitikai gyakorlatához.

A kelet-európai liberális közeg – benne az itt elemzett Levél (alá)íróinak csoportja – nagyban hozzájárul az európai másság szabályának terjedéséhez és fennmaradásához. Magyarország, akárcsak kelet-közép-Európa nagy része, soha nem volt gyarmat a szó szoros, modern-tengerentúli birodalom értelmében, s gyarmattartói szerepben is csak néhány rövid történelmi pillanattal, a Habsburg Birodalom globális geopolitikai játszmájának részeként, több áttétellel volt „érintve”. Ugyanakkor a Kárpát-medence, s tágabban Európa középső fertálya történelmének szinte teljes egésze másról sem szól, mint a térség különféle szárazföldi, térben egybefüggő multietnikus birodalmi közötti rivalizálás történetéről.³³

A Levél aláírói új hanggal gazdagítják tehát „az európai jóság” kórusát, hiszen a birodalom és kolonialitás globális örökségét olyan régióból megszólalva artikulálják, amely szinte teljességgel „mentes” a tengerentúli-gyarmati birodalmiság specifikus és közvetlen örökségétől, amely intézményszociológiai értelemben a közvetlen történelmi közege volt az „Európát”-tömjénező globális eurocentrizmusnak, ugyanakkor földrajzi és *longue-durée* történelmi értelemben a földrajzi Európa kellős közepén helyezkedik el. Azáltal, hogy „Európát” hívei kelet-közép-Európából – azaz Nyugat-Európán kívülről, Európán belülről – dicsejtik, a Levél (alá)írói egyfajta különös hitelt kölcsönöznek az „európai jóság” nyugat-Európára szűkített eszméjének. E gondolat az Európán kívüli világ nagy részében bizarr szélsőjobboldali képzelségnek, képtelenségnek számít. Mivel az „európai jóság” eszméjét olyan politikai tett kontextusában hívja elő, amely Magyarország „bőrszín” alapján hátrányosan megkülönböztetett, azaz „rassz”-szempontból diszkriminált etnikai kisebbségének védelmében szólal meg, és mivel elkeseredetten aggódik a mindennapi rasszizmus magyarországi terjedése miatt, a Levél egyetemes szinten mondja el az európai másság szabályát. Bírálja Magyarországot, mert „folt” esett az emberi jogokkal kapcsolatos becsületén, és dicséri a franciaországi gyakorlatot, noha ott legalább annyi „foltot” talál a pártatlan szemlélő, mint Magyarországon. Mindennek csak az lehet az általános jelentése, hogy az „európai” eszme „jóságtartalma” a kontinens nyugati felére korlátozódik, s ezért Franciaország és Magyarország különböző elbírálás alá esik.

32 Ez az erkölcsi-geopolitikai elképzelés adott az Európai Unió „keleti bővítésének” *longue durée* értelmet.

33 A két birodalomtípus megkülönböztetéséről lásd Böröcz (2018), angol nyelvű eredetije: Böröcz (2009–2010). Különösen az első, a „Globális Gazdasági súly(talanság) hosszú távon: a nyugat-európai geopolitika nemezése”, illetve a második, „A szegmentumoktól a régióig: a globális uralom szerkezetváltozása” című fejezeteket.

Az aláírók globális elhelyezkedése – az európai nyugatiság oldalvonalán – láthatóan erősen korlátozta az eredetiségre való képességüket. Íróként, társadalomtudósként, művészként és politikai aktivistaként kreatív, izgalmas és haladó nyelvet beszélnek, és a progresszió egyetemes eszméinek harcosai. Magukat kollektív politikai cselekedetre ragadtató értelmiségikként azonban, akik az „európai jóság” morális geopolitikájának himnuszát zengik, nyelvezetük radikálisan megváltozik. Itt kizárólag az európai másság szabályát recitálják: ósdi birodalmi hazugságokat hajtogatnak, közismert történelmi tényeket hallgatnak el, elfogadják saját cselekvésképtelenségüket és távolságot tartanak embertársaiktól – akikért s akik nevében szót emelnek.

Az aláírók Magyarországa a morális geopolitika egymással súrlódó, ütköző rendszerei között, erős szorításban létezik. Egyfelől Európában található, s lakóinak – így a Levél (alá) íróinak – nem áll rendelkezésükre semmilyen kvázi-földrajzi alternatíva, más helyszín, amelyet az „európai” öntömjénezéshez képest alternatív morális értékekkel ruházhatnának fel.³⁴ Másfelől egy sor jól megfontolt szellemi és politikai érdekük fűződik ahhoz, hogy „Európát” különlegesen magasra értékeljék. Identitáspolitikai játszmájuk azon dimenziói, melyek szerint földrajzilag „európaiak”, „modernek” és „poszt-államszocialisták”, arra indítják őket, hogy szemet hunyjanak az európai történelem számos sötét oldala felett. Így a kelet-közép-európai értelmiségi elit egy része magától értetődő természetességgel helyezkedik bele a gyarmati másság szabálya kínálta felsőbbrendűség-tudatba. E felsőbbrendűség-megragadás kulcslépése, hogy saját térségüket egy másik, számukra vonzóbb és kézzelfoghatóbb hierarchiában alacsonyabb rendű létformaként gondolják el. Az európai másság kelet-közép-európaiakat lekicsinylő szabályának globális hihetőség terén leghatékonyabb hirdetői a kelet-közép-európai elitértelmiségiek. Elvégre, „ha ők mondják, biztos igaz kell hogy legyen” – mondhatja a külső szemlélő. Az európai jósághoz való sietős csatlakozás egyik fontos funkciója ugyanakkor az, hogy enyhíti a kelet-közép-európai polgár abból eredő szorongását, hogy ő maga az Európán belüli „európai” jóságot kalibráló hierarchia alján találhatja magát. A Levél (alá)írói határozott, elkötelezett módon belevésik magukat „Európába”, majd ezt az őket is tartalmazó „Európát” addig dicsőítik, amíg a globális jósághierarchia csúcsára nem kerül, velük együtt.

Ahelyett, hogy nyíltan a „rassz-különbözőség” évszázadok óta leszerepelt fogalmához folyamodna, az európai másság szabálya áttételes megoldást – fordított szinekdoché-kizárást – alkalmaz. Ennek középpontjában a kultúrák Európán belüli hierarchiájára vonatkozó fikció áll. E kizárási rendszer természetesen valamivel lazább, mint valamiféle otromba, nyílt utalás egy olyan askriptív, az egyéni teljesítményt figyelmen kívül hagyó jellemzőre, mint a „rassz-hovatartozás”. Mindazonáltal a kettőnek közősek a gyökerei, támogatják egymást, és könnyű köztük az átjárás. Ahogy Etienne Balibar (1988: 22) rávilágít, „a kultúra természetként képes működni” az általa „neorasszizmusnak” nevezett kirekesztéstípusban.

34 Azok a politikai ideológiák, amelyek a magyar nyelv nem indoeurópai eredetéből kiindulva egyfajta romanikus-nosztalgikus történetet mesélnek a magyarok hősies, „ázsiai” múltjáról, a két világháború közötti, fasiszalódó Magyarországon virultak. Ezek az elképzelések a mai közbeszédben (proto-)fasiszta idiotizmusnak számítanak, s a politikai spektrum jobbszélének peremét leszámítva nem játszanak különösebb intellektuális szerepet.

A Levél címzettjének kiválasztása fölfedi az (alá)írók politikai stratégiájában rejlő csapdát is. Amikor *francia* értelmiségiek egy csoportja felszólítja a *francia* államot, hogy tegyen jóvá valamely igazságtalanságot, ők egy zárt és jól körülhatárolt összefüggésnek – az „állampolgárság” néven ismert, egyedi kötődésrendszernek – az eszméjéhez folyamodnak, amely – legalábbis a liberális *credo* szerint – a jogok és kötelezettségek valamiféle kiegyensúlyozott rendszerén keresztül összeköti az egyéneket és az államot, amelynek állampolgárai. Amikor azonban *magyar* értelmiségiek nem a magyar, hanem a *francia* államhoz fordulnak, kettős értelemben is imitálnak valamit, ami a valóságban nem létezik. Úgy tesznek, mintha (1) nem magyar állampolgárok, hanem (2) francia *citoyen*ek volnának. E színlelés mindkét eleme értelemszerűen hamis.³⁵ Lényegében a Levél nem más, mint arra irányuló erőfeszítés, hogy (alá)íróit kiemelje abból, amit ők Magyarország (kelet-közép-Európa stb.) gyötrelmes „jósághiányának” látnak – anélkül, hogy Magyarország (kelet-közép-Európa stb.) többi részét is kihúznák belőle. Az aláírók ennek érdekében egy szimulált, hiperreális, kvázi- „európai” „jóság-állampolgárságra” tesznek esküt, és az ezt jelképező francia („európai”, ergo „jó”) államnál tesznek panaszt az elmaradott Magyarországra, amit maguk mögött hagytak.

Kelet-(közép-)Európa főszerepet játszik azokban a birodalom-, kolonialitás- és „rassz”-narratívákban, melyeknek célja az „európaiság”, s különösen „a Nyugat” szó szoros értelmében vett meghatározása. A Levél fő állításának ([*Franciaország*] < [EU] < [„Európa”=jóság]) fennmaradása – ennek minden bizzar képtelensége és nyilvánvaló empirikus érvénytelensége ellenére – arra vezethető vissza, hogy bármely geopolitikai hatalomnak, így „a Nyugat” különféle artikulációinak, utoljára például az EU-nak is, szüksége van arra, hogy erkölcsi lényként, az általános emberi jóság megtestesüléseként, forrásként legitimálja magát. A Levél ugyancsak jól szemlélteti, hova vezet, ha a feltétlenül védelmezendő emberi jogok körét – széles körben ismert, liberális leegyszerűsítéssel – a politikai jogokra korlátozzuk: az így kialakuló emberijog-fogalom belső ellentmondásokkal terhes, az igazságtalanság liberális kritikáját, az „európai jóság” geopolitikai projektjét pedig hiányosságok és következtetlenségek terhelik. Akárhogy is, alig egy évtizeddel a kétpólusú geopolitikai rend összeomlása után úgy tűnik, kelet-közép-Európa ismét jelentős, s progresszívnek aligha tekinthető szerepet játszik a világ geopolitikai átrendezésében.

Partha Chatterjee *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* című munkájának (1986) első oldalain John Plamenatz teleológiai-modernizációs történelmi modelljét bírálja. Ez két szeletre osztja a világot (a nacionalizmusét, de igen tág értelemben releváns mindez az itt elemzett témára nézvést is): „nyugatira” és „keletire”. Plamenatz elemzési szempontjai és terminológiai utalásai (pl. a térség kulturális sokféleségét teljesen figyelmen kívül hagyva a nacionalizmus „keleti” típusa megalkotásának alapjául kizárólag az orosz „*narodnyikok*” szolgálnak nála) azt sugallják, hogy számára az európai kontinens keleti fele egyértelműen az utóbbi, „keleti” kategóriába tartozik. Chatterjee határozottan vitatja Plamenatz Nyugat-Európa-központú teleológiáját, mondván, hogy a gyarmati történelem néhány kulcsfontosságú szerkezeti jellegzetessége ellentmond ennek. Mindez rendkívül releváns térségünk megértéséhez is, bár – mivel kelet-közép-Európának szinte kizárólag nyugat-közép-európai és egyéb áttételeken keresztül létezik gyarmatbirodalmi történelme – csak bizonyos konceptuális változtatásokkal lehet térségünkre Chatterjee fogalmi rendszerét alkalmazni.

³⁵ A tény, hogy több aláíró megjelölte saját tagságát különféle nyugat-európai és észak-amerikai intézményekben, úgy is értelmezhető, mint a magyar állampolgár és a francia miniszterelnök közti távolság redukciójára tett kísérlet.

„Európa” fogalma a modernizációs ideológia jelentésadó eleme azáltal, hogy mindkét makrotörténelmi hierarchiának – mind az „Európa”-„India” (azaz: „harmadik világ”) közti állítólagos kontrasztjának, mind pedig az „Európa” és „Magyarország („Kelet-Európa”, stb.)” közti megkülönböztetésnek – a csúcására helyezi magát. Dipesh Chakrabarty úgy jellemzi ezt az „Európa”-képzetet – és a vele szembeállított „India”-fogalmat –, mint „hiperreális fogalmakat, amelyek bizonyos képzettársításokra utalnak, ám ezek földrajzi megfelelői némiképp meghatározatlanok maradnak” (2000: 28). Ez az „Európa” mind az emberi történelem teleologikus nézetének, mind az erre adott posztkoloniális kritikának központi eleme. Elfogadva az ellenvetést, mely szerint „egy homogén, kétségsbe vonhatatlan »Európa« eszméje szertefoszlik elemzés közben” (2000: 28), Chakrabarty a következőképp magyarázza, mégis miért alkalmazza e képzetet oly széles körben:

[...A]hogy az orientalizmus jelensége nem tűnik el pusztán attól, hogy néhányan kritikusan tekintünk rá, hasonlóképp „Európának” az a változata, amelyet a mindennapi hatalmi kapcsolatok érzékelhető világában a modernitás születési helyeként határoznak meg és ünnepelnek, továbbra is uralja a történelemtől szóló diskurzust. Az elemzés képtelen eltüntetni (Chakrabarty 2000: 28).

Mindez teljesen logikus és indokolt, ha célunk – mint Dipesh Chakrabartyé – az, hogy „Európát” posztkoloniális elméleti keretben, Európán kívüli nézőpontból a „helyére tegyük” – az ő szóhasználatával: „provinciálizáljuk”. Némileg bonyolultabb a helyzet, ha mindezt az európai másság szabályának ismeretében, kelet-közép-Európából, e régióval érdeklődésünk középpontjában próbáljuk újragondolni. Ha egybevetjük a két szabályt, térségünk helyét valahogy így határozhatjuk meg: a világ „minőségileg” – morálisan – fennsőbbrendűként dicsőített részének „mennyiségileg” lesajnált, gyengébb kiadású verziója. Régióink értelmisége, s főleg ennek nemzetközi szintén mozgó elitje számára óriási az e féloldalas, bizonyos értelemben ellentmondásos helyzetből adódó szorongás és frusztráció. Cselekedetük, hogy mindkét másság szabályt egyszerre erősítik meg, e szorongásra és frusztrációra adott, többé-kevésbé érthető válasznak tekinthető – noha a két kirekesztő logika párhuzamos elfogadása, megerősítése és „jósággként” való felmagasztalása csak egy a lehetséges kognitív lépések közül.

A kelet-közép-európai szegény és lekezelt „rokonok” jelenléte Európa gazdag és tekintélyes családjának házában izgalmas, kutatásra sarkalló, intellektuális kihívásokban gazdag helyzet. E helyzet vizsgálata alkalmas lehet arra, hogy segítségével átírjuk a morális geopolitika és az államiság modern történetét Európa keleti felében a posztkoloniális irodalomból átvett eszközök alkalmazásával, az európai másság szabálya és az egybefüggő birodalmiság kontextusában. Egy ilyen megközelítés igen gazdag elméleti eredményekhez vezethet. A kirekesztő és magasabbrendűség-alacsonyabbrendűség kódot alkalmazó, kvázi-„rassz” logikával működő „európai” beszédmód nyílt és következetes kritikájával pontosabban meghatározhatjuk a piac, a közhatalom és az identitás páneurópai hálózatának létrehozását célzó jelenlegi geopolitikai projektek tartalmát.

Ez nemcsak térségünk társadalmainak tanulmányozásához nyújthat új típusú segítséget, hanem ahhoz is, hogy átgondoljuk, miként vélekedünk a világ egészéről, a részeket összekapcsoló viszonyokról és saját magunk e szerkezetben elfoglalt helyéről. Úgy tűnik, a „képzetlembeli Nyugat” nemcsak a „posztkoloniális történelmek” (Chakrabarty 2000: 28) „csofópontját” (vagy összeütközését) szakítja meg és kapcsolja össze” (Scott 1989: 83), hanem számos könnyen felismerhető, Európán *belüli* terület közvetlenül nem gyarmatosított, mégis mindig kvázigyarmati, birodalmi történelmét is. A morális geopolitikában az „elképzelt

Nyugatot” „uralkodóként és mérceként” (Scott 1989: 81) idézik meg nemcsak a nyugat-európai polgárok vagy a posztkoloniális világ tagjai, hanem a vélt globális morális-geopolitikai kíváncsnak megfelelni képtelen (kelet-, illetve kelet-közép-)Európa frusztrált, kínos önértéktudat-válságban szenvedő társadalmi is. A jószót, akárcsak Milan Kundera az „életet”, a kelet-közép-európai képzet mindegyre „máshol” véli megtalálni, arra kényszerítve napjaink értelmiségét – miként Custine márki szerint „az oroszok” e tanulmány mottójában –, hogy reménytelen legyen a próbálkozásuk, hogy „úgy tegyenek... mintha” Nyugat lennének. Minden olyan, a progresszió legtagabb értelmében vett intellektuális, politikai és társadalomátalakító elképzelésnek, amely közvetlen és egyenlő tiszteleten alapuló, „oldalirányú” kapcsolatot igyekezik kiépíteni a világ különféle térségei között „a Nyugat” kényszeres közbeiktatása nélkül, nemcsak a gyarmati másság szabályával, hanem ennek Európán belüli változatával, és mindkettőnek megosztó, bénító hatásaival is számolnia kell.

1. függelék: A Levél Magyar értelmiségiek levele³⁶

Lionel Jospin úrnak, a Francia Köztársaság kormánya elnökének részére
Élet és Irodalom: XLV, 12: 2001. március 23.

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Március 8-án értesültünk arról, hogy az illetékes francia hatóság menekültként ismerte el a roma (cigány) kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok egy csoportját, a Zámoly községből Franciaországba menekült roma közösség tagjait.

Úgy véljük, ebben a döntésben a francia menedékjogi hatóság tárgyilagos tényfeltáró munkája, megfontolt mérlegelése mellett jelentős szerepet játszott a francia társadalom szolidaritása, amely különböző szervezeteknek és közéleti személyiségeknek a kérelmezőket támogató akcióiban és nyilatkozataiban nyilvánult meg.

A francia nemzet tiszteletreméltó hagyományai közé tartozik, hogy menedéket nyújt azoknak, akiket hazájukban politikai, faji vagy társadalmi okból üldöznek. Franciaország védelmében az évszázadok során – s legutóbb az 1956-os forradalom leverését követő időszakban – számos magyar részesült. E védelemért a magyar nemzet hálával tartozik Franciaországnak.

Elkeserítőnek tartjuk, hogy ma, több mint tíz évvel a magyar demokratikus jogállam újjászülése után, még mindig vannak Magyarországon emberek, akiknek megalapozottan kell tartaniuk attól, hogy származásuk miatt hátrányos helyzetbe kerülnek, üldöztetés áldozatai lehetnek. Hisszük, hogy a francia társadalom szolidaritása a menedékkérőkkel és a francia hatóság döntése tanulság lesz a magyar társadalom számára. Az európai integráció folyamata nem zárulhat le addig, amíg az ország félmillió roma népessége nem teljes értékű polgára a magyar társadalomnak. Amíg a mindenkori kormány nem tesz meg mindent a jogi és társadalmi egyenjogúság megteremtéséért. Amíg a rasszista kijelentéseket és a rasszista cselekedeteket – származzanak akár a közhatalom képviselőitől, akár magánszemélyektől – nem követi a társadalmi felháborodás kifejezése s indokolt esetben büntetés. Amíg a romákat következmények nélkül érhetik olyan jogséremlmek, amelyeket a többségi társadalom polgárai nem tűrnének el.

Alulírottak levelükkel köszönetüket szeretnék kifejezni a zámolyi romák ügyét támogató személyeknek és szervezeteknek, s együtt az egész francia nemzetnek, amely ismét felkarolta azoknak az ügyét, akik menekülni kényszerültek.

Budapest, 2001. március 9.

Tisztelettel: (az Aláírók)

³⁶ A szöveg az eredeti írásmódot követi.

Hivatkozott irodalom

- Ascher Tamás et al. (2001): Magyar értelmiségiek levele. *Élet és Irodalom* 45(12): <https://www.es.hu/cikk/2003-02-17/-/magyar-ertelmisegiek-levele.html>.
- Bakić-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54(4): 917–31.
- Balibar, Etienne (1988): Is There a Neo-Racism? In *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. Etienne Balibar és Immanuel Wallerstein (szerk.). London: Verso, 17–28.
- Barcsay Ábrahám (1933): A kávéra. In *Barcsay Ábrahám költeményei*. Szira Béla (szerk.). Interneten: <https://mek.oszk.hu/06200/06222/html/makolt180070006.html>.
- Batsányi János: A franciaországi változásokra. In *Batsányi János összes költeményei (1763–1845)*. Interneten: <https://mek.oszk.hu/00600/00611/00611.htm#14>.
- Bell, Madison Smartt (1995): *All Souls Rising*. New York: Pantheon Books.
- Boatca, Manuela (2003): *From Neoevolutionism to World-Systems Analysis: The Romanian Theory of “Forms without Substance” in Light of Modern Debates on Social Change*. Opladen: Leske and Budrich.
- Böröcz József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society* 21: 77–104. [Magyarul: Böröcz József (2017): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiferián. In uő: *Hasított fa: A világrendszer-elméletől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan, 25–48.]
- Böröcz József (1997): Social Change with Sticky Features: A Central European Critique of Modernizationism. *Innovation* 10(2): 161–70.
- Böröcz József (2000): The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margin of “Europe”. *Comparative Studies in Society and History* 42(4): 847–75. [Magyar eredeti: Böröcz József. (1998): Térkép e táj. *Kritika* 4: 2–9.]
- Böröcz József (2001): Introduction: Empire, Coloniality and the “Eastern Enlargement” of the European Union. In *The Empire’s New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. Böröcz József és Kovács Melinda (szerk.). Central Europe Review, e-book: <http://www.rci.rutgers.edu/~eu/Empire.pdf>. [Magyarul: Böröcz József (2001a): Bevezető 23–44. In Böröcz József és Kovács Melinda (szerk.). *EU-birodalom? Tematikus blokk. Replika* (45–46): 23–151.]
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram. [Angol nyelvű eredetije: József Böröcz (2009–2010): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical Economic Analysis*. Oxford, UK: Routledge.]
- Césaire, Aimé (2000[1950]): *Discourse on Colonialism*. Fordította Joan Pinkhaus. New York–London: Monthly Review Press. [Magyarul: Césaire, Aimé (2013): Diskurzus a kolonializmusról (részlet). Fordította: Ámon Kata – Fehér Kata. *Café Babel* 22(76): 3–11.]
- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chatterjee, Partha (1986): *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* London: Zed Books.
- Chatterjee, Partha (1989): Nationalism as a Problem in the History of Political Ideas. In *Nationalist Thought and the Colonial World*. New Delhi: Oxford University Press.
- Chatterjee, Partha (1993): *The Nation and Its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.
- Chatterjee, Partha (1999): *The Partha Chatterjee Omnibus*. New Delhi: Oxford University Press.
- Constitutional Watch (2001): A Country-by-Country Update on Constitutional Politics in Eastern Europe and the Ex-USSR. *East European Constitutional Review* 10: 2–3. Interneten: http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/constitutionwatch/hungary.html.
- Durkheim, Emile (1967 [1894]): *Les règles de la méthode sociologique*. Seizième édition. Paris: Les Presses universitaires de France, 39–40. Interneten: http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/regles_methode/durkheim_regles_methode.pdf.
- Emberi Jogi Figyelő (2001): „Magyarország”, 2001. évi Világjelentés, <http://www.hrw.org/wr2k1/europe/hungary.html>.
- ENSH (1997): Menekültügyi Főbiztosának Hivatala, Populations of Concern to UNHCR: A Statistical Overview, <http://www.unhcr.ch>.
- Fabian, Johannes (1983): *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Gawryckij, Marcin Florian (szerk.) (2012): *Strategia Mimikry. Ameryka Łacinska (i nie tylko) w ujęciu postkolonialnym*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grovogui, Siba N. (2011): To the Orphaned, Dispossessed, and Illegitimate Children: Human Rights Beyond Republican and Liberal Traditions. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 18(1): 41–63.

- Guha, Ranajit (1997): *Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- György Péter (2001): Mai magyarok és mai magyar romák. *Élet és Irodalom* 44(31). Interneten: <http://www.es.hu/old/0031/publi.htm>.
- Hall, Stuart (1995): The West and the Rest: Discourse and Power. In *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Stuart Hall et al. (szerk.). Cambridge, UK: Polity Press, 184–227.
- Hell István és Törzsök Erika (2001): A zámolyi romák: A Francia Köztársaságtól magyarországi üldöztetésük miatt 2001 márciusa után politikai menedékjogot nyert roma családokkal kapcsolatos események összefoglalása. Az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda megbízásából készült és a honlapjukon közzétett összefoglalás, <http://www.eokip.hu/html/hun/pub/muhelytran/hellzamolyi.html>.
- IBRD (2002): *World Development Report 1978-2003 on CD ROM: With Selected World Development Indicators 2002*. World Bank, 2003.
- Jedlicki, Jerzy (1999): *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization*. Budapest: Közép-európai Egyetem Kiadó.
- Kopp, Kristin Leigh (2001): *Contesting Borders: German Colonial Discourse and the Polish Eastern Territories*. PhD-disszertáció. University of California, Berkeley (Ann Arbor: UMI Microform 3019705).
- Magyar Péter és Dobszay János (2001): Francia menedék zámolyi romáknak. *Heti világgazdaság* (12, március 24): 7–10.
- Mani, Lata (1989): Contentious Traditions: The Debate on Sati in Colonial India. In *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*. Kumkum Sangari és Sudesh Vaid (szerk.). New Brunswick: Rutgers University Press, 88–126.
- Melegh Attila (2002): *East/West Exclusions and Discourses on Population in the 20th Century*, Working Paper on Population, Family and Welfare, no. 3. Demographic Research Institute, Central Statistical Office, Budapest.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom* 47(17). Interneten: <https://www.es.hu/cikk/2003-04-28/melegh-attila/a-kelet-nyugat-lejto.html>.
- Melegh Attila (2005): *On the West-East Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest: Közép-európai Egyetem Kiadó.
- Miles, Robert (1989): *Racism*. London: Routledge.
- Morss, Susan Buck (2000): Hegel and Haiti. *Critical Inquiry* 26(4): 821–865.
- Promitzer, Christian (2003): *The Body of the Other: „Racial Science” and Ethnic Minorities in the Balkans. 27–40 in Hierarchies and Power in the History of Civilizations*. Moscow: Institute for Civilizational and Regional Studies and Institute for African Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow State Humanities University.
- Promitzer, Christian (2003): The South Slavs in the Austrian Imagination. In *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Nancy M. Wingfield (szerk.). New York: Berghahn Books, 183–215.
- Radhakrishnan, Rajagopalan (2000): Postmodernism and the Rest of the World. In *The Pre-Occupation of Postcolonial Studies*. Fawzia Afzal-Khan és Kalpana Seshadri-Crooks (szerk.). Durham and London: Duke University Press, 37–70.
- Sarkar, Mahua (2004): Looking for Feminism. *Gender & History* 16(2): 318–33.
- Scott, David (1989): Locating the Anthropological Subject: Postcolonial Anthropologists in Other Places. *Inscriptions* 5: 75–84.
- Szöke György (1974): Barcsay Ábrahám: „A kávára”. Egy költemény és eszmetörténeti háttére. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szauder József és Tarnai Andor (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 765–779.
- Sztompka, Piotr (1993): Sztompka, Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 2: 85–95.
- Tarnai Andor (1965): Batsányi János. In *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. In Pándi Pál (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 148–162.
- Nesbitt, Nick (2008): *Universal Emancipation: The Haitian Revolution and the Radical Enlightenment*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Todorova, Maria (1994): The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review* 53(2): 453–82.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- US Committee for Refugees (é. n.): Worldwide Refugee Information, <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/france.htm>.

Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press. Magyarul: „Hogyan találták fel Kelet-Európát?” (részlet), Fordította: Demendy Nóra. *Café Babel* 4(39–40): 41–52.

Wolff, Larry (2002): *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford University Press.

Böröcz József

Egyetemi tanár, Szociológia Tanszék, Rutgers Egyetem; kutatóprofesszor, Budapesti Corvinus Egyetem

ÉDESEK ÉS MOSTOHÁK: SZÜLŐI SZEREPEK

Erdélyi Gabriella

Anyaság a kora újkorban. Várdai Kata és lányai kapcsolata

Horváth József

„Én is anyja lévén leányomnak”. Gondoskodás a mostohagyermekről a 17. századi győri családokban – a végrendeletek tükrében

Papp Kinga

Szülő-gyermek kapcsolat az Apor családban

Simon Katalin

Szülői betegség – gyermeki gondoskodás. Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződések tükrében

Gyimesi Emese

Szendrey Ignác mint apa

Nagy Ágoston

Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Melegh Attila

Kirekesztések és rasszista interakciók a kelet/nyugat lejtőn

Absztrakt: A zámolyi romák története a Kelet–Nyugat hierarchiával összefüggő kirekesztések számos típusát fölfedi: a romák kirekesztését a magyar társadalomban; a magyar kormány liberálisokkal szembeni kirekesztését, a liberálisok nyugatcentrikusságát, orientalizmusát saját társadalmukkal szemben, a brit titkosszolgálatok oroszokat, zsidókat, kelet-európai romákat és általában a „Keletről” jövőket érintő kirekesztését; valamint a francia baloldal kelet-európaiakat érintő kirekesztését. A hínár apró elemei, levelei pedig csak a Kelet–Nyugat lejtő diszkurzív hálójában állnak össze jelentéssel bíró egésszé. Ez a diszkurzív keretrendszer újra és újra a biopolitikai rasszizmust hívja életre, és éppen ezért nem lehet elválasztani a kelet-európai különbözőség kérdéskörétől. Olyan komplex hálóról, egyfajta episztemológiai mocsárról van szó, amely mindent és mindenkit elnyel. Ez az írás ezt az összefüggésrendszert mutatja meg a diszkurzív pozíciók együttes elemzése révén.

Kulcsszavak: Kelet–Nyugat lejtő, rasszizmus, nacionalizmus, globális hierarchiák, diskurzus

„Keleti” hínár?

2001 augusztusában egy okos és befolyásos liberális politikus, Szent-Iványi István rövid cikket publikált „Jogodban áll gyűlölni” címmel. Írásában szenvedélyesen érvelt amellett, hogy a mai Magyarországon a romákat, a zsidókat, a melegeket és a többi „kisebbségi” csoportot szabadon lehet gyűlölni, a közélet valódi ellenőrzése nélkül. Természetesen a szerző felteszi a kérdést: miért? – amire a következőképpen válaszol:

A minap az egyik világlap budapesti tudósítója azt kérdezte tőlem: mivel magyarázom, hogy miközben Magyarország karnyújtásnyi közelségbe került az uniós tagsághoz, addig az ország közléte egyre távolodik Európától, egyre kevésbé európai. Valamit mondtam rá, de válaszolni igazából nem tudtam. A kérdés azóta sem hagy nyugodni. Ma úgy tűnik, hogy a szemünk láttára foszlik szerte a rendszerváltás nagy ígérete és reménye, az ország gyors felzárkózása és európai beilleszkedése. A kompromisszum még mindig imbolyog Kelet és Nyugat között. A korrupció, az idegengyűlölet, a rasszizmus keleti hínárja nehezen enged el minket (Szent-Iványi 2001: 10).

E bekezdés tartalmazza a Kelet–Nyugat-lejtő diskurzusának összes elemét. Jelen van a „Kelet” és a „Nyugat” – a korrupció-, rasszizmus- és idegengyűlölet-mentes „Nyugat” – és a két pólus között ingázó Magyarország. Ám ezenfelül a szöveg egy olyan jellegzetes „elméleten” alapszik, amely azt hivatott magyarázni, miért terjed a rasszizmus Magyarországon. Ezen „elmélet” szerint a rasszizmus az „Európán kívüliség” és a „keletiség” jele, ezeket a jellemvonásokat pedig magunk mögött kell hagynunk ahhoz, hogy csatlakozhassunk a „Nyugathoz”. Szent-Iványi mindezt világossá teszi azzal, hogy idézi a külföldi (valószínűleg nyugat-európai) újságíró „naiv” kérdését. A szerző az EU-tagságot és az európaiságot összeférhetetlennek tartja a rasszizmussal, és csodálkozik, hogy ez az összekapcsolódás miért lehetséges Magyarország esetében. Ez a „naiv” kérdés sugalmazó, hiszen a válasz, amelyet mind az újságíró, mind a szerző előrevetít, a Magyarországon látszólag túlsúlyban lévő „nem nyugati” elemekre mutat.

De vajon tényleg ez a helyzet? Feltalált-e az Európai Unió valamilyen társadalmi mechanizmust a rasszizmus ellen? Vagy, pontosabban fogalmazva, gyengíti-e az európai integráció folyamata, a „Kelet” felől a „Nyugat” felé történő elmozdulás a rasszizmust? Elemzésünk szerint éppen ellenkező előjelű folyamatok zajlanak és, úgy tűnik, részben közvetlen, részben közvetett összefüggések mentén az „európaizálódás” és a rasszizmus között pozitív a kapcsolat. Így tehát az újságíró jól fogalmazta meg kérdését, ám ahelyett, hogy rögtön orientalizálnánk Magyarországot, szembe kell néznünk azzal a lehetőséggel, hogy a rasszizmus erősödése közvetlen módon köthető az ország geokulturális mozgásához.

*

Néhány évvel ezelőtt a zámolyi helyi önkormányzat roma családokat lakoltatott ki az otthonaikból az épületek állítólagos életveszélyes állapotára hivatkozva, majd az érintett családokat egy közösségi házba költöztették. A település az ország külföldi befektetők által kedvelt területén fekszik. Egy évvel később a helyi polgármester nyomására újra költözniük kellett, majd ezt követően közvetlen segítségért folyamodtak, hogy új házakat építhessenek. Mivel semmilyen kielégítő megoldást nem sikerült találni a helyzetre, időközben a településsel kapcsolatos események helyi, majd országos mértékű felháborodást váltottak ki, és a történet végül fizikai erőszakba torkollott: meggyilkoltak egy fiatalembert, aki korábban roma családokat fenyegetett. 2000 júliusában egy Krasznai nevű roma származású aktivista vezetésével néhányan az érintett roma családok közül Franciaországba utaztak, ahol a folyamatos zaklatásra és a magyar hatóságok által biztosított védelem hiányára hivatkozva politikai menedékjogot kérleltek. Krasznai elhatározta, hogy „felhívja a figyelmet Európában arra, hogy mi folyik Magyarországon” (Krasznai 2000: 6).

Nem sokkal a Francia Bevándorlás- és Menekültügyi Hivatal döntése után (OFPRA, 2001. március 8.), 2001. február 23-án a jólismert brit biztonságpolitikai folyóirat, a *Jane's Intelligence Digest* cikket közölt az „Az új orosz offenzíváról” [On the New Russian Offensive], mely azt állította, hogy az oroszok Vlagyimir Putyin elnöksége alatt megpróbáltak beavatkozni a hamarosan az EU-hoz csatlakozó új tagállamokat érintő ügyekbe. Egyéb vádak mellett a folyóirat a következőket fogalmazta meg:

És ha a törvénytelen ipari befolyásolás alkalmazása vagy a tiltott lehallgató eszközök telepítése nem volna elég, megbízható hírszerzési források alapján megállapíthatjuk, hogy a hágai és zámolyi magyarországi romákkal kapcsolatos eseményeket is orosz ügynökök tevékenysége idézte elő. A zámolyi cigány közösség tagjait, úgy tűnik, arra bátorították, hogy EU-s szervek előtt zaklatásról és emberi jogaik megsértéséről tanúskodjanak, sőt még arra is rávették őket, hogy politikai menedékjogot kérjenek, végső soron azért, hogy Magyarországot sokkal rosszabb fényben tüntessék fel, mint amilyen valójában, és tették mindezt éppen az ország szempontjából kritikus fontossággal bíró csatlakozási tárgyalások idején. Ez minden bizonnyal a Moszkva által alkalmazott legártalmasabb módszer, melyet először az akkoriban belépés előtt álló Cseh Köztársaság, majd később Magyarország estében is alkalmaztak (Jane's Intelligence Digest 2001a).

A fenti szöveg háttérében meghúzódó okok természetesen első ránézésre nem láthatók, de bizonyos körülmények azért így is világosan kirajzolódnak. Ahogy a Cseh Köztársaság miniszterelnök-helyettesétől, Pavel Rychetskytől megtudhatjuk, 2000-ben Jack Straw, Nagy-Britannia belügyminisztere felszólította a cseh hatóságokat, hogy tárják fel „a tömeges exodus mögött álló erőket” (Népszabadság 2001a). Tehát a brit kormány és feltehetően a titkosszolgálatok tudatosan igyekeztek megtalálni azokat a személyeket, akik elszegényedett cseh romákat akartak Nagy-Britanniába költöztetni. Minden valószínűség szerint ezt a nyomozást Magyarországra is kiterjesztették, amikor a szóban forgó csoport Franciaországba utazott. A cikk közlésének időzítése akár teljesen véletlen is lehet, de az is lehetséges, hogy egyszerűen

---

1 A fordítás alapjául szolgáló eredeti két könyvfejezet: Melegh, Attila (2006): „Eastern” Seaweed és The Seaweed. In uő: *On the East–West Slope: Globalization, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest és New York: Central European University Press, 49–50, 90–97.

Az írásban tárgyalt eset magyar nyelvű elemzése először a *Népszabadságban*, majd a *Replikában* jelent meg (Melegh 2001a, 2001b). Azóta Böröcz József is publikált egy átfogó elemzést a magyar értelmiségiek által a francia kormánynak írt nyílt levélről (Böröcz 2005).

csak ennyi idő kellett a nyomozás befejezéséhez. Van azonban a tényeknek egy lehetséges alternatív olvasata is, amely szerint a publikált újságcikk valójában a francia hatóságoknak szánt figyelmeztetés volt, hogy ne biztosítsanak politikai menedékjogot az orosz titkosszolgálat befolyása alatt álló egyéneknek. Egy későbbi cikk pontosan ezt állította, az eseményeket az orosz-izraeli-francia kommunista forgatókönyv értelmezési keretrendszerében tálalva:

Ami érdekes azonban, az az, hogy Párizsban és Strasbourgban a zámolyi romák politikai támogatója a Francia Kommunista Párt volt, amely hiteles katonai hírszerzési hatóságok szerint a múltban szoros kapcsolatokat ápolta a KGB-vel. Ehhez hozzátartozik az az információ is, hogy úgy tűnik, a zámolyi csoportot izraeli forrásokból támogatták anyagilag, Izrael pedig a mostanság beáramló orosz emigránsokkal párhuzamosan köztudomásúlag komolyan érintett külföldi hírszerzési tevékenységben. És ezzel a történet új irányt vesz (*Jane's Intelligence Digest* 2001b).

A főnti cikk – kiegészítő megjegyzésekkel – a kormányközeli *Magyar Nemzet*-ben is megjelent 2001. március 3-án. A cikket másnap egy állami hírcsatornán Demeter Ervin nemzetbiztonsági miniszter kommentálta. Demeter közvetve a *JID* által megfogalmazott állításokkal értett egyet, amit később magyar és nemzetközi sajtóorgánumok egyaránt széles körben tárgyaltak. Egy héttel később úgy tűnt, a *JID* meglepődött az érdeklődéstől, amelyet kiváltott.

Az *Intelligence Digest* missziója az 1938-as alapításunk óta a biztonságpolitikával és hírszerzéssel kapcsolatos főbb események kutatása és felderítése volt. Számos cikkünk keltette fel nemzetközi sajtó és kormányok figyelmét, jóllehet cikkeink csak ritkán váltanak ki olyan heves reakciókat egy nemzetállam részéről, mint amit Magyarország kapcsán tapasztaltunk (*Jane's Intelligence Digest* 2001c).

Ez a történet tökéletesen megmutatja, hogyan illeszkedik a rasszizmus a Kelet–Nyugat-lejtőn való helyezkedések logikájába, értékes betekintést nyújtva abba, hogy a népesedéssel kapcsolatos diskurzusok hogyan ágyazódnak be a Kelet–Nyugat-diskurzusokba. Vegyük először szemügyre a „nyugati oldal” médiabotrányban betöltött aktív szerepét. „Nyugati” perspektívából szemlélve a médiabotrány legvalószínűbb értelmezése az, hogy a brit hírszerzéssel kapcsolatos folyóirat, a *JID*, az illetékes francia hatóságok befolyásolására tett kísérletet azzal, hogy implicit módon úgy érvelt, a magyarországi roma családok esete nem menekültügyi kérdés, hanem egy külföldről vezérelt, francia kommunistákkal összefüggésbe hozható titkosszolgálati művelet eredménye. E figyelmeztetés azért született, mert a 20. század végén közép- és kelet-európai országok roma családjai nagyobb számban folyamodtak menekültstátuszért pl. Nagy-Britanniában. A brit hatóságok pedig féltek, hogy a menekültstátusz megadásával precedenst teremtenek, és így Nagy-Britannia nem ellenőrizhette volna, hogy kiknek ad menekültstátuszt. Ez tovább élezte azt az általános kérdést, hogy miképpen bánjanak a biztonságos országokból érkező üldözött csoportokkal, amelyek korlátozott időre beutazhattak olyan EU-s országokba, mint Franciaország vagy Nagy-Britannia.

A roma csoportoktól való félelem jól tükrözi az EU-n belüli szegény, iskolázatlan menekültekkel kapcsolatos ellenérzéseket. Az EU elveszíti a népesedési súlyát a világon belül, és ezt sokan a bevándorlással kapcsolatos ösztönzésnek értelmezik. A fent leírt eset összhangban van a történetileg kialakult biopolitikai megfontolásokkal, melyek alapján a fő probléma a bevándorlók „minősége”. Attól tartanak ugyanis ezek a szereplők, hogy a roma családok kevésbé képesek beilleszkedni, ezért a bevándorlási hatóságok mindent megtesznek, hogy megállítsák őket, mielőtt belépnének az adott országba.

Ez az aggodalom azokat a brit határőröket is hatalmába kerítette, akiket a Prágából Londonba tartó utasok ellenőrzésére vezényeltek a prágai repülőtérre. A fő szempont itt a bőrszín volt; egy roma újságíró nem engedtek felszállni ugyanarra a gépre, amelyre a pontosan megegyező úticéllal és anyagi helyzettel bíró fehér újságíró kollégája minden további nélkül felszállhatott, ahogyan erről akkor a Népszabadság (2001b) 2001. július 27-i száma is tudósított. A JID esetében feltételezhetjük tehát, hogy valójában attól tartottak, a menedékkérők iránt tanúsított pozitív hozzáállás hivatlan politikai menekültek hullámát indíthatja el.

Az alacsonyan képzett emigránsok asszociációja mellett a vizsgáldás jól illeszkedik egyfajta orientalista mitológiába, amelyben a „keleti” elemek a „Nyugattal” vagy közép-európai országokkal szemben lépnek szövetségre. Érdekes megfigyelni, hogy a történet minden említett elemét „orientálisként” dekódolhatjuk: oroszok, (közel-keleti) zsidók, romák. Az állítólagos izraeli kapcsolat jó példája a 19. századi orientalizmusnak, amely ugyanúgy tekintett a közel-keleti zsidókra, mint az arabokra, szemitáknak tekintve őket (Said 1978: 140–48, 232–35). Ez ugyanakkor a nácik által létrehozott ellenségekpre is emlékeztet, nevezetesen a fő ellenségek a zsidók, az (orosz) kommunisták, valamint a romák.

A francia kapcsolat is sokatmondó. Az állítás, mely szerint az egész művet Magyarország EU-tagságának aláásását célozta, részben igaz lehet. De a szereplőket minden valószínűség szerint nem az orosz titkosszolgálat mozgatta, hanem a francia baloldal állhat a háttérben. Az olcsó munkaerővel, valamint a vad és extrém liberális kapitalizmust pártoló országokkal szembeni félelem az EU-n belüli legtöbb baloldali pártot szélsőségesen gyanakvóvá teszi a keleti „barbárokkal” szemben, akiket az európai jobboldal potenciálisan egyfajta trójai falóként használhat fel.

A magyar reakció szintén rávilágít néhány, a Kelet–Nyugat-lejtővel kapcsolatos fontos diszkurzív mechanizmusra (Bíró 2001). Mindenekelőtt hatásosnak bizonyult a jobboldali magyar sajtó romaellenes propagandája, mert jogellenes határátlépőként tudta megjeleníteni az érintett roma családokat, akik olyan régióba („Nyugatra”) mentek, ahova az egész ország vágyott civilizációs értelemben. Továbbá ez a „felelőtlen” cselekvés, illetve a Magyarországgal szemben folyamatosan hangoztatott vádak rasszista attitűdöket hozott felszínre. A romákat tehát az európaizálást veszélyeztető csoportnak állították be, akik vélhetően túlságosan „keletiek” voltak ahhoz, hogy részt vegyenek a folyamatban. Ez a keretezés kitűnően megjelenik a zámolyi roma családokkal kapcsolatos korabeli viccben is: „*A cigányok hazatértek. Miért is? Mert ott kaptak munkavállalási engedélyt*”. A vicc feltárja a „Nyugatról” alkotott normatív képet, mely szerint ott mindenkinek dolgoznia kell. Mivel a romák erre nem képesek és csak pénzért akarnak szerezni, haza kell jönniük, hogy ne vegyék el a nyugati munkát a „fehér” magyarok elől.

A „Nyugatról” alkotott normatív kép a romák reakcióiban is megjelenik, akik szerint a „Nyugat” megadja nekik a Magyarországon tőlük megtagadott méltóságot. Ezt a nézetet a magyar liberális értelmiség is osztotta, akik először a magyar kormányt vádolták az egész ügy miatt, azt állítva, hogy Nagy-Britanniában tett látogatása során Demeter Ervin nemzetbiztonsági miniszter eszközölte ki a cikk publikálását. Pontosabban úgy érveltek, hogy az ostoba vádaskodások nem jöhettek a „normális” „Nyugatról”. Ezt követően mintegy 30 vezető értelmiségi levelet írt a francia kormánynak (és nem az illetékes hatóságnak, az OFPRA-nak), amelyben köszönetet mondtak az emberi jogok alapvető értékeinek betartásáért, egyúttal a magyar kormányt is megvádolták azzal, hogy veszélyeztetik az ország EU-csatlakozását, mivel nem tesznek eleget a magyarországi roma kisebbségért. A „Nyugat”

idealizálása olyannyira egyértelmű volt, hogy a levelet aláíró egyik értelmiségi visszavonta a támogatását, és később publikált egy kiváló elemzést a történetekről (Tamás 2001). Fontos még megemlíteni, hogy a nacionalista magyar kormány az események háttérében helyi politikai erők ármánykodását látta, ezért azzal vádolta a liberálisokat és a szocialistákat, hogy ők állnak a romák mögött.

Míg a főnti reakciókból jól látszik, hogy a „Nyugat” valamiféle tiszta ideálként tételeződik, amelyet a „Keletnek” követnie kell, az akkori kormány reakciói, valamint a *JID* naivan ismételt vádaskodásai a Kelet–Nyugat-lejtő egy alsóbb pontjára képzelte szereplő perspektíváiról árulkodnak. Mindenekelőtt egyfajta „kisebbségi érzés” tanúi lehetünk, mely folyamatosan bűnbakokat keres a „Nyugathoz” és intézményeihez való feszültségekkel teli csatlakozási folyamat során. Magyarország ebből a nézőpontból mélyen „európainak” tűnik fel, vagy jobban mondva, az „elrabolt Nyugat” pozícióját veszik fel az adott beszélők úgy érvelve, hogy Közép-Európa történetileg „nyugati” volt, csak a (kommunista vagy orosz) „keletiek” rabul ejtették. Ezen történeti meghatározottság miatt csak „idegen erők” mozdíthatták el az őt megillető civilizációs helyről (Kundera 1984). E kis „európai” nemzet tehát újfent titkosszolgálatok, kommunisták és zsidók machinációjának áldozatává válik. Ez az értelmezés egy olyan alacsonyabb rendű pozícióból fogalmazódik meg, amely az európai fehér rasszizmus révén próbál feljebb jutni a civilizációs lejtőn, miközben nyugati szereplők éppen ezt a rasszizmust használják – paradox módon – az Európai Unióba igyekvő kelet-európai országok ellen.

Ezen a szintén a Kelet–Nyugat lejtőben gondolkozó nacionalizmus szemben áll a „nyugatias” kelet-európai liberális értelmiség nézőpontjával, amely, ahogy a fejezet elején idézett magyar politikus érveiből is látszott, meg szeretne szabadulni a helyi rasszizmus „keleti” hínárjától. Mindent egybevetve a főnti történet a Kelet–Nyugattal összefüggő kirekesztések számos típusát fölfedi: a roma polgárok magyarok általi kirekesztését; a magyar kormány liberálisokkal szembeni kirekesztését, oroszok és zsidók kirekesztését; a brit titkosszolgálatok és a bevándorlási hivatalnokok kelet-európai romákat és általában a kelet-európaiakat, kommunistákat és „Keletről” jövőket érintő kirekesztését; valamint a francia baloldal kelet-európaiakat érintő kirekesztését. A hínár apró levelei pedig csak a Kelet–Nyugat lejtő diszkurzív hálójában állnak össze jelentéssel bíró egésszé. Ez a diszkurzív keretrendszer újra és újra a biopolitikai rasszizmust hívja életre, és éppen ezért nem lehet elválasztani a kelet-európai különbözőség kérdéskörétől. Olyan komplex hálóról, egyfajta epiztemológiai mocsárról van szó, amely mindent és mindenkit elnyel. Láthatóvá teszi a „keleti bővítéssel” vagy „nyugatosodással” kapcsolatos hatalmi mechanizmusok működését, amelyek önmagukban fellelősek a keleti rasszizmus megerősödéséért. Ebben a francia bohózatban minden szerepet felcseréltek, az igazi bűnöket pedig elfedik a hamis vádaskodások körforgásában. A romák egyik előítéletes országot hagyják el a másikért, hogy felhívják a figyelmet problémájukra. A „nyugati” rasszizmust a „keleti” antirasszisták – akik az emberi jogok védelmezőiként „Európa” képviselőinek támogató levelet írnak – nem látják annak, ami. A „nyugati” típusú rasszizmust többen felkínálják a „keleti” nacionalistáknak, akik a vélt megaláztatás és saját „ösztöneik” eredményeképpen boldogan élnek a lehetőséggel – hogy aztán később a „keleties” nacionalizmusokért büntessék őket ugyanazon nyugati szereplők, akik erre bíztatták őket önös érdekektől vezérelve. Semmi sem egyértelmű és minden rejtve van. Csak az áldozatok arca látszik tisztán.

Fordította Havas Ádám és Kőszeghy László

Hivatkozott irodalom

- Bíró Zoltán Sz. (2001): Moszkvától Zámolyig. *Népszabadság* (2001. március 4.).
- Böröcz József (2005): Goodness is Elsewhere: The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History* 48(1): 110–138.
- Jane's Intelligence Digest (2001a): *The New Russian Offensive*. Interneten: www.janes.com/security/regional_security/news/jid/jid010226_1_n.shtml – 37k. (Letöltve: 2001. augusztus 30.)
- Jane's Intelligence Digest (2001b): *Questions in Budapest* – *Jane's Security News*. Interneten: www.janes.com/security/regional_security/news/jid/jid010309_1_n.shtml. (Letöltve: 2001. augusztus 30.)
- Jane's Intelligence Digest (2001c): *Questions in Budapest* – *Jane's Security News*. Interneten: www.janes.com/security/regional_security/news/jid/jid010309_1_n.shtml. (Letöltve: 2001. augusztus 30.)
- Népszabadság (2001a): *Ki szervezi a romák kitelepülését? A prágai kormány egy müncheni központot sejt a háttérben* (2001. augusztus 14.).
- Népszabadság (2001b): *Nem engedték utazni a roma újságírót* (2001. július 27.).
- Krasznai József (2000): Valamit megmozdítok vele. *Amaro Drom* (2000. október 3–7.).
- Melegh Attila szerk. (2001a): Szürke zónák. Összehasonlított regionális másságok. *Replika* (43–44): 19–192.
- Melegh Attila szerk. (2001b): Válság vagy átmenet? Régiók és népesedés. *Regio* (1): 111–212.
- Kundera, Milan (1984): The Tragedy of Central Europe. *The New York Review of Books* (1984. április 26.).
- Said, Edward (1978): *Orientalism*. New York: Vintage.
- Szent-Iványi István (2001): Jogodban áll gyűlölni. *Népszabadság* 59(192), 10 (2001. augusztus 17.).
- Tamás Gáspár Miklós (2001): A botrány botránya. *Népszabadság* (2001. március 29.).

Melegh Attila

Szociológus, egyetemi docens, Kommunikáció és Szociológia Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem, KSH Népeségstudományi Intézet (Budapest)

VAGYON ÉS VAGYONOSODÁS

Jean-Yves Grenier

Erkölcsei norma és politikai gazdaságtan (13–21. század)

Szemethy Tamás

A 18. századi új elit vagyoni helyzete

Papp Viktor

Jómódúak és nincstelenek? Az ügyvédség vagyoni differenciálódása a dualizmus kori Budapesten

Pelles Márton

Az innovatív haditechnológiára alapozott meggazdagodás és politikai befolyásszerzés: Robert Whitehead szerepe a fiumei torpedógyártás világsikerében (1823–1923)

Baráth Katalin

Gegenpressing. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK, 1908–1943

Lakatos Gabriella

Karriercélok és házasság. Női sikernarratívák az 1931 és 1944 között készült magyar játékfilmekben

Juhász Pál

A gazdálkodók boldogulásának mintái a 70-es években és a 90-es évek válsága. Esélyek és kockázatok

Kristóf Luca

Privatizátorok és „nemzeti nagytőkések”. A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon

Lengyel György

Oligarchia, klientúra, gazdasági elit. Szakirodalmi tallózás

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő 2020. évi tematikus számunk

**THIS DOOR
BLOCKED**

Replikázás az informalitások
témakörében Böröcz József
Kistársadalom-kiskapuk
című tanulmánya kapcsán

A blokkborító Böröcz József fényképének felhasználásával készült.

Czirfusz Márton

Az informális viszonyok és az informális munka földrajza

Absztrakt: Ez az írás Böröcz József „Kistérsadalom – kiskapuk” című, eredetileg 2000-ben megjelent és 2019-ben a *Replikában* újraközölt tanulmányához szól hozzá, a Havas Ádám és Fáber Ágoston által replikázásra felhívó kérdések mentén. Ebben az írásban amellett érvelek, hogy az informalitás Böröcz József-féle felfogása az informalitásra nemcsak mint társadalmi viszonyra tekint, hanem mint földrajzi viszonyra is, így érdeklődésre tarthatna számot a társadalomföldrajzi kutatásokban is. A cikk először azt mutatja be, hogy az elmúlt 40 év magyarországi társadalomföldrajzi irodalmából néhány kivétellel hiányzik annak vizsgálata, hogy a magyar társadalmat hogyan szervezi az informalitás mint többléptékű viszonyrendszer. A tanulmány második fele azt szorgalmazza, hogy az informális munkát tegyük részévé a rendszerváltás utáni hazai földrajzi viszonyok elemzésének. A cikk tudományszociológiai perspektívából rámutat arra is, hogy az informális viszonyok és az informális munka kutatása miért maradt kívül a magyarországi társadalomföldrajz érdeklődési körén, köszönhetően elsősorban a társadalomelméleti hiányosságoknak. Az írás azonosítja azokat a magyarországi társadalomföldrajzi megközelítéseket is (pl. az 1980-as évek szociálgeográfiai irodalmát), ahol a téma marginálisan, de megjelent. Végül a cikk kutatási kérdéseket fogalmaz meg a Böröcz József-féle felfogás alapján az informalitás magyarországi földrajzi viszonyainak jobb megértéséhez.

Kulcsszavak: informalitás, munka, lépték, társadalomföldrajz, Magyarország

Böröcz József „Kistérsadalom – kiskapuk” című, a *Replika* 112. számában újraközölt tanulmánya (Böröcz 2019 [2000]) történeti-összehasonlító szemléletben foglalkozik a magyar társadalomban az informalitás szerepével. Ebben az írásban emellett érvelek, hogy az informalitás Böröcz-féle felfogása *az informalitásra nemcsak mint társadalmi viszonyra tekint, hanem mint földrajzi viszonyra is*. Így a megközelítés jól alkalmazható volna a magyarországi társadalomföldrajzi kutatásokban is, ám az elmúlt évtizedek szakirodalmából jórészt hiányzik az informalitás témakörének effajta megismerése. A következőkben a kivételek bemutatása mellett megpróbálom ennek okait is feltárni. Így Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019) felhívása alapján vegyitem az informalitás szerepének empirikus társadalomföldrajzi elemzését (pontosabban ezen elemzések összefoglalását és részbeni kiegészítését) a tudományos mező elemzésével.

Ahogy Böröcz József is utal rá, az informalitás a társadalom egészét átszövi. A téma szűkítése miatt a következőkben elsősorban a munka világában mint társadalmi alrendszerben elemzem az informalitás jellegzetességeit, kifejezetten a társadalomföldrajz szemszögéből. A Böröcz-tanulmányhoz hasonlóan elsősorban az államszocialista és a rendszerváltás utáni időszakokkal foglalkozom.

Az informalitás mint földrajzi viszony

A kritikai társadalomföldrajz a társadalmi viszonyokra mint térbeli viszonyokra is tekint, ahol a „társadalmiság” és a „térbeliség” egymással dialektikus viszonyban van. Böröcz (2019 [2000]) tanulmánya azért fontos a társadalomföldrajzosok számára, mert rámutat az informalitás különböző földrajzi léptékeken megszerveződő jellegére.

Először is az informalitás a *globális léptéken* az egyenlőtlen fejlődés földrajzi viszonyaiba ágyazódik be. Ahogyan a tökefelhalmozás létrehozza a társadalmi viszonyokban a földrajzi egyenlőtlenségeket, létrejönnek az informális viszonyok egyenlőtlenségei is. Az egyenlőtlen fejlődés elméletén alapuló magyar társadalomföldrajzi irodalom bár nem kiterjedt, de Timár (2016) az elmúlt években ennek a bővülését állapítja meg.

A *nemzetállami és makroregionális léptéken* az informalitás jellegzetességeit a globális kapitalizmusban elfoglalt viszonylagos pozíció jelentős mértékben befolyásolja. Böröcz (2019 [2000]) bemutatja azt is, ahogyan a félperiféria társadalomtudósai centriperspektívából szemlélik társadalmukban az informalitást. Nincs ez másképp a magyar társadalomföldrajz főáramában sem. A rendszerváltás utáni kutatásokban például meghatározó a Nyugathoz való felzárkózás mítosza, amely a formális társadalmi viszonyok túlhangsúlyozásához vezetett a kutatásokban, hiszen egy „normális európai országot” a formális viszonyokkal lehetséges objektív módon, tudományosan jellemezni.

Szintén a formális viszonyok (pl. a vállalkozássűrűség, a formális foglalkoztatás, az infrastrukturális ellátottság – összességében „a fejlettség”) magyarázzák e kutatások szerint az *országokon belüli* területi egyenlőtlenségeket. Böröcz (2019 [2000]: 125) megállapítása szerint viszont az informális viszonyok is növelik a társadalmi egyenlőtlenségeket – így azt feltételezhetjük, hogy a területi egyenlőtlenségek növekedéséhez is hozzájárulhatnak. A tanulmányból levezethető társadalomföldrajzi kutatási kérdés többek között az, hogy az informalitás alrendszereiben miként növekedtek a társadalmi és a területi egyenlőtlenségek az államszocialista és a poszt-államszocialista Magyarországon. Például kétségkívül igaz

az, hogy „[a] mai budapesti, párizsi vagy dzsakartai közegben való eligazodás képessége nagyrészt abban áll, tudjuk-e, hol, mikor, milyen körülmények és szabályok közepette lesz módunk a magyar, francia vagy indonéz társadalom egyik vagy másik szeletével, informális körülmények között találkozni” (Böröcz 2019 [2000]: 128). A magyar társadalomföldrajzból viszont jórészt hiányoznak azok a kutatások, amelyek ezt vagy az ehhez hasonló kérdést empirikusan vizsgálták volna.

A hazai főáramú (nem kritikai) mellett a kritikai társadalomföldrajz is elmulasztotta az informalitás kérdéseinek pontosabb tematizálását, így az informális viszonyok földrajzi viszonyokként való konceptualizálása a hálózatkutatók és big data elemzők foglyává vált (lásd pl. Lengyel et al. 2016). Az állam intézményi gyakorlatainak tértermelő jellegével, abban az informalitás szerepével viszont az elmúlt években egyre többet foglalkoznak a kritikai társadalomföldrajzosok (Timár és Nagy 2019); ez a szemlélet Böröcz (2019 [2000]) tanulmányának is hangsúlyos eleme.

Ha a hegemon angolszász társadalomföldrajz utóbbi években megjelent enciklopédiáit és szótárait áttekintjük, az informalitás mindegyikben különálló szócikkeket kapott (Aguilar és Campuzano 2009; Corbridge 2009; Harker 2017; Turner 2009; Vaiou 2009). Ezek az összefoglalók viszont szinte kizárólag az informális gazdasággal és az informális szektorral foglalkoznak, összefoglalják (és csak mérsékelten kritizálják) azokat a megközelítéseket, amelyek az informális és a formális gazdaság súlyáról és viszonyáról a nemzetközi fejlesztési diskurzust dominálták az elmúlt fél évszázadban (pl. a fejlődő országokban azért nagy az informális gazdaság, mert gyenge az állam, és ezért az emberek nem bíznak az állami intézményekben; ha csökkentjük az adókat, akkor csökkenni fog az informális szektor aránya). Centrumperspektívájuknak megfelelően az informális gazdaságot afrikai, latin-amerikai, ázsiai módszertani nacionalista példákkal szemléltetik. Kelet-Európáról megtudhatjuk, hogy a rendszerváltást követő válság időszakában növekedett az informális gazdaság jelentősége, és felsejlenek az aggodalmak, hogy a posztfordi átmenettel „sajnos” a fejlett világban is az informális gazdaság bővülését látjuk (Aguilar és Campuzano 2009; Turner 2009). Turner (2009) enciklopédiabejegyzése az informalitás egyenlőtlen fejlődésen alapuló értelmezésének teljes félreértésével tűnik ki a sorból: szerinte az informalitás az egyenlőtlen fejlődés miatt jön létre (!), de az informális gazdaság egyben prekapitalista forma (!), amelynek az alacsony munkabérű tartaléksereggel működő (!) kisárutermelő vállalatait (!) a formális gazdaság kizsákmányolja. Az ehhez hasonló tájékoztatlanságra az egyetlen értelmes magyarázat Böröcz (2019 [2000]: 126), illetve Havas és Fáber (2019: 146) kínálja: a tudományos világ (kontra)szelekcója, valamint az a nyugati identitásdiskurzus, amelyben a formalitás a modernitással válik egyenlővé.

Az üdítő kivétel a görög Dina Vaiou enciklopédiabejegyzése (2009), amelynek különösen a kasztóriai szörmeipar működéséről írt sűrű, négybekezdéses, saját kutatáson alapuló példája (Vaiou 2009: 456) mutatja azt az elméleti és analitikus gazdagságot, amely Böröcz (2019 [2000]) tanulmányát jellemzi – többek között az informalitás fogalmának „gazdasági” viszonyoknál tágabb értelmezésével –, és amelyet egy kritikai társadalomföldrajzi írástól elvárnánk. A 17. századtól a kasztóriai gazdaság a kisváros társadalmába mélyen beágyazott szörmekikészítésre és -kereskedelemre specializálódott: a kisvállalatok egymással való kapcsolatai családi és bizalmi (pl. szóbeli megállapodások) viszonyokon alapulnak. A termelés társadalmi viszonyaiban a patriarchátus is fontos magyarázó erővel bír: a lányok és asszonyok darabbérben otthonmunkában dolgoznak mint rugalmas munkaerő, akiket a konjunkturális

időszakokban be lehet ültetni a munkapad mellé – viszont ezekben az időszakokban is rájuk hárul az anyaként, a feleségként és a földeken végzett munka. A szörmeipar exportorientált, így a globális folyamatokhoz való folyamatos adaptálódást feltételez; az 1990-es évek második felétől az orosz újjgazdagok keresletén (amelyet személyes kapcsolatokon keresztül kell felépíteni és fenntartani) alapult a fellendülés. Vaiou (2009: 454) általában is fontos szemléleti fogódzót kínál dél-európai perspektívából azon kritikai társadalomföldrajzosok számára, akik az informalitás kortárs folyamataiban szeretnének elmélyülni: „az [informális] tevékenységek/munkások/helyek csak azon viták és értelmezések szerint informálisak, amelyek a fordizmus magterületeiről és az azokra jellemző tapasztalatokból származnak. Ezek a jellemzések kevésbé segítik a kapitalista fejlődés történeti sajátosságainak megértését”.

Visszatérve a hegemon angolszász társadalomföldrajzra, az informalitás irodalma leginkább a formális és informális gazdaság megértésével foglalkozik. Az informális gazdaság és az informális munka magyar társadalomföldrajzban való megjelenésével a következő részben foglalkozom részletesen. Ebben a részben az informalitás szűk, gazdasági értelmezésén túli földrajzi értelmezéseiből a magyar irodalom alapján a lakhatás témájára összpontosítok.

Az informalitás Magyarországon is (mint a világon mindenütt) átszővi a lakhatás térbeli viszonyait, újradefiniálja a város-vidék egyenlőtlenségeket és a város-vidék kapcsolatokat. Gagyí et al. (2019) rámutatnak arra, hogy az államszocialista időszakban a második gazdaságból származó jövedelemforrások és az informális viszonyokba ágyazódott házépítési munka (kaláka) térben is egyenlőtlenül vált a felhalmozás forrásává: azokban a vidéki térségekben, ahol ezek a jövedelemformák és társadalmi kapcsolatok rendelkezésre álltak, vagy ahol a város-falu viszonyokat a kétféle életforma határozta meg (Bodnár 2001), az épített környezetbe való tőkeáramlás kiterjedtebb volt. A formális gazdaság pénzügyi támogatásait (OTP-hitelek) ennél sokkal egyenlőbb hozzáférhetőség jellemezte, térben is.

A rendszerváltás után a lakáshitelezés formális viszonyai növelték a lakhatás formális biztosításának egyenlőtlenségeit, így az informalitás felértékelődött egyes társadalmi osztályok lakhatásának biztosításában. Bajmócy (1999) kiemeli a Pécs környéki kiköltözések földrajzi mintázataiban az ismerősöktől, rokonoktól származó információkat; Boros (2009) pedig Szeged környékén elemzi a kiskertes városrészek lakófunkciójú átalakulását. A zártkertek felértékelődése (Gagyí et al. 2019) szintén ebbe a térbeli mintázatba illeszkedik. A lakhatási folyamatok másik pólusán a dzsentifikáció is az informális viszonyokba ágyazódik: Timár és Nagy (2007) veszprémi esettanulmánya például bemutatja, hogy a veszprémi várkörnyék leértékelődésében (a 1970-es évektől), majd felértékelődésében (a rendszerváltás után) miként játszottak szerepet a tanács és az önkormányzat által közvetített informális viszonyok (ki kap jobb lakótelepi lakást a várkörnyéki rossz lakása helyett; ki vásárolja fel az önkormányzat által privatizált lakásokat; kinek van informális hatalma a város rendezési tervének átíratásához, így ki tud nagyobb járadékra szert tenni). Ezek az elemzések tehát Böröcz tanulmányához hasonlóan, annak megállapításait empirikus példákkal kiegészítve és megerősítve a tőkefelhalmozás és az informalitás összefonódása mellett érvelnek.

Az informalitás és a lakhatás összekapcsolódása a főáramú magyar társadalomföldrajzban azonban jórészt a Böröcz által kritizált társadalomtudományi jegyeket mutatja. A lakhatás formális viszonyainak morális felsőbbrendűsége az országból kitekintő (kelet-európai régiós vagy más világrészek urbanizációs folyamatait tárgyaló) szövegekből gyakorta kiolvasható. A Kelet-Európában a rendszerváltás után felerősödő informális lakhatási formákat a „fejlődő országok” jegyeinek, balkanizálódásnak tekintik (Enyedi 2006, 2008; Kovács 2002).

A társadalomföldrajzi képzetben az informális lakhatás sokszor a latin-amerikai városokhoz kapcsolódik (a szakirodalomban lásd pl. Enyedi 2008; de iskolai földrajztankönyvben is sokszor latin-amerikai városokkal illusztrálják a „nyomor- vagy szegénynegyedeket”). Böröcz (2019 [2000]) tanulmányának bevezető leírása a képzeletbeli Arcadiáról, de más elemzései is rámutatnak arra, hogy miért volna szükség Latin-Amerika és Kelet-Európa társadalmi folyamataiban a párhuzamosságok keresésére, a fehér európai szemléletmód elutasítására – természetesen mindazokkal a módszertani javaslatokkal, amelyekkel a párhuzamosságok meglátása megalapozott társadalomtudományi elemzésbe fordítható át. Ezzel ugyanis a globális centrum-(félperiféria-)periféria földrajzi viszonyaiba ágyazható be az informalitás kérdése.

Az informális munka földrajza

Az informális munka témája a rendszerváltás előtt a magyar társadalomföldrajzi irodalomban leginkább a szociálgeográfiai kutatásokban jelent meg. A nagyjából a hetvenes évektől a kilencvenes évekig jelen levő szociálgeográfiai megközelítés tudányszociológiailag is érdekes színfoltja a Kádár-korszak transznacionális informalitásának. A szociálgeográfiát Magyarországon elsősorban az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének kutatói művelték, akik az irányzatot Nyugat-Németországból importálták (*Sozialgeographie*), kutatóintézeti formális és informális kapcsolatrendszerükön keresztül. A szociálgeográfiai megközelítés ezen „átültetés” során formaváltozásokon is átesett. A nyugatnémet közegben a szociálgeográfia többek között a funkcionalista szociológiából táplálkozva vizsgálta a társadalom térhasználatát, felvirágzásában meghatározó szerepe volt annak, hogy a nyugatnémet jóléti állam háború utáni felépítése, a várostervezés és a területfejlesztés igényelte azokat az alkalmazott kutatásokat, amelyek a társadalmi szükségletek kielégítésének térbeli mintázatait és következményeit vizsgálták (Werlen 2008: 151–162). A magyar közegben ezt a feladatot jól-rosszul a főáramú társadalomföldrajz és a regionális tudomány látta el, amelynek ellenpontjaként – egyes értelmezések szerint szakmai surranópályaként (Beluszky 2009: 205) – jelent meg a mikroszintű (településszintű) vizsgálatokra, a társadalmi csoportok térbeli viselkedésmódjára összpontosító szociálgeográfia. Képviselői a szociálgeográfiai címkével így szembelyezkedtek a vulgármarxista főáramú földrajztudománnyal (részletesen lásd Czírfusz 2011).

A német szociálgeográfiai közelítés a hét úgynevezett szociálgeográfiai alapfunkció (*Daseinsgrundfunktion*) egyikeként említi a munkavégzést. A német közegben elsősorban a (formális) munkahelyek és a lakóhelyek térbeli szétválását, illetve ennek város- és területi tervezésre való következményeit vizsgálták (Werlen 2008: 170–172). Ezzel szemben a magyarországi szociálgeográfiai empirikus vizsgálatok között több olyanval is találkozunk, amelynek fókuszában a formális és az informális munka viszonya és az általuk létrehozott térbeli viszonyrendszer áll. Ezek közül kiemelkedik Cséfalvay Zoltán (1985a) „»Szocialista summások« Nagyvisnyón” című írása. A tanulmány az 1960-as évektől vizsgálja a nagyvisnyói summáság jelenségét, amelyben kimutatja az informalitás fontosságát (pl. a brigádok megszervezésén és a munkaszervezésen keresztül), annak beágyazódását a formális gazdaságba (a summások alföldi térszékben dolgoztak idénymunkán) és a második gazdaságba (helyben nem lehetett elegendő terményt szerezni a háztájához, így a summások az idénymunka

természetbeni fizetségét forgatták bele a háztájiba). Cséfalvay 1985-ben megjelent másik tanulmánya (1985b) Siójuton vizsgálja a munkavállaláshoz kapcsolódó térhasználatot, társas kapcsolatokat, azok településen belüli differenciáltságát. A település háztartásainak felmérésén alapuló kutatás bemutatja például a nem piaci alapú munkacserét (házépítés, mezőgazdasági idénymunka, háztáji állattenyésztés) vagy a nem piaci alapú munkával kapcsolatos információáramlás (pl. a háztájizás fortélyainak átadása) jelentőségét a település életében.

Böröcz (2019 [2000]) tanulmányával egybevégezve Cséfalvay mindkét tanulmánya megállapítja az informális munkavégzés rendszerszintű jellegét, stabilizáló szerepét a társadalomban, azt a tényt, hogy az informális viszonyokon alapuló megélhetési stratégiák a formális viszonyokban megnyilvánuló lehetőségek hiányát mérséklik. A tanulmányok végkövetkeztetése – az informális viszonyok formalizálásának szükségessége, a vállalkozói típusú háztáji irányába való elmozdulás stb. – viszont már előrevetítik Cséfalvay életpályájának azt a következő szakaszát, amelynek értelmezéséhez Böröcz (2019 [2000]) írása szintén hasznos fogódzókat kínál. Cséfalvay Zoltánt ugyanis a rendszerváltás utáni időszak Siójutról és Nagyvisnyóról a budapesti (különböző pozíciók az államtitkári szintig), majd a transznacionális politikai elitbe (OECD-, később UNESCO-nagykövet Párizsban) röptette, az ennek megfelelő ideológiai igazodással és informális kapcsolatainak értékesülésével. Cséfalvay rendszerváltás utáni kutatói munkássága a korszellemmel kompatibilisebb témákra: a lakóparkoknak, a globalizációnak és napjaink technológiai változásainak elemzésére összpontosult. Az „informális kapcsolatrendszerek és eljárásmodok által szervezett lenyúlás, szűk játéktérű, kispályás nyomulás” (Böröcz 2019 [2000]: 140) rendszerszintű működését mutatja, ahogy kistérsadalmi felsőoktatási intézményeink Cséfalvayt is formális állásokban vagy (az informalitást formalizáló munkajogi leleményként) úgynevezett „további jogviszonyban” alkalmazták, ebben látva túlélésük kulcsát.

Visszakanyarodva az elmúlt évtizedek települési szintű társadalomföldrajzi kutatásaihoz, az informális munka kutatása általánosságban marginálisnak mondható. Az 1970-es évektől például a „hátrányos helyzetű térségek” részletes empirikus kutatásai sokkal inkább foglalkoztak a formális munkával, annak térbeli összefüggésrendszereivel (pl. a Cserehát térségéből az ingázás nehézségeivel Beluszky [1977]). Jóval többet tudunk a formális viszonyokról: a népszámlálások, a rendszeres települési szintű formális, az állam által megszervezett adatgyűjtések (pl. a T-STAR adatbázis), a számítógépes adatfeldolgozás újonnan megnyíló lehetőségei, a település- és területfejlesztési igények az alkalmazott kutatások iránt a kutatói érdeklődést a formális viszonyok megértése és kvantitatív elemzése felé irányították, ahol az informalitásban is a számszerűsíthető formalitást keresték a kutatók (vö. Nemes Nagy 1988; Nemes Nagy és Ruttkay 1989).

A rendszerváltás után a társadalomföldrajzi kutatói érdeklődés szintén ritkán fordult az informális munka felé. Ennek egyik oka egészen biztosan az, ahogy a társadalomföldrajzi főáramban továbbért a „társadalomelméletelenség”, illetve ahogy a társadalomföldrajzosok többsége a „tudományosság” követelményének tekinti az értékmentességet; az objektivitás védőbástyája mögé bújtat messze nem objektív földrajzi magyarázatokat” (Timár 2003: 62). Bár igaz, hogy az elmúlt évtizedben a kritikai társadalomelméletek, azon belül is az egyenlőtlen fejlődés vizsgálata a korábbinál erőteljesebben megjelent (Timár 2016), ami az informalitás kutatását is indokoltta tette volna, de továbbra is keveset tudunk az informális viszonyokról a produktív és reproduktív munka világában.

Az EU-csatlakozás előtti időszak egyik slágertémája volt a társadalomföldrajzi kutatásokban a határkutatás, amely bár nem túlságosan hangsúlyosan, de érintette a határon átnyúló munkavállalást és abban az informalitás jelentőségét, számos esetben a formális munkavállalással összehasonlítva. Az ukrán és román határszakaszon az 1990-es és a 2000-es években a gyorsan és olcsón mozgósítható romániai és ukrain munkavállalók megjelenését lehetett rögzíteni, amit a határ menti térség más magyarországi területekről való rossz megközelíthetősége (azaz a határon túli dolgozók magyarországiakkal való helyettesíthetlensége) is magyarázott (Balcsók 2008; Balcsók és Dancs 2005). A 2008-as válság előtt a magyar munkaerőpiacra így nem gyakoroltak érdemi hatást ezek a határon túli munkavállalók; a határon átnyúló kapcsolatokban pedig a rokonlátogatáshoz és a bevásárláshoz képest alárendeltebb volt a munkavállalási szempont (Balcsók 2008). Az informális munka elméleti végiggondolatlanságát a társadalomföldrajzban jól illusztrálja, hogy a határon átnyúló „megélhetési kereskedelmet” ugyanez a kutatás nem a munkavégzés alá sorolta be.

A határon átnyúló (formális és informális) munkavállalási célú ingázás az osztrák–magyar határszakasz kutatásaiban alapvetően pozitív megítélésű, amely ugyan az egyenlőtlen fejlődésen (azaz a magasabb ausztriai béreken) alapul, de egyrészt a kutatások szerint mindkét országnak és a külföldre ingázó munkásságnak is „kedvező”, másrészt hozzájárul a funkcionális határ menti régiók EU által is üdvözölt kialakulásához (Hardi 2017). A felmérések (Hardi 2017; Rechnitzer 2005) rámutattak az „illegális” és „fekete” munkavégzés jelenlétére – egy 2004-es vizsgálat szerint az Ausztriában dolgozók több mint fele „illegálisan” végzett munkát – és helyenként utaltak a munkavégzés informális viszonyokba való beágyazódására (pl. információáramlás a szezonális munkalehetőségekről). Arról viszont az irodalomban kevés szó esik, hogy az Európai Unió éppen amiatt szorgalmazza a határ menti régiók formalizálódását, illetve a határokon átívelő „szabad” munkaerőáramlást, mert az az egyenlőtlen viszonyokon alapuló tőkefelhalmozást erősíti és képezi le, ami globálisan az Európai Unió súlyhelyreállítási kísérletének része (Böröcz 2018; Böröcz és Sarkar 2005).

A 2008-as válság utáni időszokról a határon átnyúló informális munka földrajzeit tekintve szintén viszonylag keveset tudunk. Hogyan segítette például az informális utakon is megszerzhető magyar állampolgárság az ukrainai, romániai és szerbiai (Schengenen kívüli) munkavállalók megjelenését Magyarországon és Nyugat-Európában (Tátrai et al. 2016); illetve a koronavírus-válság előtti munkaerőhiány során az informális viszonyok hogyan fonódtak össze a formális munkaviszonyban megjelenő hátrányokkal (Fedyuk és Meszmann T. 2018; Meszmann T. és Fedyuk 2018)? Szintén viszonylag keveset tudunk a – böröczi fordulatot használva – nyugat-schengeni országok „piaci alapon” kizsákmányolt magyar munkavállalóinak formális és informális munkaviszonyairól, a munkában és a társadalmi reprodukcióban az informális társadalmi viszonyok szerepéről, az informális kapcsolatok értékesüléséről. Ez a téma Böröcz 2000-ben megjelent tanulmánya óta még aktuálisabbá vált.

A Böröcz-féle többléptekű, a globális folyamatokat a nemzetállami-nemzetgazdasági léptekű folyamatokkal, a térségi, települési és személyközi viszonyokkal együttesen vizsgáló módszertannal leginkább azok a kritikai társadalomföldrajzi kutatások rokoníthatók, amelyek a marginalizációs folyamatokat elemezték periferikus magyarországi térségekben. A békéscsabai kritikai földrajzi műhely kutatásai rámutattak arra, hogy az informalitás a munka világában, az informális lehetőségekhez való hozzáférés miként termeli újra a társadalmi és területi egyenlőtlenségeket. Ezek az elemzések foglalkoztak a további hátrányokat szenvedő

nők helyzetével is: a nők az informális munkalehetőségekhez kevésbé jutnak hozzá (Nagy et al. 2015), a reprodukív informális (háztartási) munka egyenlőtlenségei mélyítik a formális térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket – például a háztartási gépekhez való hozzáférés hiánya növeli a nőkre háruló reprodukív munka mennyiségét (Timár 2005). A második gazdaság informalitásának formalizálásába vetett modernizációs hit (amelyet Böröcz részletesen elemez írásában), ebben az esetben a nők vállalkozóvá válása tehát még nagyobb károkat okozna a „területi hátrányokkal” küzdő térségekben (Timár 2005).

Az informális munkával foglalkozó kutatások a magyar társadalomföldrajz periferiáján maradtak és más kritikai társadalomtudományokra sem gyakoroltak akkora hatást, mint az egyébként indokolt lett volna. Ahogyan a munka világának kutatásában a magyar társadalomföldrajzban az elmúlt évtizedekben általában is csak szórványosan jelentek meg a kritikai elméletek által informált elemzések (Czirfusz 2018), az informális munka esetében sem történt ez másképp. A főbb témák a munka világának kutatásában sokkal inkább Magyarországon globális gazdaságba való újbóli beágyazódásának korszakait tükrözik: az 1990-es években a munkanélküliség térbeli mintázatainak az elemzése, később a külföldi működőtőke által nyitott formális munkalehetőségek bővülése, majd a 2008-as válság területileg szintén egyenlőtlen foglalkoztatási hatásai, 2010 után pedig a munkaerőhiány és a közmunka (Czirfusz et al. 2019).

Böröczcel (2019 [2000]) szólva: földrajztudományunk kistérsadalmi viszonyai jól magyarázzák, hogy az informalitás kutatása miért marginalizálódott a magyar társadalomtudományokban. Böröcz József 2000-ben íródott tanulmánya ma is aktuálisan rámutat arra, hogy ezt a fejleményt miért mondhatjuk problémásnak, és miért szükséges az informalitás vizsgálatát fogalmilag a tőkefelhalmozás egyenlőtlen földrajzi viszonyaiba visszaágyaznunk.

Hivatkozott irodalom

- Aguilar, Adrian Guillermo és Enrique Pérez Campuzano (2009): Informal Sector. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 446–453. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00102-4>
- Bajmócy Péter (1999): A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. *Földrajzi Értesítő* 48(1–2): 127–138.
- Balcsók István (2008): Az ukrán állampolgárok magyarországi munkavállalásának néhány területi aspektusa. In *Magyar-ukrán határregió – együttműködés az Európai Unió külső határán*. Baranyi Béla (szerk.). Debrecen: MTA Regionális Kutatások Központja, 85–101.
- Balcsók István és Dancs László (2005): Legális és illegális munkavállalási szokásai a magyar-ukrán határ mentén az ezredforduló tájékán. In *Fiatál Regionalisták III. Országos Konferenciája: Győr, 2002. október 11–12.; Fiatál Regionalisták IV. Országos Konferenciája: Győr, 2004. november 13–14.* Győr: MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola. Interneten: <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Net/balda.doc> (letöltve: 2020. március 23.).
- Beluszky Pál (1977): Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Cserehátan. *Földrajzi Értesítő* 26(3–4): 349–385.
- Beluszky Pál (2009): Maradékok boltja (Egy visszavonuló levelei). *Tér és Társadalom* 23(3): 205–209. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1267>
- Bodnár Judit (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
- Boros Lajos (2009): Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. *Földrajzi Közlemények* 133(4): 453–465.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2019 [2000]): Kistérsadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Böröcz József és Mahua Sarkar (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle* 14(3–4): 151–177.

- Corbridge, Stuart (2009): Informal sector. In *The Dictionary of Human Geography*. 5th edition. Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael J. Watts és Sarah Whatmore (szerk.). Chichester: Wiley-Blackwell, 382–382.
- Czirfusz Márton (2011): Helyek és pozíciók újraírása – Wallner Ernő, Lettrich Edit és a hazai szociálgeográfiai iskola viszonya Mendöl Tibor örökségéhez. In *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly és Péterffy András (szerk.). Budapest: Typotex, Eötvös Collegium, 312–327.
- Czirfusz Márton (2018): A munka világának kutatása a földrajzban – nemzetközi trendek, magyarországi tanulságok. *Eszmélet* (119): 160–168.
- Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtnetben. *Fordulat* (26): 142–170.
- Cséfalvy Zoltán (1985a): „Szocialista summások” Nagyvisnyón. In *Területi kutatások 7.* Dövényi Zoltán (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, 9–19.
- Cséfalvy Zoltán (1985b): A helyi társadalom közösségi viszonyainak vizsgálata Siójut községben. *Földrajzi Értesítő* 34(1–2): 99–122.
- Enyedi György (2006): Városrobbanás hanyatlás mellett: A fejlődő országok. *Földrajzi Közlemények* 130(1–2): 1–13.
- Enyedi György (2008): A megvárosok. *Földrajzi Közlemények* 132(4): 459–470.
- Fedyuk, Olena és Meszmann T. Tibor (2018): *Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban. Esettanulmány: Magyarország*. Budapest: Anblokk Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület.
- Gagyi Ágnes, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Finanszírozási folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. *Fordulat* (26): 199–224.
- Hardi Tamás (2017): Ingázó munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben az uniós csatlakozás előtt. In *Burgenland*. Jankó Ferenc, Fábán Attila és Hardi Tamás (szerk.). Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 477–500.
- Harker, Christopher (2017): Informal Sector. In *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Douglas Richardson, Noel Castree, Michael F. Goodchild, Audrey Kobayashi, Weidong Liu és Richard A. Marston (szerk.). Oxford, UK: John Wiley & Sons. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0484>
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019): Az informalitások szociológiája felé. Felhívás replikázásra Böröcz József: „Kistársadalom – kiskapuk” című írása kapcsán. *Replika* (112): 145–149. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.12>
- Kovács Zoltán (2002): Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a poszt szocialista átmenet idején. *Földrajzi Közlemények* 126(1–4): 57–78.
- Lengyel Balázs, Varga Attila, Jakobi Ákos, Kertész János és Ságvári Bence (2016): Az iWiW földrajza. *Területi Statisztika* 56(1): 30–45. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS560103>
- Meszmann T. Tibor és Olena Fedyuk (2018): *Munkaerő-kölcsönzés mint munkaviszony és mint mobilitási (migrációs) csatorna*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Nagy Erika, Timár Judit, Nagy Gábor és Velkey Gábor (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom* 29(1): 35–52. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- Nemes Nagy József (1988): A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája. *Tér és Társadalom* 2(4): 68–81. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.2.4.101>
- Nemes Nagy József és Ruttkay Éva (1989): *A második gazdaság földrajza*. Budapest: Országos Tervhivatal Tervegázdasági Intézet.
- Rechnitzer János (2005): Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. *Tér és Társadalom* 19(2): 7–29. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.997>
- Tátrai Patrik, Erőss Ágnes és Kovály Katalin (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 24(3): 82–110. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i3.131>
- Timár Judit (2003): Problémák és perspektívák. „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom* 17(2): 53–65. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.891>
- Timár Judit (2005): Gender and Spatial Inequalities in Hungary in the Transition Era. In *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Barta Györgyi, G. Fekete Éva, Szörényiné Kukorelli Irén és Timár Judit (szerk.). Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 307–322.
- Timár Judit (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom* 30(3): 106–112. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2806>
- Timár Judit és Nagy Erika (2007): A középvárosi dszentifikáció és társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Enyedi György (szerk.). Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 293–317.
- Timár Judit és Nagy Erika (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. Szerkesztői előszó. *Tér és Társadalom* 33(4): 3–16. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>

- Turner, Sarah (2009): Economy, Informal. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 367–371. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00179-6>
- Vaiou, Dina (2009): Informalization. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 454–458. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00845-2>
- Werlen, Benno (2008): *Sozialgeographie. Eine Einführung*. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage. Bern – Stuttgart – Béc: Haupt Verlag.

A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) Egyenlőtlén fejlődés és a munka világa Magyarországon című, PD 120798 számú kutatása támogatta.

Czirfusz Márton

Tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Éber Márk Áron

Összezáruk, tehát vagyunk

A feltételes társadalmi kizárás és beengedés rendi szerveződése
a kapitalista osztálytársadalmakban és az informalitás

Absztrakt: A hozzászólás a kapitalista osztálytársadalmakban is jelen lévő rendi szerveződések társadalmi zármechanizmusának felidézésével kíván hozzájárulni az informalitás vizsgálatához és kritikájához. Max Weber, Frank Parkin és Böröcz József elemzései nyomán amellettt érvel, hogy az informalitás szociológiáját érdemes lenne kiegészíteni a feltételes társadalmi zármechanizmusok vizsgálatával. Fő érve, hogy nem az informalitás okozza a kiválóság alapú szelekciós struktúrák torzulását, hanem az illegitim, illetve illegális előny-szerzés, illetve kizárás. A probléma forrása nem az informalitás, hanem annak illegális, illetve illegitim felhasználása. Sem az érdemelvű, sem a bizonyítványközpontú szelekció nem vezetne a probléma megnyugtató megoldásához, önmagukban ezek ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségek és az osztályszerkezet újratermelését erősítik. A hozzászólás az informális tőke helyett az informális társashálózati erőforrások fogalmát javasolja a további vizsgálatok számára.

Kulcsszavak: társadalmi zár, feltételes kizárás, informalitás, rendek, Weber, Parkin, Böröcz

Guillaume Durand egyik műsorában például, mely az elitről szólt, mindezek az emberek ott voltak: Jacques Attali, Nicolas Sarkozy, Alain Mine... Egy adott pillanatban, mikor Attali Nicolas Sarkozyhoz intézve szavait így szólta: »Nicolas... Sarkozy«. A keresztnév és a vezetéknév között volt egy leheletnyi szünet: ha nem mondta volna ki a vezetéknévet, mindenki láthatta volna, hogy egymás cimborái, hogy közelről ismerik egymást, miközben látszólag két különböző párthoz tartoznak. Ez a cinkosság apró jele volt, és talán föl sem tűnt senkinek.

Pierre Bourdieu: Előadások a televízióról (Bourdieu 2001 [1997]: 33)

A *Replika* 112. számában „Az informalitások szociológiája felé” címmel felhívás olvasható, a folyóirat két szerkesztője hozzászólásra invitál (Havas és Fáber 2019). A cím meglepő lehet, hiszen az informálisnak régóta van szociológiája. Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy a szociológia valami eddig még nem létező téma kutatása *felé* tart. Valójában a szerkesztők is csak *további* kutatásra, *újabb* összefüggések feltárására hívnak fel. Márpedig az informalitás egész problémaköre kétségtől rendkívül érdekes. Akárcsak Böröcz József (2019 [2000]) újraközölt kiváló tanulmánya, amely létevel és hivatkozásaival is bizonyítja, hogy az informalitás szociológiájának igen régre visszanyúló, izgalmas története van – különösen az informális gazdaság és az informális munka vizsgálatának (Hart 1973; Czákó és Sik 1987; Sik 1996; Vigvári 2019; Dányi és Vigvári 2019). Vagyis volt már húsz évvel ezelőtt is, amikor „Informality Rules” címen a tanulmány először megjelent, majd magyarul is olvashatóvá vált a 2000 folyóiratban (Böröcz 2000).

Böröcz József tanulmányának igazi ereje alighanem abból fakad, hogy összehasonlító történeti-szociológiai magyarázatot ad a kérdésre: miért formálja az informalitás ilyen erőteljesen a mindennapi életet a kapitalista világrendszer kelet-közép-európai félperifériáján, azon belül pedig Magyarországon? Külön érdeme, hogy nemcsak közérthetően, hanem szellemesen, kifejezetten szórakoztatón szólal meg. A társadalomtudományos művek egészen biztosan szélesebb körben is olvasottak lennének, ha – Böröcz József szemléletét, szakmai alaposságát és íráskészségét követve – olyan ékesen és ironikusan tudnánk szociológusként írni életünk legmindennapibb összefüggéseiről is, ahogyan Böröcz írt például *Arcadiáról*.

„A szociológiában a »formális szervezet« fogalmát olyan csoportokra alkalmazzák, melyeknek működését *explicit és kézzelfogható* [...] szabályok és előírások fogják keretbe” – adja meg a formalitás definícióját Böröcz. „A szabálykövető viselkedést *formális* magatartásnak nevezik; a társadalmi magatartások minden egyéb formája *informális* viselkedés” (Böröcz 2019 [2000]: 126 – kiemelés az eredetiben). Az „explicit és kézzelfogható szabályok” maguk a formák, amelyek – mint Böröcz írja – „általában szakemberek által megfogalmazott, rituálisan elfogadott, és többé-kevésbé minden érintett számára nyilvánosan hozzáférhető” normák. Az e formákat betartó, (jog)sabálykövető magatartás formálisnak minősül, miközben Böröcz is hangsúlyozza, hogy a „társadalmi lét legélvezetesebb, emberhez legméltóbb pillanatai mind-mind informális viszonyokban öltenek testet” (Böröcz 2019 [2000]: 127).

Már ebből is látható, hogy a formális/informális megkülönböztetés nem azonos a legális/ilegális különbséggel, pláne nem a morális/helyes/helytelen elhatárolásával. E formák nem minden esetben *jog*sabályok, azaz jogilag is kodifikált normák. Az informális viselkedés olykor illegális, máskor azonban csak a formális szabályok elkerülését, kicselezését, megkerülését jelenti, ami önmagában nem jogsértő. Az informális viselkedés erkölcsi elutasítása és megvetése sem magától értetődő. Az informalitás nem bűn, sem morális, sem pedig jogi

értelemben (nem büntett vagy bűncselekmény). Sőt: „Az emberek a társadalmi lét elengedhetetlen és fontos összetevőjeként tartják számon az informális viszonyok és eljárásmodok kínálta spontaneitást, közvetlenséget és kreativitást” (Böröcz 2019 [2000]: 127). Konkrétabban: baráti társaságok és összejöveteleik, kollégák kölcsönös segítségnyújtása, formális-intézményes kereteken túlmutató együttműködésük, családtagok, rokonok és ismerősök közti viszonyosságon alapuló támogatás, egymást kölcsönösen nagyra becsülő emberek nem formalizált szerveződésai, szolidaritás jogilag kodifikált formákon kívül, bizalmi viszonyok és bizalmas kapcsolatok mindenféle rendű és rangú ember között – ezek mind-mind példák az informális viszonyokra, amelyekben önmagukban véve a világon semmi illegális vagy illegitim nincsen. Nem az informalitás okoz gondot, hanem csak annak illegitim vagy egyenesen illegális felhasználása: amikor indokolatlanul, vagy egyenesen jogsértő módon előny, illetve hátrány fakad belőle.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, hogy az informalitás szociológiai értelmezése ne váljon moralizálássá. Az informalitás önmagában nem „rossz” vagy „helytelen”, mint ahogyan természetesen nem is eleve „helyeslendő”. Ugyanígy: a formális viselkedés nem eleve „jó” vagy „helyes”, mint ahogyan nem is immorális. Az informalitás problémája alighanem azért keltette fel a *Replika* szerkesztőinek figyelmét, mert a látható formákkal szemben az informalitás valami rejtett, láthatatlan, vagy legalábbis egykönnyen nem látható szerveződési módot nevez meg. A felszínnel szemben *mélyebb*, a látszattal szemben *lényegibb* szerveződési módját a társadalmi viszonyoknak. Azt, ami fontosabbnak, erősebbnek vagy egyenesen meghatározónak, döntő jelentőségűnek tűnik.

A szerkesztők arra invitálnak, hogy a társadalom különböző „alrendszereiben” – ezen alighanem bourdieu-i értelemben vett mezőket, erőtereket értenek, mintsem parsonsi vagy luhmanni értelemben vett részrendszereket – tárjuk fel „az informalitások szerepét, annak hatásait, valamint a lehetséges cselekvési lehetőségeket” (Havas és Fáber 2019: 148). Vannak azonban e felhívó írásban olyan elemek is, amelyek Böröcz szövegében nem szerepelnek. A szerkesztők álláspontja szerint az informalitás „nemcsak többé-kevésbé rejtetten, de gyakran *illegitim* módon is” érvényesül. Felhívásukkal és további elemzésekkel „a tudományos világ (*kontra*)szelekciós eljárásait” kívánják feltárni, megítélésük szerint ugyanis az informalitás helyettesítheti a „kiválóság alapú szelekciós struktúrákat” és „az autonóm szakmaiság *erodálásának* irányába hat” (Havas és Fáber 2019: 146 – kiemelés tőlem, É. M.). E jelek arra mutatnak, hogy az informalitásban a szerzők az optimális működés *kerékkötőjét* látják. *Akadályt*, amely a kiválóság érvényesülésének útjában áll, amelyet fel kell tárni, nevén kell nevezni és el kell hárítani, mert az érdemtelenek számára előnyökkel kecsegtet, miközben hátráltatja az arra érdemesek elismerését és megbecsülését. Számukra az informalitás illegitim előnyök és hátrányok melegágyát jelenti. Mintha az informalitás számukra nemcsak megismerési probléma, hanem elhárítandó akadály is lenne.

Hozzászólásomban a rendi szerveződés történeti-szociológiai elemzésének néhány fogalmi eszközét és tapasztalatát elevenítem fel. A szerkesztők célja a kiválóság alapú szelekciós eljárások érvényre juttatása az informális szerveződések bírálata és lebontása által. Nézetem szerint azonban bírálatuk célt téveszt. Kritikájuk igazi tárgya nem az informalitás, hanem az illegális, illetve az illegitim előnyszerzés. Tágabban: a modern, kapitalista osztálytársadalmakban is jelen lévő rendek, illetve rendies szerveződések sajátos *társadalmi zármechanizmus*a, amely olykor formális, máskor informális úton szabályozza pozíciók elfoglalását, javak elsajátítását és erőforrások megszerzését.

Hozzászólásomban Böröcz József korábbi elemzéseire támaszkodva amellet érvelek, hogy a *Replika* szerkesztői által megjelölt probléma valójában egy már Max Weber által a rendek (*Stände*) szerveződéséről megfogalmazott tágabb problémakör része. A weberiánus szociológia – főként Frank Parkin és Raymond Murphy – ezt fogalmazta újra társadalmi zárként, illetve társas elzárkózásként (*social closure*), Böröcz József pedig a *feltételes* társadalmi kizárásként, illetve beengedésként (*contingent closure*). Ez utóbbi esetében jól látható, hogy a társadalmi zár egyaránt működhet formális és informális eljárásokkal is. Azt állítom tehát, hogy az igazi kérdés nem az informalitásra, hanem a társadalmi zárra vonatkozik, vagyis arra, hogy rendek és rendies szerveződésű társadalmi alakulatok milyen feltételek teljesülése esetén zárnak ki vagy engednek be, zárkóznak el, illetve nyílnak meg javak elsajátítását, erőforrások megszerzését, pozíciók elfoglalását ambicionáló jelöltek előtt. Az igazi kritikának pedig megítélésem szerint nem az informalitást kell célba vennie, hanem az illegális, valamint az illegitim előnyszerzést, illetve kizárást.

Rendi szerveződés a rendi társadalom felbomlása után – Max Weber

A Német Császárság néven egységesülő Németországban az 1860-as évek küzdelmei után, 1871-től gyökeres társadalmi és gazdasági átalakulás ment végbe. Az iparosításnak köszönhetően a német gazdaság gyorsan megerősödött, a kapitalista formák azonban nem alakították át teljes egészében a termelés társadalmi szervezetét. A rendi társadalom jogi keretei nagyrészt felbomlottak és átalakultak ugyan, a tőkés osztályszerkezet kiépülése azonban a rendi szerveződés sajátos formáinak továbbélését is lehetővé tette (Némedi 2005: 135–138). A tőkés átalakulás „megszüntette megőrizte” a rendi struktúrákat. Vélhetően ez a fő oka annak, hogy a Német Császárság társadalmi tagolódásának értelmezése során Max Weber a rendi és az osztályszerkezetet *egyidejű* társadalmi formákként írta le. Nem arról írt tehát, hogy a rendi struktúra a múlt, ami még tovább él a jelenben, de a kapitalizálódással fokról-fokra el fog tűnni, hogy átadja a helyét egy „tisztán” kapitalista és piaci osztályszerkezetnek. Ez a weberi felfogás igen jellemző modernizációelméleti félreértése (Böröcz 1997c). Rendi és osztályszerkezet *egyidejű jelenléte, egymásba oltódása* inkább azt jelentette, hogy a tőkés termelés osztályszerkezete némely tekintetben rendiesen szerveződik, ám a kettő nem olvad végérvényesen össze, a két szerveződési módot az elemző tekintet képes szétválasztani (Weber 1967 [1920], 1987 [1920]).

Ami javak elsajátítását, erőforrások megszerzését, pozíciók elfoglalását illeti, Weber a közösségen belüli hatalommegosztásról írva egy helyütt így fogalmazott: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusan megismert monopolizálásával jár együtt” (Weber 1967 [1920]: 251). E szerint a rendi szerveződések mindenütt megfigyelhető megkülönböztető sajátossága, hogy eszmei és anyagi javakra, illetve előnyökre *kizárólagos* hozzáférési lehetőséget tartanak fenn maguknak, azaz monopóliumukká teszik azt. Feltehetjük a kérdést: vajon ezt formálisan vagy informálisan teszik? E kifejezéseket Weber még tudtommal nem használta, a kérdés ennek ellenére feltehető. Pár sorral lejjebb Weber így folytatja okfejtését: „A *konvencionális* elsőbbséget egyes állások betöltésénél a *növekvő rendi elzárkózás* egyes hivatalok betölté-

sének jogi monopóliumává alakítja át” (Weber 1967 [1920]: 251 – kiemelés tőlem, É. M.). Látható ebből, hogy az inkább *informális* megszokásként, gyakorlatként értelmezhető konvencióból *formális* szabály, sőt *kizárólagos jog*, *monopólium* válik. Vagyis íratlan szabályok, informális gyakorlatok formalizálása révén a rendi elzárkózás minden további nélkül jogi formát is ölthet. A rendi szerveződés ez esetben önmagának tartja fent egyes javak és előnyök megszerzésének, illetve hivatalok betöltésének kizárólagos jogát (Weber 1967 [1920]).

Társadalmi zár és elzárkózás a weberiánus szociológiában – Frank Parkin

Frank Parkin brit szociológus joggal mutatott rá, hogy a kulcsfogalom itt a „társadalmi zár”, vagy másképpen a „társadalmi elzárkózás” (*social closure*) (Parkin 1974, 2013 [1974], 1979). Max Weber követőjeként helyesen állapította meg, hogy a társadalmi elzárkózás Webernél azt a folyamatot jelenti, amelynek során „társadalmi kollektivitások oly módon törekednek a jutalmak maximalizálására, hogy a jutalmakhoz és az esélyekhez való hozzáférést kiválasztottak szűk köre számára tartják fenn” (Parkin 1974: 3, 1979: 44, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). Weberrel idézve megállapítja: „A szerveződésnek ilyen esetekben mindig az a törekvés a hajtóereje, hogy a résztvevők monopolizáljanak bizonyos gazdasági esélyeket, és ez a törekvés olyan más pályázók ellen irányul, akik valamilyen közös – pozitív vagy negatív – ismertetőjeggyel jellemezhetők.” Majd hozzáteszi: „A cél mindig a kívülállókkal szembeni *elzárkózás*: az, hogy a kívülállókat valamilyen mértékig kizárják a szóban forgó (társadalmi és gazdasági) esélyekből” (Weber 1992 [1920]: 39, idézi Parkin 1974: 3, 1979: 44, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Parkin e társadalmi elzárkózást az *osztályformálódás* stratégiájaként értelmezte, holott ez Webernél a *rendi* szerveződések sajátossága volt. Hogy ez esetben valóban formálódó osztályokról van-e szó, amiként Parkin állítja, vagy inkább rendekről, ahogyan Weber írta, jelen probléma szempontjából másodlagos kérdés.¹ A döntő állítás az, hogy a különböző társadalmi szerveződések, közös cselekvésben is megnyilvánuló kollektivitások képesek arra, hogy „zárjanak”. Ez egyszerre jelenti azt, hogy *kizárnak-kirekesztenek* másokat (*összezárnak és elzárkóznak*, azaz nem fogadnak be a köreikbe kívülállókat), miközben előnyöket, javakat, pozíciókat és hivatalokat a sajátjukká nyilvánítanak, elfoglalnak, és ezzel mások előtt *elzárnak*, vagyis a kívülállóknak nem engednek hozzáférést e javakhoz (Murphy 1988: 8).

¹ A másodlagos kérdés is fontos: osztály vagy rend? Parkin álláspontja szerint egy osztály éppen az által formálódik névlegesenből valóságossá – a marxista terminológia szerint önmagában valóból önmagáért való osztállyá –, hogy használja a társadalmi zárat, azaz összehangoltan cselekszik. Weber álláspontja szerint ez a társadalmi elzárkózás jellemzően a rendek sajátossága. Feltehető azonban a kérdés: végső soron miben különbözik a rend a valóságos osztálytól? A válasz lehet az, hogy ez empirikus kérdés, amit elméletileg nem lehet, de nem is kell eldönteni. Pierre Bourdieu elegánsan oldja meg ezt a problémát. Álláspontja szerint az osztályok minden esetben papíron léteznek, vagyis névlegesek; ha pedig valóságossá válnak, akkor azzal tulajdonképpen rendi(es) formát öltenek (Bourdieu 1984 [1979], 2013 [1985]). Rogers Brubaker – Bourdieu nyomán – hasonlóan vélekedik az etnicitásról, amely a „csoportként létezés” különböző fokain állhat. Az egyik szélső érték esetében csak üres kategória, a másik esetében valóságos, szervezett csoport. A legtöbb empirikus esetben pedig e két szélső érték között található valahol. Brubaker tehát a valóságos osztály vagy rend kérdését a csoport graduális fogalma segítségével válaszolja meg (Brubaker 2001).

Fontos kérdés, hogy e társadalmi zár *milyen módon* működik: csak informálisan, csak formálisan, esetleg egyszerre formálisan és informálisan is. A zárás módjánál és mechanizmusánál azonban fontosabb, hogy e zár milyen feltételek mellett, milyen intézményes környezetben, milyen körülmények fennállása esetén nyílik ki, és melyek esetén zárul be. Ezen a ponton tehát egyetérték Böröcz Józseffel, aki szerint e zárás mindenkor meghatározott feltételek teljesülése esetén történő társadalmi kizárást és beengedést (*contingent closure*) jelent (Böröcz 1997b, 2017 [1997], 2001, 2002).

Hiba volna figyelmen kívül hagyni a társadalmi zár *informális* mechanizmusait. Jeff Manza és Böröcz József kritikája szerint Frank Parkin és Raymond Murphy weberiánus értelmezései elsősorban a formális társadalmi zármechanizmusokra összpontosítanak, és ezzel nagyrészt szem elől tévesztik az informalitást (Manza 1992: 286–287; Böröcz 1997: 238, 44. lj., 2017 [1997]: 250, 35. lj.). Ugyanilyen hiba lenne azonban, ha kizárólag a társadalmi zár *informális* mechanizmusaira összpontosítanánk – amiként ezt felhívásukban a *Replika* szerkesztői, Havas Ádám és Fáber Ágoston teszik –, és ezzel a társadalmi elzárkózás formális eszközeit hagynánk figyelmen kívül. A társadalmi zár kulcsa tehát – mind a szó átvitt, mind valóságos értelmében – az elzárkózás és a beengedés *feltételeiben* van. Ez pedig, mint azt Böröcz József hangsúlyozza, az intézmények formális és informális működésének vizsgálata által lehetséges (Böröcz 1997, 2017 [1997], 2001). A kritika tárgya ebből fakadóan megítélésem szerint nem az informalitás, annak kiterjedése vagy mértéke, hanem a társadalmi elzárkózás, az összezárás és kirekesztés *illegitim módjai*. Nem az informalitást kell mérsékelni vagy visszaszorítani, hanem a társadalmi összezárás *illegitim módjait* kell szóvá tenni és bírálni. Álláspontom szerint az informalitással önmagában semmi gond nincsen; akkor válik problémává, ha *illegitim* elzárkózás módjává, eszközévé válik, ha igazolatlan, indokolatlan, megalapozatlan.

Hogy még világosabb legyen: az informalitást nem lehet felszámolni, de erre nincs is szükség, általában véve pedig bírálni sem érdemes. Ugyanígy: a társadalmi zárat sem lehet megszüntetni, de még ha lehetne, akkor sem kellene – általában véve a társadalmi zárat sem érdemes bírálni. Az informalitás és a társadalmi zármechanizmusok mindenképpen fent fognak maradni, önmagában ezzel azonban nincs is semmi baj. Nem is az a probléma, hogy „túl sok” volna belőlük. A probléma nézetem szerint a társadalmi kizárás és beengedés *illegális*, valamint *illegitim* voltával van. Az *illegálitás* és az *illegitimitás* pedig bár hasonló jelenségek, nem azonosak az informalitással.

Társadalmi változás és intézményes környezet

Böröcz általánosabb kérdése a társadalmi változásra (*social change*) és annak központi paradoxonára vonatkozik: hogyan lehetséges, hogy gyökeres társadalmi átalakulások ellenére bizonyos jelenségek változatlan formában fennmaradnak és tovább élnek? (Böröcz 1997a, 1997b, 1997c, 2017 [1997].) A társadalomszerkezet-kutatásban ez visszaütal osztályok és rendek egymásba oltódásának és együttes újratermelődésének weberi kérdéséhez: miképpen lehetséges, hogy rendi szerveződések találunk a rendi társadalom utáni tőkés osztályszerkezetben is? Vagy Böröcz konkrét történeti-társadalmi körülményekre alkalmazott kérdése-

vel: hogyan lehetséges, hogy miközben az 1989–1990-es rendszerváltás során a társadalom struktúrája, valamint a gazdaság és a politika szerkezete egyaránt megváltozott, rendi szerveződések, informális társashálózati összeköttetések mégis fennmaradtak és újratermelődtek (Böröcz 1990, 2000, 2019 [2000], 2001.)?

Társadalmi átalakulások során, amikor a társadalmi formák felbomlanak és megváltoznak és amikor az újratermelés egész intézményes és jogszabályokba foglalt rendje átalakul, felértékelődnek az *informális* társashálózati összeköttetések. Ilyen, a rendi szerveződések továbbélését és újratermelődését lehetővé tevő „intézmény” lehetett az informalitás Magyarországon különösen az 1989–1990-es rendszerváltás előtt, alatt és után, valamint a 2008–2010-es átalakulás közben és azt követően. Ezután azonban az informális társashálózatok tagjai nagy valószínűséggel igyekeznek újraformalizálni viszonyaikat, azaz arra törekszenek, hogy összeköttetéseiket formális-jogi intézmények közé terelve (ismét) megszilárdíthassák szerveződéseiket, megerősíthessék pozícióikat.

Ha ez így van, az újabb érvet szolgáltat arra, hogy a szerkesztők által javasolt társadalomtudományi kutatás ne kizárólag az informalitás rejtett összefüggéseinek felszínre hozásával foglalkozzon. Észszerűbbnek tűnik a feltételes társadalmi kizárás és beengedés informális módjain túl a formális mechanizmusokat is figyelembe venni és vizsgálni. Weberrel szólva: a rendi konvenciók jogi formákba foglalását, jogi monopóliumokká alakítását; másképpen: az informális viszonyok, szokások, működésmódok formalizálását is. Ami pedig a kritikát illeti: a jogsértő, azaz *illegális* eseteket, valamint az *illegitim* (azaz: igazolatlan, indokolatlan, megalapozatlan) eljárásokat érdemes bírálni. Ezek ugyanis *valóban akadályozzák* a szakmai kiválóság érvényesülését, *valóban torzítják* a kiválóságalapú szelekciós struktúrákat, *valóban erodálják* az autonóm szakmaiságot és *valóban kontraszelekcióhoz* vezetnek (Havas és Fáber 2019: 146).

Valóban a meritokrácia és a bizonyítványközpontúság minden társadalmi záruk legjobbika?

Társadalmi záruk voltak, vannak és lesznek, mindenképpen fent fognak maradni. A kérdés csak az, hogy milyen feltételek nyitják ezeket. A „kiválóságalapú szelekció” (Havas és Fáber 2019: 146), amire a szerkesztők vélhetően célként, eszményként utaltak, szintén egyfajta társadalmi zár. Ezt kizárólag a kiválóságok, érdemek, teljesítmények, vagy legalábbis erőfeszítések nyitják. A szerkesztők eszerint az érdemelvű, meritokratikus szerveződés eszménye mellett kötelezik el magukat: a pozíciókba kerülésnek és a pozíciókban maradásnak legyenek világos, következetesen betartott-betartatott kritériumai. A tudományos testületek esetében szakmai kritériumai, amelyek szakmai érdemeket támasztanak elvárásként a beengedéshez: készségeket és ismereteket igazoló bizonyítványokat és vizsgákat, megfelelő minőségű és mennyiségű publikációt, idézettséget és így tovább. A vita e kérdésben általában inkább akörül folyik, hogy pontosan milyen érdemeket milyen indikátorokkal mérjenek, és ezek milyen súllyal essenek latba. Alapvetően egyetértek, van azonban itt egy újabb probléma, amelyet a társadalmi zármechanizmusok vizsgálata képes élesebben megvilágítani.

Frank Parkin az érdemelvű vagy meritokratikus szabályozást a társadalmi zár kirekesztő (*exclusion*) mechanizmusának egyik fajtájaként, a kirekesztés individualista módjának nevezi (Parkin 1974: 6–9, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). A társadalmi zár e fajtája történe-

tileg a kirekesztés kollektivistista módját szorította háttérbe, kiélezett formában pedig „bizonyítványközpontúsághoz” (*credentialism*) vezetett (Parkin 1974, 2013 [1974]). Ennek egyik következménye az individualizmus, egyének fokozott, olykor kíméletlen versengése címek, vizsgák, bizonyítványok és más teljesítményt igazoló „pontok” megszerzéséért. A tudomány esetében ez „akadémiai individualizmust” jelent, ami meggyengíti a kollegiális szolidaritást, a potenciális kutatótársak közötti együttműködést. Ebből fakad az ötletek és kutatási eredmények ellopásától való állandósult félelem, a kutatási anyagok, adatok és információk, tervek és koncepciók féltékeny őrzése, a tudományos felfedezés elsőségéért folytatott versengés és így tovább. Az individualista társadalmi zár, azon belül pedig a „bizonyítványközpontúság” másik következménye, hogy a – Bourdieu-tól ismert – „kulturális tőke” átörökítése-át-hagyományozása esetén kollektivistista kirekesztést eredményez. Mint Parkin írja:

Ugyanakkor nem kétséges, hogy az individualista kirekesztés és osztályba sorolás liberális eszménye csak akkor érhető el teljes mértékben, ha a „bizonyítványközpontúság eszközeit” egyetlen társadalmi csoport sem sajátítja ki magának. Ha az egyéni képességek és a teljesítménymércék közötti viszonyt eltorzítja az, amit Bourdieu (1973) örökölhető „kulturális tőkének” nevez, akkor a vizsgák és bizonyítványok útján történő osztályszelekciónak, akarva-akaratlan, a kollektivistista kirekesztés és osztály-újratermelődés lesz a tényleges eredménye (Parkin 1974: 7, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

A meritokratikus vagy „bizonyítványközpontú” társadalmi kirekesztés individualista mechanizmusa tehát fokozza az osztályszerkezet, a társadalmi egyenlőtlenségek struktúrájának újratermelését. Ez pedig csak akkor kerülhető el, ha együtt jár egy olyan iskolarendszerrel, amely az alsóbb osztályok számára is jó eséllyel hozzáférhetővé és elsajátíthatóvá teszi a szükséges kulturális javakat, vagyis újraosztja a kulturális tőkét. Az egyenlősítő társadalompolitika egész rendszere, különösen pedig egyenlőségelvű (köz)oktatási intézményhálózat *nélkül* a meritokrácia és bizonyítványközpontúság tehát megerősíti a kialakult osztályuralmat. Az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság így – mint Parkin is jelezte – valóban liberális eszmény. Kiválóan kifejezi ezt például a társadalmi rétegződés klasszikus megfogalmazása, ahogy arra szintén klasszikus kritikája is rámutat (Davis és Moore 1945; Tumin 1953). Mind ezt Parkin is jelzi: „Az általános szabályok alkalmazásával történő kirekesztés individualista kritériumai tehát mindaddig nem képesek garantálni az igazságosság liberális feltételeit, ameddig az állam eltűri az egyén teljesítőképességét közvetlenül befolyásoló, társadalmilag örökölt fogyatékoságok és könnyítések közrejátszását” (Parkin 1974: 7–8, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Összegezve: az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság individuális kirekesztő mechanizmusa, amennyiben nem párosul a kulturális tőke állami újraelosztásának egyenlőségelvű társadalompolitikáival és (köz)oktatási rendszerével, kollektivistista kirekesztéshez vezet és ezzel osztályérdekeket szolgál. A felső-uralkodó tőkésosztályokat és a köztes-közvetítő osztályokat (főként azok előnyösebb helyzetű, valamint felfelé mobil frakcióit) részesíti előnyben, miközben kirekeszti az alsó-alávetett munkásosztályokat (Éber 2020). Ennek kimutatásából és bírálatából azonban nem az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság teljes elutasítása következik, hanem az, hogy *önmagában e kirekesztő mechanizmus nem lehet elegendő, mert osztályszempontból nem igazságos*.

Parkin külön is tárgyalta azt az ellenállási módot, amikor a társadalmi zár kirekesztő mechanizmusait a kirekesztettek kollektivistista (osztály)szolidaritással igyekeznek ellensúlyozni,

vagyis amikor a kirekesztettek is elzárkóznak. Ezt Parkin szolidarizmusnak (*solidarism*) nevezte (Parkin 1974: 9–12, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). Ennek klasszikus politikai formája a tömegpárt és a mozgalom, amely az „esélyek egyenlőségének” liberális eszményéhez hasonlóan fogalmazza meg követeléseit, de azt a javak tág értelemben vett újraelosztásán keresztül kívánja elérni. Mint írta:

A szolidarisztikus erőfeszítések célja mindig az erőforrások elbitorlása abban az értelemben, hogy a jutalmakra formált igény, ha sikerrel jár, rendszerint némileg csökkenti a fölérendelt csoportoknak járó részt. A lehetőségek tárháza itt persze a csekély mérvű újraelosztástól a tulajdon teljes elkobzásáig terjed. Bármilyen legyen azonban az elbitorlás szándékolt mértéke, az elbitorlás céljából általában az elosztási igazságosságnak nem azok a mércéi következnek, amelyeket a kirekesztés szabályai ünnepelnek (Parkin 1974: 10, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Az informális tőke ellen?

És ha már kulturális tőke: a *Replika* szerkesztői az informalitás jelentőségének koncepciójánál értelmezésére, illetve talán a mérésére is – Bourdieu nyomán – az „informális tőke” fogalmának bevezetését javasolják:

Böröcz informalitásokkal kapcsolatos megállapításait – és valamelyest Bourdieu tőkeelméletét – továbbgondolva okkal feltételezhetjük, hogy a társadalmi tőke helyét a *par excellence* szimbolikus tőkeként működő, hiszen nemcsak többé-kevésbé rejtetten, de gyakran illegitim módon is működő *informális tőke* veszi át és válik domináns erőforrássá a pozícióért folytatott küzdelmek során, jöllehet az eltérő autonómiafokkal rendelkező egyes társadalmi alrendszerek szerint más-más mértékben (Havas és Fáber 2019: 146 – kiemelés az eredetiben).

Vitatkozom: nem értek egyet e fogalom bevezetésével. E ponton Bourdieu tőkeelméletének kritikusaival értek egyet, köztük Böröcz Józseffel és Róna-Tas Ákossal, akik következetesen elutasítják, hogy e nem gazdasági viszonyokat tőkeként értelmezzük. Úgy látom, hogy valóban megengedhetetlen leegyszerűsítéseken alapul az a fogalomalkotás, amely a marxi értelemben vett tőkét a gazdaságon kívüli összefüggésekre alkalmazza (Böröcz 2000: 364–365, 32. lj., 2019 [2000]: 136, 25. lj., 2001: 1159–1161; Róna-Tas és Böröcz 1997; Róna-Tas 1998).

Ugyanez a helyzet a társadalmi tőke, a kapcsolati tőke, valamint a hálózati tőke fogalmaival is (Csizmadia 2004; Czako és Sik 1994, 1995; Sik 2001a, 2001b, 2002, 2006, 2010; Angelusz 2010). A magam részéről ugyanúgy nem tartom helyénvalónak a használatukat, ahogyan az „informális tőke” koncepcióját is kerülni javaslom. A tőkefogalmak szaporítása, újabbnál újabb jelenségekre alkalmazása nem oldja meg azt az eredendő problémát, hogy a szigorú értelemben vett gazdasági folyamatokon *kívüli* jelenségekre problémás alkalmazni e metaforát. Azokkal értek egyet, akik e ponton Bourdieu tőkefajtáinak megkülönböztetését is elvetik (Bourdieu 1997 [1983]), és helyette inkább az erőforrások koncepcióját használják (Angelusz 2010; Böröcz 2000: 364–365, 32. lj., 2019 [2000]: 136, 25. lj.). Az informális tőke helyett például inkább az „informális társashálózati erőforrás” fogalmát (Böröcz 2000, 2019 [2000]).

Mindez egy fogalmi-fogalomhasználati fenntartás, de nem a jelenség vizsgálata elleni érv. Az „informális társashálózati erőforrás” mértéke, az informális társashálózatok kiterjedtsége, az ebből nyerhető előnyök és hasznok nagysága természetesen nagyon fontos, vizsgálatra

érdemes kérdés. Remek példa erre Sik Endre rendkívül izgalmas elemzése két meghatározó politikus, Aczél György és Antall József kiterjedt személyes, nagyrészt informális, részben formalizált kapcsolathálózatáról (Sik 2001b). Ez az elemzés is megmutatja, hogy önmagában az informalitással (a széles, kiterjedt kapcsolathálózatok kiépítésével, ápolásával, működtetésével, felhasználásával) nincsen gond. Problémává, a kiválóság érvényesülésének akadályává akkor válik, ha illegitim, illetve illegális előnyökhöz és hátrányokhoz vezet.

Illegális, illegitim, informális: tényleg van különbség köztük? És e különbségek valóban ennyire fontosak? Álláspontom szerint igen. E kifejezések arra valók, hogy elemző fogalmaként analitikusan elválasszák egymástól mindazt, ami a valóságban szürke zónaként, egymással szoros összefüggésben álló problémakörként mutatkozik meg. E hozzászólás mottójául választott idézetben Pierre Bourdieu is e szürke zónára utal (Bourdieu 2001 [1997]: 33). Jacques Attali és Nicolas Sarkozy véletlenül keresztnéven szólítják egymást a televíziós vita-műsorban, azaz nyilvánvalóvá válik, hogy „egymás cimborái”, „közelről ismerik egymást”. Miért volna ez probléma? Bourdieu így folytatja: „...miközben látszólag két különböző párthoz tartoznak”. Ebben az összefüggésben egymás keresztnéven szólítása már valóban „a cinkosság apró jele” lehet, amiben az uralkodó osztály rendi szerveződése és összezárása fejeződik ki.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 20(3): 147–166.
- Bourdieu, Pierre (1973): Cultural Reproduction and Social Reproduction. In *Knowledge, Education and Cultural Change. Papers in the Sociology of Education*. Richard Brown (szerk.). London: Tavistock, 71–112. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351018142-3>
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. (Ford.: Richard Nice.) Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. (Ford.: Bogdán Éva.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. (Ford.: Fáber Ágoston.) In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html (letöltve: 2020. július 6.).
- Bourdieu, Pierre (2001 [1997]): *Előadások a televízióról*. (Ford.: Erőss Gábor.) Budapest: Osiris.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ* 16(8): 61–66.
- Böröcz József (1997a): Amerikai Anzix. *Szociológiai Figyelő* 1(1–2): 176–184.
- Böröcz, József (1997b): *Stand Reconstructed. Contingent Closure and Institutional Change*. *Sociological Theory* 15(3): 215–248. DOI: <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Böröcz, József (1997c): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation* 10(2): 161–170. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz József (2017 [1997]): „Státusz” – „rendiesség” – „rendiség”. A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája. (Ford.: Laszkács Ágnes.) In *uő Hasított fa. A világrendszer-elméletől a globális struktúráváltásokig*. Budapest: L'Harmattan-Eszmélet, 219–267.
- Böröcz József (2000): Informality Rules. *East European Politics and Societies* 14(2): 348–380. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325400014002006>
- Böröcz József (2019 [2000]): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Böröcz József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology* 106(4): 1152–1168. DOI: <https://doi.org/10.1086/320303>
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika* (47): 133–142.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 6(7–8): 60–66.

- Csizmadia Zoltán (2004): Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés. A szerkezet és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tökeelméletekben. In *Kötő-jelek 2003*. Némedi Dénes és Szabari Vera (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 119–144.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle* 34(12): 1489–1495.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ* 20(6): 17–25.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000* 7(3): 3–12.
- Davis, Kingsley és Wilbert E. Moore (1945): Some Principles of Stratification. *American Sociological Review* 10(2): 242–249. DOI: <https://doi.org/10.2307/2085643>
- Dányi Gábor és Vigvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció. Informális gyakorlatok Lengyelországban és Magyarországon. *Replika* 110(1): 11–31. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.2>
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies* 11(1): 61–89. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022278x00008089>
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019): Az informalitások szociológiája felé. Felhívás replikázásra Böröcz József: „Kistérsadalom – kiskapuk” című írása kapcsán. *Replika* 112(1): 145–149. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.12>
- Manza, Jeff (1992): Classes, Status Groups, and Social Closure. A Critique of Neo-Weberian Social Theory. *Current Perspectives in Social Theory* 12(12): 275–302.
- Murphy, Raymond (1988): *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Parkin, Frank (1974): Strategies of Social Closure in Class Formation. In *The Social Analysis of Class Structure*. Frank Parkin (szerk.). London: Tavistock Publications, 1–18.
- Parkin, Frank (2013 [1974]): A társadalmi elzárkózás stratégiái az osztályok kialakulásában. (Ford.: Berényi Eszter.) In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch03s03.html (letöltve: 2020. július 6.).
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.
- Róna-Tas Ákos (1998): Path Dependence and Capital Theory. *Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. East European Politics and Societies* 12(1): 107–131. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325498012001005>
- Róna-Tas Ákos és Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. (Ford.: Kállai Tibor.) *Szociológiai Szemle* 7(2): 49–75.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmétörténetéhez. *Közgazdasági Szemle* 43(7–8): 704–725.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? *2000* 13(7–8): 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle* 11(3): 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő* 6(1–2): 131–145.
- Sik Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle* 16(2): 72–95.
- Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus* 1(1): 77–102.
- Tumin, Melvin M. (1953): Some Principles of Stratification: A Critical Analysis. *American Sociological Review* 18(4): 387–394. DOI: <https://doi.org/10.2307/2087551>
- Vigvári András (2019): Hogyan kutassunk informális gazdaságot? *Szociológiai Szemle* 29(3): 115–118.
- Weber, Max (1967 [1920]): Politikai közösségek. Hatalommegoszlás a közösségen belül. Osztályok, rendek, pártok. In *uő Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. (Összeállította Varga Iván, ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–255.
- Weber, Max (1987 [1920]): Rendek és osztályok. In *uő Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. (Ford. és szerk.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Weber, Max (1992 [1920]): „Nyitott” és „zárt” gazdasági kapcsolatok. In *uő Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. (Ford. és szerk.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 38–41.

Éber Márk Áron

Szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE TÁTK Szociológia Intézet Szociológia Tanszék (Budapest)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

TECHET PÉTER A „MAFFIAÁLLAM” FOGALMÁRÓL
RAFAEL PABLO LABANINO A NER GAZDASÁGTANÁRÓL
SZABADFALVI JÓZSEF OTTLIK LÁSZLÓRÓL
KLANICZAY GÁBOR A SZENT KIRÁLYOKRÓL
BOROS GÁBOR ÉRTELEMRŐL ÉS ÉRZELEMRŐL
AZ EURÓPAI FILOZÓFIÁBAN
LŐVEI PÁL A KÜLÖNFÉLE ROMOKRÓL

PROBLÉMA

GYÁNI GÁBOR TRIANONRÓL
MÉLYI JÓZSEF AZ ÚJ EMLÉKMŰVEKRŐL
SZABÓ Á. TÖHÖTÖM A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA SIKERFELTÉTELEIRŐL
ZÓDI ZSOLT A PLATFORMGAZDASÁGRÓL

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLE

MI A PÁLYA?
KÖZGAZDASÁGTAN ERKÖLCSI IRÁNYTŰVEL?

M E G J E L E N I K

2020. NYÁR-ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E

Havas Ádám és Fáber Ágoston

A heteronóm akadémia felemelkedése az EU peremvidékein

„A társadalomtudomány valójában a hatalmi elit érdekeit szolgálja és újratermeli a fennálló uralmi struktúrákat, amennyiben az értékeket nem vonják kritikai vizsgálat alá. Ebből a szempontból a társadalomtudomány inherensen politikai vállalkozás is egyben.”

(George Steinmetz 2018: 298)

Absztrakt: Jelen írás válasz Böröcz József „Kistársadalom-kiskapuk” című, a Replikában (újra)közölt tanulmányára. Munkánkban az informalitások kontraproduktív hatásainak egy sajátos területét vizsgáljuk egy problémafölvető esszé keretében: a magyar akadémiai mező működésmódját. Fő állításunk szerint a magyar tudományos mező autonómiáját a neoliberalizmus és illiberalizmus egymással összefonódó külső erői mellett az akadémiai mező szelekciós eljárásait pókhálószerűen átszövő informalitások is veszélyeztetik, amire azonban az akadémiai mező szereplői nem reagálnak érdemben. A belső hatalmi viszonyokra történő reflexió módszeres elemasztása meglátásunk szerint a domináns pozíciókban lévő magyar akadémiai elit *status quo*-ját hivatott védeni, nem pedig az autonóm tudástermelés – intézményesen is biztosítandó – feltételeit. A magyar akadémiai szférát jellemző heteronóm működésmódra tudományometriai adatok mellett az informalitások és a szimulált ellenállás koncepcióival világítunk rá egy alapvetően bourdieuziánus értelmezési keretben.

Kulcsszavak: heteronómia, informalitás, szimulált ellenállás, neoliberális akadémia, illiberalizmus, kontraszelekció, Pierre Bourdieu

A cikk angol változata a *LeftEast* online folyóiratban jelent meg (Havas és Fáber 2020). Ezúton is köszönjük a szerkesztőség tanácsait és támogatását, valamint Böröcz Józsefnek az esszé témafölvetéseivel kapcsolatos kritikai észrevételeit.

Magyarországon az elmúlt évtizedben számos, a Fidesz-kormány illiberális politikája ellen szervezett tüntetésnek lehettünk tanúi és számtalan petíciót írhattunk alá – egyre csökkenő lelkesedéssel. A „Nem hagyjuk!” elcsépelte rigmusa oly töretlen átéléssel hangzik fel menetrend szerint télvíz idején, mintha a demonstrálók polgári önbecsülésén kívül bármi más is kockán forogna. Azonban e tüntetések látványos kudarca ellenére sem az ellenállás intenzitása nem fokozódott, sem a kollektív cselekvés stratégiai nem változtak érdemben. Azt, hogy a rezsim tudománnyal kapcsolatos intézkedéseinek radikalizálódása miért nem vonta maga után az ellenállás radikalizálódását, kiváltképp a tudományos világ társadalom- és humántudományos berkeiben, a jelen tanulmány a *szimulált ellenállás* (Havas 2019; Havas–Fáber 2019), a *heteronóm akadémia* (Steinmetz 2018) és az *informalitások* (Böröcz 2000) fogalmi segítségével ragadja meg.

Jelen esszé a magyar akadémiai szabadság ügyét a tudományszociológia perspektívájából vizsgálva (Steinmetz 2018) azt az álláspontot képviseli, hogy a félperifériás magyar tudománytermelés viszonylagos autonómiáját kívülről egyfelől *neoliberalizmus* és *illiberalizmus* egymásba fonódó erői, másfelől belülről az *informalitások uralma* (Böröcz 2000 [2020]) fenyegeti. Ezek elsősorban a rekrutációs eljárások, az akadémiai előmenetel és a tudományfinanszírozás kapcsán fejtik ki kontraszelektáló és kontraproduktív hatásukat. A szimulált ellenállás azokra a túlesztétizált tiltakozási rítusokra utal, amelyek végső soron az uralkodó intézményi elit *status quo*-jának fenntartását szolgálják azzal, hogy a belső kihívásokról kizárólag az – egyébként igen súlyos – külső támadásokra terelik a figyelmet. E sajátos tiltakozástípus ambivalenciája abból adódik, hogy a belső hierarchiákra irányuló reflexió háttérbe szorításával létrehozza a heroizált áldozati póz narratíváját, s így szimbolikus regiszterekbe helyezi át az ellenállást, hiszen a domináns szereplők korántsem kizárólag elszenvetők lehetnek az újonnan bevezetett intézkedéseknek, hanem számos esetben legitimálják is azokat vagy akár hasznot is húzhatnak belőlük. A tudomány szabadságának felszámolásával kapcsolatos hatványudalok ellenére a heteronóm tendenciák erősödését a tudományos apparátuson belül a hivatásos szociológusok és vezető hazai értelmiségiek továbbra sem teszik kritikai diskurzus tárgyává. A lassan megfővő békához hasonlóan a jószándékú ágensek is későn eszmélnek rá a pragmatikus tételt bíró szolidaritási akciók sürgető szükségességére, míg a kormányzat gyakorlatilag akadálytalanul folytathatja „struktúraátalakítási” politikáját párhuzamos, rendszerlegitimáló „tudománytermelési” intézmények létrehozásával és a kutatóhálózat feletti közvetlen ellenőrzés megszerzésével.¹

„Kiugrani a forrásban lévő vízből” ebben az összefüggésben az autonóm tudományos termelés *belső akadályainak* radikális revízióját jelentené, ideértve az érvényben lévő hierarchiák, a teljesítmények és pozíciók viszonyának, a finanszírozás elosztásának, a megismerési pozíciók státuszának és a tudományos termelés minőségének kritikai reflexióját is. A tudományos autonómia biztosításához a kiindulópont *egy határozott, mégis hiányzó vízió megalkotása lenne a társadalomtudományok szerepéről a jelenlegi poszt-államszocialista*

1 Mint ismeretes, a nemzetközi szintén legismertebb fejleményen, vagyis a CEU kényszerű távozásán kívül, szintén említhető például a genderszak betiltása, az 1956-os Intézet beolvasztása a politikailag áramvonalasított Veritas Történetkutató Intézetbe, a Magyar Tudományos Akadémia és kutatóhálózatának szétválasztása, egy új, az egyetemeket alapítványi gazdálkodásába vonó egyetemi modell kiterjesztése Magyarországon, valamint a kutatók közszolgálati státuszának megvonása a már így is leválasztott kutatóhálózat dolgozóitól.

kontextusban, ami álláspontunk szerint az egyetlen olyan tudományosan legitim alternatíva, amely leválthatná az értéksemleges társadalomtudomány fiktív ideológiájához és az informális hálózatok által megkönnyített (egyéni) túlélés kategorikus imperatívuszához való ragaszkodás normáját.

Önleplezés, önfelszámolás és heteronómia

A gyakran használt „akadémiai szabadság” fogalmát itt a „tudományos autonómiával” helyettesítjük, minthogy ez utóbbi nagyobb hangsúlyt fektet a saját logikája szerint működő tudományos világ specifikus kritériumaira. A tudományos autonómia, ahogyan azt a francia szociológus Pierre Bourdieu felvázolta (pl. Bourdieu 2009 [1975]), előfeltételezi a külső politikai és gazdasági kényszerekkel szembeni ellenállást s egyúttal az adott tudományos mező belső viszonyaira történő kritikai reflexiót. Az „auto-nomosz” fogalma (ahol az *auto-* „sajátot”, a *nomosz* pedig „törvényt jelent”) azt a kíváncsiságot hangsúlyozza, hogy az adott tevékenységterületeknek (tudomány, vallás, művészet, gazdaság stb.) saját inherens szabályaik szerint kell működniük. A tudományos mezők közül a társadalomtudományok megkülönböztető sajátossága a társadalmi valóság meghatározásának monopóliumáért folytatott küzdelem. A kérdés, hogy „mennyiben szolgálja a tudomány működése a politikai, gazdasági vagy ipari szereplők érdekeit?”, általában akkor merül fel, amikor a tudományt az autonómia logikájának feladására kényszerítik, eredeti céljától eltérítik.

A külső kényszerekkel szemben kifejtett ellenállás azonban önmagában még nem képes a tudomány autonóm működését garantálni. Az autonómia ugyanis egy olyan intézményi apparátus létezését is előfeltételezi, amely képes elvégezni a tudósok kinevezését és rekrutációját, a tudomány finanszírozását, valamint a kizárólag tudományos érdemeken alapuló szimbolikus profitok elosztását, más szóval biztosítani az „akadémiai kiváltság” autonóm definícióján alapuló szelekciós eljárásokat. Bourdieu reflexív értelmezése a társadalomtudományokról esetünkben heurisztikus eszközként szolgál annak érdekében, hogy kilépjünk a jelenlegi magyarországi események leegyszerűsítő – mégis domináns – narratívájából, amely a kialakult feszült helyzetet egyfelől egy differenciálatlan és (belső) megosztottság nélküli, autonóm tudományos közösség, másfelől pedig az Innovációs és Technológiai Minisztériumban testet öltő „gonosz” kormányzat konfliktusára egyszerűsíti le, mintha a tudomány autonóm működéséhez már önmagában a külső (politikai) támadások *hiánya* is elegendő volna.

A nyilvános diskurzusok, beleértve az intézményes állásfoglalások, nyílt levelek és tucatnyi petíció túlnyomó többségét is, a tudományos világ autonómiájának egy olyan meglepően leegyszerűsítő definícióját használják, amely a tudomány autonómiáját kizárólag a *status quo ante bellum*-mal, vagyis a nagyjából tíz évvel ezelőtt megkezdődő kormányzati támadások *előtti* állapotokkal azonosítja. Ez a megítélésünk szerint hamis és egyoldalú definíció szándékosan figyelmen kívül hagyja az autonóm működés egyéb specifikus kritériumait, amelyek megakadályozhatnák, hogy illiberalizmus és neoliberalizmus egyesült erővel maga alá gyűrje a tudományos világot. Hogy megértsük, miért válnak kiváltképp a társadalomtudományok ezen erők játékává, majd áldozatává, érdemes Pierre Bourdieu idevágó szavait idéznünk (Bourdieu 2009 [1975]: 30):

A semleges tudomány gondolata fikció, vagyis egy olyan érdekevezérelt fikció, amely a társadalmi világ uralkodó felfogásának neutralizált és eufemizált (...) formáját tudományosként állítja be.

Úgy gondoljuk, hogy a fenti idézet legalább két, döntő fontosságú tendenciára világít rá a jelenlegi magyar kontextusban. Először is közelebb visz bennünket azon kérdés megválaszolásához, hogy miért vált az illiberalizmus a neoliberalizmus különösen jó ágyastársává, ami a STEM-területek előnyben részesítésében is megnyilvánul, amennyiben olyan kutatásokat dotálnak, amelyek (inherensen) apolitikus folyamatokon keresztül állítanak elő már rövid távon is gazdasági profitra konvertálható (alkalmazott) tudást (innovációt, szabadalmat stb.), szemben az alapkutatásokkal. Ami azonban még ennél is fontosabb, hogy az iménti idézet a társadalomtudományok heteronóm működés módjára is rámutat, amennyiben e területek képviselői ismételten az „értéksemlegesség” érdekevezérelt dikurzusa mögé bújnak. Az intézményes magyar tudományos hierarchia csúcán lévő elit által fenntartott reprezentáció valójában akaratlanul is rávilágít az Innovációs és Technológiai Minisztérium által diktált politikai agendának való súlyos alárendeltségére, és ezzel egyidejűleg saját maga intézményes privilégiumainak fenntartására törekszik, ide értve a szűkülő források fölötti rendelkezés jogát is.

A hivatalos tudóselit önleplező működésének, valamint a heteronómia külső és *belső* tényezőivel szembeni alávetettség szemléltetésére három illusztratív példát idézünk fel a Magyar Tudományos Akadémia közelmúltjából. Az Akadémia kutatóhálózatának későbbi leválasztása elleni tüntetések közepette az Akadémia „A humán tudományok hasznáról” címmel közreadott egy rövid írást.² A cikk szerzői a humán tudományok alkalmazhatósága mellett érveltek, olyan területekről hozva példákat, mint a „gépi nyelvészet”, a „vállalati innováció” vagy „a felső szintű vállalatvezetők kócsingolása és a mesterséges intelligencia fejlesztése”. Noha az írás függelékében említett mindhárom példa valós területei a humán tudományok piaci alkalmazhatóságának, abban a politikai kontextusban, amelyben a „technológia és innováció” neoliberális hívószavaira hivatkozva ássák alá az alapkutatások legitimációját, az ilyesfajta kommunikáció a hivatalos kormányzati agenda felé tett önfelszámoló és alapvetően hibás stratégiai gesztusként értékelhető. A „Magyar Tudomány Ünnepehez” köthető események újabb példáival szolgáltak az akadémiai szervilizmusnak és az „előzékeny” öncenzúrának, amikor „A nők munkaerőpiaci sikeressége az IT-szektorban” című előadást egyszerűen betiltották annak állítólagos „politikai áthallásai” miatt. Ennek érdekes fejleménye, hogy a professzor, aki az előadást tartotta volna – jelenleg senior kutató Oxfordban –, az ellenséges politikai klíma (vö: a CEU elűldözése, az ELTE genderszakának betiltása) miatt tudatosan kerülte a „gender” terminusának használatát. Ez a politikai cenzúra aligha tekinthető az értéksemleges (hazai) társadalomtudomány groteszk ünneplési módjának, meglátásunk szerint inkább a heteronómia beszédes indikátorának tekinthető.

A kormányzat politikai agendájával jól összeegyeztethető az „áramvonalasított” Családtudományi Kutatási Centrum megalapításával az MTA Szociológiai Intézetén belül a heteronóm akadémia újabb szintet lépett. Abban a kontextusban, amelyben a „családkutatás” *par excellence* kormányzati ellendiskurzusként jelenik meg a „társadalmi nemek tanulmányának” lejáratására (melyhez rendszerint a liberalizmus, a multikulturalizmus, a relativizmus és – intézményesen – a CEU képzeteit társítják), a „családkutató központ”

2 Az írás a következő linken elérhető: https://mta.hu/mta_hirei/a-human-tudomanyok-hasznarol-109342

megalapítása a *Magyar Tudományos Akadémián belül* nem pusztán etikailag kérdőjelezhető meg, de egyben az uralkodó kormányzati agenda intézményesítésének egyértelmű jele is. A központ saját honlapján olvasható krédója az „értéksemleges” tudományt hirdeti, ami minden, csak nem semleges, tekintve, hogy már pusztán létrejött is elválaszthatatlan egy kétségbekonthatatlanul átpolitizált kontextustól. Következésképpen jobb, ha az „értéksemlegességet” a hivatalos szociológiát igazoló ideológiaként értelmezzük, melynek nem az a célja, hogy „tudományként valósítsa meg önmagát, hanem hogy létrehozza a tudomány hivatalos képét” (Bourdieu 2009 [1975]: 37).

A fenti példák a magyar tudományos mező *kettős alárendeltségét* szemléltetik. A mező egyfelől alárendelődik a rendszerkritikus tudományos gyakorlatokkal hevesen szembeszálló és azokat betiltó illiberális politikának (ld. a 2. példát), másfelől a gazdasági innovációt propagáló neoliberalizmus struktúráképző erejének, amely előnyben részesíti az alkalmazott kutatást a kritikai tudománnyal vagy az alapkutatással szemben, és gazdasági érdekeknek rendeli alá a humán és társadalomtudományi szakmákat (ld. az 1. példát). Ezen erők általános sikere azonban nem magyarázható kielégítően a poszt-államszocialista társadalmak egy harmadik, döntő jellegzetessége, nevezetesen az *informalitások* nélkül. A jelen „replikázásra” apropót adó Informality (Rules Kistársadalom-kiskapuk) c. figyelemreméltó tanulmányában Böröcz (2019 [2000]) kiemeli az informális hálózatok döntő szerepét a gazdasági és/vagy politikai befolyás megszerzésében. Érvelése szerint az „informális napjainkban annyira elterjedt a poszt-államszocialista közép-európai társadalmakban, hogy bármifajta üzlet gazdaságos vagy másképp történő lebonyolítása gyakorlatilag lehetetlen anélkül, hogy megadják magukat az informalitásoknak vagy alulmaradjanak velük szemben” (Böröcz 2000: 348). Miközben Böröcz leleplezi azt a széles körben elterjedt nézetet, miszerint az informalitások Magyarországon az 1980-as években az „információs gazdaságnak” vagy, eufemistikusan, a „második gazdaságnak” nevezett gazdasági szférára korlátozódtak volna, számos, a politikából vett példával igazolja, hogy az informalitás valójában a társadalmi élet minden szféráját áthatja, mintegy „pókhálóként szövi át”, szemben az intézményes működésbe vetett bizalommal (Havas és Fáber 2019).

Az informalitásokat jelen esszé szempontjából a heteronómia fentebb említett külső erői és a magyar tudományos életben jelen lévő heteronóm gyakorlatok belső expanziója közötti összekötő kapocsként érdemes elgondolni. Egy az Akadémia kutatóhálózatának tudományos teljesítményét vizsgáló friss empirikus kutatás (Sasvári és Urbanovics 2019) rámutatott az elfoglalt magas pozíciók és az alacsony publikációs teljesítmények (*outputok*) között feszülő látványos ellentétre, amit kiválóan illusztrál, hogy a legmagasabb, „tudományok doktora” (DSc) fokozattal rendelkezőknek is csupán 29%-a felel meg a 2019-ben bevezetett, nem több mint két jegyzett (q1-es vagy q2-es besorolású) saját tanulmány megjelentetését előíró minimális követelménynek. Ha kiterjesztjük a kutatókkal kapcsolatos elemzést más, finomabb mutatókra is, mint amilyen a több társszerzős tanulmányok magas aránya, az intézményi/hazai kiadóvállalatok által közzétett magyar tanulmányok túltermelése (Sasvári et al. 2019) vagy az állami (kutatási és/vagy kiválósági) ösztöndíjakból születő publikációs kiemenet, úgy arra a megdöbbentő következtetésre juthatunk, hogy nemzetközi mércével mérve szinte nem vagy csak alig létezik minőségellenőrzés, még a hazai tudományos hierarchia csúcsán is.

1. táblázat. Az egyetemi tanári kinevezéshez szükséges általános és speciális minimális publikációs követelményeket teljesítők aránya az akadémikusok és az MTA doktori körében, tudományos bizottságként

Akadémikusok és az MTA doktori/ Bizottság	Az általános minimum követelményt teljesítők aránya	A speciális minimum követelményt teljesítők aránya – gazdaságtudomány	A speciális minimum követelményt teljesítők aránya – társadalomtudomány	Létszám (fő)
ÁJB	9%	-	13%	45
EEGTB	60%	40%	-	5
GTB	55%	55%	-	22
HTB	4%	-	-	24
KTB	38%	35%	-	37
NFTB	18%	-	18%	11
PTB	20%	-	20%	15
RTB	20%	20%	-	15
SJTB	40%	40%	-	10
SZOC	49%		49%	35
Összesen	29%	38%	26%	219
Akadémikus	27% (n= 30)	38% (n= 13)	21% (n= 24)	30

Forrás: Sasvári és Urbanovics (2019: 25) táblázata alapján

Amikor a kutatók rekrutációja az egyetemeken és a kutatóintézetekben a tudományos kiválóság szempontját háttérbe szorítva az informalitások logikája mentén szerveződik, akkor ez nagyrészt egy kontraszelekcióból származó alkalmazotti állományt eredményez, amely így nem lesz képes saját erkölcsi vagy tudományos felsőbbrendűségét szembeszegezni a kormányzathoz lojális és magas intézményi pozíciókba az állítólagos liberális hegemonia megtörése céljából kinevezett ágensekkel. A szociális, informális, adminisztratív, tudományszervezési és egyéb – nem tudományos – kritériumok figyelembe vétele a tudományos kiválóság kárára inkább szabály, mintsem kivétel az akadémiai előmenetel során, s így a meritokrácia helyett a „mediokrácia” válik az akadémiai érvényesülés rendező elvévé. Nem titok, hogy a társadalom- és humántudományok intézményes világában az álláslehetőségeket tudatosan *szinte mindig* az előzetesen kiválasztott jelöltekre szabják (sőt ezeket olykor még a jelölttel előzetesen jóvá is hagyatják, ha ugyan nem egyenesen vele íratják meg), ami azt a célt szolgálja, hogy a versenyképes – ám az intézeti kapcsolathálókba nem kellően beágyazott – tudósokat még az állás megpályázásától is elriassza. A kontraszelektív rekrutációs folyamat a tudományos világ egyik legjobban, egyszersmind legrosszabbul őrzött titka (Bourdieu 2009 [1977]: 302), amely csak a legritkább esetekben hagyja el az egyetemek és a kutatóintézetek falait, miközben az érintett felek mindegyike saját gyakorlataik nagy részét *tudatosan* e mechanizmushoz igazítja. Magánbeszélgetésekben bármely kutató el tudja mondani, hogy ez a gyakorlat mennyire széleskörűen elterjedt a tudományos világban.

A *szimulált ellenállás* lényege az ellenállási tevékenységek túlesztétizált, szimbolikus akciókba történő szublimálásában rejlik, amelyek a kormányzatban megtestesülő külső ellenség bírálatára korlátozódnak. Igencsak hasznos itt Robert Merton (1993) distinkciója a „látens” és a „manifeszt” funkciók között, amennyiben felhívja a figyelmet a társadalmi megmozdulások nem szándékolt – és gyakran nem tudatos – irracionális következményeire. A hopik esőtánc-ceremoniáinak társadalmi logikájához hasonlóan a szimulált ellenállás rituáléit is olyan performatív megmozdulásokként kell értelmeznünk, amelyeket a félperifériás értelmiség „performál” a civil kurázi kollektív megtapasztalásának érdekében ahelyett, hogy nagyobb kockázatot jelentő nyílt konfliktusokat vállalna pl. sztrájk, bojkottok, belső konfrontációk formájában.³ A szimulált tiltakozási formákat onnan lehet felismerni, hogy nem a hatékonyságra irányulnak vagy esetleges sikerességükön méretődnek le, hanem egyszerűen megelégednek azzal, hogy a tiltakozás e formájában részt vevők számára erkölcsi felsőbbrendűséget biztosítsanak az „ellenséggel” szemben. A tiltakozás hatékonyságelvű és radikálisabb formái helyett szublimált és átesztétizált formákat választók gyakorlatai leginkább önnön lelkiismeretük megnyugtatótását szolgálják: „Még ha el is bukunk, a legfontosabb, hogy legalább tükörbe tudunk majd nézni.”

Ezek a tiltakozási akciók következésképpen (látens) csoporton belüli (morális, integratív) funkciókat töltenek be ahelyett, hogy hatékonyan nyomást gyakorolnának a kormányzatra, még ha számos jószándékú tudós és értelmiségi vesz is részt ezeken a megmozdulásokon. A Fidesz-rezsim által meghirdetett illiberalizmus néhány éves fennállása alatt a megmozdulások szembeszökő módon ugyanazt a forgatókönyvet ismételték: 1) a kormányzat bejelent néhány intézkedést anélkül, hogy előzetesen kikérte volna az érintett intézmény véleményét, 2) ezt a betiltástól, a pénzügyi vagy adminisztratív kivéztetésen át egészen a beolvasztásig, kiszervezésig vagy „átalakításig” terjedő intézkedések miatti nyilvános felháborodás követi, 3) az „aggodalommal figyeljük” vagy az „elfogadhatatlannak tartjuk” frázisokat visszhangzó online petíciók és nyílt állásfoglalások elkezdene cirkulálni a nyilvánosságban, 4) szolidaritástüntetések szerveznek a támadás alatt álló intézmény elé, ideértve olyan performatív megmozdulásokat is, mint amilyen az akadémiai szabadság (újbóli) haláláért megrendezett rituális gyászszertartás, a közös éneklés, évszaktól függően könyvek vagy fekete esernyők magasba emelése, 5) a minisztérium képviselője áltárgyalásokba kezd az érintett intézménnyel, jellemzően a politikai és akadémiai (!) nyári uborkaszekzonban, amikor hiábavaló lenne pl. sztrájkokat szervezni, 6) további „figyelmeztető” tüntetéseket szerveznek, 7) az aggódók nyílt levélben fordulnak segítségért a „Nyugathoz” az esszencializált „európai értékekre” hivatkozva, 8) a jogszabályt elfogadják, 9) a „Nyugat” nem tesz semmit, és az egész ciklus kezdődik előlről – bármiféle lényegi változtatás nélkül.

Szembetűnő, hogy újra és újra pontosan ugyanaz a forgatókönyv játszódik le – noha eszünk ágában sincs kétségben vonni az igen komoly hatalmi nyomás létét (ideértve a kollektív ellenállás megszervezéséhez kedvezőtlen jogi környezetet teremtő sztrájk törvényt is).

3 Az SZFE következtetés elzárkózása a „nem legitimnek” tekintett kormányzati tárgyalópartnerektől, az egyetemfoglalás és legújabbban a sztrájk határozatlan idejű bevezetése, amelyek a tiltakozási gyakorlatok atipikus formáit jelentik, a fentiek fényében ígéretes, új fejleménynek tekinthetők.

A saját egzisztenciájukat a tudományos élet párthű szereplőivel vagy kormányzati figurákkal vállalt nyílt konfliktus miatt kockára tévő tudósoknak keserű tapasztalatként ismét csak a kirekesztés, az elszigetelődés és a bajkeverő vagy *persona non grata* bélyege jut osztályrészül. Egy olyan akadémiai mezőben, ahol az összetartozás alapját az informalitásokon túl a külső ellenséggel szembeni morális fölény képezi, a tudóstársadalom működésével kapcsolatos belső kritika eretnekségnek számít, akkor is, ha a (párt)politikai konnatációktól mentes reflexió az autonómia védelmére irányul. A pályázati pénzek elosztására, a „kapuőrök” szakmai kvalitásaira, a vezető pozíciókat betöltő ágensek tudományos teljesítményére, valamint a rekrutáció elveire vonatkozó kritikától való konzekvens elzárkózás viszont, álláspontunk szerint, a heteronóm akadémia önleplező hallgatásának tekinthető.

Egy, a „hivatásos” tudósok indítékainak és stratégiáinak differenciált képét bemutató empirikus tanulmány még megírásra vár, a föntiek alapján azt állíthatjuk, hogy a domináns reprezentációk kritikai fölülvizsgálata meghatározó szempontját képezheti a tudományos mező szelekciós eljárásával kapcsolatos vizsgálódásoknak. Az önreflexív kritika hiányának kézzelfogható veszélyein kívül négy szempontot érdemes említenünk:

- 1) Mivel a kivonulás útja szinte kizárólag a (felső)középosztálybeli egyetemisták számára járható, valószínűleg még inkább fel fognak erősödni a hazai tudományos mező kontraszelekciós tendenciái; akik számára nem adott a kivonulás lehetősége, azok legfeljebb csak a szabályokhoz való kritikátlan alkalmazkodás, betagozódás vagy a *libido academica* (Bourdieu 1988: 144) ethoszának romjain performált szimulált ellenállás között választhatnak.
- 2) Mivel a csúcspozíciókban lévő tudósok nem kényszerülnek arra, hogy a tudományos kiválóság nemzetközi sztenderdjeihez alkalmazkodjanak, sőt egyenesen a neoliberális tudáshegemoniához való kritikátlan igazodás szószólóiként láttatják a nemzetközi eredményekkel is rendelkező tudósokat, az informális kapcsolatok és az adminisztratív munka hazai tudományos pozíciókra konvertálása a tudományos világ karrierstratégiáinak kétségbevonhatatlan normájává vagy „doxikus tapasztalatává” válik.
- 3) E hiányzó kritikai reflexió eredményeként, melyre most nagyobb szükség van, mint az elmúlt tíz évben bármikor, azok az ágensek nyernek hozzáfértést a tudományos pozíciókhoz, akik sok szempontból már elsajátították és saját habitusuk részévé tették a tudományos működés heteronóm módozatát.
- 4) Ha a szociológus szakma nem mutat hajlandóságot saját rekrutációs eljárásainak fölülvizsgálatára, akkor továbbra is az illiberalizmus és a neoliberalizmus heteronóm erőihez való alkalmazkodás fogja uralni az intézményes mezőt. (Ezek a tendenciák már világosan látszanak számos akadémiai és felsőoktatási intézményen belül.)

Az elmondottak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar félperifériás kontextusban paradox módon eretnek tevékenységnek minősül a tudányszociológia, amely az elit által fenntartott önleplező heteronóm gyakorlatok és uralkodó reprezentációk leplezését tűzi ki céljául. Hogy George Steinmetz idézzük (2018: 309):

Még ha nem is vagyunk képesek a társadalomtudomány kritikai átcsoportosítására irányuló explicit szakpolitikákat megfogalmazni, végső soron arra rendeltettünk, hogy kerüljük a társadalomtudományos pozitívizmust és az értelmiségi tekintélyt, továbbá védjük meg a tudomány autonómiáját. Ez máris egy kiindulópont.

Jelen tanulmánytól azonban semmi sem áll távolabb, mint hogy kritikátlanul magáévá tegye a neoliberális tudományos túltermelés gyakorlatát és a globális Észak hegemon tudományfelfogásának valamelyikét. Azonban azt határozottan képviseljük, hogy a nemzetközi diskurzusokkal nyíltan dialogizáló és polemizáló tudományos teljesítmények csak erősítik a magyar tudományosság legitimációját. Kiváltképp igaz ez a szociológia, kultúratudomány vagy akár zenetudomány számos irányzatára, melyek nincsenek az intézményes magyar tudományosság látókörében, így azok képviselői a nemzetközi diskurzusokhoz fogható érdemi visszacsatolást kevésbé remélhetnek, tehát számukra a „nagy beszélgetésekbe” történő bekapcsolódás a tudományos fejlődésük biztosítéka. A fentiekkel összefüggésben azt sem állítjuk, hogy a magyar tudományos világot *kizárólag* az egyéni haszonszerzésen alapuló opportunisták „játzmák” mozgatnák. Mindazonáltal hangsúlyozni kívánjuk, hogy a tudományometriai mutatók viszonylag megbízhatóan tükrözik az informális hálózatokra épülő akadémiai (kontra)szelekció átfogó *tendenciáit*, hiszen, amint azt a fönti táblázat is világosan mutatja, még a nemzeti tudományos hierarchia csúcsát elfoglaló senior tudósok jelentős része sem nyújt olyan tudományos teljesítményt, amely nemzetközi szinten egy „fiatal kutatótól” (ECR vagy „Early Career Researcher”) általában elvárt. Esszénk Bourdieu autonóm tudományra vonatkozó alapelveinek szellemében fogant, ezért úgy gondoljuk, a kritikára éppen akkor van a legnagyobb szükség, amikor a tudományt éles külső támadások fenyegetik, illetve amikor a heteronómia külső erőinek törekvéseit belső szövetségesek is támogatják.

Ha abból indulunk ki, hogy a folyamatos reflexió az egyetlen módja annak, hogy a tudományos intézmények kevésbé legyenek kitéve a heteronómia erőinek, úgy nem is lehetne tévesebb az a néhány kutató által gyakran hangoztatott állítás, miszerint „nincs helye a kritikának, amikor a tudományt támadás éri”. A tudomány külső támadásoknak való különös kitettségének egyik oka Magyarországon éppen az, hogy cselekvői és intézményei a heteronóm törekvéseket ez idáig elmulasztották felszámolni, saját gyakorlataikat pedig a tudományos kiválóság szempontjára alapozni. Noha röviden ismertetett példáink a magyarországi kontextusból származnak, a fentebb tárgyalt folyamatok más régiókra, többek között Dél-Európára, Latin-Amerikára, sőt még Nyugat-Európára nézve is érvényesek lehetnek.

Fordította: Tillmann Ármin

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre (2009 [1977]): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (1988): *Homo Academicus*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1975]): The Specificity of the Scientific Field and the Social Conditions of the Progress of Reason. *Information* 14(6), 19–47. [Magyarul: Bourdieu, Pierre (2009): A tudományos mező. *Replika* (67): 11–36.]
- Böröcz József (2000): Informality Rules. *East European Journal of Politics and Societies* 14(2): 348–380. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325400014002006> Magyarul: Böröcz, József (2019): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <http://doi.org/10.32564/112.11>
- Havas Ádám (2019): Szimulált ellenállás: A tudományos mező alávetettsége és autonómiájának esélyei. *Mérce* 2019. június 27. Interneten: <https://merce.hu/2019/06/17/szimulalt-ellenallas/>.

- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019): Az informalitások szociológiája felé. Felhívás replikázásra Böröcz József: „Kistérsadalom – kiskapuk” című írása kapcsán. *Replika* (112): 145–149. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.12>
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2020): The Rise of Heteronomous Academia on the EU's Borderlands. *LeftEast* 2020. augusztus 19. Interneten: <http://www.criticatac.ro/lefteast/heteronomous-academia-eu-borderlands/>.
- Merton, Robert K. (1993 [1957]): Manifest and Latent Functions. In *Social Theory. The Multicultural and Classic Readings*. Charles Lemert (szerk.). Boulder etc. (Westview Press), 328–334.
- Sasvári Péter, Nemeslaki András és Duma László (2019): Exploring the Influence of Scientific Journal Ranking on Publication Performance in the Hungarian Social Sciences. The Case of Law and Economics. *Scientometrics* (119): 595–616.
- Sasvári Péter és Urbanovics Anna (2019): Merre tovább, egyetemi tanárok, avagy az új publikációs minimum aspektusai a társadalomtudományban. In *Újítások és újdonságok*. Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe, Grosspetersdorf, 5–30.
- Steinmetz, George (2018): Scientific Autonomy, Academic Freedom, and Social Research in the United States. *Critical Historical Studies* (ősz): 281–309.

Fáber Ágoston

Szociológus, a *Replika* társadalomtudományi folyóirat szerkesztője, az ELTE-n szerzett doktori fokozatot szociológiából

Havas Ádám

Szociológus, jazzkutató és a *Replika* társadalomtudományi folyóirat szerkesztője

Populáris zene a Kádár-korszakban

Perspektívák, lehetőségek és korlátok

A blokkborító Gaszner Róbert fotójának felhasználásával készült.

Havas Ádám és Wagner Sára

Újszerű vagy célszerű?

Szemelvények a szocialista populáris zene eszköztárából

Absztrakt: A „Populáris zene a Kádár-korszakban” című Replika-blokkhoz írt bevezető tanulmányunkban először a blokkban szereplő három írás értelmezési lehetőségeit járjuk körül, reflektálva a populáriszene-kutatás megismerési pozícióinak néhány tendenciaszerű sajátosságára. A régió államszocialista időszakáról szóló egyre bővülő magyar és nemzetközi szakirodalom átfogó recepciója helyett a populáris zene és társadalom összefüggései felől közelítünk. Pontosabban, az alulról szerveződő kulturális gyakorlatok társadalomátalakító képességét, valamint a populáris zenei gyakorlatok társadalmi léthelyzetekkel kapcsolatos mediációs és jelentéskonstruáló szerepét hangsúlyozzuk, ami a hazai populáris zenével foglalkozó kutatások emancipációja szempontjából is kiemelt jelentőséggel bír. Mindezt azért tartottuk fontosnak hangsúlyozni, mert a kulturális hierarchiák, valamint a politikai hatalom kulturális legitimitásával összefüggő kérdések populáris zenén keresztül történő megragadása újszerű értelmezési lehetőséggel kecsegtet a Kádár-korszak vonatkozásában is, mely által a jelenkor populáris zenéinek kulturális jelentéstartalmai is izgalmas perspektívába helyezhetők. A most közölt tanulmányok sajátos témafelvetései (a nyugati stílusok adaptációja, a koncepcióalbumok kulturális funkciói vagy a spacerock társadalmi jelentései) meggyőző esettanulmányokként illusztrálják a tudományterület relevanciáját, és reményeink szerint fontos adalékként szolgálhatnak a korszakkal foglalkozó hazai kutatások számára is.

Kulcsszavak: Kádár-korszak, populáris zene, nosztalgia, spacerock, koncepcióalbum

A hazai populáris zenével foglalkozó kutatások számára több Replika-blokk, valamint újabban a „Jazztanulmányok” tematikus különszám is fontos referenciaként szolgálhat.¹ A folyóirat hasábjain az elmúlt évtizedben megjelent tanulmányok a populáris zene társadalmi beágyazottságának különböző szempontjait érintették, példaképp említhetjük a populáris zenei színterek működésének vizsgálatát vagy akár a technológiai változások és egyes populáris zenei irányzatok szélesebb társadalmi és ellenkulturális összefüggéseinek feltárására tett kísérleteket is. A túlnyomórészt az angolszász kultúratudományokból és zenetudományból kinövő, számos tudományterület – így pl. az etnomuzikológia, a zene- és kultúrtörténet és a zeneszociológia – nézőpontjaiból táplálkozó populáriszene-kutatás (*popular music studies*) mára az egyik legdinamikusabban fejlődő nemzetközi irányzatnak tekinthető (Frith 2007). Ahogy megannyi „kulturálisan hibrid” (Varriale 2015; Marković 2015) zenei stílust tekinthetünk a populáris zene megnyilvánulásának, úgy a populáris zenei gyakorlatokon keresztül elbeszélhető társadalmi kérdések is széles spektrumot ölelnek fel (Shonk és McLure 2017; Shepherd et al. 2014; Havas 2020). A terület egyre kiterjedtebb intézményesülésében, akadémiai specializációjában, a jelentős presztízzsel bíró nemzetközi folyóiratok (pl. *Popular Music*, *Popular Music and Society*) több évtizedes működésében, illetve a populáris zenei kultúrákhoz kapcsolódó tematikus különszámok rendszeres megjelenésében is tetten érhető népszerűségének okai közül jelen bevezetőben két olyat emelünk ki, amit a blokkban szereplő tanulmányok is szemléltetnek az államszocialista korszak sajátos populáris zenei kontextusában.

A nyugat-európai klasszikus zene konvencionális létrehozási, megőrzési és terjesztési stratégiájával szemben a populáris zenei gyakorlatok jellemzően zsigeribb módon, közvetlenül és sallangmentesebben képesek reagálni a társadalmi körülmények és konfliktusok kondicionálta léthelyzetek etnikai, osztályhelyzettel vagy akár társadalmi nemi egyenlőtlenségekkel összefüggő kihívásaira.² A társadalmi folyamatokra való közvetlen reflexiót kiválóan példázza a jazz műfaja, melyet a rövid huszadik század során tekintettek afroamerikai gyökerű népzenenek, szórakoztató, populáris zenének, a feketék emancipációjával összefüggő protest zenének (Monson 2007) és magas zenei műfajnak is (Lopes 2002). Talán más műfaj nem is ment keresztül politikai funkcióját, formanyelvét, közönségének szociodemográfiai összetételét, valamint esztétikai kifejezőeszközeinek sokszínűségét tekintve olyan meghatározó változásokon, mint a jazz, amit Bruce Johnson (2020) jazzkutató találóan a „kulturális globalizáció prototípusaként” jellemez.

Megelőzve a zenetudományokban végbemenő kritikai-hermeneutikai fordulatot, a társadalomtudományok már a ’60-as évektől kezdik felismerni a populáris kultúrában rejlő – nem csupán társadalmi, mozgalmi, ellenkulturális stb., de – esztétikai potenciált is, ami jelentős változást jelentett az addig főként a „magasművészetek” kánonrendszerét reprodukáló akadémiai diszciplínák számára (Wessely 2003; De la Fuente 2007). A kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*), a populáriszene-kutatás, a szubkultúra-kutatás, az etnomuzikológia, az új muzikológia és az Amerikában már az ’50-es évektől létező jazztanulmányok létrejötte is bizonyos mértékben e felismerésnek köszönhető, akkor is, ha a sajátos társadalmi-tudományos

1 Lásd a *Replika* alábbi tematikus blokkjait és számait: Jazztanulmányok (Mágikus tükrök) 101–102, Egyének és közösségek a zenei világok hálózataiban (Zenébe hálózva) 78, Extrém színterek (akkord) 64–65, Gépszerű zene, Klasszikus ideológiák (Komoly zene) 49–50, Szubkultúrakutatás? (Watergoth) 53.

2 Köszönettel tartozom Bruce Johnson kultúratudósna a beszélgetésekért, amelyek jelen bevezetőtanulmány megírására is inspirálóan hatottak (H. Á.).

beágyazottságoknál fogva más-más kérdéseket helyeztek előtérbe és máshol húzódtak az adott tudományterület elméleti-módszertani kihívásával kapcsolatos viták súlypontjai (pl. DeNora 2004b; Tucker 1998). Durva, de talán nem megalapozatlan leegyszerűsítéssel élve, a populáriszene-kutatás népszerűségének egyik fő oka a területhez tartozó különféle kulturális gyakorlatok *kontextusérzékenysége*vel magyarázható. A másik, ezzel összefüggő ok, amiért a különböző kultúra- és társadalomtudományok képviselői – legalábbis főként az angloeurópai országokban – az akadémiai marginalizáció jelentős kockázata nélkül fordulhatnak a populáris zene vizsgálata felé, a társadalom és az esztétika viszonyának radikális újraértelmezésében keresendő (pl. Born et al. 2017).

Ha akárcsak madártávlatból szemügyre vesszük olyan, jellemzően zenei gyakorlatokkal is foglalkozó diszciplínák fejlődését a '70-es, '80-as évektől, mint az etnomuzikológia, új muzikológia, zeneszociológia, kultúrtörténet vagy jazztanulmányok, arra lehetünk figyelmesek, hogy más-más utakon, de hasonló ívet jártak be, amennyiben a zenei gyakorlatok jelentéskonstruáló funkcióit kezdték előtérbe helyezni (Hebdige 1979). Az etnomuzikológia fokozatosan felfedezte a nyugati társadalmak szubaltern pozícióinak zenei gyakorlatait (Slobin 1992; Reyes 2009), a muzikológiából a '80-as évekre leváló „új muzikológia” (Tucker 1998) a textusközpontú elemzésektől a zenei és társadalmi struktúrák dialektikáját hangsúlyozó kritikai-hermeneutikai pozíció felé mozdult el (Feld 1984).³ A kultúraszociológia magáévá tette a relationalista kulturális ontológiát (Bourdieu 1993), valamint a kultúrtörténet és jazztanulmányok egyaránt elmozdultak a hagiografikus historiográfiai praxistól a mikro-történetírás irányába (DeVeaux 2017 [1991]), pl. helyi közösségek rejtett narratíváinak oral history módszerével történő feltárása által.⁴ A társadalmi változásokkal együtt járó, magát alapvetően a pozitívista episztemológiával szemben meghatározó elmozdulást vagy „paradigmaváltást” a különböző tudományterületek sokféleképpen említik. A változásra többek között hermeneutikai, szimbolikus, kritikai, posztstrukturális és racionalista fordulatként is hivatkoznak: az egyes diszciplínák nevei előtt szereplő „új”, „poszt” vagy akár „kritikai” jelzők is tulajdonképpen a főnti perspektívaváltás jelölését szolgálják. Közös bennük továbbá, hogy bár nem az egyes kulturális gyakorlatok esztétikai-művészeti státusza felől közelítettek vizsgálatuk tárgyához hol pozitívista, hol neokantiánus vagy a mindent a struktúrák számlájára író determinisztikus módon, de az esztétikai ítéletek társadalmi beágyazottságának alapvető szerepét hangsúlyozzák.

A blokk témáját adó államszocialista populáris zenei élet sajátos kontextusának ismeretése helyett azért tartottuk fontosnak a főnti széles ecsetvonásokkal megrajzolt fejlődési ív bemutatását, hogy érzékeltessük e három írás számunkra leginkább meghatározó tétjét, vagyis a populáris zenén keresztül történő elbeszélésének létjogosultságát a vizsgált korszakra vonatkozóan. Emellett jól illeszkednek a hazai populáriszene-kutatás azon kutatásaihoz, amelyek a Kádár-korszak zenei életét különböző szempontok alapján vizsgálták (pl. Szemere 2001; Ignác 2018; K. Horváth 2013, 2018). A példaként hozott munkákhoz képest

3 Olyan meghatározó zenetudósok és zenetörténészek, mint például Richard Taruskin vagy Nicholas Cook populáris zene iránti érdeklődése szintén fontos fegyvertény a tudományterület növekvő presztízsét illetően. (A populáris zene kutatására specializálódó muzikológusokról nem is beszélve.) A magyar kontextusban lásd pl. a blokk egyik szerzőjének friss monográfiáját (Ignác 2020) és Fazekas Gergely zenetörténész munkásságát. A magyar populáriszene-kutatás jelenlegi helyzetéről lásd Barna Emília áttekintését (Barna 2020).

4 Nagy-Britanniában pl. az Oral History Society 1973-as megalapítása jelzi a módszer emancipációját és növekvő népszerűségét a történeti, valamint a történetiszociológiai kutatások körében.

elmozdulást jelenthet a blokk központi szála, amelyet a populáris zenei műfajok adaptálása által felvetett, a szocializmusra jellemző társadalmi problémákkal összefüggő műfaji-esztétikai kérdések előtérbe kerülése ad. Ugyan nem nyújthat átfogó képet a szocialista időszak populáris kultúrájáról, de az itt közölt három írás alapján mégis bátran állíthatjuk, hogy a populáris zenei gyakorlatok hordozta jelentések történeti megközelítései olyan perspektívát kínálnak, amely hozzájárul a jelenkor kulturális és társadalmi dinamikáinak mélyebb megértéséhez is. Fontos leszögeznünk, hogy a populáris zene, elsősorban a népszerű zene, így a slágerek szociológiai és zenetudományi megközelítése itthon már a szocializmus időszakában is felmutatott releváns eredményeket.⁵ Az esztétikai értékelés ma is a populáris-zenekutatás legfontosabb módszertani kérdései közé tartozik a zenében és a zenével dekódolható társadalmi összefüggések feltárása és a műfajok meghatározása mellett (Tagg 1987; DeNora 2004a; Clayton et al. 2012). A sajtóságos szocialista zenei adaptációk esetében pedig meghatározó a *műfajiság* kérdése: vajon annak ellenére, hogy zenekarok egyes műfajok eszköztárával igyekeznek átültetni egy stílust vagy zenei trendet, a produktum értékelhető-e esztétikai innovációként, egyáltalán, belefér-e az adaptálni kívánt műfaj eredeti keretei közé? Ha igen, akkor mennyiben, s ha nem, mégis milyen értelmezési lehetőségek adódnak a – korszak tekintetében kifejezetten nyugati – adaptációk kulturális jelentéseinek és funkcióinak értelmezéséhez? Ugyan az írások eltérő fókuszuk miatt e fontos kérdéskörre vonatkozóan konzekvens válasszal nem szolgálhatnak, azonban a jelenséggel összefüggő fontosabb kérdéseket kiváloán érzékeltetik, és meggyőzően illusztrálják azt is, hogy a tárgyalt műfajok befogadásával, recepciójával, társadalmi-politikai funkcióival kapcsolatos vizsgálódások miért mutatnak túl a zenei anyag esztétikai sajátosságainak kérdésén. Az együttesek műfajválasztásának és zenei kísérletezésének értelmezései előtérbe helyezhetik azokat a narratívákat és jelentéseket, melyek által a szereplők megélték a korszakot, kiélvezték, performálták, kifigurázták vagy sokszor épp elviselték azt. Ez utóbbinak kifejezetten eklatáns példáját nyújtják a spacerock műfaja által hordozott – és esetenként abba projektált – „elvágyódás” toposzával összefüggő sajátos kulturális áthallások, melyeket Havasréti József írása vizsgál részletesen. Radnai Dániel témaválasztása is túlmutat a hetvenes évek egyes magyar progresszív populáris zenei törekvéseinek bemutatásán. A koncepcióalbum formátumának használata ugyanis, amely a zenei egységesség, az összetettség, a társadalmi problémákra adott reflektálás lehetőségével, és még a zenészek egyéni kibontakozásával is kecsegtet, a magyar kulturális életben zajló sajtóságos harcot szemlélteti.

A „Populáris zene a Kádár-korszakban” című tematikus blokkban szereplő írások sajátos – és a kelet-közép-európai zenei szcénák számára különlegesen fontos – perspektívából szemlélik az államszocialista időszak zenei kultúráját. Noha a szerzők a zenetörténet, kultúratudományok és irodalomtudomány különböző megismerési pozícióiból beszélnek az olvasóhoz, közös érdekünk, hogy sajátos témafelvetéseiken keresztül vizsgálják a populáriszene-kutatás egyik legfontosabb kérdését a korszakra vonatkozóan, vagyis azt, hogy hogyan értelmezhető az államszocializmus kulturális rendszerén keresztül közvetített *zenei tartalom*. A kulturális transzfer értelmezése által a szerzők kreatív módon hozzák összefüggésbe a műfajspecifikus esztétikai szempontokat a tárgyalt irányzatok nemzetközi beágyazottságával a korszak sajátos kultúrpolitikai kontextusában. Azon túl, hogy jól láttatják a hib-

⁵ Lásd például Maróthy János, Vitányi Iván és Losonczi Ágnes munkásságát, illetve Vitányi Iván és Lévai Júlia (1973) *Miből lesz a sláger?* című kötetét.

rid műfajokkal való kísérletezések társadalmi és esztétikai tétjeit, a különböző zenei stratégiák bemutatása által hozzájárulnak a velük szorosan összefüggő társadalmi jelentések kibontásához is. Az elemzések azt is érzékeltetik, hogy „az amatőr ifjúsági zene első időszakától” kezdve hogyan vált professzionális munkává a zenélés, továbbá gazdag információval szolgálnak az államszocialista kulturális ipar eme sajátos szegmensének működési logikájáról is. A blokk tágabb értelmezési keretét éppen ezért véleményünk szerint Ignác Ádám írása nyújtja, amely ok-okozati viszonyban, a trendek és a kultúrpolitika működésére is reflektálva tárgyalja egy szórakoztató műfaj hazai sikertörténetét. Azt azonban fontos megjegyeznünk, hogy a rock and rollal szemben a progresszívnek nevezett próbálkozások, így a mainstream rockzenekarok által kiadott koncepcióalbumok, illetve az együttesek spacerock törekvései jórészt nem teljesítették a hozzájuk fűzött reményeket.

Részletesebben rátérve a következő elemzésekre, az első tanulmány alapvetően a rock and roll évtizedeken átívelő magyarországi jelenlétét vizsgálja a Hungária együttes munkásságán keresztül. A zenekar Beatles-interpretációi által a feldolgozás műfaját is értelmezi, és még a paródiára is kitér. Ignác rámutat arra is, hogy a populáris zenei feldolgozások funkciója hogyan változott meg a hetvenes évek közepére, amikor már nem az utánnal történő import szerepét töltötték be, hanem a zenei nosztalgia által áthatott tiszteletadás, emlékezés és hiánypótlás egyfajta médiumai voltak. Ráadásul a szerző a feldolgozás jelentésének értelmezési hálózatát is tágítja, hiszen a Hungária rock and rollhoz való visszanyúlása önmaga munkásságának feldolgozásaként is értelmezhető. Nem véletlen, hogy a szerző Hadas Miklós meghatározó írását idézi, aki már a nyolcvanas években mélyrehatóan elemezte a figyelem elterelését, az „itt és most”-tól való eltávolodás elősegítését szolgáló slágeripar működési mechanizmusát. Hadas komplex módon érzékelteti, hogy például a stílus- és hangszerválasztás, vagy a slágerek szövegei milyen szorosan kapcsolódnak a múlt értelmezésének (vagy épp kihasználásának) kérdéséhez. A slágerek létrehozásának szisztémájával azt a kulturális keretrendszert világítja meg, amelyben a zenébe kódolható múlt- és távolságirányultság a fogyasztást, a zenei befogadást, így az identitást is strukturálhatja (Hadas 1983).

A blokk másik két szerzője Ignácztól eltérően nem egy régi műfaj „újrahasználásáról”, hanem a nyugaton is a hetvenes években megjelenő progresszív vonal elemeinek itthoni „beágyazási” kísérleteiről nyújt szemlét közel egy évtized távlatában. Radnai Dániel és Havasréti József számára Robert Walser (2005) a rock, a blues és a komolyzene fúziójával, a heavy metal műfajával foglalkozó kanonikus tanulmánya akár kiindulópontként is szolgálhatott volna,⁶ ugyanis a a rock és a klasszikus zene sajátos szintéziséből születő egyik – ha nem a legfontosabb – műfajnak maga a progresszív rock tekinthető. A fúziós műfajok lehetőséget nyújtanak a konvencionális esztétikai kategóriákon alapuló értelmezési lehetőségek kiterjesztésére azáltal, hogy a különböző presztízzsel bíró területekből születő új esztétikai minőség kulturális dinamikáira irányítják a figyelmet. Magyar viszonylatban ez a nézőpont a rendszerváltás közeledtével a kapitalista piac felé lassan nyitó szocialista zenei élet kísérletezéseinek és termékeinek egyéni jelentéseire világíthat rá újszerű módon, amit meggyőzően szemléltetnek a nyugati műfajok átvételi stratégiáit megvilágító tanulmányok. Az írások nem utolsósorban arra is rámutatnak, hogy a szoci-

6 A heavy metal és klasszikus virtuozitás fordítása a *Replika* „Komoly zene” című tematikus számában jelent meg, amely a zene és a technológia viszonyát a hagyományos muzikológia eszköztárához képest újszerű, interdiszciplináris keretrendszerben tárgyalta, például a dzsender és szexualitás kérdései felől vizsgáldott zene és társadalom viszonyáról.

alista korszak releváns kritikai gyakorlatának, valamint a zenei színterek gondosan feltárt recepciójának hiányossága hogyan alakíthatja mind a magyar kutatások módszertanának eszköztárát, mind a kérdések megfogalmazását.

Radnai egy rövid fogalmi áttekintést követően három lemez elemzésén keresztül vizsgálja, hogy a koncepcióalbum formátumát felhasználó zenekarok hogyan merítettek a progresszív rock eszköztárából. Havasréti a szintén a progrockhoz kötődő spacerock itthoni kísérleteit állítja elemzése fókuszába. Mind a két szerző külön figyelmet fordít a dalszövegekre és adott albumok vizuális megjelenésére is. Az általuk vizsgált jelenségeket nem kötik alulról jövő kezdeményezésekhez vagy az új hullám kialakulásának problémájához, így értelmezéseik főképp a zenekarok kulturális és társadalmi küzdelmeinek megjelenítésére szorítkoznak. Tanulmányaik alapján láthatóvá válik, hogy a mainstream magyar pop- és rockzenekarok, így például az Omega, az Illés és a Fonográf, a „progresszív” műfajválasztással hogyan igyekeztek „komolyabbá tenni”, „magasítani” a populáris kultúrában betöltött pozíciójukat. A „magas(abb) kultúra” egyes irányzatai – így a jazzrock és a progresszív rock, sőt még a Beatles is, hisz a történetírás az első koncepcióalbumot hozzájuk köti – felé tett „kikacsintások” vagy adaptációs kísérletek az elismertség növelését célozták meg a magyar zenei életben. Valójában ezek a zenei próbálkozások tartalmi és/vagy formai egységességükkel, témaválasztásukkal, a hozzáférhető technológia kihasználásával az itthoni viszonyokhoz képest a fejlődés motorjaként kívántak megmutatkozni. A műfajválasztással az adott együttesek újszerűnek tűntethették fel magukat, miközben a szándékuk mögött megbújó *célszerűség* végül mégiscsak erősebb volt mind a hazai és nemzetközi presztízsszerzés, mind a kereskedelmi megfontolásszempontjából. Az azonban már más kérdés, hogy próbálkozások kifizetődött-e. Ugyanis ezen legitimációs törekvések nem váltak meghatározóvá a szerzők által vizsgált zenekarok életműveiben, inkább kitérőként értelmezhetők, nem történeti mérföldkőként, még kevésbé esztétikai értelemben vett újításként.

Hivatkozott irodalom

- Barna Emília (2020): IASPM Hungary: Developments and New Directions in Popular Music Research. *IASPM Journal* 10(1): 81–85.
- Born, Georgina et al. (szerk.) (2017): *Improvisation and Social Aesthetics*. Durham–London: Duke University Press.
- Bourdieu, Pierre (1993): *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.
- Clayton, Martin, Trevort Herbert és Richard Middleton (szerk.). (2012): *The Cultural Study of Music: A Critical Introduction*. London–New York: Routledge.
- De la Fuente, Eduardo (2007): The “New Sociology of Art”. Putting Art back into Social Science Approaches to the Arts. *Cultural Sociology* 1(3): 409–425.
- DeNora, Tia (2004a): *Music in Everyday Life*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- DeNora, Tia (2004b): Historical Perspectives in Music Sociology. *Poetics* 32(3–4): 211–221.
- DeVeaux, Scott (2017 [1991]): A jazzhagyomány konstruálása: a jazz historiográfiája. *Replika* (101–102): 13–40.
- Feld, Steven (1984): Sound Structure as Social Structure. *Ethnomusicology* 28(3): 383–409.
- Frith, Simon (2007): *Taking Popular Music Seriously*. Aldershot: Ashgate.
- Hadas Miklós (1983): „Ügy dalolok, ahogy én akarok”. *Valóság* 26(9): 71–78.
- Havas Ádám (2020): „A radikális kritika soha nem a centrum felől érkezik.” Interjú Bruce Johnsonnal. *Replika* (112): 153–164.
- Hebdige, Dick (1979): *Subculture: Meaning of Style*. London: Routledge.
- Ignác Ádám (szerk.) (2018): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest: Rózsavölgyi.

- Ignác Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány a Rákosi- és Kádár-korszakban*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Johnson, Bruce (2020): *Jazz Diaspora. Music and Globalisation*. New York: Routledge.
- K. Horváth Zsolt (2013): A brit szellem dzsungasága: A magyar populáris zene korai történetéhez. *Korunk* 2013(8): 35–41.
- K. Horváth Zsolt (2018): Vágyakba fojtott Nyugat – Az occidentalizmus formái a magyar popzenében az 1960-as és 1980-as évek között. *Poptörténeti Emlékpont*. Interneten: <http://poptortenetiemplkepont.hu/vagyakba-fojtott-nyugat-az-occidentalizmus-formai-a-magyar-popzeneben-az-1960-as-es-1980-as-evек-kozoтт> (letöltve: 2020. október 3.).
- Lopes, Paul (2012): *The Rise of a Jazz Art World*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Marković, Alexander (2015): 'So That We Look More Gypsy': Strategic Performances and Ambivalent Discourses of Romani Brass for the World Music Scene. *Ethnomusicology* 24(2): 260–285.
- Monson, Ingrid (2007): *Freedom Sounds: Civil Rights Call Out to Jazz and Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Reyes, Adelaida (2009): What Do Ethnomusicologists Do? An Old Question for a New Century. *Ethnomusicology* 53(1): 1–17.
- Shepherd, John et al. (szerk.) (2014): *Encyclopaedia of the Popular Music of the World*. London–New York–Sydney–Delhi: Bloomsbury.
- Shonk, Jr., Kenneth L. és Daniel Robert McClure (szerk.) (2017): *Historical Theory and Methods through Popular Music, 1970–2000: "Those are the New Saints"*. London: Palgrave.
- Slobin, Mark (1992): Micromusics of the West: A Comparative Approach. *Ethnomusicology* 36(1): 1–87.
- Szemere Anna (2001): *Up from the Underground: The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Tagg, Philip (1987): Musicology and the Semiotics of Popular Music. *Semiotica* 66(3): 279–298.
- Tucker, Mark (1998): Musicology and the New Jazz Studies. *Journal of the American Musicological Society* 51(1): 131–148.
- Varriale, Simone (2015): Cultural Production and the Morality of Markets: Popular Music Critics and the Conversion of Economic Power into Symbolic Capital. *Poetics* (51): 1–16.
- Vitányi Iván és Lévai Júlia (1973): *Miből lesz a sláger?* Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- Walser, Robert (2005): Heavy metal és klasszikus virtuozitás. *Replika* (49–50): 211–254.
- Wessely Anna (2003): Előszó. In *A kultúra szociológiája*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris.

Havas Ádám

Szociológus, jazzkutató és a *Replika* társadalomtudományi folyóirat szerkesztője

Wagner Sára

Kultúrákutató, az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék PhD-hallgatója

>

C A F É B Á B E L

81.

techno

Megjelent!

Braun Róbert a technológia nomoszáról

Byung-Chul Han a drónháború etikájáról

Barkóczy Flóra a kilencvenes évek hazai netart művészetéről

Barna Emília a kortárs zeneipar feminista kritikájáról

Jörg Gerke a technika és fenntarthatóság összefüggéseiről

Veres Attila posztapokaliptikus novellája a drónok táncáról

Ignác Ádám

Visszatér a múlt

Populáris zene és nosztalgia a késő Kádár-korszakban¹

Absztrakt: Ebben a tanulmányban elsősorban azt vizsgálom, hogy mi a közös azokban a muzsikuskban, akik a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon már létező zenék újrahasznosításával, a (populáris) zenei múlt reaktiválásával arattak sikereket. Mindezt egy olyan populáriszene-történet kidolgozásának reményében teszem, amely nem műfajok és generációk *egymásutánjára* épül – ahogy azt általában a rockzene trendformáló hatását kihangsúlyozó munkák teszik –, hanem éppenséggel az egyidejűségekre, a visszatérésekre, illetve az egyes műfajokon és stílusokon *belül* megvalósuló különbségekre koncentrálok. Írásomban mindenekelőtt a Hungária együttes munkásságával és a *rock and roll* műfajának különböző magyarországi megjelenéseivel foglalkozom, ezek bemutatásával igyekezvén bizonyítani, hogy a magyar populáris zene történetében bizonyos zeneszámok és műfajok egyszerre több korszakhoz és alkotói-előadói közösséghez is hozzákapszolhatók. Ahhoz, hogy átfogó képet nyerjünk a rock and roll zenei nosztalgiában betöltött helyéről, érdemes abból kiindulnunk és azt elemeznünk, hogy milyen formái léteztek a nyugati zene *utánzásának* és *feldolgozásának* az államszocialista Magyarországon.

Kulcsszavak: zenei nosztalgia, feldolgozások, államszocialista Magyarország, rock and roll, Hungária együttes

---

¹ Ezúton szeretném megköszönni Vályi Gábornak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.

A Beatlestől Elvisig

1978-ban a Fenyő Miklós vezette Hungária² együttes a Magyar Hanglemezzgyártó Vállalattól (a továbbiakban: MHV) lehetőséget kapott arra, hogy *Beatles-láz* címmel elkészítse harmadik nagylemezét, amelyen Beatles-dalok reprodukciói, illetve – egy szám (*Rock and roll ver-seny*) kivételével – a liverpooli együttes stílusában fogant saját szerzemények szólaltak volna meg (Gesztési és Gesztési 2006: 73–74).

Beatles-feldolgozások lemezre rögzítésével és megjelentetésével korábban (1965–1966 tá-jékán) már egy-két hazai beatzenekar is próbálkozott,³ ám ezek a felvételre szabott szűkös idő, a szerény stúdiókörülmények, illetve a játék- és énektudás hiányosságai következtében meglehetősen kezdetlegesek voltak, s jelentőségük mindenekelőtt az amatőr ifjúsági zene első időszakának, az úgynevezett koppintós korszaknak a megörökítésében rejlett. Ezzel szemben a Hungária minden tekintetben professzionális produkcióra készült, amelyet az is jelez, hogy a négy akkori alaptag (Fenyő Miklós, Sipos Péter, Szikora Róbert, Kékes Zoltán) mellett a munkálatokban számos ismert vendégművész (például Bergendy István, Friedrich Károly, Gőz László, Dész László) is részt vett, sőt a felvételen a Magyar Állami Operaház ze-nekarának vonósai is közreműködtek.

De nem ez az egyetlen különbség a beatkorszak és a Hungária szóban forgó produkciói között: funkciójuk, rendeltetésük is alapvetően eltér egymástól. A hatvanas évek első felében ugyanis a beategyüttesek egy élő, hovatovább a pályája csúcsára érkező zenekart próbál-tak utánozni. Feldolgozásaik – amelyek közül az elsők már jóval az említett felvételek előtt megszülettek – részben egy új zenei játékmód-stílus elsajátítását és saját zenei identitásuk kiérlelését szolgálták, részben pedig azt, hogy a populáris zene legújabb, az államhatalom által felügyelt magyar nyilvánosságban akkor még csak korlátozottan megismerhető nyugati trendjeit a lehető legkisebb fáziskéséssel közvetítsék a magyar fiatalok felé. Ezzel szemben a hetvenes évek közepére a Beatles zenéje már az államszocialista Magyarországon is széles körben elérhetővé vált, maga az együttes ugyanakkor *halott* volt, vagyis műveik újrajátszása leginkább a múltbeli sikerek megidézésére, az emlékezésre, a rajongókban keletkezett érzel-mi vákuum kitöltésére volt alkalmas. Arra, hogy a felvételek készítésekor a Hungária előtt is ilyesfajta célok lebeghettek, a legszemléletesebben az 1978-as nagylemez egyik saját dala, a *Visszatér a múlt* világíthat rá. A szám szövegéből idézett alábbi sorok akár mottóként is szolgálhatnak az album egésze számára. A szövegben tapasztalható tartalmi fordulópont-tot – a múltból a jelenbe való megérkezés pillanatát – a zene is hangsúlyozza azzal, hogy az akusztikus gitár akkordfelbontásaival megrajzolt, melankolikus alaptónus az „És visszatér a múlt, ó igen” kezdetű sornál kifényesedik, és a dob belépésével a szám új lendületet vesz:

Az éj lassan leszáll, szobámban ég még a fény.
Az álom elkerül, nem alszom én.
Egy hangra gondolkodok, mit rég nem hallottam már.
Oly szép volt a dal, de már messze, távol száll.
A lemez véget ért, a korong lassan leáll.

2 Nevét az együttes egy idő után ékezetek nélkül (Hungaria) is használta. Az egyszerűség kedvéért a következőkben megmaradok a magyaros írásmódnál.

3 Például Atlantis: *Atlantis Együttes*, EP 7309, 1965 (*I Should Have Known Better*); Metro: *Help / You Know You So Misty*, SP 295, 1966.

Egy kort idézett a dal, de vége már.
 Úgy tündökölt a múlt aranylón, mint a napkirály.
 S a négy hódító újra győzelmes úton jár.
 És visszatér a múlt, ó igen, visszatér a múlt.
 És a négy srác tiszta éneke szívünkben rendet teremt.
 Valahogy ez kellett nekünk, a szeretet együtt jár velünk.
 És erőt ad mindenkinek, aki élni szeret.

Az itt megfogalmazott „programra” a zenekar azzal is ráerősített, hogy a teljes albumot tudatosan a Mersey-parti együttes zenéje köré építette. (Vagyis másképp járt el, mint a „koppintós” beatzenekarok, amelyek kislemezein a Beatles-dalok mellett rendszerint a korszak más népszerű előadóitól is szerepeltek slágerek.) Ráadásul a lemezen megjelenő tételeket hosszú évek során, klubkoncertek és vendéglátóipari fellépések tucatjain dolgozták ki, amelyeken nemcsak a Beatles dalainak lehető legpontosabb reprodukciójára törekedtek, de színpadképben és imázsban is igyekeztek lemásolni a szigetországiakat; ez utóbbi törekvésük az egyik 1978-as kislemezük borítóján is visszaköszön, amely ugyanabban a beállításban ábrázolja a zenekari tagok portréját, mint ahogy az az egyik ikonikus Beatles-lemezborítón (*A Hard Day's Night*) látható. Ezek alapján okkal tekinthetjük a hetvenes évek Hungáriáját az első *tribute zenekarok* egyikének (vö. Gregory 2012), amely értelmezést az sem gyengíti, hogy műsoruk és lemezük a Beatles modorában írott saját számokat is tartalmazott; a Beatles zenei-színpadi stílusának professzionális imitációi⁴ vagy paródiái⁵ lényegében egyidősek az első feldolgozásokkal és reprodukciókkal, és gyakorta ezekkel egy műsorban szerepeltek.

A rockzenei paródiák – például a humoristák alkotta Gúnya együttesnek köszönhetően – a hetvenes évek második felében már a magyarországi populáris kultúrában sem számítottak teljesen ismeretlen jelenségnek, ám a zenei múlt sikereit feltámasztó előadók egyelőre csak szórványosan voltak jelen a hazai színtéren. Ebben az időszakban a Hungária is főleg külföldön (mindenekelőtt az NDK-ban, majd később az NSZK-ban) volt keresett (Gesztési és Gesztési 2006: 64–68).

A szóban forgó produkciójuk is elsősorban nemzetközi kontextusban volt értelmezhető, sőt valószínű, hogy az a magyarétól eltérő logikát követő zenei piacokra készült. A *Beatles-láz*, még ha minőségét tekintve nem is, tartalmi és esztétikai szempontból remekül illeszkedett azon *pótlékok* sorába, amelyek a nyugati szórakoztatóiparban már röviddel azok után felbukkantak, hogy a Beatles 1970-ben bejelentette a megszűnését. A tribute zenekarok az ébredező Beatles-nosztalgiajának csak az egyik lehetséges megvalósulását jelentették;⁶ hasonlóan jelentősek voltak a Lennonék slágereiből összeállított *best of* válogatások,⁷ illetve

4 Lásd például a The Knickerbockers „Lies” című számát 1965-ből.

5 Az egyik legjobb, jöllehet már a hetvenes évek végéről származó példát az Eric Idle névvel fémjelzett, *All You Need Is Cash* című filmben megjelenő fiktív együttes, a The Rutles dalai jelenthetik.

6 Shane Homan (2006: 6) szerint az első komolyan jegyzett emlékenekarok világviszonylatban is csak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján jelentek meg: az általa említett együttesek közül a The Bootleg Beatles és a The Beatnix játszott Beatles-feldolgozásokat. Ennek fényében figyelemre méltó, hogy a Hungária vagy a frankfurti illetőségű, nyugatnémet The Beatles Revival Band már az évtized közepén ilyen irányba kísérletezett.

7 Ezek sorát egyenesen a Beatles tagjai által alapított Apple Records indította el az 1962–1966 közötti időszak slágereit tartalmazó, úgynevezett „vörös albummal” (*The Beatles – 1962–1966: The Red Album*, 1973), illetve a „kék albumnak” nevezett folytatással (*The Beatles – 1967–1970: The Blue Album*, 1973), amelyekre a zenekar utolsó menedzsere, Allen Klein válogatta össze a dalokat.

az olyan musicalek és más zenés színházi produkciók, amelyekben a színpadi események a Beatles zenéje és a zenekar története körül forogtak.⁸

A kádári Magyarország populáris zenéjének történetéből azonban számos olyan esetet ismerünk, amikor a legfrissebb nyugati trendek közvetítői – olykor különböző politikai vagy kulturális sajátosságokból következően, olykor személyes rivalizálások vagy érdekellentétek okán – nem vagy nem azonnal találták meg a helyüket a hazai színtéren. A Beatles-Hungáriával is így történt: az MHV megtagadta az elkészült nagylemez kiadását, és a felvett anyagból mindössze három kislemezt⁹ jelentetett meg.¹⁰

Miután arra még a piaci és politikai szempontok együttes érvényesítésében gondolkodó MHV történetében sem sok példát találni, hogy a tetemes költségekkel járó stúdiómunkálatok után egy album nem jelenik meg, a Hungária váratlan kudarcára az irántuk ez idő tájt kevés érdeklődést mutató zenei sajtó is felfigyelt. Az MHV döntését boncolgató elemzések közül alighanem az ismert zeneszerző és újságíró, Tardos Péter írása foglalja össze a legplasztikusabban, hogy – az Erdős Péter és Fenyő Miklós között húzódo, sokszor felemlegetett személyes ellentétén túl – milyen tényezők miatt nem látták a Hungária helyét a korabeli szórakoztatóipari struktúrában. Tardos a lemezgyártól megkapott felvételek birtokában fogalmazta meg sommás véleményét:

A hazai (de a külföldi is) rock műfaj élgárdája gyakorlatilag ugyanaz, mint egy évtizede, gyarapodó zenei tudással, az új technika derék meglovagolásával. Csakhogy a Hungária nem vette igénybe a technika nagy pénzért kínált lehetőségeit. A mai felállása, két gitár, dob, ének, nem nyújt más lehetőséget számára, mint teljes erővel felkapaszkodni a zenei nosztalgia imbolgyó-keskeny deszkájára. És, ha erre a deszkára nagy betűkkel azt pingálták rá, hogy Beatles, akkor ez azt jelenti, hogy minden energiájukat ennek a muzsikának a szolgálatába állították, és félgőzre eresztették a Hungária hajóját. Ez hallható a hangversenyeiken, a megjelenésre nem kerülő nagylemez anyagán. Felvetődik a kérdés: van-e szükség egy az egyben angol nyelvű Beatles-felvételekre, a Hungária előadásában? Az én válaszom: nincsen!

– írta arra hivatkozva, hogy Magyarországon immár a Beatles eredeti felvételei is nagy számban elérhetők. Tardos ezek után egyetlen lehetőséget látott arra, hogy a Hungária megmaradjon az akkori repertoárjánál:

ha (...) ma divatos diszkó átdolgozásokat készítene a Lennon–McCartney-dallamokra, azt szívesen venném. Persze, ahhoz nagyobb létszámú zenekar és énekkar kellene (Tardos 1978: 36–37).

Tardos tehát két dolgot is számonkért a Hungárián: azt, hogy „historikus” hangszereléssel és előadásmóddal kísérleteznek, nem aknázva ki a modern technika adta lehetőségeket, és azt, hogy kreativitásukat nem a saját stílusuk fejlesztésére használják. A zenei nosztalgia terepét pedig ingoványosnak és „keskenynek” minősítette, vagyis érzékeltette annak jelenlétét, de azt a legkevésbé sem tekintette meghatározónak és trendfordítónak.

8 A legkorábbi ilyen tematikájú musicalt a brit Willy Russell jegyezte (*John, Paul, George, Ringo... and Bert*, 1974), a műfaj legismertebb darabjai (például *Rain: A Tribute to the Beatles*, 1975; *Beatlemania*, 1977) azonban nem Európában, hanem a New York-i Broadwayn futottak.

9 Hungária: *A Hard Day's Night / I Want to Hold Your Hand*, SPS 70322, 1978; Hungária: *Rock and Roll verseny / Drága kis barátnőnk*, SPS 70323, 1978; Hungária: *She Loves You / I Should Have Better / Mr. Postman / Help!*, SPS 70324, 1978. (Ez utóbbi kislemez jött ki a Beatles lemezét imitáló borítóval.)

10 A teljes anyag csak jóval a rendszerváltás után, 1997-ben jelent meg, CD-n: Hungária: *Beatles-láz*, HCD 37425, 1997.

Ma már tudjuk, hogy alig két évvel később az új tagokkal (Novai Gábor és Dolly) kibővülő Hungária együttes szinte a semmiből az ország egyik legnépszerűbb, a szakma által is elismert együttesévé vált, 1981-ben megnyerte a Tánc- és popdalfesztivált, a nyolcvanas évek elején gyors egymásutánban kiadott három nagylemeze¹¹ pedig több százezer példányban kelt el. Ez a zenekar azonban már nemcsak felállásában különbözött a hetvenes évek Hungáriájától, hanem koncepciójában és stílusában is: a Beatles előtti időket, az ötvenes-hatvanas évek fordulójának időszakát is felfedezte magának, azt a korszakot, amikor a nemzetközi zeneipar trendjeit még Amerika és a rock and roll műfaja formálta.

A rock and roll újrafelfedezésének, amelyet a visszaemlékezések szerint elsősorban a zenekar németországi kapcsolattartója (menedzsere), Michael Siegel szorgalmazott (Fábián 2018), az idő tájt szintén megvoltak a nemzetközi előzményei. A hajdani rock and roll sztárok (Bill Haley, Little Richard, Chuck Berry stb.) sorozatos visszatéréseivel és a futószalagon érkező nosztalgiafilmekkel (például *American Graffiti*) már a hatvanas évek legvégén megkezdődő folyamat (vö. Shumway 1999) Elvis Presley 1977-es halálát követően vált igazán látványossá, ami az Elvis-imitátorok (például Kurt Russel, Billy Craddock) és az ötvenes évek zenéjére fókuszáló emlékenekarok gyors térnyerését eredményezte.

A nyugati párhuzam – az ötlet időszerűsége – azonban aligha magyarázza a Hungária hirtelen jött hazai sikerét egy olyan közegben, amelyben a Beatles-tribute a közelmúltban megbukott, és amelyben a rock and roll visszatéréséhez ugyanakkor legfeljebb olyan, jórészt marginális események kapcsolódtak, mint amilyen Sid Levin és Bob Abel *Let the Good Times Roll* (magyarul: *Régi idők rockzenéje*, 1973) című filmjének 1976-os budapesti vetítése volt (Tardos 1976: 37). Az ötvenes évek amerikai rock and rollja időben és térben is távolabbra mutatott a hatvanas évek elejének és közepének Nagy-Britanniájánál, amely elsődleges igazodási pontként szolgált a magyarországi pop-rock zene számára. A közkedvelt magyarázat szerint ez a távolság, illetve a műfaj hazai hagyományainak a hiánya tette lehetővé, hogy a Hungária új műsorát újdonságként lehetett eladni vagy „fergeteges iróniaként” lehetett értelmezni (vö. Kappanyos 2017: 55).

A következőkben én viszont amellet érvelek, hogy a Hungária rock and roll show-ja azért lehetett sikeres, mert sokkal jobban illeszkedett a *magyar szórakoztató zene* hagyományaihoz, mint azt a Beatles-műsor tette. A kulcs az új produkció *hibriditásában* keresendő.

Már az a döntés a hibriditás irányába mutatott, hogy Fenyőék nem egyetlen előadót, hanem egy sokszereplős színteret, egy egész korszakot és stílust próbáltak megidézni. Ráadásul e stílus határait időbeli és esztétikai tekintetben is rendkívül rugalmasan kezelték, így műsorukba a rock and roll alaprepertoárját jelentő, ötvenes évek közepén született slágerek mellé jóval későbbi, eltérő stílusú-karakterű dalokat is felvettek. És saját dalaik (parafrázisaik, stílusimitációik) is a show sokszínűségét szolgálták, amelyekben a legkülönbözőbb, a beat-rock tradíción túlmutató átfordítási és újrahazsnosítási praktikáknak is teret engedtek. Mindemellett az egységes színpadképet is tudatosan megbontották: a zenekar tagjai bevallottan eltérő zenészegetényiségeket igyekeztek megformálni és kifigurázni, egyszerre „ál-lítva színpadra” Elvist, Little Richardot és Paul Ankát – és Dolly érkezését követően néhány női sztárt (például Wanda Jacksont vagy Brenda Lee-t). Szorosan ehhez kapcsolódik, bár

11 Hungária: *Rock and roll party*, SLPX 17645, 1980; Hungária: *Hotel Menthol*, SLPX 17684, 1981; Hungária: *Aréna*, SLPX 17743, 1982.

kevesebb szó esik róla, hogy az új Hungária előzenekara az első időkben az ötvenes-hatvanas évek slágereiből válogató nosztalgiazenekar, az 1979-ben alapított Old Boys volt;¹² ahogy arról is, hogy műsoraiknak eleinte egy angol nyelvű Elvis-blokkal Komár László is állandó szereplője volt. Utóbbival a zenekar ismét csak a Beatles előtti időkre tekintett vissza – és a hazai rockzene koppintós korszakának kezdeteit idézte meg –, hiszen Komár 1962 és 1964 között Budapest egyik legnépszerűbb amatőr együttesének, a Scampolónak volt a frontembere, amelynek repertoárján a riválisokénál jóval nagyobb számban szerepeltek rock and roll feldolgozások és stílusimitációk (Zoltán 2004, különösen 44–50). (Később Komár blokkja kikerült a műsorból, az Elvis-dalok reprodukcióit onnantól Fenyő és a zenekar alaptagjai énekelték.) Ha csak a feldolgozott-adaptált számok listáját vesszük alapul, jól látszik, hogy a Hungária műsora a kommersz „könnyűzene”, de ugyanakkor a hatvanas évek zenei ellenkultúrája irányába is nyitott volt. A Hungária műsorából azonban hiányzott az ellenkulturális elem, az irányított üzenet: a *Hotel Menthol* lemezbemutató koncertje előtt maga Fenyő Miklós nyilatkozta azt, hogy együttese elsősorban *szórakoztatni* akar, és a fellépés erejéig *megszabadítani* hallgatóit a mindennapi gondjaiktól.¹³

A Hungária rock and roll show-ja, bár külsőségeiben, szövegvilágában és persze zenéjében az ötvenes-hatvanas évek Amerikájára reflektált, valójában tehát a magyar zenés szórakozás közelmúltjához való visszanyúlás lehetőségét kínálta. Visszanyúlást ígért a zenekar saját múltjához: a hatvanas évek második feléhez, amikor a Hungária egyszer már figyelemre méltó eredményeket ért el a rock and roll *magyarosítása* terén, olyan szerzemények révén, mint a befolyásos slágerszövegíró, S. Nagy István szövegére írott „Csavard fel a szőnyeget” (1968) vagy a Fenyvesi Gabi táncdalénekessel lemezre rögzített „Ha szól a rock and roll” (1968). Másfelől viszont a beat-rock korszak *előtt* bevett populáris zenei gyakorlatok irányába épített hidat. Ebben az építkezésben ráadásul „segítői” is akadtak: mindenekelőtt a hagyományos tánczene képviselői, akik szintén a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kezdve fordultak intenzíven a saját múltjuk felé, és akik a Hungáriához hasonlóan inkább kárvallottjai, mintsem kedvezményezettjei voltak annak a folyamatnak, amelynek eredményeképpen a *koncert- és pódiumzeneként* viselkedő hazai beat-rock vált a populáris zenei színtér meghatározó irányzatává.

Vajon milyen okai lehetnek annak, hogy a magyarországi zenei nosztalgia első hullámát *túlélők és visszatérők*, és nem a múlt zenéje iránt rajongó fiatalok indították útjára? S vajon miért a rockzenéjétől eltérő alkotói és feldolgozói gyakorlatok kerültek ekkor előtérbe, amelyek az ötvenes években és a hatvanas évek elején egyszer már népszerűek voltak? Esetleg kimutatható-e mélyebb, a zenein túlmutató hasonlóság vagy egyezés az így megidézett korszakok és a nyolcvanas évek között? E kérdések megválaszolása reményeim szerint az elbeszélt történet *helyi sajátosságait* is előtérbe helyezi, árnyalva azokat az értelmezéseket, amelyek a magyarországi zenei nosztalgia megindulását (is) a nyugati trendek változásaihoz kötik.

A tanulmány absztraktjában már röviden említettem, hogy a zenei múlt újrahazsnosításából élő zenészek történetének feltárása segítségünkre lehet egy olyan populáriszene-történet kidolgozásában, amely nem – a kreativitás, a társadalmi küldetés és a kommersztől való elhatárolódás mítoszára építő – rockideológiák mentén, hanem különböző zenészhabitusok és alkotói-előadói tradíciók összehasonlításával íródik. Egy ilyen történetben ugyanis a pop- és

12 Lásd az együttes honlapját: <http://www.oldboys.hu/>.

13 *Hungária koncert*, rendezte: Koltay Gábor, 1982. https://www.youtube.com/watch?v=I_Yv9CWnpYE.

rockzene képviselői nem állnak élesen szemben a populáris zenei színtér más szereplőivel, miután a különbségek az egyes kategóriákon, műfajokon belül valósulnak meg. E munkához – és már az eddig hivatkozott zenei példákkal is ezt próbáltam bizonyítani – az egyik legfontosabb eszközt a nyugati (nyugati irányból globalizált) populáris zene utánzásának, a zenei feldolgozás gyakorlatának az elemzése jelentheti. A feldolgozások sokat árulhatnak el azzal kapcsolatban, hogy az eltérő nemzetközi trendek *miképpen, milyen módosulásokkal* voltak jelen a hazai zenei színtéren, de a játékmód változásairól, illetve a zenészek felfogásának alakulásáról is kellőképpen tájékoztathatnak (vö. Marc 2015; Neal 2009; Ware 2015). És nem utolsósorban azt is jelezhetik, hogy a politika és az ideológia az államszocializmusban mikor, milyen mértékben próbálta szabályozni a nyugati zene terjedését és a domesztikáció irányait.

Alapvetően két habitust és előadói gyakorlatot próbálok az alábbiakban megkülönböztetni, azt feltételezve, hogy a zenei nosztalgia folyamatát Magyarországon nagyrészt a második típus működtette.

1) Az első típushoz azokat sorolom, akik erős zenei identitással rendelkeztek, jobbára egyetlen alkotó, stílus vagy műfaj elkötelezettjei voltak, és még mások kompozícióit is saját karakterük kiérlelésére és saját zenei hangjuk megtalálására használták. Többek között azok a rock- és jazz-zenészek a tagjai ennek a csoportnak, akik a hatvanas évek második felétől a saját szerzeményeik, illetve az azokban megfogalmazott üzenet révén teljesebbek ki, amit elsősorban önálló koncerteken tartak a hallgatóik elé.

2) A második típus esetében nem létezett egy ilyen jól megragadható identitás, a kreatív tényezőt itt az *alkalmazkodás*, a folyamatos átalakulás, az ötletes újrahasznosítás jelentette. Az ilyen muzsikások repertoárjait jellemzően a *zenés szórakoztatás*, illetve a *vendéglátóipar* törvényei (és helyszínei) alakították, amelyek eleve megkövetelték a karakterek és műfajok sokszínűségét. Természetesen e zenészek is felléptek koncerteken, de a zenés klubestek, a bálók, az esztrádműsorok, az éttermek legalább ilyen fontos helyszíneit képezték művésztüknek. Fontos megjegyezni, hogy a később saját repertoárt fejlesztő beat-rock zenészek egy része is ilyen muzsikusként indult, sőt a beatzenekarok tagjainak némelyike a későbbiekben sem tudott ettől a habitustól elszakadni, még akkor sem, amikor ez az önálló magyar rockzene által dominált színtéren marginalizálódással, lemorzsolódással fenyegetett.

A hatvanas évek nyilvánosságában, az alkalmazkodás képességét, a hibriditást, illetve a műfajok és előadásmódok közötti fluktuációt támogató nagy televíziós fesztiválok és vetélkedők (például az első Táncdalfesztiválok) idején e két típus még sokkal inkább egymás mellett, egymással összefogva létezett; szétválásukra a rock (és a valamivel korábban kibontakozó modern jazz) kínálta, újszerű koncertformák megjelenése adott először lehetőséget. A megélhetés érdekében persze sokan ezt követően is *kettős életet* éltek: koncert- és hakenizeneként is rendszeresen felléptek. A professzionális magyar jazz és rock történetének számos sikeres képviselője játszott időszakos, szezonális jelleggel a vendéglátásban, vagy vett részt művelődési házakban, bel- és külföldi rendezvényhelyeken szervezett esztrádműsorokban. A kreatív mozzanatra koncentrálna mégis látható, hogy mely zenészek húztak inkább az első és második típushoz, és hogy a rock hatvanas évek végétől tapasztalható előretörése egyértelműen az első típus képviselőinek kedvezett. Ugyanekkor viszont a második típus képviselői közül sokan háttérbe szorultak, és csak a nyolcvanas évek elején, a rockzene hatásának halványodásával tértek vissza, a legkülönbözőbb csatornákon keresztül: valaki a hagyományos tánczene és az akkortájt divatosá váló diszkó berkein belül, valaki pedig éppen a rock áruhájában.

Ebben az alfejezetben néhány olyan társadalom- és kultúrtörténeti fejleményre szeretném felhívni röviden a figyelmet, amely megítélésem szerint a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóját alkalmas időponttá tette a magyarországi zenei nosztalgia felvirágozásához és az alkalmazkodó muzsikások visszatéréséhez. Látszólag különböző témákról van szó, amelyek mégis számos ponton találkoznak egymással.

A rock válsága

Az 1970-es évek végére világszerte megszorodtak azok a vélemények, miszerint másfél-két évtizednyi tündöklést követően a rockzene fejlődése *megtört* és a műfaj komoly *válságba* jutott. A rock válságáról – haláláról – a korszak magyar zenei szaksajtójában és a populáris kultúra jelenségeivel foglalkozó hazai tudományos értelmiség munkáiban (Boris 1979; Klaniczay 2003 [1980]; Hadas 1983) is olvashatunk. Pedig zenei téren – ha csak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján aktív hazai együttesek számából és a lemeztermésből indulunk ki – nem igazán mutatkoztak a hanyatlás jelei. Jóllehet a budapesti Nemzeti Sportcsarnokban megtartott 1981-es emlékkoncertjével a klasszikus felállású Illés együttes szimbolikusan is lezárta és múlttá minősítette a hazai beatkorszakot (Mátyás 1981), a kemény rock, a punk és az alternatív irányzatok éppen ekkoriban indultak virágzásnak, és a rockzenei mainstream sem télenkedett: a nagylemez (vagyis az LP) térhódításával egyre-másra születtek a koncepciózus albumok, de a progresszív rock, illetve space rock szubzsánerek utánpótlása is folyamatos volt.

Már ezek alapján sejthetjük, hogy egy a beat-rock zene (vélt) társadalmi rendeltetésével és ezzel összefüggésben a műfaj – a zenészek, a rajongók és a sajtó által alakított – önképével kapcsolatos problémával állunk szemben. Ezt a zenét ugyanis kezdetektől fogva egyfajta *ellenkultúráként* értelmezték, amely különleges státuszát a kommersz kultúrával és a magaskultúrával való szembefordulásának köszönhette, valamint annak, hogy új közösségeket épített, és hogy teret adott a fiatalok önkifejezésének, illetve a fennálló gazdasági, politikai, társadalmi renddel szembeni véleménynyilvánításnak, kritikának. Ez az értelmezés azonban a hetvenes évekre *kétszeresen* is tarthatatlanná vált, a rock ugyanis, miután néhány év leforgása alatt a populáris zenekultúra egészét meghatározó, globális metanyelvvé változott, a hidegháborús nyugaton és keleten egyaránt eltávolodott a neki tulajdonított eredeti célkitűzésektől. Magyarországon például a beat- és rockzenészek egy zeneileg és szociológiailag is jól körülhatárolható csoportja – amely néhány évvel korábban még az egycsatornás hazai nyilvánosságban való tartós megtapadásért küzdött, és ennek érdekében különböző kompromisszumokat is kötött a politika és a szórakoztatóipar képviselőivel – végleg kilépett az árnyéklétből, és egyértelműen a zenei *mainstream* részévé vált. Hasonlóan ahhoz, ahogy ez a Fal túloldalán történt, e zenészek is megindultak a *professzionizálódás* útján, és művészetüket technikai és esztétikai értelemben is magasművészetként interpretálták, a klubokból a „pódiumokra” költöztetve produkciójukat, amivel viszont meglazították korábbi társadalmi kötelekeiket, és megszűntek „nemzedéki” zenészeknek lenni. A professzionizálódás másik következménye – és a jelen tanulmány szempontjából most ez a fontosabb –, hogy a rockzenei produkciókban egyre nagyobb szórakoztatóipari potenciál rejtett, és ezt jó néhány muzsikusi ki is használta, folyamatosan keresve a rock és a kommersz

közeledési lehetőségeit. Így viszont az *ellenállás*, a társadalomkritika jórészt az extrémebb irányzatokra maradt, amelyek mögött azonban már korántsem rendeződtek olyan egységbe a rajongók, mint azt egy évtizeddel korábban mondjuk a beatzene esetében tették.

Az ifjúsági ellenkultúra jövőjét és a rockzene hegemoniáját féltőket különösen azoknak a jelenségeknek az előretörése töltötte el aggodalommal, amiket – Klaniczay Gábor fogalmát kölcsönvéve – *szuperkommersznek* (Klaniczay 2003 [1980]) nevezhetünk: mindennek előtt a formai megoldásait és technikai hátterét tekintve magas igényű, ám zenei és tartalmi szempontból rendre elmarasztalt diszkózenéjé (vö. Gyulai és Lukács 1979), illetve az olyan, nemkülönben professzionális kísérleteké, amelyek az ötvenes-hatvanas évek ifjúsági kultúrájának jelszavait, kellékeit használták szórakoztatózenei termékek létrehozására. Ez a leírás éppenséggel a Hungáriára is állt, akik, mint már utaltam rá, a rockzenei idiómán belül akartak szórakoztató zenét létrehozni (vö. Hadas 1983: 74).

Az efféle, jellemzően nyugati rockideológiák által fűtött hazai diskurzusoknak az a különös pikantériája, hogy éppúgy az értékes és értéktelen populáris zene kettősét hirdették, mint ahogy azt a szocialista kultúrpolitika vezetői és ezzel összefüggésben a populáris zene körül kialakuló tudományos-értelmiségi viták működtetői, illetve a populáris zene első hazai kutatói az ötvenes évek végétől kezdve tették (Ignác 2020). Ráadásul az értékes populáris zenéhez ez utóbbi csoportok által hozzákapcsolt tulajdonságok között ugyanúgy megtaláljuk a közösségépítést vagy a jelen (szocialista) társadalmára aktualizált üzenetet, mint a professzionális játéktudást, a slágerek banális zenei megoldásaitól való elemelkedés képességét vagy a hangvétel frissességét. Ez a régi generáció – ebből következően – a jelen társadalmi valóságától való elfordulást, a *nosztalgizációt*, a zenei konzervativizmus jelenségeit egyértelműen a szórakoztató „könnyűzenéhez”, a slágerek világához társította (Lévai és Vitényi 1973), és mint ilyet nem találta a kultúrpolitikai célok megvalósítására és támogatásra méltónak. (Más kérdés, hogy a kommersz szórakoztató zene ettől függetlenül is elidegeníthetetlen részét képezte a korszak populáris zenei kultúrájának.)

Az, hogy a szocialista kulturális és politikai elit a hatvanas években még folyamatosan kereste a népművelési célok közvetítésére alkalmas, akár a magasművészet irányába is ablakot nyitó nép- és tömegművészeti alkotásokat, bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy a magas-alacsony, értékes-értéktelen megkülönböztetések a hetvenes évekre a hazai populáris kultúrától sem voltak idegenek. Ebben az évtizedben a hatalom immár díjakkal és elismerésekkel¹⁴ is jelezte, hogy az egykori zenei ellenkultúra azon tagjait – például Presser Gábort vagy az Illés együttest –, akik az egyszerűséget és népszerűséget a technikai kivitelezés tökéletességével, zenei tudással ötvözték, bizonyos mértékig az állami kultúra részének tekinti. De eközben, az évtized közepétől, már a szórakozás szocialista kultúrában való létjogosultságát is kénytelen volt elismerni, az évtized végétől pedig egyre inkább fogytán volt a szocialista kultúra és értékrendszer kizárólagosságába vetett hite. Mindez paradox módon oda vezetett, hogy abban az időpillanatban – a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján –, amikor valóban létrejött egy olyan populáris zenei elit, amely magára is elitként tekintett, a politika már egyedül a deviancia terjedésének, a nyilvános balhéknak a megakadályozását tekintette feladatának, márpedig a nyiladozó zenei nosztalgiához kapcsolódó események, akárcsak a zenés szórakozás hagyományos megnyilvánulásai, ilyen szempontból semmilyen veszélyt nem jelentettek számára.

¹⁴ Itt többek között Presser Gábor és Szörényi Levente Erkel-díjai (1977 és 1983) vagy az utóbbi SZOT-díja (1981) említhetők meg.

Amiről az imént szó volt, már egy általánosabb, a korabeli politikai-kulturális berendezkedés egészét érintő problémához vezet tovább. A *hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között* című könyvében György Péter amellett érvel, hogy az a politikai-esztétikai konszenzus, amely a magyar kultúrát a megelőző három évtizedben meghatározta, épp a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára kezdte végleg érvényét veszteni (2014: 11–15; 45–46). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szocializmus eszméje *válságba* jutott. Bár a politikai fordulat egyelőre elképzelhetetlen volt, ekkorra egyre többen kérdőjelezték meg a szocializmus *jövőbe* vetett bizonyosságát és a rendszer változtathatatlanságát. A rendszer utolsó évtizedére a korábbi népművelési elvek és tudományos-művészeti kánonok mind kevésbé érvényesültek, s tévesztésüket egyfajta pluralizálódás, illetve sokáig tabusított témák és beszédmódok (újbi) megjelenése kísérte. A gazdasági szabályzók ezzel párhuzamosan zajló átalakításával (leépítésével), a folyamatos piacosodással pedig a magánszektor, a magánszféra is jelentősen bővülni kezdett, aminek hatásai ismét csak a kultúra területén (például az egyéni ízlés és érdeklődés szerepének felértékelődésében) mutatkoztak meg a leglátványosabban (vö. K. Horváth 2019).

E változások természetesen a műtfeldolgozásban is éreztették a hatásukat, hiszen az államhatalom pozícióinak meggyengülésével már nem kellett mindenáron és folyamatos jelleggel – a jövő érdekében – átírni a múltat. A történettudomány például a nyolcvanas évekre olyan korszakok – a Horthy-éra, az ötvenes évek sztálinista diktatúrája vagy a kádári konszolidáció évei – felé is új érdeklődéssel fordult, amelyeknek a professzionista módszerekkel történő feldolgozását korábban ideológiai szempontok nehezítették (vagy lehetetlennítették el). Onnantól, hogy a közelmúlt eseményeiről nyíltabban és szabadabban lehetett beszélni, a szóban forgó korszakok kultúrájához és művészetéhez való hozzáférés is lényegesen könnyebbé vált. Mindehhez a film bizonyult az egyik legjobb közvetítő közegnek. Hogy szűkebb témánkhoz kapcsolódóan hozzunk példákat, talán az 1982-ben bemutatott *Megáll az idő* és *Cha cha cha*, vagy valamivel későbbről az *Eldorádó* (1988) című alkotásokat érdemes megemlítenünk, amelyekben a negyvenes és ötvenes évek (illetve a hatvanas évek elejének) jellegzetes hazai és nemzetközi slágerei is hallhatók – a *Cha cha chá*ban épp a Hungária együttes tolmácsolásában.

Nosztalgia és technológia

A rockzene és a szocializmus története felől nézve a nosztalgia felbukkanása nem is értelmezhető másként, mint hanyatlásként, egyfajta válságtünetként. Hiszen mindkét történet háttérében egy olyan modernista-teleologikus időszemlélet munkált, amelyet a jövőbe, az állandó fejlődésbe vetett hit és a múlt meghaladásának a vágya éltetett.

Az orosz-amerikai Svetlana Boym szerint a nosztalgia voltaképpen ezzel az időfelfogással került szembe, és csak annak perspektívájából látszott a modern kultúra logikájával ellentétes jelenségnek. Boym – aki a témát többek között a kései Szovjetunió példáján keresztül vizsgálta – ezzel szemben azt állította, hogy a nosztalgia ízig-vérig modern jelenség, csak a teleologikustól eltérő időszemléletet hoz működésbe, amely a szimultaneitásra, a ciklikus-ságra, a múlt és jelen közötti folytonosságra épül (Boym 2003: 71–73; Boym 2007: 8–10).

Ma már számos kutatás foglalkozik azzal, hogy a zenében, és különösen a populáris zenében az így felfogott nosztalgia, a múltidézés és a zenetörténeti korok szimultaneitásának megjelenése milyen mértékig függ össze (zajlik párhuzamosan) a technológia, vagyis a hanghordozók és a zenelejátszó-hangközvetítő berendezések fejlődésével, illetve ezen eszközök tömeges terjedésével (Hogarty 2017; Reynolds 2011). A hanghordozók terjedése és tökéletesedése sokféleképpen változtatott a zenehallgatási szokásokon, amelyek közül a nosztalgiát alighanem a zeneválasztás korábban elképzelhetetlen szabadsága katalizálta a legnagyobb mértékben. Az élőzenén és rádióadásokon szocializálódott nemzedékekhez képest, akik alapvetően a műsorszerkesztők, a zenészek és végső soron a divatra befolyást gyakorló üzletemberek döntéseinek voltak kiszolgáltatva, a lemezek vásárlói a saját otthonukban, immár tetszőleges sorrendben ugrálhattak a különböző zenetörténeti periódusok között – már ha persze az ezekhez kapcsolódó felvételek (a megfelelő minőségben) a rendelkezésükre álltak.

Ahogy ugyanis a bőség, úgy a hiány is alapvetően meghatározhatta egy zenei piac trendjeit, a kereslet és a kínálat irányait, a globális trendek lokális megvalósulásainak az időpontját. Annak, hogy az államszocialista Magyarországon még a zenei nosztalgia is némileg később jelent meg, mint nyugaton, a politikai és kulturális sajátosságokon túl nyilvánvalóan technológiatörténeti okai is voltak. Ezek az okok aztán természetesen a fogyasztásra, sőt magára a zenélésre is visszahatottak. A lemaradás nem a hetvenes években kezdődött, hanem már jóval korábban. Az 1960-as évek elején például, amikor nyugaton a lemezejátszó már alapvető háztartási eszköznek számított, a magyar lakosságnak még csak néhány százaléka rendelkezett mikrobarázdás lemezek megszólaltatására alkalmas eszközzel (Csatári 2008: 102). A lemezejátszók terjedését az sem segítette, hogy sokáig nem is nagyon volt mit lejátszani rajtuk, a Magyar Hanglemezyártó Vállalat ugyanis meglehetősen megkésve, 1963 után állt csak át a divatjamúlt gramofonlemezekről a modernebb formátumok gyártására (Vályi 2005: 57). Így a kétszer huszonöt perc játékidőjű, tehát a kislemezeknél jóval nagyobb kapacitással bíró LP-k is lényegesen később jöttek divatba, mint nyugaton; alighanem ez is hozzájárult ahhoz, hogy az albumok és egyáltalán a nagyobb lélegzetű kompozíciók még a beat-rock zenében is – ahol nyugaton már a műfaj felvirágzása idején alapvetésnek számítottak – csak a hetvenes évektől terjedtek el hazánkban (Radnai 2020). Ennél is fontosabb azonban, hogy amíg lemezeit a Kábel- és Műanyaggyár szerény körülményei között gyártatta, az MHV, ha akarta volna, akkor sem tudta volna a hatvanas évektől egyre tömegesebbé váló hazai igényeket kielégíteni. (Csakis ezzel magyarázható, hogy a magyar nyomtatott és elektronikus sajtóban még a hetvenes évek elején is alig találni lemezekre vonatkozó reklámokat és hirdetéseket, vagy lemezeladási statisztikákat.) Ilyen körülmények között értelemszerűen kultúrpolitikai-népművelési szempontok mentén határozták meg, mit adnak ki, az üzleti és népjóléti szempontok pedig másodlagosak maradtak – a mérlegelésnek ugyanakkor közel sem mindig a rockzenekarok voltak a vesztesei. A sokak által keresett, ám művelődési szempontból értéktelennek minősített cigányzene vagy hagyományos tánczene előadóit is minden további nélkül érhatték kellemetlen meglepetések. Az pedig, hogy a generációsan eltérő igényekkel, esetleg archív felvételek kiadásával foglalkozzanak, szóba sem jöhetett. Ezen változtatott a Dorogi Hanglemezyár felépülése 1976-ban. Később Erdős Péter, az MHV nagy hatalmú menedzsere is úgy nyilatkozott, hogy 1976 után a kapacitásproblémák rövid idő alatt teljességgel megszűntek, sőt olyan arányú volt ezen a téren a javulás, hogy folyamatos tervezést igényelt, milyen új – akár politikailag nem vagy kevésbé támogatható – anyagokkal tömjék

a kihasználatlan gyártósorokat (idézi Sebők 2002: 221). Márpedig a zenei múlt újrafelfedezése, az archív anyagok újrakiadása ebben a helyzetben az egyik legkönnyebb és legkézenfekvőbb megoldásnak tűnhetett. Ezt a feltételezést a nyolcvanas évek eleji lemezkatalógusok átlapozása bőségesen alátámasztja, hiszen ezekben az időkben óriási mennyiségben jelentek meg a néhány évtizeddel korábbi zenei termésből összeállított válogatások, emléklemezek, és akár a korábban tabunak számító korszakok és előadók, így a két világháború közötti idők és a Rákosi-korszak slágerei is újra közkézen foroghattak. És ekkor már volt mivel lejátszani őket: statisztikai adatok bizonyítják, hogy a hetvenes évek végére a magyar háztartások jelentős része már rendelkezett lemezjátszóval és kisebb lemezgyűjteményekkel.

Ezzel Magyarországon is adottá váltak a differenciáltabb zenehallgatás feltételei, amire jó érzékkel a Magyar Rádió is reagált, és 1979/1980-tól egyértelműen egy olyan műsorrend kialakítására törekedett, amelyben a különböző korosztályok igényeit a korábbiaknál nagyobb hangsúllyal igyekezett figyelembe venni. Az ekkor futó műsorok között nagy népszerűségnek örvendett *A rock and roll aranykora*, a *Rockarchívum*, a *Nosztalgiahullám* vagy a *Nem csak fiataloknak*, amely műsorok egyfelől az idősebb hallgatókra apelláltak, másfelől viszont azon középkorúakra és fiatalabbakra is, akiknek az ízléséhez nem állt túl közel jelenük pop-rock zenéje (Csatári 2015: 192–202).

Aligha véletlen, hogy az 1970-es évek talán legismertebb diszkó-funk zenekara, az MHV-val és személyesen Erdős Péterrel közeli kapcsolatot ápoló Neoton Família 1977-ben „Köszönjük Mr. Edison” címmel írt egy lemezeket dicsőítő dalt, amelyben a következőkről énekelt:

Ha egy új lemezt veszel,
Amit otthon felteszel,
És a lemezjátszón
Többször végighallgatod

S ha az újat már unod,
Hiszen könnyen megkapod
(...)

A préselt sztarekat
Ma már gyűjtheted, vagy ajándékba adhatod.

Újrajátszás

A zenei nosztalgia kibontakozását segítő társadalom- és kultúrtörténeti okok feltérképezését követően visszatérek a tanulmány első fejezetében megfogalmazott kérdéshez: milyen megfigyelések alapján állíthatjuk, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulója bizonyos értelemben *visszanyúl* a magyar szórakoztató zene egy korábbi periódusához, az ötvenes-hatvanas évek fordulójához? E helyütt igyekszem röviden pontokba szedni, mi közelítheti a két periódust egymáshoz, hogy ezt követően a feldolgozások és átfordítások problémáján keresztül próbáljam tovább boncolgatni a hasonlóságokat és a különbségeket.

1. Mindkét korszak a kultúrpolitika korábbi gyakorlatának fellazulásáról és – ezzel összefüggésben – a populáris kultúrában (zenében) rejlő gazdasági-népjóléti potenciál felfedezéséről szólt.

2. Mindkét esetben a kulturális-népművelési missziót teljesítő, értékes szórakoztató zene – a szocialista realista nemzeti tánczene és az önálló magyar ifjúsági zene – megalkotását célzó utópikus kísérlet futott zátonyra, amelyre 1956 után és a nyolcvanas években is a (közel)múlt zenéjének reaktiválásával, illetve a nyugati zenei trendek fokozottabb importjával és domesztikációjával reagáltak.
3. Mindkét korszakban feltűnően nagy számban vannak jelen a feldolgozások, amelyek azonban inkább a vendéglátóipari (és zenés színházi) gyakorlatot követik, vagyis a megszelídítés, az ízléses átalakítások, a parodisztikus elemek, a show-jelleg kerülnek előtérbe. A kreatív mozzanatot ez esetben egy olyan zenei nyelv kiérlelése jelenti, amely sikerrel elegyíti a trendfordító nyugati populáris zenei irányzatok (elsőként a rock and roll, majd a beat-rock és végül a diszkó-funk) és a mindenkori kommersz „könnyűzene” elemeit, tulajdonságait.
4. A rock and roll mindkét korszakban jelen van, de egyszer sem a rockzenei hagyomány részeként; jelenléte éppenséggel egy sajátosan hazai előadói-átfordítói gyakorlat folytonosságát mutatja meg.

Induljunk ki a legutóbbi állításból, és vizsgáljuk most meg, milyen formákban is volt jelen a rock and roll a magyar populáris zene második világháború utáni történetében.

Itt a rocki! A Nyugat hangjai az 1956 utáni Magyarországon

1949 után a sztálinista Magyarországon a politikai vezetés – a zenetudományi és a zeneszerzői elit bevonásával – egy nyugati hatásoktól mentes, előzetesen meghatározott kompozíciós és esztétikai elvek mentén létrehozható népszerű zene megalkotásán fáradozott. Mindezzel párhuzamosan pedig a nyilvánosság valamennyi fórumáról igyekezett kiszorítani a két világháború közötti magyar és a jazz ernyőfogalma alá vont kortárs nyugati (amerikai) szórakoztató zenét, amelyet zeneietlenséggel vádolt, egyszerűsített és egészséges nemzeti kultúrát mérgező betegséggel, illetve a nyugati hatalmak háborús eszközének minősített. Legkésőbb 1953-ra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy pusztán adminisztratív és tudományos eszközökkel nem érhetnek el átütő sikereket az ízlésnevelés terén, és nem reménykedhetnek abban, hogy a tiltás, valamint néhány, tervezőasztal mellett született új szerzemény majd egy csapásra felszámolja az alapvetően nyugati mintákat követő magyar szórakoztató zene addigi szerzői és előadói hagyományait. Így – összhangban a Nagy Imre miniszterelnök által 1953-ban meghirdetett új kormányprogrammal, amely a lakosság életszínvonalának haldéktalan javítását helyezte kilátásba – lassanként alábbhagyott a jazzel és a régi „könnyűzenevel” szembeni szigor (Ignácz 2020: 121–184).

A szórakoztatózenei repertoár terén mutatkozó hiányt enyhítendő, 1954-től részlegesen visszaengedték a koalíciós idők (1945–1949) idején vagy akár még régebben született slágerirodalmat, illetve megalkották a „jó” vagy „szép jazz”, illetve az „ízléses táncolás” kategóriáit, lehetőséget teremtve arra, hogy az érték fogalma esetenként nyugati zeneművekhez és játékmódokhoz (valamint táncokhoz) is hozzákapcsolódhasson. Elvben tehát már nem komplett műfajok és stílusok estek tilalom alá, hanem csak azon részük, amelyre könnyebben rászűrhető volt, hogy nyíltan szembemegy a szocialista művelődéspolitikai, esztétikai és etikai normákkal. A jazzen belül például a negyvenes években idehaza is virágzó swinget és dixielandet, illetve az e tradicionális stílusok nyelvét felhasználó jazzes tánczenét jellemzően jóval

kevesebb kritika érte, mint a jazz intellektuálisabb irányzatait (például a coolt és a bebopot) vagy az ötvenes évek Nyugat-Európájában nagy népszerűségnek örvendő, ám itthon vadnak és igénytelennek minősített calypsót és boogie-woogie-t (amiket szintén a jazz oldalhajtásainak tekintettek). Az efféle értékválasztások háttérében természetszerűleg ideológiai, művelődéspolitikai és belügyi megfontolások álltak. A gyakorlat (a korabeli zenei kínálat) ugyanakkor innentől inkább az üzleti és népjóléti szempontok érvényesülését tükrözte, az elitelt-megszólt irányzatok ugyanis, ha máshogy nem, akkor átdolgozva, különböző domesztikációs és finomítási munkálatokat követően rendszerint megérkeztek a magyar piacra is.

A korszak hazai slágertermésének igen érdekes darabjai a már egyszer meghaladottnak, majd ismét rendszerkomformnak minősített zenei műfajok és táncstípusok újrafelfedezésére, terjesztésére buzdító dalok. Közülük ezúttal az „Én visszahozom a divatba a foxtrotot” című, Német Lehel által sikerre vitt 1956-os számot emelném külön is ki, amelynek zenéjét egyébiránt az e tanulmányban korábban már emlegetett Tardos Péter szerezte; a dal nemcsak dixielandes hangszerelésével, hanem Szenes Iván meglehetősen didaktikus szövegével is egy jó néhány éve elhagyott zenei és táncdivatot igyekszik feleleveníteni:

(...)

Én visszahozom divatba a foxtrotot,
Mert minden más tánc ósdi,
A pesti ember unja már a sok rockot,
Jöjj foxtrottozni, Rózsi!

Megint ez lesz a dzsessz csuda,
Ezt fújja újra Pest, Buda,
Modern idők új ritmusa megint a fox.
Színházban zengik padsorok,
Ha rádiód bekapcsolod,
Ezentúl ott is csak foxot fogsz!

Ha jobban megnézzük a most idézett szövegrészletet, akkor abban nemcsak a retrográd mozzanatra, a múltidézésére figyelhetünk fel, hanem arra is, hogy a szövegíró egy új divattól, a *rocktól* próbálja a hallgatót eltéríteni.

A rock and roll magyarországi megjelenésével a magyar populáris zene történetét feltáró munkák az eddigiekben szinte egyáltalán nem foglalkoztak; beszámolóik rendszerint annak felemlegetésére szorítkoznak, hogy Martiny Lajos kvintettje (a legtöbb munka kizárólag az együttes gitárosának, Kovács Andornak tulajdonítja az érdemet) 1957-ben lemezre rögzítette Bill Haley slágerét, a „Rock Around the Clock”-ot.¹⁵ Pedig a rock and roll nem hiányzott az ötvenes évek magyar szórakoztató zenéjéből, csak éppen sajátos, szűrt formában és szórványosan volt abban jelen; hazai történetének megismerése épp a korszak ellentmondásos viszonyainak megértését szolgálhatja. Egy olyan időszakét, amikor a zenei és kulturális sajtó még *nem tehette meg*, hogy ne ellenségesen közelítsen egy, az egyén szabadságát hirdető, nyugaton is botrányok által kísért, globális divatjelenséghez, amely jelenség meghonosításának kísérletét a politika és a zenei elit mégsem fojtotta el csírájában, hanem helyet talált neki a hazai szórakoztatóiparban.

---

15 Martiny-együttes: *Itt A Roki / Rock And Roll*, T 7298, 1957.

A rock and roll bizonyíthatóan 1956 körül, a korabeli sajtóbeszámolók szerint nyugatnémet és osztrák közvetítéssel érkezett meg Magyarországra. A mezőgazdászok szakszervezetének (MEDOSZ) budapesti irodaépületében működtetett Egressy Színpadon 1957 márciusában például több olyan lemezzet is rendeztek, ahol a közönségnek már nyilvánosan is lehetősége nyílt arra, hogy meghallgathassa Elvis Presley és Bill Haley lemezeit (V. J. 1957: 9). Sőt, előbb a *Szabad Ifjúság*, röviddel később pedig az *Ország-Világ* nevű lap fotóriportot is közölt a nyugati rock and roll „örületről” (Gáspár 1957: 17–18). A következő két esztendőben aztán számos kulturális és zenei szakember, illetve újságíró foglalkozott az új zenei és táncjelenséggel a sajtó hasábjain. A korszak politikai viszonyainak ismeretében abban semmi különös nincs, hogy valamilyen formában a témában született cikkek mindegyike megemlékezett a rock and roll bemutatókat Amerikában és Nyugat-Európában övező „botrányokról” és „erkölcstelenségekről”. Annál figyelemreméltóbb viszont, hogy a rock and roll „veszélyeire” a megnyilatkozók többsége ugyanazokkal a retorikai fordulatokkal hívta fel a figyelmet, mint az korábban a jazzel szemben volt szokás: a háború és a betegség metaforáit alkalmazva. A rock and roll hol „kulturális hidrogénbombaként”, az „atomkorszak anarchistáinak” termékeként, hol „mérgeként”, hol pedig „lelki népbetegségként” tűnt fel. Témánk szempontjából azonban ennél is fontosabb, hogy a műfaj tartalmatlansága, eszmeietlensége, sőt zenei jellemzői (zeneietlensége) miatt is elmarasztalták. Ez utóbbi kritikák középpontjában a rikoltozásra emlékeztető énekhang, a kíséret monotonitása, de mindenekelőtt a dallamok hiánya és kiforratlansága állt, vagyis a rock and roll épp annak volt híján, ami a „szép zene” legfontosabb ismérvének számított. 1957-ben az akkori jazz- és szórakoztatózenei élet egyik legbefolyásosabb alakja, Martiny Lajos egy, a *Magyar Ifjúságnak* adott interjújában éppen azért nevezte a rock and rollt a jazz-zene „különcének”, „felfújt slágernek”, mert az híján van a „szép jazz” nélkülözhetetlen komponensének: a „szép dallamnak”, amely „értelmet ad” a „vonzó” ritmusoknak. Mert „[a]z igazi jazz: tüzes ritmus és melódia” (Martiny 1957: 5).

Az *Ifjú Kommunista* jóvoltából egy évvel később még a keleti blokk egyik vezető zenei tekintélyének, a zeneszerző Dmitrij Sosztakovicsnak a véleménye is eljuthatott a magyar olvasóhoz, aki ugyanakkor úgy látta, hogy a rock and roll (illetve a boogie-woogie) zenei struktúrája és tartalmi hiányosságai között is összefüggés fedezhető fel:

A „rock and roll” (...) rövid zenei frázisok csereberélése, végnélküli ismételtetése valamilyen hangszeren, vagy akár egész zenekaron. Nincs benne semmilyen dallam, frázis következik frázis után, összekapcsolva egyetlen ritmussal, amelynek csak az a célja, hogy felingerelje és pattanásig feszítse a hallgatók idegeit.

(...) Az eszmeietlen „bugi-vugi”, „rock and roll” (...) a burzsoá kultúra hanyatlását és perspektívatlanságát jelzik. Kívül esnek a zenei művészet határain, mert nincs bennük semmi tartalom, nem fejeznek ki semmit az élő és állandóan fejlődő emberi érzésekből. Csak azt a zenét nevezhetjük művészetnek, amely hűen tükrözi az élet tartalmát, az emberi lélek vívódását, az érzések világát, amely kifejezi a hangulatokat és a törekvéseket, az eszméket és a szenvedélyeket (Sosztakovics 1958: 89).

Azt gondolhatnánk, hogy egy ilyen ellenséges közegben a rock and rollnak semmi esélye nem volt arra, hogy megkapaszkodjon. Ám érdekes módon a kritikusok inkább csak a műfaj változatlan átvételét és a korabeli viselkedési sztenderdekhez mérten ízléstelennek, vadnak tetsző kísérőjelenségeket nehezményezték, ugyanakkor több olyan technikával kapcsolatban is kifejezték a tetszésüket (vagy reményüket), amelyek a rock and roll megszélesítésére és

domesztikációjára irányultak. E technikák egy részét persze a kényszer, az ideológia által szűkösre szabott művészi-alkotói keretek szülték, ám egy másik részük a magyar populáris zene későbbi, az ötvenes évekenél oldottabb időszakában, szabad(abb) döntések eredményeként is megjelent.

A legegyszerűbb megoldásnak az olyan színes műsor-összeállítások tűntek, amelyek az operettől a calypsóig és rock and rollig a legkülönbözőbb műfajok népszerű darabjaiból válogattak, ám amelyekben az előadók (az énekesek [dizőzők] és a hangszeresek) személye valamiféle egységes, a műfaji sajátosságoktól függetlenedő hangzásképet garantált (Papp és Simon 1958a). A budapesti éjszakában az ötvenes évek második felében számos ilyen, az előadás helyszínének sajátosságaihoz szabott *potpourri* futott. De a zenés színházak és kabarék közönsége – elsősorban a zenéhez kapcsolódó tánc mozdulatait kifigurázó – rock and roll *paródiákkal* is gyakorta találkozhatott. Az egyik ilyen paródia a Savoyban Madár Tivadar nevéhez fűződött, akinek a műsorait azonban többször érte kritika banalitásuk, „olcsóságuk” miatt. Sokkal jobb fogadtatásban részesült a Budapesti Varieté alkalmazásában álló Ric Joker előadása; az egykoron Hollandiában és Bécsben is sokat vendégeskedő, több évtizede aktív táncos az egyik korabeli beszámoló szerint maró ironiával „verte el a port a táncőrület megszállottjainak nadrágján” (Papp és Simon 1958b: 27). A „táncőrületnek” azonban nemcsak groteszk-ironikus, hanem művészi feldolgozásai is léteztek. Az ilyen koreográfiák meghonosításáért maga Gyenes Rudolf is kardoskodott, ezúton is bizonyítani akarván az akkoriban egyre többek által osztott szlogent: „nincs ízléstelen tánc, csak ízléstelen táncos” (Gyenes 1957: 5).

Az itt felsorolt példák mindegyike az absztrakció és a megszelídítés irányába mutat. És ugyanezt a vonalat erősítik a korszak felvételeken megőrzött rock and roll feldolgozásai. Az egyik legbeszédesebb példa a talán legismertebb: a Martiny-együttes 1957-es felvétele, amelyen a „Rock Around the Clock” instrumentális változatát hallhatjuk. Ez a felvétel éppen arra világít rá, hogy ugyanaz a zenei alapanyag teljesen különböző alkotói-előadói hagyományokhoz is hozzákapcsolódhat. Martinyék produkciójának zeneileg szinte semmi köze nincs az egykorú amerikai rock and rollhoz, így az bajosan tekinthető a *magyarországi rocktörténet nullpontjának*. A magyar muzsikuskok – akiknek vezetője, mint említettem, le-sújtó véleménynel volt a műfajról – bizonyosan nem Bill Haley kanonizált felvételének reprodukcióját akarták elkészíteni (amely maga is a dal korábbi verzióinak feldolgozása volt). Az együttes sokkal inkább egy *bárjazz-zenekar modorában* nyúlt hozzá a slágerhez, a szám (és az egész műfaj) védjegyének számító énekhangot szaxofonnal pótolta, látványosan lelassította a tempót, a hangszerelést pedig a negyvenes évek végétől népszerű boogie-woogie és mambo formációkéhoz igazította. Ráadásul a szám struktúráját is felforgatta. A Haley-féle verzió egyetlen strófa (téma) ismételtetésére épül, amit csupán egy rövid gitárszóló és egy, a szaxofon által dominált instrumentális közjáték szakít meg. A magyar változatban ezzel szemben a téma bemutatása után egyből az instrumentális közjáték anyagát halljuk (amely itt egyfajta taldalékként vagy második témaként jelenik így meg), majd egymás után négy szóló (gitáron, szaxofonon, marimbán és zongorán) következik, hogy végül visszatérjen a téma és a közjáték kettőse, előbb az alaphangon, majd kétszer kis szekunddal feljebb indítva.

Egészen más miatt, de a korszakban divatos előadói-átdolgozói gyakorlatok megismerése szempontjából hasonlóan fontos példa lehet a Bágya András–G. Dénes György

szerzőpáros által jegyzett *Rock lett a divat*, amely a Martiny-féle felvétellel csaknem azonos időben (1957-ben) került forgalomba, a Magyar Rádió Tánczenekara és Hollós Ilona előadásában.¹⁶ Ez a szám voltaképpen egy parafrázis, amely különböző rock and roll dalok részleteinek felhasználásával, azok kreatív újragondolásával született (a „Rock Around the Clock” és egy másik Haley-sláger, a „Beat in’ Boogie” hatása a legegységelműbben kitapintható). Mindennek ellenére – és némileg ellentmondva annak, hogy a szöveg a rockot mint a legújabb hazai divatot népszerűsíti – egy, a hazai hagyományos tánczenei repertoárba tökéletesen illeszkedő darabról van szó, amely a kortárs rock and rollt szintén erősen esztétizált, a jazztörténet korábbi periódusait (például Tommy Dorsey „Boogie Woogie”-jét (1938) vagy Cole Porter „Begin the Beguin”-jét (1935)) idéző stílusban mutatja be. A szám ráadásul nemcsak hangszerelésében, de szövegében is jelzi, hogy a rock befogadását a nyugati szórakoztatóipar *korábbi* divatjainak a megidézésével képzei el, azon divatokéval, amelyek a korszak – harmincas-egyvenes években szocializálódott – magyar tánczenészeinek az anyanyelvét is jelentették. Mindezt az ismert amerikai filmes celebritást, Fred Astaire-t felemlető („No, most a két cipősarok legyen a dob, / S a ritmusod, mit a Fred Astaire kikopogott!”) sorok is alátámasztják, hiszen a világhírű táncos-énekes még a második világháború előtt aratta a legnagyobb sikereit, viszont a rock and roll (tánc) népszerűsítésében biztosan nem, legfeljebb annak kifigurázásában játszott fontos szerepet. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Astaire (akkori) legújabb filmes sikere az 1957-es *Silk Stockings*ban bemutatott rock and roll paródiához („The Ritz Rock and Roll”) kapcsolódott, amelynek big band zenéje figyelemre méltó hasonlóságokat mutatott Bágya és G. Dénes slágerével – és arról vallott, hogy az idősebb generáció nyugaton is gyanakvással vegyes derűvel figyelte a fiatalok „felforgató” stílusát.

A magyar szórakoztató zenéből később sem tűnt el az az átdolgozási technika, amely úgy eredményezett új dalokat, hogy azokban konkrét nyugati slágereket parafrázelt. Az ötvenes évek rock and roll feldolgozásainak kései leszármazottja például a *Szerelmes biciklisták* (1965) című film rendkívül népszerű betétdala, Fényes Szabolcs „Táskarádió” című szerzeménye. A dal, ami a filmben is szereplő Illés együttes egyik első jelentős sikerét jelentette¹⁷ – és amit a táncdalénekes Aradszky László is repertoárjára vett –, valójában Elvis Presley „(Let Me Be Your) Teddy Bear” című szerzeményének derivátuma. A rock and roll ebben az esetben nem egy táncdal, hanem egy kvázi beatzenei kompozíció alapanyagává válik. Erre az átfordításra/elhangolásra csak egy olyan szakember lehetett képes (helyesebben csak olyasvalakinek juthatott eszébe), aki nem a rockzenei hagyomány, hanem a zenés színház, az operettek, rádiójátékok és táncdalok világa felől érkezett, és aki emiatt az egyes műfajok vagy zenélési módok iránt elkötelezett muzikusoknál szabadabban vándorolt a zenei korszakok és stílusok között. Ez a dal megítélésem szerint egyszerre reflektál a nyugati rádiók hallgatása útján megváltozó közízlésre, az immár közvetítés nélkül elérhetővé váló nyugati zenére és a korai beatzenekarokra jellemző koppintós gyakorlatra, ami a rádiókból hallgatás útján *lefűlt* nyugati slágerek lehető legpontosabb rekonstrukciójára épült, ám amiben a rossz technikai

16 Hollós Ilona: *Táncdalok*, LPK T 7003, 1957.

17 Illés / Mary Zsuzsa: *Táskarádió / Te Szeress Legalább*, SP 265, 1965.

adottságok és a zenészek képzetlensége miatt mindig benne volt a félrehallás és a pontatlan-
ság lehetősége.

Visszatérők. Nostalgia és feldolgozások a nyolcvanas években

Amikor a „Táskarádió” 1965-ben slágerré vált, már évek óta több száz koppintós együttes működött az országban. Ez a luxemburgi stílusnak is nevezett gyakorlat mindenekelőtt abban különbözött a korábbi átfordítási gyakorlatoktól, hogy a nyugati slágerek – a rádióban és lemezeken – kanonizált verzióit tekintette kiindulópontnak, vagyis az új nyugati populáris zenei kompozíciókat nemcsak egy szabadon variálható és bármilyen előadói hagyományhoz hozzáilleszthető melódiai, harmóniai és ritmikai váznak tekintette, hanem a felvételen hallott *műegész* pontos lekövetése volt a célja, beleértve az *előadasmód lekövetését-utánzását* is. Az e gyakorlatot követő zenekarok és szolisták azonban, miután a nyugati hanglemezekhez való hozzáférés a hatvanas évek elejének Magyarországon erősen korlátozott volt, rendkívüli mértékben ki voltak szolgáltatva a nyugati rádiók – mindenekelőtt a Radio Luxembourg és a Szabad Európa – diktálta aktuális trendeknek. Így a Brit Invázió – a Beatles elsőpró amerikai sikerének – hatására 1963-tól drasztikusan háttérbe szoruló amerikai zene, s maga a rock and roll sem került igazán a látóterükbe. A luxemburgi stílusban játszó együttesek között a Komár László nevével fémjelzett, fentebb már emlegetett Scampolo tulajdonképpen kivételnek számított azzal, hogy 1962 és 1964 között főként rock and rollra építette a repertoárját. Az amerikai zene a beatkorszak előtt elsősorban a fentebb ismertetett feldolgozási praktikák révén jelent meg Magyarországon, ha pedig az ötvenes évek végétől nagyrítkán készültek is idehaza angol nyelvű, az eredeti zenei textushoz is hű felvételek – ilyen volt például Paul Anka „You Are My Destiny” és „Diana” című dala, amelyet 1960-ban Breitner János énekelt lemezre a Martiny-együttes kíséretével¹⁸ –, akkor azok túlnyomórészt az amerikai szórakoztató zene *szolidabb, kommerszebb irányzatait* reprezentálták. A magyarországi beat-rock fejlődésében viszont kezdetektől fogva a *brit zene* trendjei voltak a meghatározók, az amerikai zene hatása mindvégig másodlagos maradt.

A magyar populáris zene amerikai zenétől való térbeli és időbeli távolság(tartás)a a beatkorszak legismertebb, 1968–1969-ben, vagyis az első nemzetközi rock and roll revival idején komponált, rock and roll tematikájú darabjaiban is megfogalmazódik. Ekkor jelent meg az Illés együttes „Little Richard”, valamint az Omega „1958-as boogie-woogie klubban” című dala, és az 1968-as *Ki mit tud?*-on aratott sikert az ez idő tájt egyébként beatben utazó Hungária együttes is a „Csavard fel a szőnyeget”, illetve a „Ha szól a rock and roll” című szerzeményeivel. E dalokban a rock and roll (és a boogie-woogie) egyértelműen a *múlt* – a jelenbe már csak lemezeken és „látomásokban” átmentett – zenéjeként jelenik meg, ami még a számok mostjában is kellemes hallgatnivaló, ám ami a magyar beat-rock zenekarok számára legfeljebb a műfaj nemzetközi történetében játszott szerepe miatt lehetett fontos, és mert első számú brit példaképeik is reflektáltak az amerikai zenei gyökerekre.

Az Illés és az Omega esetében már a dalok megjelenési dátumai a távolságtartásról árulkodnak. Ez a két együttes ugyanis 1968-ra már hosszabb ideje az önálló alkotás útján járt. Az ő esetükben a rock and roll mint téma egyszerre szólhatott egy valódi nyugati gyökerekre épülő, alternatív magyar rocktörténet megrajzolásának vágyáról és arról, hogy akkoriban még

18 Breitner János: *You Are My Destiny*, LPT 7089, 1960; Breitner János: *Diana*, LPT 7055, 1960.

a legnagyobb magyar beatzenekarok sem a pódium- és stúdiózenekarokra jellemző koncepciók mentén, egységes stílusú és hangvételű dalokból építették fel műsoraikat, hanem a különféle rétegigények figyelembevételével, őrizve valamit azokból az időkből, amikor négy-hat órás klubesteken egy összetételében és érdeklődésében meglehetősen heterogén közönséget kellett kiszolgálniuk. Tartalmi értelemben a „Little Richard” és az „1958-as boogie-woogie klubban” társtalanok a korabeli Illés és Omega repertoárjában, de épp e tulajdonságuk miatt találhattak maguknak helyet az együttesek első nagylemezein, amelyeken olykor drasztikusan eltérő hangvételű és tematikájú szerzemények sorakoztak egymás mellett.¹⁹

Több szempontból is rendhagyó azonban a Hungária együttes esete. A rock and roll nosztalgia náluk ugyanis nem fiktív, hanem konkrét emlékekre épült: Fenyő Miklós 1956-tól fiatalokora egy részét valóban az Egyesült Államokban töltötte, ahol személyes bevallása szerint még Elvis Presley egyik fellépését is látta (Gesztési és Gesztési 2006: 14). Ugyanakkor, mint említettem, a Hungária 1968 tájkéán az éppen divatos beatzenével próbálkozott, ezt cserélte a *Ki mit tud?* közép- és elődöntőjében (beatzenei hatásokat is mutató, magyar nyelvű) rock and rollra, hogy aztán a döntőben ismét váltson, és a versenyt egy, a magyar népzene, a mulatós zene és a beat tulajdonságait ötvöző paródiával („Nem bújok én többé már a súbába”) nyerve meg. A rock and roll nosztalgia számukra csak az egyik, de nem az egyetlen út volt a vágyott sikerhez, és ennek érdekében akár egy versenysorozaton belül is képesek voltak stílust váltani.²⁰

A rock and roll zenéről (és az amerikai zenei színtérről) tehát Fenyőnek kortársai nagy többségénél pontosabb és élőbb ismeretei voltak, ugyanakkor már pályája kezdetén, a beatkorszakban sem kapcsolta magát hozzá egyetlen stílushoz vagy irányzathoz: a rockzenei idiómán belül váltogatta a hangját, folyamatosan figyelve az aktuális nemzetközi (és/vagy hazai) divatok változásait. És végeredményben az 1980-as évek elején, a jampi Hungáriával sem tett mást. Egyfelől a rock and roll revival Elvis halála után kibontakozó második hullámára szeretett volna felkapaszkodni, másfelől a saját (személyes és zenekari) múltjához próbált visszatérni. Amiért ez a lépés Fenyő karrierjében a korábbiakhoz képest mégis elképzelhetetlen méretű sikert eredményezett, az megítélésem szerint nem a személyes érdeklődés és a nemzetközi trendek összetelalkozásában keresendő, és nem is abban, hogy a hazai társadalom a korábbiaknál is nagyobb fogékonyságot mutatott volna az ötvenes-hatvanas évek Amerikája és a szövegekben megénekelte gazdagság-csillogás iránt. Az, hogy valaki ismét feldolgozásokon keresztül próbál valami újjal előhozakodni, akár a tetszés ellenében is hathatott volna egy olyan időszakban, amikor a koppintás aktusából már hiányzott az ellenkulturális él, és a feldolgozott zenék egy része eredetiben is hozzáférhető volt.

A tanulmányom elején elmondottakat megismételve azt feltételezem, hogy a Hungária show-ja a *magyar szórakoztató zene* azon hagyományait támasztotta fel – mégpedig többet is

19 A „Little Richard” a *Nehéz az út* (1968) című Illés-lemezen, az „1958-as boogie-woogie klubban” pedig a *10000 lépés* (1969) című Omega-albumon kapott helyet.

20 Jegyezzük meg, hogy rock and roll tematikájú dalok a hatvanas évek végén nem csupán a beatzenei színtérről kapcsolatba hozható muzsikások tollából születtek. Az említett Hungária-slágerok izgalmas párhuzamát jelenti a táncdalénekes Aradszky László repertoárján szereplő, „Feltámadt a rock and roll” című dal, amelynek zenéjét Bágya András, szövegét S. Nagy István írta. Ez az énekes *Aradszky* című, első nagylemezére (LPX 17389, 1968) is felkerülő dal tartalmát, szövegvilágát tekintve leginkább a „Ha szól a rock and roll” című Hungária-dalra hajaz, zenéjében ugyanakkor az eddig említett Illés-, Omega- és Hungária-szerzemények mindegyikénél messzebbre távolodik a rock and roll hagyománytól, a korai progresszív rock, illetve pszichedelikus rock stíluselemeit elegyítve tánczenei alapokkal.

egymással *egyidejűleg* –, amelyek éppenséggel a másfél évtizedre hegemon helyzetbe kerülő magyar beat-rock zene hatására szorultak a háttérbe. Azt is mondhatnánk, hogy a Hungária precedenst teremtett, és megmutatta a visszatérés receptjét azoknak, akik az említett hagyományoknak akár több évtizede aktív képviselői voltak. Számos hasonló habitusú muzsikus lépett ki ekkoriban az árnyéklétből, köztük a beatgeneráció azon tagjai, akik az önálló stílus kifejlesztése helyett (továbbra is) a nemzetközi slágerek reprodukciójában vagy a vendéglátóipar törvényei szerint összeállított vegyes műsorokban találták meg magukat; illetve olyan, jellemzően a táncdalok és a jazz világából érkező, professzionális zenészerzők vagy előadók, akik a populáris zene valamennyi korszakában határátlépésekkel, a legújabb zenei nyelvek el- és kisajátításával biztosították a túlélésüket. A magyarországi zenei nosztalgia nyitányaként ezek a zenészek rendszerint olyan műsorokkal és felvételekkel jelentkeztek, amelyek csak a legritkább esetben ragaszkodtak egy konkrét műfajhoz, zenetörténeti peridushoz, játékmódhoz vagy hangzsképhez – a műsorok többségének lényege a fentebb már emlegetett hibriditásban rejtett.

Mindezt ismét a feldolgozásokon keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A Hungária műsoraiban szereplő, kanonizált felvételek alapján készített reprodukciók – amelyek közül jó néhányat a *Rock and roll party* című lemez is megörökített – például egyértelműen nemcsak maguknak a daloknak, hanem a koppintós korszakban használatos gyakorlatoknak is emléket állítanak. Ezekben a reprodukciókban – pláne, ha egymás után, egyetlen blokkon belül játsszák őket – ugyanis különböző stílusok és korszakok torlódnak egymásra: a feldolgozott dalok egyike-másika már bőven a hatvanas évekből való (a lemezen is szereplő „Boss Guitar” című Duane Eddy-dal például 1963-as), míg a rock and roll klasszikusai (például a lemezen szintén szereplő „Jailhouse Rock”, 1956) az ötvenes évek közepén születtek. A hatvanas évek elején éppilyen eklektikus lehetett a zenei ismereteiket nyugati rádióadókban és csempészt lemezekben keresztül szerző magyar fiatalok ízlése és műveltsége – és az első beatzenekarok, valamint a vendéglátóiparban később elhelyezkedő beatmuzsikások repertoárja.

Teljesen más, jóllehet időben és a szereplőket tekintve a beatkorszak legelejével átfedéseket is mutató hagyományt elevenít fel a „Limbó hintó” vagy a „Dzsungel rock”. A magyar címek megtévesztőek lehetnek, de ettől még e dalok is feldolgozások: egy-egy ismert nyugati sláger (The Champs/Chubby Checker: „Limbo Rock” [1961/1962], illetve Bill Haley: „See You Later Alligator” [1956]) parafrázisai, kreatív újragondolásai. A zenekar ezekben az esetekben szinte az alapelemekig visszabontotta az eredetiket, és magyar szöveggel, a nyolcvanas évek aktuális zenei trendjei (például a diszkó) felé is ki-kikacsintva, erősen átesztétizált formában építette újjá azokat. Ez a technika, mint azt a korábbiakban is igyekeztem megmutatni, jobbra idegen volt a hazai beat-rock zenekaroktól, és inkább az ötvenes évek második felének vendéglátóipari muzikusaihoz, valamint az ötvenes-hatvanas évek tánczenéjéhez és zenés színpadaihoz kapcsolódik. Úgyis felfoghatjuk tehát a Hungária műsorait, mintha azokban különböző tradíciókból érkező zenészeket kértek volna fel arra, hogy játsszák újra az ötvenes-hatvanas évek fordulójának számukra kedves slágereit, mindenki a maga módjában.

Ennek a művészetnek a feldolgozás, a stílusimitáció, a parafrázis és a paródia a lényege – a kreatív mozzanatot alapvetően *ezek*, és nem a szó magasművészeti értelmében elgondolt *saját szerzemények* jelentik. Aligha lehet véletlen, hogy a zenekari tagok későbbi karrierjük során is – igaz, eltérő hatékonysággal és sikerrel – ezt a gyakorlatot folytatták tovább: Fenyő Miklós Miki nevű projektjében, a Dolly és Novai Gábor vezetésével megalakuló Dolly Roll-ban vagy Szikora Róbert bravúros paródialemezein (például *Így jácctok ti*, 1986).

A Hungária történetét – függetlenül attól, hogy sikereiket egy új korszak kezdeteként vagy válságtünetként értelmezik – alapvetően a hazai pop-rock zene történetének részeként szokás elbeszélni. Ez azonban csak addig helytálló, amíg a tagok karrierképe, illetve a zenekar által felhasznált zenei alapanyag (ti. hogy beatet és rock and rollt is játszottak) jelenti az elbeszélés alapját. Márpedig ha a hazai populáris zene történetét nem ezek, hanem a tanulmányban több helyütt emlegetett muzsikusi habitusok és feldolgozási eljárások felől gondoljuk végig, a magyarországi rock and roll revivált a hagyományos tánczene ugyanekkor lezajló nosztalgikus fordulatával is párhuzamba állíthatjuk. Ezt a fordulatot a dorogi lemezgyár 1976-os megnyitása után egyre-másra megjelenő archív felvételek készítették elő. Ennek hatására a nyolcvanas évek elején már a 20. századi magyar slágerirodalom jelentős része elérhető volt hanglemezen, olyan anyagok is, amelyek korábban tabunak számítottak: 1982-ben például *Köszönöm, hogy imádott* címmel kiadták a két világháború közötti magyar hangosfilmek leghíresebb dalait, az ötvenes évek slágereit egybegyűjtő, *2x2 néha 5* című albumra (1984) pedig a Rákosi-korszak szocialista realista táncdalainak némelyike is felkerült. A negyvenes, ötvenes, hatvanas évek legjelentősebb, még életben lévő slágerszerzőinek (például Gyöngy Pál, Horváth Jenő, Fényes Szabolcs) műveiből összeállított első válogatások már a hetvenes években jelentek meg, és az érdeklődő közönség az évtized végétől még az olyan, politikai okokból sokáig nemkívánatos előadókat is újra meghallgathatta, mint az országot 1950-ben örökre elhagyó Karády Katalin.²¹

De az ilyen kompilációk mellett olyan válogatások is születtek, amelyek a közelmúlt tánczenei slágereinek *modernizált, újrhangszerelt* verzióit, feldolgozásait tartalmazzák. 1981-ben *Baracknyílás idején* címmel Horváth Jenő, *Csak egy kis emlék* címmel pedig Fényes Szabolcs dalaiból készült például ilyen lemez. E felvételeket nem feltétlenül a dalokon végzett átalakítások teszik emlékezetessé, hanem elsősorban az, hogy több esetben is olyanok alkották ezeket, akik évtizedekkel korábban elsőként vittek egy-egy dalt sikerre, és most (hangszerelőként) megpróbálták újragondolni azokat, illetve (előadóként) az új verzióhoz is a nevüket adták.

Ezek közé tartozik az *Ibusz kiszasszony* című, 1958-ban bemutatott rádióoperett „Csak félig lenne meg” című betétdala, amely maga is átdolgozás volt: Fényes Szabolcs ugyan a sajátjaként tüntette fel, de a szám valójában a spanyol-kubai zeneszerző, a latin stílust megalapozó Xavier Cugat 1935-ben komponált, „Para vigo me voy” című szerzeménye alapján született. Záray Márta eredetileg szintén a Magyar Rádió Táncczenekarának *latinos* kíséretével énekelt a dalt, de két évtizeddel később az énekesnőt kísérő Stúdió 11 – a Táncczenekar utódja – és a karmester-hangszerelő Bolba Lajos immár diszkó- és esztrádelemekkel átszőtt popstílusban játszott, amely a többé-kevésbé változatlan ének ellenére is jelentősen átszínezte a kompozíciót. Átszínezte? Az eredetit (amely ebben az esetben maga is átirat volt)? Vagy inkább arról van szó, hogy a szórakoztató zenét számtalan esetben olyan dalok látják el új munícióval, amelyek nincsenek konkrét stílusokhoz, hangzásképekhez hozzáláncolva, és amelyek bizonyos idő elteltével – és persze a jelenre aktualizált csomagolásban – újrahasznosíthatók? Érdemes lenne egyszer összegyűjteni és összehasonlítani a magyar slágerrepertoár azon örökzöldjeit, amelyek különböző korszakokban új hangszerelésben (vagy akár egészen új stílusokban) születtek újjá. Számos olyan kompozíció létezik ugyanis, mint amilyen például a „Te vagy a fény az éjszakában”, amelyet Horváth Jenő még 1946-ban, a *Házasság hár-*

21 Például Karády Katalin: *Karády Katalin*, LPX 17606, 1979.

masban című operetthez komponált, és amelynek két évtizeddel később beates, újabb két évtized múltán pedig diszkós feldolgozása is készült – szórakoztatózenészek, vendéglátósok jóvoltából.

Az, hogy melyek lesznek a feltámasztott dalok, az öröközdek, és azok milyen idiómában születnek újjá, leginkább azon múlik, hogy egy adott ország különböző történeti periódusai-ban mely zenészközösségek vesznek (vettek) részt a legnagyobb számban a vendéglátóipar-ban és a zenés (akár zenés színházi) szórakoztatásban. A kádári Magyarországon például a modern jazz művelői szinte teljesen kiestek ebből a körből, a rockzene és később a disz-kó-pop képviselői között viszont szép számban akadtak olyanok, akik nem vagy nem csak a saját zenéjükből éltek, és igényelték a vándorló dalokat.

A negyvenes-ötvenes-hatvanas évek magyar zenéi és a Magyarországon akkoriban elér-hető nyugati slágerek azóta sem koptak ki a hazai zenei életből, de ma is jól körülhatárolható, milyen zenészközösségek karolják fel és tartják távol maguktól ezeket. Különösen a fiata-labb nemzedékek esetében láthatók a törésvonalak (hiszen az idősebb zenészgeneráció tagjai ma már szinte mindannyian nosztalgiaprodukciókban utaznak). A Hot Jazz Band például, amely lényegében a *Köszönöm, hogy imádozt* lemez dalainak élőzenei előadásaival teremtett a kilencvenes évek végén új hagyományt és vált országosan ismertté, dixieland és trad jazz együttesként, a nyolcvanas évek közepén kezdte pályafutását. A 2007 óta létező Budapest Bár alapító zenészei pedig a kávéházi cigányzene felől érkeznek, noha vendégénekesnek a hazai alternatív zenei színtér képviselőit is rendszerint meghívják, vagyis olyan zenészeket is sikerrel integrálnak a produkcióikba, akik egyébként saját zenéjükkel szereztek maguknak hírnevet. A Hungária széthullása után breakkel és diszkó-poppal is kísérletező, hetvenhá-rom esztendőes Fenyő Miklós ma újfent rock and roll show-kkal járja az országot. A hozzá hasonló idősebb muzsikuskok és a vendéglátásban szocializálódó fiatalok tesznek elsősorban arról, hogy bizonyos dalok mindig, minden korszakban kortárs zeneként legyenek jelen.

Hivatkozott irodalom

- Boris János (1979): Rock – a hetvenes évek végén. *Valóság* 22(6): 45–52.
- Boym, Svetlana (2003): Nostalgia és posztkommunista emlékezet. *Magyar Lettre Internationale* (48): 71–75.
- Boym, Svetlana (2007): Nostalgia and its Discontents. *The Hedgehog Review* 9(2): 7–18.
- Csatári Bence (2008): *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (Doktori disszertáció).
- Csatári Bence (2015): *Jampecek a pagodában*. Budapest: NEB.
- Fábián Titusz (2018): A magyar rock and roll svindli. *Recorder* (2018. március 2.). Interneten: https://recorder.blog.hu/2018/03/02/a_magyar_rock_and_roll_svindli_a_nagy_hungaria_indulasa
- Gáspár Margit (1957): Divat, anarchia, járvány. *Ország-Világ* 1(1): 17–18.
- Gesztesi Ildikó és Gesztesi Albert (2006): *Egy jampi szív*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Gregory, Georgina (2012): *Send in the Clowns. A Cultural Study of a Tribute Band*. Bristol: Equinox.
- Gyenes Rudolf (1957): Nincs izléstelen tánc, csak izléstelen táncos. *Magyar Ifjúság* 1(26): 5.
- György Péter (2014): *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Budapest: Magvető.
- Gyulai László és Lukács János (1979): Egy egész világot átölelő szertartás. Jegyzetek a discoról. *Kritika* 8(1): 23–25.
- Hadas Miklós (1983): Úgy dalolok, ahogy én akarok. A popzenei ipar működésének vázlata. *Valóság* 26 (9): 71–79.
- Hogarty, Jean (2017): *Popular Music and Retro Culture in the Digital Era*. New York: Routledge.
- Homan, Shane (2006): *Access All Eras: Tribute Bands and Global Pop Culture*. Maidenhead: Open University Press.

- Ignácz Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- K. Horváth Zsolt (2019): Bevezető. In *A Petőfi Csarnok. Ifjúsági kultúra és szabadidő-politika 1985–1993*. K. Horváth Zsolt és Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 6–9.
- Kappanyos András (2017): Az ellenkultúra domesztikálása: Táncdalfesztivál 1966–1968. In *Populáris zene és államhatalom*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 54–71.
- Klaniczay Gábor (2003[1980]): Szuperkommersz. Tömegkultúra és magaskultúra a hetvenes években. In *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Klaniczay Gábor. Budapest: Noran, 25–42.
- Lévai Júlia és Vitányi Iván (1973): *Miből lesz a sláger?* Budapest: Zeneműkiadó.
- Marc, Isabelle (2015): Travelling Songs: On Popular Music Transfer and Translation. *IASPM Journal* 2. Interneten: https://iaspmjournal.net/index.php/IASPM_Journal/article/view/738.
- Martiny Lajos (1957): A közönségnek a szép jazz tetszik. *Magyar Ifjúság* 1(26): 5.
- Mátyás Győző (1981): Az elmaradt kegyelemdöfés. A beatról, Koltay Gábor filmjét nézve. *Mozgó Világ* 7(12): 91–97.
- Neal, Jocelyn (2009): *The Songs of Jimmie Rodgers: A Legacy in Country Music*. Bloomington: Indiana University Press.
- Papp László és Simon Gy. Ferenc (1958a): A jóízlés nevében. *Ifjú Kommunista* 2(3): 23–29.
- Papp László és Simon Gy. Ferenc (1958b): Varieté és igényesség. *Ifjú Kommunista* 2(5): 24–27.
- Radnai Dániel (2020): Egység és heterogenitás. A Fonográf FG-4 című lemeze és a hetvenes évek magyar koncepcióalbumai. In *A magyar populáris zene története(i)*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa (megjelenés előtt).
- Reynolds, Simon (2011): *Retromania: Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Sebők János (2002): *Rock a vasfüggöny mögött*. Budapest: GM & Társai.
- Shumway, David (1999): Rock 'n' Roll Sound Tracks and the Production of Nostalgia. *Cinema Journal* 38(2): 36–51.
- Sosztakovics, Dmitrij (1958): Beszélgetés az ifjúsággal. *Ifjú Kommunista* 2(6–7): 87–91.
- Tardos Péter (1978): Beat-pop-rock. *Ifjúsági Magazin* 12(12): 37.
- Tardos Péter (1978): A dallam világhírei. *Ifjúsági Magazin* 14(4): 36–37.
- V. J. (1957): Rock and roll Budapesten. *Kanadai Magyar Munkás* (1957. március 28.): 5.
- Vályi Gábor (2005): Valami tempósabb lemezed nincsen? *Café Babel* 52: 51–60.
- Ware, Evan Randall Eliot (2015): *Their Ways: Theorizing Reinterpretation in Popular Music*. University of Michigan. (Doktori disszertáció.)
- Zoltán János (2004): *Vesztesnek születünk. A Scampolo-story*. Budapest: Music City.

Ignácz Ádám

Zenetörténész, BTK Zenetudományi Intézet, 20–21. Századi Magyar Zenei Archivum, tudományos munkatárs

BUKKSZ

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (fördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggyongozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

32. évfolyam 2-3. szám		2020. nyár - ősz
	LEVELEZÉS	
	Zódi Imre: Emberi hajlékot	79
	BÍRÁLAT	
Techet Péter: A „maffiaállam” magyarázó ereje	Bálint Magyar – Bálint Madlovics: The Anatomy of Post-Communist Regimes A Conceptual Framework	80
Rafael Pablo Labanino: A NER gazdaságtana	Scheiring Gábor: Egy demokrácia halála Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon	83
Szabadfalvi József: Ottlik László újrafelfedezése	Ottlik László: Válogatott írások Szerk. Molnár Attila Károly	90
Klaniczay Gábor: Szent László és a többi szent király	Kerny Terézia: Uralkodók, királyi szentek Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok Szerk. Mikó Árpád	96
Boros Gábor: A lomb, a törzs, a gyökerek	Értelem és érzelem az európai gondolkodásban Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére Szerk. Olay Csaba és Schmal Dániel	103
Lővei Pál: Rom-séták passzióból	Zoltán Somhegyi: Reviewing the Past The Presence of Ruins	115
	PROBLÉMA	
Gyáni Gábor	Trianon – a traumadráma természetete	120
Mélyi József	Mi lesz az emlékművekkel?	129
Szabó Á. Tőhötöm	Lehet-e sikeres kulturális antropológiát művelni Kelet-Közép-Európában? Néhány gondolat Berta Péter új, angol nyelvű kötete kapcsán	137
Zódi Zsolt	Platformgazdaság	143
	SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK	
Takó Ferenc	<i>A protestáns etika</i> és Max Weber szelleme A kritikai kiadás alapján készült új fordítás	153
	SZEMLE	
Tatár György	Tim Crane: A hit jelentése A vallás egy ateista szemszögéből	161
Fazakas Noémi	Kontra Miklós: Felelős nyelvészet	165
Melhardt Gergő	Tóth Csilla: Küzdelem a polgári identitásért Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935	167
Bene Adrián	Z. Varga Zoltán: Önéletírás és fikció között: történelmi történetek 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi	169
Soós Károly Attila	Brave New Hungary Mapping the „System of National Cooperation” edited by János Mátyás Kovács and Balázs Trencsényi	172
	MI A PÁLYA?	
	Közgazdaságtan erkölcsi irányítúvel?	178
	A jóléti gazdaságtan a múltban, a jelenben és a jövőben – Pódiumbeszélgetés Amartya Sennel	

BUKKSZ szerkesztősége
E-mail: <BUKKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKKSZ-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Radnai Dániel Szabolcs

Kísérletek az ifjúsági kultúra meghaladására

Az első magyarországi koncepcióalbumok [1971–1973]

Absztrakt: Dolgozatomban a koncepcióalbum mint sajátos mediális konstrukció jellegzetességeivel, fogalmi kérdéseivel és a Kádár-kori magyar popzenében betöltött szerepével, funkcióival foglalkozom. Elsőként a koncepcióalbumok definiálásának nehézségeit vázolom, kiemelve azokat a kulcsfogalmakat, amelyek révén megragadhatók e mediális forma legfontosabb történeti sajátosságai. A tanulmány második részében három igen korai magyar koncepcióalbum-kísérletet – Illés-együttes: *Human Rights* (1971); Omega együttes: *Szvit* (1973); Bergendy-együttes: *Hétfő / Hét Fő* (1973) – mutatok be részletesen, majd az effajta pop-rock zenei lemezek hazai recepcióját a *divat*, az *occidentalizmus* és az *esztétizálás* képzetkörei mentén értelmezem.

Kulcsszavak: Kádár-rendszer, koncepcióalbum, popzene, Omega, Illés, Bergendy

Dolgozatomban¹ egy sajátos mediális konstrukció, a *konceptióalbum* jelenségével, valamint az 1970-es évek magyar populáris zenéjében betöltött szerepével, funkcióival és esztétikájával foglalkozom. Érdeklődésem elsősorban a konceptióalbumok belső struktúrájára és poétikájára irányul, ugyanakkor a Kádár-rendszer populáris zenéjének általános összefüggésrendszerében igyekszem elhelyezni a témát, annak tágabb kulturális vonatkozásait is figyelembe véve. A dolgozat első részében vázolom a konceptióalbumok pontos definiálásával kapcsolatos nehézségeket, összegyűjtve azokat a fogódzókat is, amelyek segítségével megragadhatók azok legfőbb sajátosságai. További célom a konceptióalbumok pop-rock zenei kísérletek értelmezése a Kádár-kori Magyarország társadalmi-kulturális sajátosságainak és a populáris zenei szintér intézményi és esztétikai viszonyainak függvényében. A tanulmány második felében három nagylemez (Illés: *Illés*, 1971; Omega: *Omega 5*, 1973; Bergendy: *Hétfő / Hét Fő*, 1973) elemzését követően azt mutatom be, hogy a konceptióalbumoknak milyen megjelenési formái, szerepei és lehetőségei voltak a korszak pop-rock zenéjében, a *divat*, az *occidentalizmus*, valamint az *esztétizálás* képzetköreit emelve ki.

Műfaj, irányzat, formátum: közelítések a konceptióalbumok meghatározásához

A konceptióalbumok mibenlétének pontos meghatározása több szempontból is problematikus. Nem véletlenül használtam a bevezetésben a „mediális konstrukció” kifejezést. A meghatározás igen tág és valamelyest homályos is, de megfoghatóvá tesz két nagyon fontos jellegzetességet a konceptióalbumokkal kapcsolatban. Egyfelől hangsúlyozza az effajta hanglemezek *mediatizáltságát*, vagyis a zeneként fogyasztott tartalom hordozóhoz fűződő viszonyát (s az ehhez kapcsolódó kulturális gyakorlatokat); másfelől kifejezi, hogy a kézben fogható, meghallgatható és szemrevételezhető produktum *tudatos szerkesztés* eredménye. S mint ilyen, több tényező átgondolt összeegyeztetése és megkomponálása mellett tudatosítja a befogadóban önnön megalkotottságát. A fejezet végén – a problematikus meghatározás vázolója, valamint a konceptióalbumok történetének rövid bemutatása után – visszatérek ennek az átfogó (kevésbé normatív)² hipotézisnek a relevanciájához.

Ha a konceptióalbumra olyan műformaként tekintünk, amelyet (többnyire) popzenészek szereznek és vesznek lemezre, de terjedelmében és szerkezetében is eltér az átlagosan igen rövid („háromperces”) slágerdalokétól, kézenfekvő, hogy az efféle kompozíciókat *műfajként* értelmezzük. Hiszen nem csupán a hetvenes évek rockzenéjének lelkes rajongói hivatkoznak gyakran műfajként a konceptióalbumokra, de még ismeretterjesztő cikkek is használják ezt a meghatározást (*The Concept Album As a Performative Genre*, lásd: Cucchiara 2014). Martina Elicker, egy interdiszciplináris (a zene és a szöveg kapcsolatát vizsgáló) tanulmánykötet egyik szerzője hosszasan foglalkozik a definiálás nehézségeivel: irodalmi analógiát követve részben műfajként, a *dalciklus* (*song cycles*) populáris zenei megvalósulásaként értelmezi a

1 A dolgozat a Pécsi Tudományegyetem Krisznbacher Ildikó Tehetséggondozó Ösztöndíjának (2018–19) támogatásával készült. Témavezető: Havasréti József. Köszönettel tartozom Havas Ádámnak, Wagner Sárának és Ignác Ádámnak a témával kapcsolatos értékes javaslataiért, tanácsaikért.

2 Másutt a konceptióalbumok jellegzetességeit – a magyarországi pop-rock zene kontextusára korlátozva – valamint normatívabban foglaltam össze: Radnai (2020a).

konceptióalbumok jelenségét és ennek mentén elemzi Paul Simon *Graceland* (1986) című lemezét (Elicker 2001). Bár nem nevezi kifejezetten műfajnak, hasonlóan közelíti meg a fogalmat az 1987-es *Könnyűzenei lexikon* „Koncept” [!] szócikke is, hiszen meghatározza a konceptióalbumok legfontosabb jellegzetességeit (pl. tartalmi vagy zenei egység; tematikus építkezés), bemutatja „ős-műveit” és az alkotókat (pl. Frank Zappa, The Beatles), illetve felvázolja a legjellegzetesebb típusokat, többek között a dalciklust, rock-szvitet és a rockoperát (Sebők és Szabó 1987: 296).

A konceptióalbum műfajként való meghatározása azonban azért tűnik problematikusnak, mert a klasszikus zene műfaji kategóriáit és az ezeket felépítő ismertetőjegyeket (terjedelem, műforma stb.) vetíti rá a populáris zene világára, ahol a műfajiságnak egészen más szerepe van (lásd: Brackett 2002; Holt 2007). Ignác Ádám úgy fogalmaz, „ha a zenetudomány terminológiája felől nézzük, a jazzt, a rockot, a popot stb. stílusnak kellene tekintenünk, amelyeknek a dal vagy a »szám« a legjellemzőbb műfaja. A *popular music studies* viszont a jazzre, a rockra és a popra jellemzően műfajként (*genre*) tekint” (Ignác 2020: 45). A populáris zenében a műfajt nem műformaként, hanem sokkal tágabb kategóriaként értelmezik, így egészen más funkciók kötődnek hozzá. A szubkultúra-kutatás legújabb trendjeit mérlegelve Tófalvy Tamás úgy véli, hogy éppen a műfaj az az integratív tényező, amely leginkább meghatározza egy-egy populáris zenei színtér létrejöttét és dinamikáját (Tófalvy 2017: 39–54). Egyszerűbben fogalmazva: míg a *deathcore*-nak, a fúziós jazznek vagy éppen a *house* zenének vannak rajongói, addig a konceptióalbumoknak nincsenek. Vagy ha vannak is, olyan megszállott gyűjtők, akik kifejezetten konceptióalbumokat keresnek, valószínűleg nem kizárólag a „műformának”, hanem a progresszív rock valamely irányzatának, neves vagy kevésbé ismert zenekarának is rajongóiként.

A definiálási kísérletek második kulcsfogalma: az átfogóbb populáris zenei műfajok (jazz – rock – pop) aleseteként értelmezhető speciális irányzat vagy alműfaj. A nemzetközi és magyar rocktörténet alapján tudható, hogy a konceptióalbumok megjelenése a progresszív rock irányzatához, annak is leginkább a pszichedelikus hangzásvilág, az elektronika és a szimfonikus rock irányába fejlődő ágaihoz kapcsolódik (Rose 2015: 7–10). Egy olyan globális pop-rock zenei hullámhoz, amely az 1960-as évek második felében erősödött meg, majd a hetvenes évek elején érte virágkorát (Macan 1997; Holm-Hudson 2002; Bernáth 2007; Jávorszky és Sebők 2019: 168–197, 268–331). Ugyanakkor ez a fajta „halmazelvíű” meghatározás (progresszív rock = nagy halmaz, konceptióalbum = kisebb halmaz) is csalóka: ha megnyitjuk az angol nyelvű Wikipédia „List of concept albums” oldalát, ahol több mint hatszáz konceptióalbum címe és előadójának neve olvasható, hamar kiderül, hogy nem csupán progresszív rockzenei lemezek teszik ki ezt a nagy számot. Található közöttük jóval 1970 előtti tematikus countrydalgyűjtemény (*Gunfighter Ballads and Trail Songs*, 1959), számos raplemez (Kanye West, Danny!, Tyler, the Creator), valamint Frank Sinatra, Johnny Cash és Donna Summer több albuma is.

A progresszív rock mint orientáló tényező elvetése mégis elhamarkodott lenne: igenis fontos a stílári és műfaji kategória szerepe a konceptióalbumok létrejöttében, méghozzá azok történetisége miatt. Jól látható, hogy szinte a témával foglalkozó összes tanulmány kitér a konceptióalbum lehetséges „előzményeire” (Elicker 2001; Bennett és Blom 2013; Decker 2013; Klein 2019) – így például Franz Schubert *Téli utazás* (1828) című dalciklusának rögzített verzióira, vagy a különböző ötvenes évekbeli tematikus dalválogatásokra. Ugyanakkor maga a mediális forma és vele együtt a popzenei újságírók által kreált fogalom

(*concept album*) csupán a hatvanas évek második felében, a Beatles zenekar *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* (1967) című nagy sikerű albuma révén született meg majd terjedt el az új évtized elejére. Ahogy a Beatles hazai propagandistája, Ungvári Tamás fogalmaz 1976-os *Rock... rock... rock* című könyvében: „A conceptalbumok tüstént divattá váltak a Beatles nyomán” (Ungvári 1976: 306).³ Az, hogy valóban ez az 1967-es album az első ilyen jellegű próbálkozás, inkább csak kanonikus konvenció, nem állítható biztosan.⁴ De ha figyelmesen áttekintjük az angol nyelvű Wikipédia már említett listáját, abban bizonyosan igazat adhatunk Ungvárinak, hogy a Beatles révén jött igazán divatba. A nagyjából hatszáz felsorolt koncepcióalbum jelentős része a „brit invázió” korszakában (tehát a hatvanas évek közepén/második felében) alakult számtalan angolszász banda nevéhez fűződik, persze sok-sok nem angol nyelvterületről származó darabot is fellelhetünk közöttük. A koncepcióalbumok ekkori (leginkább a hetvenes évek közepéig tetőző) divatját mi sem mutatja jobban, mint az, hogy már 1972-ben (csupán két évvel a Beatles feloszlása után) készült olyan lemez – a brit Jethro Tull zenekar *Thick as a Brick* című LP-je –, amely ennek az alkotásmódnak a paródiaként is értelmezhető.

Visszaulva a mediális konstrukció lehetséges „előzményeire”, a progresszív rock műfajának történetisége megmutatja, hogy maga a megnevezés a hatvanas évek végének és a hetvenes évek legelejének terméke. Mindazonáltal onnantól, hogy a kifejezés és a hozzá tartozó képzetek (ciklusszerűség, tartalmi/zenei egység, terjedelmesebb szerzemények stb.) megfogantak, a fogalom alkalmazhatóvá vált korábbi, ebbe az irányba mutató populáris zenei produktumokra is. Ezért tűnhet retrospektív módon e megszámlálhatatlan, ekkoriban megjelent progresszív rockzenei lemez hipotetikus elődjének akár Frank Sinatra egy némely LP-je (például: *In The Wee Small Hours*, 1955), akár egy-egy ötvenes évekbeli jazz- vagy countryválogatás. Ahogy persze a fogalom a jelen felé is nyitott: a koncepcióalbum kifejezés a progresszív rock aranykora után is használatos maradt a pop-rock zenei színtéren belül, sőt esetenként kortárs zenei kontextusban is alkalmazható (lásd: Bennett és Blom 2013).

Az utolsó kulcsfogalom, amelyről érdemes beszélni a koncepcióalbumok lehetséges meghatározása esetében, az a formátum kérdése. Számos kortárs tudományos szakmunka hangsúlyozza a technológia fejlődésének, illetve a hordozó/lejátszó eszközök mediális sajátosságainak jelentékeny hatását a populáris zene termelésének, fogyasztásának és megosztásának változásaira (Taylor 2001; Braun 2002; Katz 2004; Devine 2019; Tófalvy és Barna 2020). Fontos azonban megjegyezni, ahogy Tófalvy Tamás is hangsúlyozza, a technológia változása – a közhiedelemmel ellentétben – nem egy az egyben determinálja a zene társadalmi használatát. E viszonyban sokkal jelentősebbnek bizonyulnak az egyes technológiákhoz (formátumokhoz, játszószoftverekhez, szolgáltatókhoz) kapcsolódó kulturális gyakorlatok (Tófalvy 2017: 63–80). E fontos kitétellet egyetértésben én is a technológiák és a hozzájuk

3 A fent idézett 1976-os kötet „A concept” című fejezete ekképp kezdődik: „Szóltunk már egy-két olyan nagyobb zenei szerkezetről, melyet rockzenészek építettek fel hosszabb, szimfonikus jellegű szerzeménnyé. *Hosszabb és rövidebb* persze mindössze terjedelmileg méri a zeneszámot, és nem határozza meg műfajilag. Ezért vezette be a szak-sajtó a hetvenes években az úgynevezett »conceptalbum« kifejezést” (Ungvári 1976: 306, kiemelés az eredetiben). A *conceptalbum* kifejezés hazai elterjedésének lassú folyamatát jól jellemzi, hogy Ungvári 1969-es *Beatles-bibliája* és 1974-es *A rock mesterei* című könyve, valamint Tardos Péter 1971-es *Beat kislexikonja* még nem használja a szót. (Ungvári a Beatles *Sgt. Pepper...* albumát „mágikus utazás”-ként emlegeti, a Who *Tommy* című lemezére pedig mind Ungvári, mind Tardos beat- vagy popoperaként utal.)

4 A legelső, a Beatleséhez hasonló koncepcióalbumokként szokták emlegetni még Frank Zappa és zenekara debütáló *Freak Out!* című albumát és a Who együttes *The Who Sell Out* című lemezét 1967-ből, valamint Bob Dylan *Blonde on Blonde* című LP-jét 1966-ból.

fűződő kulturális mintázatok kölcsönhatására⁵ kívánom felhívni a figyelmet a koncepcióalbumok vonatkozásában.

A koncepcióalbum mint tudatos, koncepciózus alkotásmódból következő konstrukció létrejötte szorosan kapcsolódik a mikrobarázdás vinyl nagylemez („long play” = LP) formátumához és a hozzá kapcsolt korabeli funkciókhoz, használatokhoz, illetve azok változásához. Ugyanis ennek a formátumnak a mediális sajátosságai (A és B lemezoldal, nagyjából kétszer 22–25 percnyi felvétel) voltak azok a keretek, amelyek meghatározták a párperces daloknál hosszabb zenei egységek megalkotását és rögzítését, egészen a CD (compact disc) formátum elterjedéséig. A nagylemezformátum, amely általánossá tette a tizenkét dalt tartalmazó stúdióalbumokat, nyugaton nagyjából az ötvenes években, nálunk valamivel később, a hatvanas években vált a zene tárolásának és otthoni fogyasztásának legfontosabb médiumává (Simon 2008: 73–97). S míg idővel a csupán néhány dal rögzítésére alkalmas kislemez (SP) inkább a promóció funkcióját kezdte betölteni, a nagylemezformátumra – a tudatosan megtervezett dizájn révén is – idejekorán a szerzői/előadói autoritáshoz kötődő *hitelesség, autentikusság, egyediség* képzetkörei rakódtak, kiegészülve a lemezgyűjtés közösségi ethoszával (Vályi 2007; Tófalvy 2017: 73–74).

Mindez persze nem szavatolta azonnal a koncepcióalbumok megjelenését, pusztán annak keretfeltételei valósultak meg általa. A hatvanas évek közepéig a szerkesztési gyakorlat szempontjából a tudatosság különböző fokán álló előadók és producerek még leginkább új vagy régi dalok hatásos és persze eladható *gyűjteményeként* tekintettek egy-egy új nagylemezre. A döntő fordulat akkor következhetett be, amikor ez a formátum találkozott a klasszikus zenével versenyre kelő (Ignácz 2015: 124–128), hosszabb, komplexebb zenei produkciókkal kísérletező progresszív rockzenével. E műfaj, amely a rock and roll *rövidséghez, spontán kreativitáshoz, közérthetőséghez* és a zene *élő élményéhez* kötődő aurájával szemben épphogy *bonyolultsága, megtervezettsége, lezártága, koncepciózusan megkomponált jellege* révén hatott, termékenyen kapcsolódott össze a nagylemez műtárgyszerűségével és a rajta található muzsika autonóm képződmény mivoltával.⁶ S bár nyilvánvaló, hogy a progresszív rockzenét játszó zenekarok kénytelenek voltak élőben is előadni lemezeiken tökéletesre csiszolt (esetenként koncerten alig-alig reprodukálható) szerzeményeiket, a spontaneitás helyett/mellett e hangversenyeken a produkció megtervezett, előre kigondolt teatralitása is hozzájárult a befogadói élményhez.

A koncepcióalbum mint konstrukció persze „túlélte” a vinylkorszakot: a fizikai-digitális (CD) és az anyagtalan digitális hordozók, formátumok korában is készülnek effajta alkotások – a fent többször citált hatszázas listában számos ’90-es és 2000-es évekbeli ilyen lemezt találunk, főképp angolszász metál- és alternatív rockzenei előadóktól. Mindazonáltal e sajátos mediális forma és alkotásmód magán őrzi létrejötté elsődleges kontextusát, mind *zenei-műfaji*, mind *technikatörténeti* értelemben.

Összefoglalva: a koncepcióalbumok mediális konstrukcióként történő, tartalmi-formai, technológiai és történeti szempontokat is figyelembe vevő értelmezésére azért volt szükség, mert maga a forma is többféle (esztétikai-ideológiai és metasztintú) tényező sajátos együttállásaként ragadható meg. Elfogadhatók persze az olyan, közös jellemzőkből levezetett kategorizáló meghatározások is, miszerint a koncepcióalbumokat „egy téma szervezi

⁵ Technológiai fejlődés és társadalmi elvárásrendszer kölcsönhatásairól tágabb, médiatörténeti perspektívában lásd Brian Winston *Media Technology and Society* című híres könyvét (Winston 1998).

⁶ A műalkotás képződményjellegéhez lásd: Gadamer (1984: 93–100).

egységbe, amely lehet instrumentális, kompozíciós, narratív vagy lírai” (idézi: Bennett és Blom 2013: 129), de az effajta definíciók esetében le kell mondanunk a mediális forma *történetiségéről*, amely sok szempontból kulcsa is a megértésnek. A következőkben három korai magyarországi koncepcióalbum-kísérletet mutatok be röviden, kitérve a lemezek szerkezetére, témáira, valamint korabeli fogadtatásukra. E sajátos mediális forma hazai karrierjét, lehetőségeit, funkcióit pedig a három lemez összevetése mentén kívánom röviden bemutatni a tanulmány legvégén.

Ész és lelkiismeret

Illés-együttes: *Human Rights* 1–6. (Illés, 1971)

Az 1970–71-es popévad és vele együtt a most elemezni kívánt *Illés* (1971) című album összességében negatív momentumként épült be a korai magyar beatzene legsikeresebb zenekarának, az Illés-együttesnek a legendáriumába – egy rosszul sikerült évet követő sikertelen visszatérési kísérletként. Az együttes tagjai az 1970 tavaszán tett rövid angliai tartózkodásuk, illetőleg egy ott készült BBC-interjú⁷ miatt belügyminisztériumi utasításra egy éven keresztül nem léphettek fel Budapesten, csak vidéken, továbbá nem készíthettek nagylemezt, így a pop-rock zenei nyilvánosságban⁸ való szereplésük igencsak korlátozottá vált. Az egyéves hallgatást követően megjelent cím nélküli, legtöbbször a rajta szereplő háttételes oratórium címe alapján *Human Rights*ként – vagy az egyszínű fehér borítója miatt „Fehér Album”-ként – hivatkozott lemez nem váltott ki érdemi kritikai visszhangot, és a rajongók körében sem vált népszerűvé. Ugyanakkor az együttes zenei fejlődése és szövegvilága vonatkozásában jelentős, visszafordíthatatlan változásokat hozott, melyek a későbbiekben is meghatározták a Szörényi–Bródy szerzőpár munkásságát.

Az Illés-együttest a korszak beategyütteseihez képest a korábbiakban is jelentős zenei és arculati tudatosság⁹ jellemezte, s ez lemezeiken is meglátszott. Jóllehet mindkét korábbi albumuk meglehetősen sok, egymástól stílusosan és hangulatilag is eltérő szerzeményt tartalmaz, bizonyos fokú koncepciózusság megfigyelhető őket hallgatva. Az 1968-ban készült és 1969-ben kiadott *Nehéz az út* dalait Keresztes Tibor (Cintula) rádiós műsorvezető és az együttes tagjainak kommentárjai fűzik egybe, az ugyancsak 1969-es *Illések és pofonok* száma- it pedig – annak ellenére, hogy a dalok között nincs zeneimotívum-ismétlődés – különböző

7 A BBC-interjú felvétele, melyen Bródy János kritikus megjegyzést tesz a hosszú hajviselet hazai megítélésére és az itthoni viszonyokra, néhány évvel ezelőtt felkerült a világhálóra is (BBC 1970). Az interjuról és az azt követő egyéves eltiltásról részletesen lásd: Koltay (1980: 169–190); Kocsis L. (1999: 426–440); Gréczy és Retkes (2003: 22–25); Stumpf (2015: 95–107).

8 Többek között a BBC-ügyből adódó eltiltás miatt nem lehetett szavazni az Illés-együttes tagjaira az IM – később nagy pop történeti jelentőségre szert tevő – „Szuper-együttes” szavazásán 1970-ben, ahol elsőként kerültek egy platformra a későbbi Locomotiv GT tagjai: Presser Gábor, Laux József, Frenreisz Károly és Barta Tamás ([sz. n.] 1970: 31–33). Emellett az eltiltás következményeként az Illés végül nem szerepelhetett Mészáros Márta *Szép lányok, ne sírjatok!* című készülő filmjében, ami eredetileg egy „Illés road movie” lett volna (Stumpf 2015: 101).

9 Szörényi Levente és Bródy János állítólag már 1965-ben, a nógrádverőcei táborban eltervezték, hogy ők lesznek a „magyar Lennon–McCartney” (Stumpf 2015: 66). Emellett 1968–69-ben, a *Nehéz az út* album dalai kapcsán kezdték el a zenekar tagjai az „ex-music” megjelölést használni az általuk képviselt irányzatra, kiváltva a közvélemény enyhe nemtetszését (Koltay 1980: 107).

hangeffektek (zajok, beszédtdredek, zenei effektek) kötik össze. Az 1971-es *Illés* azonban az első olyan lemezük, amelyen hangsúlyozottan külön kompozícióként hivatkoznak az album egyik egységére, a lemez A oldalát teljes egészében elfoglaló hat szerzeményre.¹⁰

Ha az album egészét nézzük, azt egyszerre jellemzi az egységességre törekvés és a teljes eklekticizmus. Egyszínű fehér borítóval jelent meg, amelyen csak a zenekar neve szerepel a jobb alsó sarokban,¹¹ s a lemez mind a két oldalán, szimmetrikus módon hat-hat szerzemény található. Ugyanakkor tartalmi szempontból hatalmas távolság választja el az album A és B oldalának dalait: míg az A oldalon a Szörényi–Bródy szerzőpáros nevével mint „márkajelzéssel” megjelölt, oratóriumként feltüntetett hattételes kompozíció található, a B oldal hat dala között semmilyen szöveges összefüggés nem tapasztalható. Zenei értelemben azonban a stílári heterogenitás mind a két lemezoldalt meghatározza – mi több, az A oldalon található oratórium zenei építkezésének épp ez az egyik legfontosabb kompozíciós jegye. A következőkben a *Human Rights* című oratóriummal foglalkozom részletesen.

Miként a belső borítón olvasható is, a hattételes oratóriumot az ENSZ 1948-ban kiadott *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* című dokumentuma, pontosabban annak első öt pontja ihlette (*Human Rights* 1948). A különböző hangulatokat és életszituációkat megjelenítő szerzeményekben a dokumentum szövegrészletei – Mensáros László színművész előadásában – és a zenei motívumok amolyan tétel-bizonyítás szerkezetben jelennek meg, az oratórium 17. században kialakult műfajának a szólóének és a kórus/zenekar felelgetésére épülő struktúráját idézve (lásd: Gombosi 1965: 32–37). Valamennyi tétel úgy épül fel, hogy a fokozatosan fölhangosodó zenei főmotívum alatt Mensáros László, némileg rövidítve-sűríítve, felolvassa a nyilatkozat vonatkozó pontjának szövegét. Ezt követően hangzik fel az Illés-zenekar teljes fegyverzetében, kibontva mintegy a tételt. A prózabetét, az instrumentális zene, valamint az ének együttes jelenléte és variálódása pedig „összművészeti” jelleget kölcsönöz a kompozíciónak.

Egy rövid, akusztikus gitáron feljátszott, disszonáns akkordfelbontás után a teljes kompozíció hangzásvilágát meghatározó, többször visszatérő orgonaszólam indítja útjára a „Bevezetés”-t,

---

¹⁰ A nagylemez tartalma a következő (LPX 17410):
A oldal – 24’23”

Szörényi Levente – Bródy János:

HUMAN RIGHTS

(Oratórium Az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjából)

1. Bevezetés – 3:25

2. Ész és lelkiismeret – 3:24

3. Te kit választanál – 4:29

4. Elinduló – 4:05

5. Virágok tengere – 4:09

6. Inkvizíció – 4:54

B oldal – 21’48”

7. Kégli-dal – 3:35 (Szörényi L. – Bródy J.)

8. Approximáció – 3:51 (Szörényi L. – Bródy J.)

9. Légy egy napra a kedvesem – 3:47 (Szörényi L. – Bródy J.)

10. Színes ceruzák – 4:17 (Szörényi L. – Bródy J.)

11. A legjobb dobos a világon (Pásztory Zoltán) – 2:30

12. A Kati jött – 3:36

11 Egyértelműen a Beatles 1968-as *The Beatles* albumára utalva, mely szintén tiszta fehér borítóval jelent meg.

melyben elhangzik a nyilatkozat bevezető részének egy rövid, némileg átalakított részlete.¹² A *Bevezetés*ben hallható orgonaszólam teremti meg a folytonosságot a kompozíció egyes tételei között: az elsőként felhangzó variációs rész megelőlegezi több későbbi dal főmotívumát – az „Ész és lelkiismeret” szólórészét és az „Inkvizíció” riffjét –, illetve valamennyi tételben szerepel mint a kíséret alapeleme. Még a *Bevezetés* legvégén, de már újra a kételyeket keltő gitáros akkordfelbontások alatt hangzik el az első cikkely részlete,¹³ amely a következő dal, az „Ész és lelkiismeret” eszmei témája. Az akkordfelbontás hangnemenleg előkészíti a rákövetkező szerzeményt, de egyúttal izgalmat és feszültséget teremt a „Bevezetés” halkuló, lágyuló vége és az „Ész és lelkiismeret” kemény, torzított gitárral és basszussal megalapozott kezdése közti hajszálvékony határ. Az „Ész és lelkiismeret” az Illés egyik legprogresszívebb hangzású dala, amelynek szövege explicit módon a nyilatkozat szövegére utal: „Szabad embernek születtem / Édesanyám nevelt engem / Jogaimat nem ismertem még.” Ugyanakkor a dal kétszer ismételt második versszaka jelzi a születés adta jogok és a valóság közti diszkrepanciát: „Lelkiismeretes voltam / A törvényeket megtanultam / Testvéreim nem találtam meg.” A szerzemény végén egy lassabb orgonaszólam hallható, amely a moll hangnemet vidámabb, kivilágosodó dúr akkorddal zárja le, előkészítve a következő cikkelyhez kötődő Mensáros-monológ aláfestését, ami után a „Te kit választanál?” című dal következik. Az afroamerikai gospeldalokat idéző, kissé bluesos stílusú szerzemény egészen új hangulatot hoz a kompozícióba, ugyanakkor tartalmilag kevésbé tud kapcsolódni a nyilatkozat vonatkozó cikkelyéhez.¹⁴ A választás nehézségéről szóló szöveg leginkább az akaratszabadság és a döntéshelyzetek etikai vonatkozásai kapcsán kötődik a főtémához.¹⁵ A következő tétel („Elinduló”) esetében Mensáros monológja már az egyre erősödő, monoton gitárriff alatt hangzik el.¹⁶ A feszültséggel teli, gépies főtéma és a rituális hatású kórus („Menj, indulj el őserdőkön át / Állj fel, állj fel, emberré váltál”) az öntudatra ébredés mindent elsöprő erejét jeleníti meg, ugyanakkor – a zene hangulatának megfelelően – a kétely, a menekülés is felsejlik („Várj, gondolkozz, tegnap mit tettél”). A második versszak és a *steel* gitáros szólórész után rövid cezúra következik, illetve megismétlődik a „Bevezetés” orgonaszólama, miután újra visszatér a monoton főtéma, amely rövidesen elhalkul és előkészíti Mensáros újabb monológját. A Szörényi Levente lágy, üveges gitárhajlításai alatt elhangzó cikkelyszöveg¹⁸ a „Virágok tengere” című dalban a kilátástalansággal és az eufóriával vegyes tehetetlenséggel kapcsolódik össze:

Óh, virágok tengere
 Ringasd el hajóm
 Félelmetes sziklák vesznek körül
 Sodródom az áramlatokkal.

12 „Az ENSZ közgyűlése 1948. december 10-én elfogadta az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, mint azt a közös eszményt, amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell” (Human Rights 1948: 1).

13 „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek” (Human Rights 1948: 2).

14 „Mindenki, bármely megkülönböztetésre [...] való tekintet nélkül hivatkozhat a jelen Nyilatkozatban kinyilvánított összes jogokra és szabadságokra” (Human Rights 1948: 2).

15 Nem is csoda, hogy a dal – minden változtatás nélkül – sokkal jobban megtalálta a helyét a konkrétabb etikai szituációt megjelenítő, narratív keretbe helyezett *István, a király* (1983) prológiaként, „Oly nehéz a választás” címen.

16 „Minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz” (Human Rights 1948: 2).

17 Az „Elinduló” fő dallama Szörényi Levente későbbi, keleti zenei hatásokat mutató, főként történeti tematikájú dalait idézi (például: *A jelenkor ítélete*, 1984; *Új világ*, 1990).

18 „Senkit sem lehet rabszolgaságban vagy szolgaságban tartani, a rabszolgaság és a rabszolga-kereskedés minden alakja tilos” (Human Rights 1948: 2).

A dalszöveg kételyeit eleinte elfeledteti a verze kimódolt, bluesos kísérete – amely a néhány évvel későbbi Szörényi-szerzeményre, az „Éjszaka» című Koncz Zsuzsa-dalra (1975) emlékeztetheti a hallgatót –, azonban a refrén megváltoztatja a dal befogadói interpretációját. A rövid zenei cezúra után hallható, feszültséget teremtő, mollosharmónia-összetételű, meglepően lényegre törő refrén szövege („A hatalom szeretete nem a szeretet hatalma”) utóbb retrospektív módon az elnyomás elleni küzdelem egyik szállóigéjévé lett Bródy János szóhasználatában. A kompozíciót záró darabnak, az „Inkvizíció”-nak ugyancsak a monotonitás a legfőbb hatáseleme. Mensáros monológja a dal sokszor ismétlődő riffje, a kényszermunka folyamatosságát idéző, lépcsőzetes nagy szekundmenet felhangosodása alatt hangzik el, az elnyomó hatalmat személyesen megszólító lírai beszélő pedig a tettek korlátozottságát, saját tehetetlenségét nyilvánítja ki, ugyanakkor hirdeti a gondolat szabadságát:

Miért kínzol jó uram
Értelme nincs
Hiszen már
Mindent megtagadtam.
Nem láthatom, már nem
Nem hallhatom, már nem
Nem mondhatom, már nem
Csak gondolhatom, igen.

A monoton főtéma lassan úszik csak el: először elhalkul, majd rövid időre újra felerősödik, s csak ekkor ér véget a lemez A oldala, vele együtt pedig az Illés *Human Rights* című oratóriuma.

Az Illés-együttes első koncepciózus próbálkozása több szempontból sem lehetett sikeres vállalkozás. Jóllehet Szörényi Levente és Bródy János több ízben is megjegyezték, hogy ekkoriban két nagyobb lélegzetű zenei téma terve is körvonalazódott bennük, a leendő *István, a király* kezdetleges változata, valamint a *Human Rights*, amelyek közül végül utóbbi valósult meg elsőként (lásd: Stumpf 2015: 105–107). Azzal, hogy egy kifejezetten homályosan meghatározható műfajt és egy nehezen feldolgozható eszmei anyagot választottak, nem könnyítették meg rajongóik dolgát. Az egyéves hallgatás (és a fővárosi koncerttilalom) után új lemezzel előálló Illést némileg idegenkedve fogadta a közönség,¹⁹ amihez hozzátartozott a Fehér Albumon lévő oratórium hatalmi interpretációja is. Mint ismeretes, a lemez Erdős Péter MHV-s popmenedzser javallata alapján csak akkor jelenhetett meg, ha az együttes az azon szereplő oratóriumot Angela Davisnek, az akkortájt épp börtönben lévő afroamerikai baloldali aktivistának ajánlja. Noha az együttes tagjai ezzel kevésbé tudtak egyetérteni (Gréczy és Retkes 2003: 25–26), a kompromisszum megszületett, így a lemezborító tartalmazott egy nagy alakú fekete-fehér fényképet Angela Davisről, amint épp bilincsbe verve kísérik, illetve a dalok listájánál a *Human Rights* cím alatt vastagon szedett betűkkel, aláhúzáva ott szerepel, hogy „ANGELA DAVISNEK AJÁNLIJUK”. Ezzel a gesztussal Szörényiéknek a szabadságjogok egyetemességét hirdető oratóriuma, amely – vélhetőleg az eredeti alkotói szándék szerint – az együttes mozgásterének korlátozottságát és szuverenitásigényét volt

19 Ettől függetlenül jó, ha tudjuk, hogy az Illés még ekkor, 1971-ben is minden slágerlistán tarolt az épp soron következő albumával. Sőt Koncz Zsuzsa mellett 1972-ben megnyerték az MHV Pepita Oroszlán-díját (hegedős 1972: 14; D. I. 1972: 13). A korszak többi zenekarához képest tapasztalható „aránytalan” népszerűségük csak ezt követően, a Locomotiv GT második lemeze, az új Omega első albuma, valamint a Bergendy-együttes felfutása után kezdett csökkenni.

hivatott kifejezni, visszaíródott a korszak konvencionális antifasiszta diskurzusába. Utóbbi beszédmód, amely leegyszerűsítette és a szocialista világnézetbe illesztette a kényesebb történelmi események és korszakok (pl. holokauszt, 1945, 1956) művészeti ábrázolásának értelmezését (lásd: Szirák 2003: 9–45), jelentősen csökkenthette a *Human Rights* közönségre gyakorolt hatását is.

Kissé előretekintve a zenekar és a Szörényi–Bródy szerzőpár karrierjében, egészen hasonló dolog történt a *Petőfi '73* című Kardos Ferenc rendezte film betétdalával, az akkor lemeze nem került „Európa csendes”-sel és általában Szörényi Leventének és Bródy Jánosnak a nemzeti költészet popularizálására irányuló kísérletével. A film végén elhangzó Petőfi-vers dezillúziós hangulatú feldolgozásából persze kiolvashatók az 1950-es évek sikertelen kelet-európai forradalmaira utaló „sorok közötti” üzenetek, és az 1973-as Petőfi-év kontextusában vizsgálva az Illés-együttes feldolgozása (Koncz Zsuzsa későbbi számos verslemeze pedig még inkább) belesimult a kádári kultúrpolitika nemzeti irodalomról alkotott víziójába (Radnai 2020b). S bár a *Human Rightsszal* és a *Petőfi '73* című filmmel szemben az *István, a király* már valóban kitörő kereskedelmi és közönségsikert aratott, befogadástörténete is jól megmutatja, miképp lehetett a nemzeti történelem, azon belül is a kereszténység felvételét színre vivő problematikus alkotás elfogadható az MSZMP számára is (Tóth G. 2003; Havasréti 2006: 146). Többek között e pop-rock zenei produkciók egykori *beszédfeltételei* és a valamikori heterogén közönség értelmezői tevékenysége révén létrejött *alternatív interpretációk* állnak annak hátterében, hogy a magyar beatzene első számú zenekarának a történetében a kommunizmussal szembeni ellenállással, hányattatásokkal (betiltás, Bródy bírósági pere stb.) kapcsolatos mitológemák mellett nemritkán a megalkuvás, a „rendszerhez dörgölözés” és köpönyegforgatás motívumai is feltűnnek.²⁰

A lemez sikertelensége²¹ persze nem pusztán e sajátos kontextusnak köszönhető; ahogy Szörényi Levente egyik nyilatkozatában utal rá, a „magyar Beatles”-ként aposztrofált Illés-együttes közönsége meglehetősen idegenkedett a korai Pink Floyd elvont hangzásvilágát adaptáló albumtól.²² Ennek ellenre a *Human Rights* fontos momentuma az 1970-es évek első pop-rock zenei koncepciózus kísérletezéseinek Magyarországon. Szörényiék egy programszöveg (az 1948-as nyilatkozat) mentén alakították ki első összefüggő kompozíciójukat, amelynek tételeit tartalmi jegyek és zenei hatáselemek is folytonossá teszik. A zeneanyag egyben fordulópont az Illés-együttes zenei fejlődésében is: a klasszikus felállású Illés ezt követően soha többet nem készített összefüggő alkotást, utolsó két lemezüket (*Add a kezed*,

20 Szörényi Leventét és Bródy Jánost már sokkal korábban, a kilencvenes években (legelső nyíltabb politikai állásfoglalásaik idején) is számos kritika érte, de egy frissebb példára is hivatkozhatunk. Épp a kézirat véglegesítésének időszakában futott szét a magyar médiában egy hír, miszerint egy 1970-es állambiztonsági jelentésben a „Farsangi” fedőnevű ügynök kérdésére Radics Béla (a Sakk-Matt, a Tűzkerék, majd a Taurus kultikussá lett gitáros) lekommunizálta és „kirakatzenésznek” nevezte az Illés- és az Omega együttes tagjait (Szántó 2020).

21 „Kiábrándultság, ön- és külvilágvizsgálat, a korábbinál jóval sötétebb szemüvegen keresztül. A lemez, amely vitathatatlan jópontjai ellenére e leszálló ág kezdete, Human Rights néven vonult be a köztudatba, és máig is a legféltebb kincs az Illés-gyűjtők polcán – nem elsősorban zenei értékei miatt. Az oratórium megjelenítésével a lemezgyár régi mulasztását pótolja” – írja Herskovits István az albumról az első öt Illés-nagylemezének 1986-os új gyűjteményes kiadása kapcsán (Herskovits 1986: 34). Az Egyetemi Színpadon megrendezett 1971-es lemezbemutatót követően az együttes hamar levette a programról az oratóriumot, illetve későbbi igen számos búcsú- és emlékkoncertjeiken (1981, 1990, 1996, 2001, 2005, 2015) sem adták elő soha újra. A lemez B oldalának dalai közül egyedül a „Kégli”-dal lett állandó koncertdarab.

22 Az említett interjúban Szörényi nemzetközi zenei mintaképpen a Pink Floyd *Atom heart mother* című 1970-ben megjelent albumát említi (Illés 2007).

1972; *Ne sírjatok, lányok!*, 1973) zenei értelemben semmilyen koncepciózusság nem jellemzi.²³ Később Szörényi Levente és Bródy János vélhetően a Presser Gábor által megzenésített és a Locomotiv GT közreműködésével készült – zeneileg sokkal kevésbé összefüggő, azonban számos akkor újszerűen ható slágert tartalmazó – *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* 1973-as sikerét látván érzékelhette a színpadi művekben rejlő lehetőségeket. Mindazonáltal a Szörényi–Bródy szerzőpáros útja innen még nem vezetett egyenesen a színpadi alkotásokhoz. Közös esztétikai programjuk ekkori 1971-es epizódját követően több közbülső lépcsőn keresztül vezetett történetük az 1983-as *István, a király*hoz (lásd: Radnai 2020a).

„Megszokás szabja léptemet...” Omega: Szvit 1–6. (*Omega 5*, 1973)

Az 1971-ben Presser Gábor és Laux József kiválásával első számú dalszerzőjét, billentyűsét és dobosát, egyben menedzserét (illetve vele együtt Adamis Anna szövegíró) is elvesztő Omega viszonylag gyorsan alkalmazkodott a helyzethez. A Debreczeni Ferenc dobossal öttagúvá lett új Omega első, 1972-ben felvett koncertlemeze, az *Élő Omega* – noha számos akadály nehezítette megjelenését²⁴ – nagy siker lett. Egyfelől annak ellenére, hogy az újonnan alakult Locomotiv GT-t sokkal látványosabban támogatta a hanglemezgyár,²⁵ az új Omega-lemeznek mind a hazai változata, mind pedig a Csehszlovákiában és az NDK-ban forgalmazott licenckiadása nagy példányszámban kelt el (Szakács 2009: 15; Molnár 2013: 11).²⁶ Másfelől az együttes egyszersmind sikeresen lebonyolított egy komplett stílusváltást is, megmaradt tagjaiból új, ígéretes dalszerzők váltak (Mihály Tamás, Molnár György, Benkő László), illetve új szövegíró is talált Sülyi Péter személyében. Az Illéshez hasonlóan eklektikus hangzásvilágú, ugyanakkor a konzervatóriumot végzett Presser Gábor dalszerzői tehetsége révén több sikeres dalt is jegyző régi Omega rövidesen a korszak angolszász popzenéjének élvonalába tartozó *hard rock* bandák (Deep Purple, Led Zeppelin, Uriah Heep, Black Sabbath) stílusához igyekezett felzárkózni.²⁷ Az együttes tagjai ezt követően sokkal demokratikusabban tudták kibontakoztatni szerzői és hangszeres ambícióikat – erre ékes példa Benkő László billentyűjátékának előtérbe kerülése. Zenéjük kifinomultabbá, sokoldalúbbá és kidolgozottabbá vált, és Adamis Anna a korban elismert, nagy népszerűségnek örvendő dalszövegeit tökéletesen pótolta számukra Sülyi Péter testhezállób, spirituálisabb témavilága. E kezdeti

23 Az Illés-együttes klasszikus felállásának hanglemezeit részletesen, zenei szempontból elemző Majnik László egyenesen a zenekar legkimunkáltabb alkotásának tartja az oratóriumot (Majnik 2017: 109–110).

24 Az Omega-legendárium szerint az albumot azért kellett koncertfelvételekből összevágni, mivel az MHV nem tudott stúdióidőt biztosítani. A zenekar tagjai ezért magnetofonokkal rögzítették az 1972-es országos turné anyagát. Miután saját maguk megválták a nyers felvételeket, a lemezgyár elfogadta az albumot, de a megjelenés újfent csúszott, ezúttal papírhány miatt. Ekkor a zenekar – Molnár György gitáros révén – szert tett nagy mennyiségű alumíniumlemezre, mely alkalmas volt albumborítónak. Így végül az *Élő Omega* nagy sokára 1972 végén jelenhetett meg, alumíniumtokban, rajta az együttes tagjait ábrázoló fényképpel, négyféle színben. Az album sikere következtében hamar elkészült az újranyomott papírtokos változat is.

25 A Locomotiv GT-nek már megalakulása évében lehetett stúdióalbuma, míg az Omega – noha 1971-ben már készen volt új zeneanyagával – csak 1972-ben jutott újra nagylemezhez.

26 Egy 1978-as MHV-s sikerlista szerint az *Élő Omega* magyar változatából 1972 és 1978 között 209 566 példányt adtak el (Jávorszky és Sebők 2019: 340).

27 Velük egy időben, 1971–72-ben a Radics Bélával, Brunner Győzővel, Som Lajossal és a fiatal Balázs Fecóval fölláló rövid életű, utóbb kultikussá lett Taurus Ex-T:25-75-82 zenekar is a hard rock irányában tájékozódott.

időszaknak – az új Omega nagy közép-európai sikerkorszakát megelőző néhány évnél – a termése az *Omega 5* című lemez, amelynek teljes B oldalát a *Szvit* című (és egyben műfaj-megjelölésű) kompozíció tölti ki, s ez képezi a következő rövid elemzés tárgyát is.²⁸

A háttételes kompozíció zeneszerzője az Omega basszusgitárosa, Mihály Tamás, a szövegeket Kóbor János és Sülyi Péter jegyzi. A cselló szakosként konzervatóriumot végzett Mihály Tamás klasszikus zenei műveltsége az együttes korábbi lemezein is feltűnt itt-ott,²⁹ de dalszerzői és hangszerelői ambícióit ekkortól tudta igazán kibontakoztatni. Az ő szerepéhez köthető, hogy 1973-ban az Omega lehetőséget kapott arra, hogy a felvételen az Állami Hangversenyzenekar is közreműködjön. Egy vele készült *oral history* interjú szerint a *Szvit* hangszerelésében Wolf Péter (Mihály Tamás egykori konzervatóriumi iskolatársa) segédkezett, a hangversenyzenekart pedig a lemezgyár kérte föl a kíséretre (Mihály 2013: 26–27).³⁰

Míg Magyarországon a korai beat korszakában az esztrádhagyományhoz kötődő „táncdalosoktól” elhatárolódó új együttesek számára az esetleges nagyzenekari kíséret inkább erőltetett konvenció volt, s a táncdalfesztiválokon gyakran a zenekarok belső dinamikájának szétzilálását is eredményezte (Kappanyos 2017: 59), 1973-ban a szimfonikus apparátus bevonása már tudatos, a pop-rock zenészek által ambicionált esztétizáló törekvés. Olyan aktus, amely nemcsak a zeneanyag stílárís, hangzásvilágbéli sokszínűségét, illetve a külföldi irányzatokhoz való szinkronizációját hivatott erősíteni, hanem kísérletet tesz a komolyzenei intézményrendszerrel való kooperációra, közelítve egymáshoz az elit- és populáris kultúra színtereit, szereplőit. A korszak hasonló, szimfonikus hangszerelésű produkciókkal próbálkozó előadóihoz – Emerson Lake and Palmer (*Pictures at an exhibition*, *Tarkus*), John Lord (*Concerto*), Uriah Heep (*Salisbury*) – hasonlítva az Omega *Szvitjének* nagy erénye, hogy benne a szimfonikus kíséret szerepe nem csupán az elektronikus hangszerek által szolgáltatott főtéma funkciótlan kísérete, egy amolyan reflektálatlan „erősítő” hatáselem, hanem szerves

---

28 A nagylemez tartalma a következő (SLPX 17457):

A oldal – 21'05"

1. Hazug lány (Mihály T. – Kóbor J. – Sülyi P.)
2. A madár (Molnár Gy. – Kóbor J. – Sülyi P.)
3. Én elmegyek (Molnár Gy. – Kóbor J. – Sülyi P.)
4. A jövődömondó (Mihály T. – Kóbor J. – Sülyi P.)
5. Járt itt egy boldog ember (Mihály T. – Kóbor J. – Sülyi P.)
6. Búcsúztató (Molnár Gy. – Kóbor J. – Sülyi P.)

B oldal – 20'30"

Szvit

(Mihály Tamás – Kóbor János – Sülyi Péter)

1. Ébredés
2. A malomban
3. Hazafelé
4. A hetedik napon
5. Délutáni szerelem
6. Van, aki nyugtalan

29 Például az Éjszakai országút (1970) lemez *Vészkijárat* című albumzáró számában, ahol Presser Gábor zongora- és Mihály Tamás csellójátéka nyomán idéződik fel a *Ha én szél lehetnék* (1968) című szerzemény dallama.

30 Az interjúban nem kerül említésre, de feltételezhető, hogy a fúzió megvalósulását Mihály Tamás apjának személye is biztosíthatta. Mihály András (1917–1993), Kossuth-, Liszt-, és négyszeres Erkel-díjas karmester-gordonkaművész, zeneszerző ekkortájt egyebek mellett a Zeneakadémia egyetemi tanára és a Magyar Rádió zenei lektora volt.

része a kompozíció zenei szövetének.³¹ A *hard rock* irányzat legtöbb képviselőjével szemben Mihály Tamás dalszerzői kreativitása itt roppant arányérzékkel párosul: a szimfonikus zenekar hangszerei – elsősorban a fúvós és vonós szekció – csak akkor kapnak szerepet, ha az adott rész dramaturgiája megkívánja. Ennek ékes példája a *Szvit* első tétele, az „Ébredés”, melynek első strófája alatt csak a hajnal egyre terjedő fényeit idéző, lassú orgonaszólam képezi a kíséretet, a nagyzenekar csak a második versszak („Nézd az ébredőt: visszatér”) alatt lép be a torzított gitárral, a dobbal és a basszussal együtt, majd a téma variációjánál („A könnyű pókfonal...” kezdetű rész) több önálló szólamra bomlik az egység. A kísérő torzított gitár mellé felzárkózik egy improvizatív szólógitárszólam, a harmóniamenet szimfonikus aláfestése mellett pedig megjelenik önálló szólamként a vonós szekció, amely a verssorokat követően, mintegy arra felelgetve épül be a tételbe.

Mindez a *Szvit* mind a hat tételéről elmondható, amelyek között a folytonosság illúziója a konvencionális zenei cezúrák elhagyásával valósul meg. A dalok nem rendelkeznek valódi befejezéssel, csak afféle álzáratokkal, amelyek a következő részt készítik elő – ez alól persze kivétel a „Van, aki nyugtalan” című tétel, amely a kompozíció záródarabja. A mű egyes tételei – a táncok sorozatából kifejlődő szvit műfajának megfelelően – „ritmusukban és jellegükben” eltérnek, egységüket a közös hangnem, illetve az ismétlődő zenei témák hordozzák (H. F. 1965: 475–476). Mindez az Omega *Szvitjéről* is elmondható; az egymást követő dalok stílusukban, zenei hatáselemeikben, de főként ritmikai szerkezetükben igen változatosak. A lassú, meditatív „Ébredés”-t a kemény hangzású, ám szaggatott ritmusú „A malomban” követi, ezután pedig újra lágyabb dallamok következnek („Hazafelé”). A gyors tempójú, *hard rockos* „A hetedik napon” és a tőle csak szövegében különböző (zeneileg tökéletesen azonos) „Van, aki nyugtalan” között igen hatásos betoldás a „Délutáni szerelem” című lassú tétel.

Miképp a dalok számából is látható, a kompozíció két nagyobb, három-három tételből álló egységre tagolódik: az első egység az „Ébredés”, „A malomban” és a „Hazafelé” című dalokat foglalja magában, a második pedig „A hetedik napon”, a „Délutáni szerelem” és a „Van, aki nyugtalan” című számokat. Az első egységben az „Ébredés” C- és G-dúros harmónia-összeállításról indul, ezt követően „A malomban” című dalban a basszus eggyel följebb modulál, A-dúrba (pontosan egy A-s üres kvintre), majd annak zárata újra visszatéríti a témát C-dúrba, így a „Hazafelé” az eredeti hangnemből zárja a lemezeket ezt az egységet. A folytonosság a zenei motívumok vonatkozásában is alapvető: az „Ébredés” kezdőtémája – kiszélesedve, teljes nagyzenekari kíséretben – a „Hazafelé” végén is elhangzik, mint ennek az egységnek a fő témája. Ugyanez mondható el a második egység tételeiről is. Az üres kvintekkel operáló „A hetedik napon”, után a beékelődő rövid epizód, a „Délutáni szerelem” megtartja az a-moll–C-dúros harmóniavilágot, majd a „Van, aki nyugtalan” végén, a verze utáni ismétlődő kromatikus akkordmenetből álló részben – a teljes szimfonikus zenekar kíséretében – A-dúrba, úgynevezett pikárdiai tercre világosodik ki a tétel, lezárva a teljes kompozíciót.³²

31 A velük készült 2013-as oral history interjúban Benkő László, Debreczeni Ferenc és Mihály Tamás kisebb részben a Beatles (*Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band*, 1967) és a Who (*Tommy*, 1969), illetve egybehangzóan az Emerson, Lake and Palmer (*Pictures at an exhibition*, 1971) hatását említi, Kóbor János szerint viszont a Pink Floyd 1973-as *Dark Side of the Moon*-ja volt a meghatározóbb minta (Benkő 2013: 22; Debreczeni 2013: 17; Mihály 2013: 28; Kóbor 2013: 25–27).

32 Másképp fogalmazva, a *Szvit* mind a két három-három tételes egységre egy amolyan tézis-antitézis-szintézis szerkezet jellemző.

Ha egy szóval össze akarnánk foglalni a *Szvit* szövegvilágát, azt mondhatnánk, valamennyi dal témája az *idő*. Mindebből adódóan a kompozíció mind a két fent ismertetett egységének van egyfajta folyamatossága. Az első három tétel dalszövegei a mindennapi időtapasztalat egyik legegységibb egységét, a *napot* tematizálják. Az „Ébredés” a panellakások ablakán besurranó napfényre ébredő ember ébredése; „A malomban” című dal a folyamatosan ismétlődő, el nem fogyó és legyőzhetetlen monoton munka világát jeleníti meg metaforikusan; a „Haza-felé” pedig a hazaigyekvő város lakó alkonyi eufóriáját. A második egység dalai szintén a mindennapi időtapasztalathoz kapcsolódnak, ugyanakkor valamivel tágabban: itt egy egész hét a szövegek témája. „A hetedik napon” és a „Van, aki nyugtalan” a hét utolsó napját, a gondtalanság-tétlenség paradox nyugtalanságát jelenítik meg – bevonva az értelmezésbe a világ teremtésének hét napjára utaló bibliai narratívát is –, ugyanakkor a közjük ékelődött epizód, a „Délutáni szerelem” újfent egy másik szubjektív időtapasztalatra szűkíti le a perspektívát:

Szólt a lány hozzám bújva:
Késő van már kedvesem,
Holnap újra vár a munka,
Mennem kell most azt hiszem
Szóltam én is átkarolva:
Olyan jó, ha itt vagy kedvesem,
Nem számít se nap, se óra,
Csak a percet élvezem, (...)
(Kiemelés tőlem – R. D. Sz.)

Sülyi Péter szövegvilágában, mely a mindennapiságot és a realiztikum mögött rejlő spiritualitást együttesen hangsúlyozza, a kreatív témaválasztás meglepő – a popzenei szövegekre kevésbé jellemző – nézőpontváltásokkal és szimultaneitással párosul. Az „Ébredés” első strófájában például maga a tetetlen, mindent átszövő idő szólal meg:

Én a fény vagyok és az út,
És a végtelen mélyű kút,
És a hangok tengere,
És az ébredés kezdete.³³

A következő versszak már kívülről, mintegy megfigyelői perspektívából irányítja a figyelmet az ébredő emberre:

Nézd az ébredőt: visszatér,
Ringó csónakán partot ér,
Lassan minden összeáll,
S egyre vékonyabb lesz a szál.

A mindentudó nézőpontot fenntartó harmadik versszakot követően pedig maga az ébredő egyén sajátos perspektívája jelenik meg, s mindez a tétel végéig már nem is változik:

---

33 Sülyi szövege – ahogy Majnik László megjegyzi – bekapcsolja az értelmezésbe Thomas Mann *József és testvérei* (1933–43) című regényfolyamának első sorát („Mélységes mély a múltnak kútja” – Sárközi György és Káldor György fordítása), valamint János evangéliumát is: „Én vagyok az út, az igazság és az élet” (Jn 14.6). Lásd: Majnik (2019: 121).

Most, hogy csónakom itt hagyott,
Nézem álmosan, hol vagyok.
Ott egy szék az ágy előtt,
Túl az ablakon háztetők.

Szánt a napsugár arcomon,
Szól egy rádió, hallgatom,
Aztán mégis felkelek,
Megszokás szabja léptemet.

Tovább lépkedek,
Már ott kinn megyek.
Álom, ég veled!
Jó reggelt emberek!

Hív, vár a fény,
És új remény.
Hajt az, hogy győzhetek,
Hát jó reggelt, emberek!

Az *Omega 5* és a rajta szereplő *Szvit* megjelenésekor egyáltalán nem váltott ki sem szakmai, sem közönségikert.³⁴ A velük készült *oral history* interjúban – leginkább a nagyzenekari kíséret technikai megvalósításának korabeli nehézségeire hivatkozva – Kóbor János, Molnár György és Debreczeni Ferenc is sikertelennek minősíti a produkciót. Mi több, Debreczeni szerint az első, 1973-as „E” klubbeli bemutató „borzasztó”, az 1999-es népstadioni előadás pedig „siralmas” volt (idézet: Debreczeni 2013: 18; Molnár 2013: 18; Kóbor 2013: 25–26). Ugyanakkor meglepő, hogy az Omega-tagok utólagos narratíváinak köszönhetően az együttes korábbi korszaka az 1970-es évek második felének, végének nagy nemzetközi Omega-sikerei fényében elevenedik meg és értékelődik újra. Az Omega-legendárium főként az „elsőségek” tartja meghatározó motívumnak az együttes pályafutásában: az első nagylemez itthon és külföldön (1968), első kinyitható lemezborító (*Tízezer lépés*, 1969), első önálló tévéshow (1969). Az Omega jutott ki elsőként az Egyesült Királyságba 1968-ban, ők készítettek elsőként animációs videóklipet (1986), övék az első magyarországi CD (1988) és DVD (2000) – és még sorolhatnánk.³⁵ Ennek megfelelően az *Omega 5* leginkább értékelendő és kanonikus mozzanata az, hogy rajta *elsőként* játszott együtt magyar rockegyüttes a Magyar Állami Hangversenyzenekarral, illetve hogy ezen az albumon használtak *elsőként* szintetizált („A madár” című számban). Zenei-kompozíciós, illetve tematikus szempontból viszont sokkal inkább az tűnik fel, hogy mennyi minden eltűnt az Omega zenéjéből már rövidesen az 1973-as *Omega 5*-öt követően.

34 Az albumról főként az A oldal néhány dala („Én elmegyek”, „A madár”) lett sikeres és visszatérő koncertdarab, a hattételes *Szvit* – szemben például a P. Mobil későbbi, ugyancsak szvit műfajmegjelölésű *Honfoglalásával* (1978) – egyáltalán nem: sem az egész, sem annak egyes tételei. Az album Nyugat-Németországban megjelent angol nyelvű változatán, mely *200 Years after the Last War* címmel látott napvilágot 1974-ben, a kompozíció szimfonikus kíséret nélkül hallható. Utóbbi albumról ugyancsak nem a *Szvit* vált ismertté a nemzetközi piacon, a külföldi popsajtó leginkább a „Help to Find Me”-t (a „Nem tudom a neved” című dal angol változatát) tüntette ki figyelmével.

35 A korántsem kimerítő felsorolás a *Wikipédia.hu* szócikkéből származik, lásd: Omega [é. n.].

Az Omega későbbi, részben Várszegi Gábor nevén megjelent, manapság már konszenzuálisan Bródy Jánosnak tulajdonított szövegei (Hegedűs 2009: 30–31), illetve Sülyi Péter későbbi *space* tematikájú darabjai sokkal sematikusabbak, ami a témaválasztást és annak dramaturgiai megvalósítását illeti. 1976-ra például végleg eltűnik Sülyi szövegvilágából az epikumra, a narratív történetmesélésre való hajlam, amely – persze Bródy mellett – bizonyos értelemben kivételessé tette dalszövegeit a magyar pop-rockzenei színtéren. Azoknak a narratív jellegű – énelbeszélő („Emlék – csenddé vált szerelem”, „Egy nehéz év után”, „Hűtlen barátok”, „Huszadik századi városlakó”) vagy éppen balladisztikus („Szomorú történet”, „200 évvel az utolsó háború után”, „Varázslatos fehér kő”) – szövegtípusoknak, amelyek az 1971 utáni új Omega első dalait jellemezték, már nyoma sincs 1976–77-ben, a nemzetközi sikert arató „Időrabló” korszakában. Ugyanígy eltűnik a szövegekből a mindennapiság és a spiritualitás vegyes, ugyanakkor termékeny jelenléte: a „200 évvel az utolsó háború után” (1971) vagy „Az égben lebegők csarnoka” (1975) merész és részletgazdag fantasztikumához képest a *space rock* lemezek egymáshoz simított, elvágyódást kifejező szövegeiből szinte teljesen hiányzik a konkrétság, emberképüket a teljes elidegenedés jellemzi.

A szövegvilággal párhuzamosan megfigyelhető az Omega hangzásvilágának gyors metamorfózisa is. A hard rockörület lecsengésével Benkő László a Hammond orgona helyett egyre inkább a zongorát, de legfőképp a szintetizátort kezdi preferálni, így a vaskos orgonakíséret 1975-ben az *Omega 6: Nem tudom a neved* albumon már nem is kap szerepet. A torzított gitár mérséklődésével együtt ugyanígy távozik lassacskán az Omega zenéjéből az akusztikus gitár mint kísérőhangszer. A hangszerelés átalakulása mellett az együttes zenevilága is változik, leginkább *stílusú szűkülésként* írható le. Az effajta zenei váltásokat az Omega tagjai (és persze a későbbi gyűjteményes lemezkiadások is) három lemezenként történő „stílusváltásként” (*beat / hard rock / space rock / új hullám*) kommunikálják (Rozsonits 2009: 4–9). Az 1975 és 1976 között lezajló átalakulás következtében az Omega zenéjéből fokozatosan eltűntek az addig sem túlreprezentált, de időnként fel-feltűnő bluesos³⁶ és folk rockos jegyek;³⁷ e stílusváltás az évtized második felére egy nagyon tudatos és professzionális hangzásvilágot eredményezett, amely azonban rövidesen sematikus, a nyitottságot és stílusgazdagságot mellőzővé is vált. (Emellett az Omega zenéjével kapcsolatban megfogalmazott kritikákban igen hamar megjelent az angolszász progresszív rockzenét, különösen a Pink Floydot „szolgáiban” másoló zenekar motívuma is.)

Jóllehet a *Szvit* valóban nem ért el kiugró sikert sem a korábbi Élő Omega-albumhoz, sem az 1975-ös *Nem tudom a neved*hez képest, fontos momentuma az Omega zenei fejlődésének és döntő jelentőségű a magyar popzenében megjelenő koncepciózus kísérletezések kapcsán. Ez volt az első alkalom, amikor az Omega – megfelelő nemzetközi mintákkal szinkronban – hosszabb, bonyolultabb kompozíció kialakításába fogott, s ez a későbbi lemezeik megformálására is hatást gyakorolt. Az album megvalósításával és élő előadásával kapcsolatos fentebb idézett nehézségekből kiindulva a *Szvit* egyszerre tartható fejlődésnek és törésnek. Zenei-kompozíciós szempontból újdonság, előrelépés, amely folytonosságot mutat az 1976 és 1979 között megjelent, sokkal sikeresebb lemezhármas, de törés is, hiszen az Omega zenéje

36 Például: „Blues”, „Eltakart világ” (1971), „Hazafelé” (1973).

37 Például: „Szomorú történet”, „200 évvel az utolsó háború után” (1971), „Az égben lebegők csarnoka” (1975).

(technikai, ízlésbéli és persze alkati okokból is) e részben negatív tapasztalat birtokában nem a szimfonikus rock, hanem a szintetizátorközpontú, impresszionista hatáselemekkel operáló, elvontabb progresszív rock irányába fejlődött tovább.

„Bár veled éppoly könnyen megtörténhetett...”

Bergendy-együttes: *Hétfő / Hét Fő* (1973)

Eddig két olyan koncepcióalbum elemzésére tettem kísérletet, amelyek rendelkeztek valamilyen konkretizáló, a klasszikus zene műfaji rendjéhez való kapcsolódást hangsúlyozó paratextuális jelzéssel (oratórium és szvit), ugyanakkor legalább ilyen izgalmasak a korszak műfajmegjelölés nélküli kísérletei. Mindezek között előkelő helyet foglal el a Bergendy-együttes 1973-as *Hétfő / Hét Fő* című albuma, amely az első dupla LP is Magyarországon.

Az 1950-es évek végétől működő, Bergendy István (szaxofon, ének) és Bergendy Péter (szaxofon, fuvala) által alapított, gyakran változó felállású zenekar első időszakát a külföldi jazz-klasszikusok feldolgozása és a folyamatos szórakoztatóipari koncertezés kötötte le. Elsőként 1969–70-ben, Latzin Norbert billentyűs dalszerzőnek és a néhány rövid életű underground együttes (Dogs, Liversing, Meteor stb.) énekes-basszusgitárosaként ismertté vált Demjén Ferencnek a csatlakozásával került a zenekar a magyar könnyűzene élvonalába. „Mindig ugyanúgy” című számukkal, amely 1970 szilveszterén az ünnepi tévéműsorban is elhangzott, igen gyorsan országos ismertségre tettek szert; 1972-es második, már saját szerzeményeket tartalmazó albumuk, a *Bergendy I.* aranylemezzé lett (Hegedős 1973a: 14), az 1973-as miskolci rockfesztiválon való szereplésük pedig valóságos korszakhatáráként vonult be a magyar pop történet nagyelbeszélésébe.³⁸ A héttagú, komplett fúvós szekcióval (szaxofon, harmona, trombita, fuvala) rendelkező jazzrockot játszó Bergendy-együttes Demjén Ferenc és Latzin Norbert nevével fémjelzett rövid periódusa (1970–75) unikális jelenség volt a korszak könnyűzenéjében: egyszerre volt populáris és célozta meg a stílusgazdagságra vágyó „vájtt fülű”, igényesebb zenei megformálásra, hangszerelésre érzékeny hallgatóságot (Jávorszky és Sebők 2019: 225–227).³⁹

E stiláris és műfaji heterogenitás, eklekticizmus érződik harmadik stúdióalbumukon, a *Hétfőn* (1973) is. A cím szójáték: egyszerre utal a dupla album dalait összekapcsoló közös témára, a hétfői nap eseményeire, valamint magának az együttesnek a hét tagjára.⁴⁰ A témaválasztással jól összecseng az albumborító vizuális kialakítása is. A zenekar tagjai egy zsúfolt lépcsőn (talán metróaluljáróban) állnak, sok-sok munkába igyekvő ember között.

38 A diósgyőri DVTK-stadion labdarúgópályáján 1973. június 10-én megrendezett, „magyar Woodstock”-ként is emlegetett fesztivál volt többek között a Tolcsvayék és a Triót, Koncz Zsuzsát és az Illést kollektívizáló formáció, a KITT Egyet egyik utolsó fellépése, melyen az Illés-együttest – Szörényi Levente a Rocklexikon című műsorban elhangzott visszaemlékezése szerint – a Bergendy „lesöpörte” a színpadról. A vonatkozó részlet elérhető a youtube.com-on is, lásd: Szörényi (2007).

39 Meglátásom szerint hasonló piaci rést igyekezett betölteni a korszakban az Apostol, a Corvina és a korai Generál is.

40 A Bergendy-zenekar tagjai ekkoriban (1970 és 1975 között): Bergendy István, Bergendy Péter, Latzin Norbert, Demjén Ferenc, Debreczeni Csaba, Oroszlán György, Hajdú Sándor.

Míg a háttér és az utca emberei fekete-fehérek, elmosódottak, illetve tekintetük elkalandozik, ügyet sem vetnek a felvevőgépre, a zenekar tagjai színesben láthatók, s a külső szemlélőt szuggerálják. Egyszerre tartoznak a hétköznapi világához, de mint arra reflektáló, a mindennapok eseményeit narráló egyének, ki is szakadnak az időből, idegenként állnak a dolguk után szaladó emberek között.⁴¹

A Bergendy-együttes e korszakának valamennyi lemezére jellemző, hogy egy képben összesűrűsödik a zenekar ízlés- és témavilágának lényege: *a mindennapok esztétizálása*. Ez a direkt módon populáris, ám a korszak hasonló előadóihoz képest korántsem banális tartalmú, helyenként igen reflexív, kimunkált koncepció fogalmazódik meg az együttes egyik slágerében. „Ha másnak el nem mondd, elmesélem neked, / bár veled éppoly könnyen megtörténhetett” [kiemelés tőlem – R. D. Sz.] – énekli Demjén Ferenc a „Te is jársz néha tilosban” (1972) című dalban. A „velem is megtörtént már” élménye képezi az alapját Demjén Ferenc számos ekkori és későbbi jól sikerült dalszövegének, amelyek nagy erénye, hogy a legtöbb korabeli magyar előadó szövegvilágához képest többé-kevésbé sikeresen kerülik el a korábbi esztrád- és táncdahalagyomány szentimentális sematizmusát, ahogy az évtized közepétől berobbanó „őszinte kemény rock” jelszavakba sűrített didaxisát is.

A *Hétfő* a két korábban elemzett koncepcióalbumhoz képest zenei-kompozíciós értelemben sokkal kevésbé mutat egységességet: a dalok közötti folytonosságot nem a zenei építkezés, hanem egy átfogó gondolati ív (az idő haladása) és az ezzel összekapcsolódó különböző narrációs elemek (a dalszövegek mellett gyakran hanghatások, zajok) teremtik meg. Ha a fenti két album részben zenei-dramaturgiai, részben pedig (a *Szvit* esetében) harmóniai

41 A lemez tartalma a következő (SLPX 17453/54):

A oldal – 24'37"

1. Hétfő hajnalán (Latzin N. – Demjén F.)
2. Ház áll a sötétben (Demjén F.)
3. Ébredj, napsugár! (Hajdu S. – Demjén F.)
4. Jobb, ha kinyitod a szemed (Demjén F.)
5. 6.20-as (Hajdu S. – Demjén F.)
6. Vén hobó (Demjén F.)

B oldal – 21'40"

1. Munkadal (Demjén F.)
2. Iskolatáska (Hajdu S. – Demjén F.)
3. Úthenger (Latzin N. – Demjén F.)
4. Hadd főzzek ma magamnak (Latzin N. – Demjén F.)
5. Megszólal a nagyharang (Latzin N. – Demjén F.)

C oldal – 25'05"

1. Álmos hétfő délután (Demjén F.)
2. Ebből éppen elég (Demjén F.)
3. Messze még (Latzin N. – Demjén F.)
4. Viharban (Latzin N. – Demjén F.)
5. Egy tisztességes család (Latzin N. – Demjén F.)
6. Öreg zongora (Latzin N. – S. Nagy I.)

D oldal – 21'47"

1. Juliska (Latzin N. – Demjén F.)
2. Bordal (Latzin N. – Demjén F.)
3. Ott leszek (Hajdu S. – Demjén F.)
4. Altatódal (Latzin N. – Demjén F.)
5. Valamikor látlak-e még? (Latzin N. – Demjén F.)
6. Hétfő éjszakán (Latzin N. – Demjén F.)
7. Epilógus (Hajdu S.)

megszerkesztettségéhez hasonlítjuk a *Hétfő* koncepcióját, a zenei anyagot kevésbé találjuk folytonosnak. Az alábbi táblázat szemlélteti, hogy a Bergendy-album esetében a hangnemi illeszkedés és építkezés nem tűnik a lemez egésze szempontjából motiválnak (1. ábra).

1. ábra. A *Hétfő* című album hangnemei

	A oldal	B oldal	C oldal	D oldal
1.	Hétfő hajnalán – A-dúr	Munkadal – A-dúr	Álmos hétfő délután – F-dúr	Juliska – A-dúr
2.	Ház áll a sötétben – d-moll	Iskolatáska – C-dúr / a-moll	Ebből éppen elég – f-moll	Bordal – Esz-dúr
3.	Ébredj, napsugár! – e-moll	Úthenger – Esz-dúr	Messze még – D-dúr	Ott leszek – C-dúr
4.	Jobb, ha kinyitod a szemed – G-dúr	Hadd főzzek ma magamnak – G-dúr	Viharban – C-dúr	Altatódal – f-moll
5.	6.20-as – g-moll	Megszólal a nagyharang – C-dúr	Egy tisztességes család – A-dúr	Valamikor látlak-e még? – e-moll
6.	Vén hobó – C-dúr		Öreg zongora – G-dúr	Hétfő éjszakán – A-dúr
7.				Epilógus – e-moll

S e táblázat még csak nem is fejezi ki a zenei anyag stílárís-műfaji, hangulati, ritmikai stb. heterogenitását. Az album dalai között éppúgy található lírai ballada („Ébredj, napsugár!”, „Valamikor látlak-e még?”), jazzes/bluesos progresszív rock („6.20-as”, „Munkadal”, „Jobb, ha kinyitod a szemed”), dallamosabb popzene („Vén hobó”, „Iskolatáska”, „Ott leszek”) és rockosított szving („Hadd főzzek ma magamnak”). A *Hétfő* dalai az Illés és az Omega ismer-tetett kompozícióival szemben nem alkotnak egységes zenei szövetet, inkább az album mint mediális keret szervezi őket egybe egy központi gondolati ív mentén.

A négy lemezoldalnyi zeneanyag huszonnégy dalból áll, utalva a nap huszonnégy órájára. Sorrendben az első szerzemény, a „Hétfő hajnalán” a nap kezdetét jelzi, s ez a dal hang-zik el reprimként, valamelyest más hangszerelésben és szöveggel a második lemez legvégén (D oldal), utolsó előttiként „Hétfő éjszakán” címmel. A Beatles „Sgt. Pepper’s Lonely Hearts Club Band”-jéhez és az Illés-együttes „Újra itt van” című indulójához hasonlóan ebben a dalban a zenekar tagjai egyfajta narrátorként beszélnek, a dalszöveg többes szám első sze-mélyben fogalmazódik meg:

Gondolj ránk minden hétfő hajnalán,
Ha átléptél egy új hét ajtaján!

Az ünnep gyorsan elszalad,
Csak a szürke hétköznapi marad.
Hét ember énekel neked,
És akkor lesz elégedett,
Ha éneküktől színesebb lesz hétfőd ezután.

A keretes szerkezeten túl leginkább maguk a dalszövegek hordozzák a narratív folytonosságot: a progresszív hangvételű „Ébredj, napsugár!” a felkelő napot szólítja; a rockosabb „Munkadal” a munkaidő kezdetét jeleníti meg, hasonlóképp a lemez legnagyobb slágeréhez, a szimfonikus hangszerelésű „Iskolatáska”-hoz, amely az iskolába igyekvő kisdíkok szemszögén keresztül mutatja be a mindennapi kötelességek monotonitását és szelíd poézisét. A szintén slágerre lett „Hadd főzzek ma magamnak” az ebéd közeledtét jelzi, amit aztán a „Meggyszólal a nagyharang” erősít meg. A lemez képzeletbeli „közepe” pontosan déli tizenkét óra. Az idő múlása a második albumon is nyomon követhető: „Álmos hétfő délután”, „Messze még”, „Altatódal” stb. Jóllehet a folytonosság főként tematikus síkon, a szövegvilágban valósul meg, a zenei motívumok kapcsán is megjelenik bizonyos mértékű reflexivitás. Például a dupla lemez több dalának zenei főtémája is visszacseng az utolsó, „Epilógus” című szimfonikus kísérettel felvett instrumentális szerzeményben, amelynek végén a zenekar tagjainak halk szuszogása, horkolása hallható, jelezvén az álomra szenderülés lassú folyamatát.

A Hétfő azonban nem csak stílári szempontról és zenei megismerhetőségéről, hanem a koncepciózus alkotásmód nem találkozott a progresszív rockzene legtöbb ágára jellemző *gondolati absztraktsággal*, miképp ez az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata által ihletett Bródy-dalok valamint lét és idő spiritualitásáról értekező Sülyi Péter-szövegek esetében érzékelhető. A koncepcióalbum mint keret ez esetben nem valamilyen önmagát véresen komolyan vevő beszédmóddal és ehhez illeszkedő elvont, artistikus tartalommal párosult, hanem egy merőben populáris programmal. E koncepcióban az az érdekes, hogy a dalok olyan *témákat* jelenítenek meg hatásosan – szerelem, munka, csalódások, tipikus város szcénák/epizódok stb. –, amelyek alapvetően részei voltak a korabeli magyar dallamosabb pop-rock zene szövegvilágának.⁴²

Mindezt az albummal egy időben megjelent Bergendy-kottáskönyv⁴³ bevezetője is megerősíteni látszik. A *Hétfő (Hét Fő) Bergendy album* címmel megjelent kiadvány a szerzemények partitúrája mellett többek között rövid önjellemzéseket is tartalmazott a zenekar tagjairól, az élén álló prologusban pedig többek között ilyeneket olvashatunk:

Vasárnapi életünk valótlan képei ezek. És közben szól a zene. A mi zenénk. A miénk és a Tiéd. Szóval a MIÉNK!; Születtünk, játszottunk, játszottunk ma is. Utazások, koncertek. Verejtékezzve a lámpák melegében, szorongva a mikrobuszban, a hétszemélyes kagylóhéj alatt. Bennünk a valóság izgató rögei; Alsunk, aztán kínlódnunk a felkeléssel, tolongunk az üzletekben, magánéletünkkel bíbelődünk, háborgunk az élet fonásai felett, keressük a szórakozást, az örömet, és gyűjtjük szemünk köré az apró ráncokat (Dozvald 1973: 5).

42 Ekkortájt, nagyjából a disco és a punk megjelenéséig, egészen hasonló dolgokról énekelt a Neoton, a Corvina, az Apostol, a Generál vagy később a Skorpió és a Color – az persze másik kérdés, hogy Demjén Ferenc szövegeivel hasonló nivón-e.

43 Noha Magyarországon egészen a rendszerváltásig nem létezett valódi popsajtó (leginkább a *Magyar Ifjúság* hetilap és a havonta megjelenő *Ifjúsági Magazin* pop-rock zenei rovatai látták el ezt a funkciót), a Zeneműkiadó Vállalat kifejezetten támogatta a beatzenét. Az új ifjúsági zenével kapcsolatos számos tudományos-ismeretterjesztő kiadvány mellett a hetvenes évek közepéig-végéig a fontosabb zenekarok (Illés, Metro, Omega stb.) legújabb nagylemezanyagát is megjelentették kották formájában. Mihály Tamás így emlékszik vissza erre: „Az Editio Musica elég normálisan leírt kottákat jelentetett meg az első három lemezből. Nem mi írtuk, hanem azt hiszem főiskolásokkal leíratta a kiadó, hakniként. Később megszűnt a kottakiadás [...], valószínűleg nem tudták eladni, mert ugye ennek a műfajnak a közönsége, illetve aki ezeket a nótákat játssza, [...] nem tudott kottát olvasni, úgyhogy teljesen értelmetlen volt kiadni” (Mihály 2013: 15). Később is jelentek meg pop-rock zenei kották, de ezek jellemzően már nem egy-egy nagylemezhez készült kiadványok, hanem dalválogatások voltak.

A Dozvald János fotós-újságíró (többek között az *Iffúsági Magazin* korabeli munkatársa) által írt bevezető egyszerre hangsúlyozza a zenekar tagjainak identikus összetartozását, valamint a közönséggel való meghitt kapcsolatát. Emellett összesűrűsödik benne az a korábban, Demjén Ferenc szövegei és a *Hétfő* lemezborítója kapcsán röviden vázolt populáris program, amely az együttes célkitűzéseit meghatározta: figyelni a mindennapokra, reflexíven viszonyulni a rutincselekvésekhez, kiemelni az apró fontos eseményeket az idő monotonitásából, s ebből alkotni meg a különlegest, a maradandót. A lemez apropója ekképp fogalmazódik meg a bevezetőben:

Megvetésünk közös tárgya, az óramutató, eszeveszetten kering a számlap fölött, habzsolva életünket a torlódba rohanó hétköznapiakban. De álljunk meg. *Gyűjtsük össze, öntsük formába, ami felhalmozódott!* (...) A hétfő éppolyan, mint a többi hétköznapi. Reggelre dél, délre este. S több is: ez a nap szólít vissza bennünket a vasárnapból, ez a reggel indít útnak egy újabb dolgos hét felé, és ez az este jelzi először, hogy ismét sodrásban vagyunk. – Hogy mindebből hogyan lesznek dalok? *Nem álmodozva, a szemhéjak mögé zárkózva, hanem nyitott szemmel élve. Ezért hidd el, jobb, ha Te is kinyitod a szemed* (Dozvald 1973: 5, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

A szövegben, melynek beszélője „nem álmodozik” és „nem zárkózik a szemhéjai mögé”, semmiképp sem a közönségtől elemelkedett popsztárhérosz szólama érvényesül, sokkal inkább egy – néhol kifejezetten *munkás* karakterű – *kisember* perspektívája elevenedik meg.

Bár a Bergendy-együttes sikerkorszaka még jócskán 1973 után, a *Hétfő* megjelenését követően is tartott,⁴⁴ az album nem azt a hatást hozta, amelyre a zenekar – vagy inkább annak vezetője, Bergendy István – számított. Hiába hangsúlyozta mind az album külső kivitele, mind a vele egy időben megjelenő kottáskönyv a lemez komplexitását, koncepciózus jellegét, a közönség és a kritika nem e jellegzetességek miatt értékelte a *Hétfőt*. Ugyanis ezen az albumon kapott helyet a Bergendy-együttes talán legnagyobb slágere, a korábban már említett „Iskolatáska”, amelyet valójában nem a Bergendy, hanem az Operaház zenekara hangszerelt meg (lásd: Miklós 1977: 54–55; Sz. Koncz 1996: 55). A koncerteken a zenekar részéről valószínűs nyűgként felfogott dal sikere némileg elnyomta a lemez egészének értékelését, illetve a kritika részéről megjelent az a kifogás is, hogy az album túl grandiózus, értelmetlenül terjedelmes és meglehetősen széttartó.⁴⁵ Ahogy ezt Bergendy István meg is jegyzi egy 1982-es interjúban: „A Hétfőből a jó, értékesebb kompozíciók nem kaptak levegőt az „Iskolatáska” mellett, és ezt a szakmabeliek is tudták” (Csontos 1982: 31).⁴⁶

A *Hétfő* album és az azt jellemző koncepciózusság tehát egyszeri kísérlet maradt csupán a klasszikus felállású Bergendy zenéjében. Későbbi, még Demjén Ferencel készült három

44 Soron következő albumokról, az Ötödik sebességről (1974) a „Léggömb”, a „Szellemvasút” és a „Soha, soha nem múlhat el” című dalok lettek népszerűek, az 1976-os – már Latzin Norbert nélkül készült – *Fagypontra fölött miénk a világ* lemezről pedig a „Ma lesz a holnap tegnapi”.

45 „Bergendyék esetében a vállalkozás érezhetően túlméretezett, 80 perc, 24 szám egyszerre sok, kevesebb több lett volna. Tudásukból és tehetségükből akár három lemezre is tellett volna, de ha a legjobb számokat válogatják ki és a javát sűrítik egyetlen lemezre, igazán szenzációs LP-t hozhattak volna ki” az anyagból (Hegedős 1973b: 30). Többek között a zenekar stílusos-műfaji eklektikusságával magyarázta 1977-ben saját kilépését Demjén Ferenc is, lásd: Gyárfás (1977a).

46 Az Operaház zenekara által felvett „Iskolatáska” esete ugyancsak jól példázza, hogy a *Hétfő* koncepciója a meghangszerelés és rögzítés tekintetében sem kötődik olyan mértékben a zenekar autoritásához, mint az Illés és az Omega lemezei esetében. Bergendyék albumán a dalok külön-külön alkotnak autentikus egységet, míg előbbieik esetében maguk a teljes kompozíciók.

albumukon⁴⁷ – bizonyára nem függetlenül a kritikáktól – ilyen típusú tematikus-gondolati-zenei folytonosság megteremtésére már nem törekedtek, valamint az együttesből 1977-ben kivált Demjén Ferenc további karrierjében (a V’ Moto Rock együttesben és későbbi szólólemezein) sem lett jelentékeny szerepe a koncepciózus alkotásmódnak. Ugyanakkor a zenekar vezetője, Bergendy István – mint a korszakban már igen elismert hangszerelő és dalszerző – később különböző tévés/filmes felkérések nyomán kreatívan tudta felhasználni ennek a típusú kísérletezésnek az élményeit a főként irodalmi szövegeken alapuló, összefüggő zeneműveiben (*A rendíthetetlen ólomkatona*, 1980; *Süsü, a sárkány*, 1982 stb.). Bár zeneszerzőként nem vett részt a dupla nagylemez dalainak megírásában (a számokat főként Latzin Norbert és Demjén Ferenc, kisebb részben pedig Hajdú Sándor jegyzik), a koncepció kialakításában *hangszerelőként* bizonyosan szerepe volt. Egy 1978-as interjúban, már a *Süsü, a sárkány* című bábfilm bemutatóját követően így fogalmazott: „Úgy érzem, nekem nem a háromperces dalok írása fekszik, hanem hosszabb, összefüggő témák egybefűzése, nagy formájúvá alakítása, például a *Hétfő* című dupla nagylemezünk is így született” ([g. m.] 1978: 36).⁴⁸ Bergendy István tehát a későbbiekben erényt formált a pop-rock zenei szcénában nehezebben eladható koncepciózus gondolkodásmódból; erre irányuló hajlama klasszikus zenei műveltsége és zeneszerzői/hangszerelői alkalmassága révén lehetőséget biztosított számára a populáris zenei színtér és más kulturális-művészeti szférák (színház, film) közötti átjárásra, egyéni egzisztenciateremtésre, illetve a művészeti intézményrendszerben való tartós elhelyezkedésre.⁴⁹

Divat, occidentalizmus, esztétizálás: a magyar koncepcióalbumok lehetőségei a 1970-es évek elején

Az előzőekben ismertetett három korai magyar koncepcióalbum-kísérlet szerkezetének, poétikájának, esztétikai-ideológiai programjának összevetése leginkább a közöttük lévő *különbségeket* mutatta meg. Három meglehetősen eltérő hangzásvilágú, felfogású és habitusú zenekar három igen különböző LP-jéről volt szó; ami viszont bizonyosan összeköti őket, az nem más, mint hogy megjelenésük idején – részben speciális, részben pedig egybecsengő okok miatt – egyik sem lett sikeralbum. Az 1971-es Illés-oratórium (megjelenésének sajátos kontextusán és a rendszer antifasiszta diskurzusába íródásán túl) túlzott elvontsága, ösztönművészeti jellege miatt nem lehetett népszerű az addig dallamosabb beatzenét játszó együttes rajongói között; az Omega *Szvitje* esetében a szimfonikus kísérettel megkomponált mű igényes megvalósításának és élő bemutatásának korabeli technikai (és szervezési) nehézségei nem engedték, hogy a kompozíció állandó koncertdarabbá váljék; a Bergendy-zenekar *Hétfő* című dupla LP-je pedig túlméretezettsége, tartalmi eklekticizmusa miatt kapott kritikákat,

⁴⁷ Az 1976-os, még Demjénnel készült *Bergendy Jazz* című album a mainstreamtől a rétegzene felé történő „visszafordulást” jelezte, s koncepciójában inkább a zenekar első, *Beat ablak* (1971) című stílusválogatásához kapcsolódik.

⁴⁸ A képet csak színesíti, hogy Bergendy István a *Süsü, a sárkány* főcímdalát minden bizonnyal egy – hazánkban kevéssé ismert – amerikai énekestől, Willie Mitchelltől „vette kölcsön”, hiszen az jelentékeny hasonlóságot mutat a szerző 1975-ös Cherry Tree című számával. Jóllehet a plágium feltételezése a nagyfokú hasonlóság miatt megalapozott, Bergendy István tagadta, hogy az 1970-es években ismerte volna Willie Mitchellt. Lásd: Földes (2009).

⁴⁹ Hasonló tendenciát példáz Presser Gábor ugyanebben az időszakban beinduló (színházi-)zeneszerzői karrierje, vagy éppen Victor Máté sokirányú munkássága a hetvenes-nyolcvanas években.

és a közönség is leginkább az albumtól függetlenedő slágerdalokat („Iskolatáska”, „Hadd főzzek ma magamnak”) értékelte nagyra. Épp ezért koncepcióalbum-*kísérletek*: e lemezek a magyar pop-rock zene történetének olyan periódusában születtek, amikor ezzel az alkotásmóddal és mediális formával még nem lehetett átütő sikert elérni. Értékük, érdekességük és jelentőségük a téma szempontjából nem elismertségük tükrében, hanem történeti perspektívából ragadható meg. A következőkben három hasonlóképp alátámasztható és részben összefüggő elképzelést vázolok fel a korai magyarországi koncepcióalbumok jelenségének értelmezéséhez.

Divat. Ha a koncepcióalbum mint mediális forma és alkotásmód hazai megjelenésének okait kutatjuk, kézenfekvő lehet az effajta zenei albumok feltűnését divatjelenséggént értelmezni. Georg Simmelnek a századfordulón megfogalmazott jól ismert elmélete szerint a divat mint a modernitás egyik kísérőjelensége „úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény (mint elsősorban a becsület), amelyeknek kettős funkciója az, hogy egy bizonyos kört összetartsen, s egyúttal másoktól elhatároljon”, valamint a felsőbb rétegek alsóbb osztályok általi „utánzásában” ölt testet (Simmel 1973: 477, 479). Innen nézvést a korszakban a koncepcióalbum-készítés is olyan tevékenységként tekinthető, mely során bizonyos csoportok (előadók, zenekarok) más csoportok ízlésével igyekeztek összhangba kerülni (vagy éppen attól elhatárolódni), saját identitásukat is építve ezzel. A *ritkaság és elterjedtség, inklúzió és exklúzió* mintázatait egyaránt felmutató (Rényi 2019: 90; Berger: 2019: 20–26) divatkövetés és -teremtés alapvetően határozza meg a zeneipar működését, de a Kádár-rendszer társadalmi-kulturális kontextusában az a szimbolikus „leszivárgás”, mely révén kapcsolat létesül a divatot diktálók és az azt interiorizálók köre között, nem csupán vertikálisan, hanem *horizontálisan* (földrajzilag) is értendő. Hiszen nemcsak a zömmel fővárosi, magasabb zenei képzettségű, megfelelő kapcsolati tőkével rendelkező *reprezentatív előadók* és azok vidéki, periférikusabb helyzetben lévő, kulturális javakhoz kevésbé hozzáférő követői között léptek működésbe a divat kulturális gyakorlatai, hanem még inkább a műfaj hazája, a nagybetűs Nyugat (leginkább Nagy-Britannia és Amerika) sztárjai és azok kelet-közép-európai (így magyarországi) hívei között. Nem véletlenül fogalmazott úgy a korábban idézett Ungvári Tamás a koncepcióalbumok kapcsán, hogy azokat a Beatles *Sgt. Pepper...* (1967) LP-je „hozta divatba” (Ungvári 1976: 306).

A divat természetére vall a három elemzett nagylemez kapcsán az a felismerés is, hogy a koncepcióalbum-készítés egymástól egészen eltérő felfogású, stílusú és hangzásvilágú együtteseket is magával ragadott, méghozzá megközelítőleg egyazon időszakban. Persze „közös elemként” említhető, hogy mind a három zenekarban jelen voltak olyan zenészek, akik zenei műveltségük révén képesek voltak ilyen jellegű kompozíciók komponálására és meghangszerelésére: a Bergendynél többek is, mint Latzin Norbert, Hajdú Sándor és Bergendy István; az Illésben a Szörényi testvérek és Pásztory Zoltán; az Omegában pedig leginkább Mihály Tamás és Debreczeni Ferenc. Ugyanakkor az is látható, hogy a koncepciózus alkotásmód egészen különböző utakon élt (vagy nem élt) tovább a három alkotóközösség későbbi karrierjében. Részben kapcsolódva a koncepcióalbumok hazai történetéhez, Havasréti József a hetvenes évek közepén-végén virágzó *space rock* irányzata vonatkozásában ugyancsak a divat szerepét hangsúlyozza, megállapítva, hogy a *space rock*ra jellemző tematikus jegyek (eszképizmus, elvágyódás, technológiai fókuszú szövegvilág) és zenei stílusfogások (szintetizátor, elektronikus dobok, computerprogramok) olyan egészen különböző felfogású zenekaroknál is megjelentek, mint a Fonográf, az Omega vagy a Mini, illetve az irányzat a disz-

kó műfajában is érezte hatását (Havasréti 2018, 2020). Ha divathullámként értelmezzük a koncepcióalbum-készítést, akkor megállapíthatjuk, hogy annak magyarországi „aranykora” a három elemzett nagylemez időszakában, a hetvenes évek legelején még bőven nem következett be; az Omega együttes későbbi – a szimfonikus hangzás helyett a szintetizátor által uralt *space rock*ot képviselő, jóval populárisabb – albumai már sokkal nagyobb kereskedelmi sikert értek el. Ezt követően azonban – a punk és a diszko előretörésével párhuzamosan – erőteljesen lecsökkent az effajta koncepciózus alkotásokra irányuló érdeklődés a populárisabb regiszterben. Miként a nemzetközi szinten a Pink Floyd *The Wallja* (1979) jelölte ki a koncepciózus zeneanyagokkal elérhető népszerűség maximumát, úgy a magyar pop-rock zenei közegeben a Locomotiv GT *Loksi* című lemeze (1980), a Hobo Blues Band *Vadászata* (1984) és talán némileg meglepő módon az *István, a király* (1983) mutatják az ilyen jellegű, tudatosan szerkesztett lemezek alkonyát. Három igen különböző, de egyaránt kimagasló alkotás, melyek a hazai pop-rock zene mondhatni paradigmatiszmus darabjai lettek.

Occidentalizmus. Szorosan kapcsolódik a koncepcióalbumok divathullámjéhez az occidentalizmus, a kelet-európai szocializmus társadalmi valóságában elképzelt „vágyokba fojtott” Nyugat képzetköre (K. Horváth 2010, 2015, 2018). Ahogy K. Horváth Zsolt kifejti, a Nyugat imaginárius képe a magyar társadalmi képzetben fontos viszonyítási pontként működött a Kádár-kori populáris kultúra terepén, s bár a nyugattal kapcsolatos jellegzetes kelet-európai és magyarországi képzetek korántsem voltak előzmény nélküliek (lásd: K. Horváth 2018), a hidegháború időszakában tettek szert megkülönböztetett jelentőségre. Hiszen ekkortájt a keleti blokk állampolgárainak szimbolikus határátlépései (zenészek, sportolók, sztáregyenységek nyugati utazásai), vagy éppen a vasfüggönyön túli hírességek kelet-európai megjelenései (például Louis Armstrong 1965-ös koncertje a Népstadionban) maguk is részei voltak a két szembenálló tábor politikai játszmáinak (K. Horváth 2015: 108). Emellett a magyarországi mobilitási lehetőségek szűkössége, a külföldi utazás és kapcsolattartás nehézségei miatt az idegen nyelveket (különösen az angolt) nemigen beszélő lakosság túlnyomó része számára a Nyugat nem tapasztalat, csupán *vágykép* volt.

Számukra, a többség számára a Nyugat pusztá képzetrendszer maradt: egy újhullámos francia film kockái Párizsról, egy-egy gengszterfilm képei a hetvenes évek New Yorkjáról, néhány nyugati rokontól vagy ismerőstől kapott fogyasztási eszköz (cigaretta, farmer, dezodor, póló stb.) és nem utolsósorban a Radio Luxemburg beat- vagy rock and roll számai (K. Horváth 2015: 108).

K. Horváth több izgalmas témán keresztül mutatta be az occidentalizmus működését a magyar popzene hatvanas és nyolcvanas évek közötti történetében. Elemezte különböző táncdalok és pol-beat szerzemények szövegeit, foglalkozott Radics Béla karrierjével, valamint a külföldi utazás és a fogyasztás popzenei reprezentációját is vizsgálta. Utóbbi inspiráló esettanulmányok tanulságai közül e helyütt én a beatzene geneziséét leíró „koppintás”-kultúra és a Radics életútja kapcsán sokat citált „brit szellem” képzetköreit emelném ki.

K. Horváth Zsolt már idézett tanulmányának „A beatzene mint nemzedéki nyelvezet” kezdetű fejezetében kifejti, hogy a korai magyar beat időszakának zenekarait és sztáregyenységeit többek között az is elválasztotta a fölöttük járó generációktól és a populáris zenei intézményrendszer tapasztaltabb képviselőitől, hogy e fiatal, nemritkán semmilyen zenei képzettséggel nem rendelkező amatőr muzsikusok körében egészen más, újfajta készségek jelentettek szimbolikus erőforrást a népszerűséghez, mint ahogy a „hivatalos” kultúrában. Ezek közé tartozott egyebek mellett a műszaki szakértelem (erősítők, hangfalak, mikrofonok)

szerelése, esetenként „házi” hangszerkészítés), a valódi nyelvismerettől független „halandzsangol” produkálása és ezzel összefüggésben a Radio Luxemburgon vagy a Szabad Európán befogható külföldi számok hatásos „lekoppintása” (K. Horváth 2015: 115). A szerző Radics Béla karrierjét és a legendássá lett gitáros által hangoztatott és vele kapcsolatban sokat emlegetett „brit szellem” képzetkörét vizsgálja, s megállapítja, hogy bár Radics lokális presztízse és a körülötte lévő kultusz a hetvenes években is erős maradt, a hazai beatzene üzletté válását követően nem tudott tartósan jelen lenni a pop-rock zenei élet első vonalában. Mivel a nehéz természetű gitáros leginkább a Cream- és Jimmy Hendrix-feldolgozásokban hitt, a valós nyelvtudástól független halandzsázásban jeleskedett, illetve már későn fogadta el a rockzene professzionalizálódását (saját magyar számok, albumok, promóció stb.), kelő gazdasági, kulturális és kapcsolati tőke híján nem tudta kiteljesíteni karrierjét (K. Horváth 2015: 117–122).

Valahogy azonban, ahogy ezt a Radics Béla (vagy éppen az Amerikába disszidáló, szintén fiatalon elhunyt Barta Tamás) körüli kultusz is jól mutatja, a hazai pop-rock zene nagyelbeszélésében az autonómia, lokális perspektíva, illetve a „saját út” kitüntetett képzetkörei (lásd: Illés, Cseh Tamás) mellett élénk maradt a „valódi” nyugati zene követésének ugyancsak értéktelített motívuma. E motívum jelenléte látható abban is, hogy a hanglemezgyári menedzser, Erdős Péter által meghirdetett „magyar világsztár”-konceptió⁵⁰ – bármennyi bírálója akadt akkor és azóta is e képtelen elgondolásnak – voltaképp beépült a magyar pop-rock zene narratívájába. Olyan hagyományszála ez a magyar pop-rock zenének, amelyben a nemzetközi irányzatokkal, a nagybetűs Nyugat zenéjével való szinkronizáció, valamint a nyugati országokban aratott sikerek (turnék, lemezek) adják meg az előadók igazi színvonalát és persze hazai presztízst. E történetnek a főszereplői leginkább az Omega és az LGT, kisebb részben pedig Koncz Zsuzsa és a Fonográf –, illetve mindazok, akik a *magyarrock* története első kötetének „A felnőtté válás dalai és a világsztárjelöltek” című fejezetében kaptak helyet (Jávorszky és Sebők 2019: 405–421).

A nyugati popzene fejlődésének éber követése és a mintakövetés hazai viszonyok közötti kamatoztatása hasonlóképp az occidentalizmus megnyilvánulása lehetett, amelynek egyik izgalmas epizódja épp a koncepcióalbum-készítés volt. Hiszen aki ezzel a hatvanas évek végétől divatba jött, angolszász eredetű – *par excellence* nyugati mintájú – albumformátummal kísérletezett, joggal mondhatta el magáról, hogy részt vesz „a” nyugati popzene vérkeringésében. (Ahogy az Illés-együttes körüli kultusz legfontosabb pontja az első *magyar nyelvű* beatdalok megírása, úgy az Omega vagy az LGT kultikus narratíváinak visszatérő eleme az, hogy ők *valódi nyugati zenét* játszottak.) A magyarországi pop-rockzenei színtér Nyugat-centrikusságán túl a koncepcióalbumok még tematikai szempontból is kapcsolódnak az occidentalizmushoz, hiszen utóbbi jelenség olyan képzetrendszerként írható le, amely a társadalmi valóság szűkössége elől menekülő egyén világlátásában elevenedik meg. Ahogy K. Horváth írja Radics Béla kapcsán: „[mind]ez sok hozzá hasonló zenész számára is meghatározó élmény volt; korántsem csoda, hogy sokan a rendszer keretein kívül, az ideig-óráig vigaszként működő, elképzelt occidentalizmusban [...] kerestek menedéket” (K. Horváth 2015: 122, kiemelés az eredetiben). Ennek a fajta menekülésnek, eszéképizmusnak a képzete – ahogy ez a Fonográf *FG-4* albumának (1976) és az Omega későbbi sikerlemezeinek

⁵⁰ Erdős Péter a *Magyar Ifjúság* 1979. január 19-i számában jelentette be: „Három éven belül világsztárunk lesz” (Galla 1979).

kritikáiból is leszűrhető (Radnai 2020a) – részben össze is kapcsolódott magával a koncepcióalbummal mint mediális formával. Igen beszédes (és az occidentalizmus természetéből fakadóan a *hazai* viszonyokra nézvést is irányadó), ahogy Ungvári Tamás már idézett 1976-os könyvében jellemzi a koncepcióalbumok világát:

A conceptalbumok a rock változását jelzik. A szórakoztatás és a tánczenei stílus után ez az ön-állósodás végső foka, de egyszersmind a *társadalmi feladat elodázása is*. A concept a komolyzeneivel kel versenyre, és nem vállalja a szórakoztatás napi feladatát. *Nem hisz abban sem, hogy két- vagy háromperces számok képesek felgyújtani az ifjúságot* vagy jelentős sikert elérni. A concept önállósodás és *feladatvesztés* egyszerre (...) (Ungvári 1976: 308–309, kiemelés tőlem – R. D. SZ.).

Ebből a nézőpontból a *Human Rights* és az *Omega Szvitje* tökéletesen beleillik a képbe, a Bergendy populáris programja viszont atipikusnak mondható.

Esztétizálás: fúzió, határátlépés, legitimáció. Az a kategória, amit összefoglalóan „esztétizálásnak” nevezek, részben kapcsolódik a fent vázolt két koncepcióhoz, ugyanakkor egy olyan trendet kíván összefoglalni, melyben a divatjellegén túl a pop-rock zenei színtér szereplőinek *tudatossága* is hangsúlyosan megjelenik. Esztétizálásnak nevezem tehát azokat a mozzanatokat, célképzeteket, megnyilatkozásokat és produktumokat, amelyek az értéktelen szórakoztató művészetnek titulált beatzene értékes művészetté tételére, legitimálására vagy (korabeli frazeológiát használva) „nagykorúsítására” irányultak. A korábbiakban elemzett három nagylemez egy globális populáris zenei fordulat közepette, a tágan értelmezett progresszív rockzene megerősödésének korszakában született, amely során

olyan irányzatok (...) jelentek meg, illetve váltak jó néhány évre uralkodóvá, amelyek immár nemhogy megtagadták, de egyenesen fő célkitűzésükké vált, hogy magukba olvassák azt, s ezzel a *művészi* és a *populáris* minőségek közötti különbségtétel feloldását kínálják (Ignác 2015: 125, kiemelés az eredetiben).

Ahogy Ignác Ádám kifejti idézett tanulmányában, az effajta sokirányú, a rockzene határainak „kitágítására” irányuló próbálkozások a magyarországi pop-rock zenei színtéren is megjelentek – leginkább klasszikus zenei idézetek, műfeldolgozások, fúziós produkciók, hosszabb improvizatív kompozíciók formájában (2015: 128–137). Meglátásom szerint azonban ide sorolható a koncepciózus zeneanyagokkal való kísérletezés is. Ugyanakkor e kísérletek népszerűvé válását nem csupán az gátolta, hogy eleinte a hivatalos kultúrpolitika, valamint a közvélemény jelentős része sem sorolta a beatzenét a „társadalmilag értékes művészetek” közé,⁵¹ hanem az is, hogy a hanglemezgyár 1972 utáni „kvázipiaci” fordulatát követően inkább a biztos bevételt produkáló, populárisabb zenekarok lettek nagyobb intézményes támogatásra (Ignác 2015: 134–136). Így míg a szerző által említett, klasszikus zenei betétekkel és feldolgozásokkal operáló együttesek (Wanderers, Theatrum, Syrius, Pop-Consort, Panta Rhei, V’73) után csupán csekély számú rádió- és lemezfelvétel maradt ránk, a jelentős népszerűségnek örvendő Illés és Omega, valamint a Demjén Ferencsel 1970-től fokozatosan

51 „Az Orbán László művelődésügyi miniszter első helyettese által aláírt 6/1971. (XII. 17.) MM számú rendelet [...] a jövedelemadó differenciálása érdekében minősítette az egyes művészeti ágakat, és a társadalmilag értékes művészetek között nem sorolta fel a tánczeneszerzői, táncdalszövegírói, valamint a tánczene-előadóművészi tevékenységet. A rendelet kimondta, hogy a 3 százaléknál magasabb adókulcsba (ez volt a nevezetes giccsadó) csak a tánczenei és népzenei előadóművészek egyes jövedelmei estek” (Csatári 2015: 150).

az élvonalba kerülő Bergendy-zenekar olyan kivételes pozícióba került, hogy a pop-rock zenei színtér legtöbb szereplőjétől eltérően lehetőségük adódott a zenei kísérletezésre. Ennek eredményeképp születtek meg a fent elemzett koncepcióalbumok, melyek (főként az Illés és az Omega lemeze) részben elléptek ugyan a korábbi/elvárt populáris hangvételtől, a hang-lemezgyár bízott e produkciók jövedelmező voltában. A három lemez minden bizonnyal világhíressé tette: ha voltak is ilyen lemezgyári álmok a koncepcióalbumokkal kapcsolatban, az első effajta magyarországi lemezek nem váltották be tökéletesen a hozzájuk fűzött reményeket. Ugyanakkor részévé váltak a beatzene legitimálásáért, valódi értékes művészetként való elismeréséért vívott harcnak.

Bár a szocialista kultúrpolitika nem látott üzleti vagy pedagógiai hasznot az igényes, kísérletező rockzenében, a progresszív zene hazai áttörésének több eredménye is volt. Többek között „a kivételes technikai tudással rendelkező [...] formációk némelyike – népszerű táncdalénekesek és hazai popsztárok kísérőzenekaraként vagy állami ünnepségek megbízottjaiként ugyan, de – rövidebb-hosszabb ideig a hivatalos magyar szórakoztatóiparban is kisebb szerephez juthatott” (Ignác 2015: 135). Ez az önérvényesítési lehetőség tükröződik Bergendy István pályafutásában is. Az Omega izgalmas módon a Pink Floyd lágy zenéjét, majd a diszkó hatásait magába építő *space rock* irányzatán belül is meg tudta némileg őrizni a koncepciózus gondolkodás elemeit, sőt több évtizeddel későbbi – részben szimulátorokkal, részben élő szimfonikus zenekarral és kórusokkal rögzített – „önfeldolgozásain” is visszaköszön ez az irányultság (*Omega Rhapsody*, 2010; *Rapszódia & Szimfónia*, 2012; Oratórium, 2014). A *space rock* az Illés-együttes felbomlása után a Fonográfban tevékenykedő Szörényi Levente és Bródy János számára nem egy teljes „korszak”, inkább csak egy epizód volt (FG–4, 1976) a koncepciózus kísérletezések sorában, amelynek végpontján az 1983-ban országos sikert aratott *István, a király* áll. A produkció – voltaképpen a vele kapcsolatos visszatérő vitákból adódóan is – a mai napig a műfaj „nagykorúvá válásának” egyik legfontosabb, kultikus határköve.⁵²

Az imént vázolt három elképzelés (*divat, occidentalizmus, esztétizálás*) együttesen, egymást kiegészítve világítja meg a magyarországi koncepcióalbumok jelenségét, megjelenésük és fogadtatásuk kontextusát, valamint lehetséges funkcióikat, lehetőségeiket, céljaikat. A bemutatott albumok jellegzetességeiből és viszhangjükből jól látható, hogy e három koncepció nem mindegyike illik tökéletesen az itt tárgyalt zenei alkotóközösségre, ugyanakkor olyan háttértényezőket és -összefüggéseket tudnak megragadni, amelyek minden bizonnyal *párhuzamosan és egymással összekapcsolódva* határozták meg a progresszív zenei kísérletezés korabeli kereteit, így a koncepcióalbum mint mediális konstrukció korai magyarországi karrierjét is.

52 A *magyar rock története* első kötetének új (2019-es) kiadása a következőképp jellemzi a rockoperát: „Az *István, a király* [...] több szempontból is mérföldkő lett a magyar rock történetében. Lemezen, filmen, könyvben és helyszínen is egyaránt hatalmas sikert aratott. A Királydombon a hét alkalom alatt több mint százezren látták, a róla készült filmre egymillióan váltottak jegyet, a dupla lemez pedig minden idők egyik legnagyobb példányszámban eladott MHV-korongja. Ráadásul számos, a műfajjal való előítéletet, szembenállást tört meg. Totális és „népfontos” sikere beemelte a rockopera műfaját a kulturális köztudatba. Már azzal, hogy neves, elismert színészek [...] énekeltek benne, másrészt akkori lázadó, perifériára szorított rockerek [...] kaptak főszerepet. [...] A ma már klasszikusnak számító alkotás művészi élete régóta független az alkotók akarától [...]” (Jávorszky és Sebők 2019: 133, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

Hivatkozott irodalom

- Bennett, Dawn és Diana Blom (2013): Pinching (or Taking Back) Ideas from Popular Music. Placing the Concept album in contemporary classical music. In *Communities, Places, Ecologies. Proceedings of the 2013 IASPM-ANZ Conference*. O'Regan, Jadey és Wren, Toby (szerk.). Brisbane: QLD – International Association for the Study of Popular Music, 126–137.
- Berger Viktor (2019): Inklúzió és exklúzió. Georg Simmel individualitáselméletének néhány vonásáról. *Replika* (112): 15–28. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.3>
- Brackett, David (2002): (In Search of) Musical Meaning: Genres, Categories and Crossover. In *Popular Music Studies*. David Hesmondhalgh és Keith Negus (szerk.). London: Arnold, 65–83.
- Braun, Hans-Joachim (szerk.). (2002): *Music and Technology in the Twentieth Century*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cucchiara, Romina (2014): The Concept Album as a Performative Genre. *popmatters.com*, 2014. november 9. Interneten: <https://www.popmatters.com/186925-the-concept-album-as-a-performative-genre-2495602981.html> (letöltve: 2020. július 11.).
- Decker, Todd (2013): Fancy Meeting You Here: Pioneers of the Concept Album. *Dædalus* 142: (2013), 98–108. DOI: https://doi.org/10.1162/DAED_a_00233
- Devine, Kyle (2019): Musicology Without Music. In *On Popular Music and Its Unruly Entanglements*. Nick Braae és Kai Arne Hansen (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 15–38.
- Dozvald János (szerk.). (1973): *Hétfő (Hét Fő) Bergendy album*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Elicker, Martina (2001): Concept Albums. Song Cycles in Popular Music. In *Word and Music Studies: Essays on the Song Cycle and on Defining the Field*. Walter Bernhart és Werner Wolf (szerk.). Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 227–248.
- Gadamer, Hans-Georg (1984 [1960]): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Gombosi Ottó (1965): Oratórium. In *Zenei lexikon. III. kötet (O–Z)*. Bartha Dénes (szerk.). Budapest: Zeneműkiadó, 32–37.
- Gréczy Zsolt és Retkes Attila (2003): *Bródy János*. Budapest: Vince.
- H. F. (1965): Szvit. In *Zenei lexikon. III. kötet (O–Z)*. Bartha Dénes (szerk.). Budapest: Zeneműkiadó, 475–476.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek*. Budapest: Typotex.
- Havasréti József (2018): Csak a zene? Szélgjegyzetek a magyar diszkózene történetéhez. In *Színkép, hangkép, összkép. Írások elméletéről és gyakorlatról*. Virág Zoltán (szerk.). Szeged: Tiszatáj Könyvek, 237–253.
- Havasréti József (2020): Időablók. A magyar space rock paradigmái a hetvenes-nyolcvanas években. *Replika* (115–116): 205–222. DOI: <https://doi.org/10.32564/115-116.9>
- Holm-Hudson, Kevin (szerk.) (2002): *Progressive Rock Reconsidered*. London: Routledge.
- Holt, Fabian (2007): *Genre in popular music*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ignácz Ádám (2015): Klasszikus zenei idézetek a hatvanas-hetvenes évek magyar beat- és rockzenéjében. In *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi, 123–138.
- Ignácz Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány a Rákosi- és Kádár-korszakban*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Ignácz Ádám (szerk.) (2015): *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Budapest: Rózsavölgyi.
- Ignácz Ádám (szerk.) (2017): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi.
- Jávorszky Béla Szilárd és Sebők János (2019): *A magyarrock története 1. 60–70-es évek*. Budapest: Kossuth.
- K. Horváth Zsolt (2018): Vágyakba fojtott Nyugat – Az occidentalizmus formái a magyar popzenében az 1960-as és 1980-as évek között. *Poptörténeti Emlékpont*. Interneten: <http://poptortenetiemplpont.hu/vagyakba-fojtott-nyugat-az-occidentalizmus-formai-a-magyar-popzeneben-az-1960-as-es-1980-as-evек-kozott> (letöltve: 2020. július 26.).
- K. Horváth Zsolt (2010): Ex occidente lux. Occidentalizmus az 1970-es évek magyar társadalmi képzetében. *Korunk* 2010(7): 96–101.
- K. Horváth Zsolt (2015): Brit szellem és külvárosi dzsungaság. A Nyugat-kép felhajtóereje a magyar populáris zene korai történetében. In *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi, 107–122.
- Katz, Mark (2004): *Capturing Sound. How Technology Has Changed Music*. University of California Press.
- Klein, Savannah (2019): The Development of the Concept Album. *Honors Projects* 761. Interneten: <https://scholarworks.gvsu.edu/honorsprojects/761> (letöltve: 2020. július 12.).

- Kocsis L. Mihály (1999): *Énekelt történelem*. Budapest: Zikkurat.
- Koltay Gábor (1980): *Szörényi–Bródy. Az első 15 év*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Macan, Edward (1997): *Rocking the Classics. The Birth of English Progressive Rock and the Counterculture*. Oxford: Oxford University Press.
- Majnik László (2017): *Barázdák között. Az Illés zenekar története hanglemezeik tükrében*. [h. n.]: magánkiadás.
- Majnik László (2019): *Barázdák között. Az Omega együttes története hangfelvételeik tükrében (1962–1987)*. [h. n.]: magánkiadás.
- Miklós Tibor (1977): *Keresem a szót, keresem a hangot...* Budapest: Zeneműkiadó.
- Radnai Dániel Szabolcs (2020a): Egység és heterogenitás. A Fonográf FG–4 című lemeze és az hetvenes évek magyar koncepcióalbumai. In *A magyar populáris zene története(i)*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi [megjelenés előtt].
- Radnai Dániel Szabolcs (2020b): 1848–49 emlékezete a Szörényi–Bródy szerzőpár munkásságában. In *„Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!” A Petőfi 170 konferencia tanulmánykötete*. Asztalos Emese, Kalla Zsuzsa és Parádi Andrea (szerk.). Budapest: PIM [megjelenés előtt].
- Rényi Ágnes (2019): Vonzások, taszítások, átvételek: Simmel francia recepciója. *Replika* (112): 77–96. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.8>
- Sebők János és Szabó Béla (szerk.). (1987): *Könnyűzenei lexikon*. [h. n.]: Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat.
- Simmel, Georg (1973 [1904]): A divat. In *uő Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Somlai Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 473–507.
- Simon Géza Gábor (2008): *Magyar hanglemeztörténet*. Budapest: Jazz Oktatási és Kutatási Alapítvány.
- Stumpf András (2015): *Szörényi – Rohan az idő*. Budapest: Helikon.
- Sz. Koncz István (1996): *Demjén – félszáz év*. [h. n.]: R & R.
- Szirák Péter (2003): *Kertész Imre*. Pozsony: Kalligram.
- Taylor, Timothy D. (2001): *Strange Sounds. Music, Technology, and Culture*. New York: Routledge.
- Tófalvy Tamás és Barna Emília (szerk.). (2020): *Popular Music, Technology and the Changing Ecosystem. From Cassettes to Stream*. London: Palgrave Macmillan.
- Tófalvy Tamás (2017): *Túl a szubkultúrán és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet*. Miskolc: Műút Könyvek.
- Tóth G. Péter (2003): Lázadók idézőjelben. In *Avantgárd: underground: alternatív*. Havasréti József és K. Horváth Zsolt (szerk.). Budapest–Pécs: Kijárat – Artpool – PTE Kommunikációs Tanszék, 55–78.
- Ungvári Tamás (1976): *Rock... rock... rock...* Budapest: Zeneműkiadó.
- Vályi Gábor (2007): Lemezgűjtés kritikai perspektívában. Hagyomány és eredetiségkonstrukciók az Edison-galaxisban. In *Hagyomány és eredetiség*. Wilhelm Gábor (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 71–82.
- Winston, Brian (1998): *Media Technology and Society. A History: from the Telegraph to the Internet*. London: Routledge.

Sajtó

- (g. m.) (1978): Bergendy új szerepkörben? *Magyar Ifjúság* 1978/26: 36.
- (hegedős) (1972): Pepita Oroszlán. *Ifjúsági Magazin* 1972/1: 14.
- [sz. n.] (1977): Szerintetek és szerintünk – Ők a legjobbak. *Ifjúsági Magazin* 1970/10: 31–33.
- Csontos Tibor (1982): Fagyponthoz fölött miénk a világ... És alatta? Interjú Bergendy Istvánnal. *Ifjúsági Magazin* 1982/8: 31.
- D. I. (1972): Sláger '71. *Magyar Ifjúság* 1972/3: 13.
- Galla (1979): „Három éven belül világsztárunk lesz”. *Magyar Ifjúság* 1979/3: 37.
- Gyárfás Péter (1977a): Demjén Ferenc: „Kilépek a Bergendy-együttesből”. *Magyar Ifjúság* 1977/31: 37.
- Hegedős László (1973a): A magyar popzene „öreg”-je. A burgundi zenétől a nagy show-ig. *Film Színház Muzsika* 1973/44: 13–14.
- Hegedős László (1973b): Lemezkritika. Rhoda Scott, Bergendy, Generál, Illés. *Magyar Ifjúság* 1973/47: 30.
- Hegedűs István (2009): A titkos szövegíró: Bródy János. *Rockinform Special* 2009/1: 30–31.
- Herskovits István (1986): Lemezfígyelő. *Ifjúsági Magazin* 1986/4: 34.
- Rozsonits Tamás (2009): Omega életmű – a zenekar története 1961-től 2009-ig. *Rockinform Special* 2009/1: 4–9.
- Szakács Gábor (2009): Mihály Tamás – Célrátörően akartunk sikert... *Rockinform Special* 2009/1: 15.

Internetes források

- BBC (1970): BBC – Illés-együttes (1970. március). <https://www.youtube.com/watch?v=-RKIKieGByg> (letöltve: 2019. február 10.)
- Benkő László (2013): Oral history interjú (2013. november 14.) Készítette: Ignác Ádám. MTA BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/BenkoLaszlo.pdf (letöltve: 2020. július 22.)
- Bernáth Zsolt (2007): A progresszív rock. [h. n.]: magánkiadás. Interneten: <http://mek.oszk.hu/05500/05529/05529.htm#8> (letöltve: 2019. július 1.)
- Debreczeni Ferenc (2013): Oral history interjú (2013. március 5.) Készítette: Ignác Ádám. MTA BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/DebreczeniFerenc.pdf (letöltve: 2020. július 22.)
- Földes András (2009): Memphisben született Süsü, a sárkány? index.hu 2009. 02. 25. https://index.hu/kultur/életmod/2009/02/25/nem_is_a_mienk_a_susu_a_sarkany/ (letöltve: 2019. március 4.)
- Illés (2007): 50. rész: Illés (2. rész) (2007), Privát rocktörténet. <https://www.youtube.com/watch?v=uffSjczgY-c&t=271s> (letöltve: 2020. július 21.)
- Kóbor János (2013): Oral history interjú (2013. május 23.) Készítette: Ignác Ádám. MTA BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/KoborJanos.pdf (letöltve: 2020. július 22.)
- List of concept albums, Wikipedia.com, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_concept_albums#cite_note-1 (letöltve: 2020. július 12.)
- Mihály Tamás (2013): Oral history interjú (2013. február 20.) Készítette: Ignác Ádám. MTA BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/MihalyTamas.pdf (letöltve: 2020. július 14.)
- Molnár György (2013): Oral history interjú (2013. február 18.) Készítette: Ignác Ádám. MTA BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/MolnarGyorgy.pdf (letöltve: 2020. július 14.)
- Omega [é. n.]: Omega (együttes), Wikipédia, a szabad enciklopédia. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Omega_\(egy%C3%BCttes\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Omega_(egy%C3%BCttes)) (letöltve: 2019. március 2.)
- Szántó Eszter (2020): Radics Béla: Én nem nyalok, mint az Illés meg az Omega és a hasonló kirakat zenészek tették. 24.hu 2020. 07. 17. <https://24.hu/kultura/2020/07/17/radics-bela-omega-illes-kommunizmus/> (letöltve: 2020. augusztus 26.)
- Szörényi Levente (2007): 4. rész: Szörényi Levente (2007), Rocklexikon. <https://www.youtube.com/watch?v=OhJjTzsgV1> (letöltve: 2019. március 3.)

Hanglemezek

- Bergendy-együttes: *Hétfő / Hét fő* (1973)
SLPX 17453/54 (LP, MHV–Pepita, 1973)
HCD 17453/54 (CD, Hungaroton–Mega, 1995)
- Illés-együttes: *Illés* (1971)
LPX 17410 (LP, MHV–Pepita, 1971.)
HCD 17994 (CD, Hungaroton–Mega, 2005)
- Omega együttes: *Omega 5* (1973)
SLPX 17457 (LP, MHV–Pepita, 1973)
HCD 37628 (CD, Hungaroton–Mega, 1992)
MCDA 87614 (CD, Hungaroton–Mega, 1999)

Radnai Dániel Szabolcs

Doktori hallgató, PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola (Pécs)

Havasréti József

Időablók

A space rock mint a hetvenes évek magyar pop/rock zenéjének egyik meghatározó paradigmája

„A társadalmi képzeletet az adott társadalomban való rögzültség és az absztrakt végtelen szabadság együttes jelenléte jellemzi.” (György Péter)

„A space itt a lélek mélyebb tereire utal.” (Molnár György)

Absztrakt: A tanulmány a hetvenes évek magyar populáris zenéjének kontextusán belül a space rock történetével foglalkozik. Három meghatározó korabeli magyar zenekar: a Fonográf, az Omega, illetve a Mini együttes felvételei alapján rekonstruálja a space rock fontosabb megjelenési formáit, részben a progresszív rock, részben a jazz rock szintér működésén belül. Mindegyik zenekar valamelyik mainstream nemzetközi irányzat magyarországi verziójának tekinthető: a Fonográf esetében a folk rock, az Omega esetében a progresszív rock, a Mini esetében a jazz rock, illetve a jazz funk képezte a legfontosabb hatást. A magyar space rock számok szövegeiben olyan jellegzetes témák és motívumok jelentek meg, mint a (kozmosz) száműzöttség, a diaszpóratapasztalat, illetve különféle, a technológiai fejlődéshez kapcsolódó félelmek és utópiák.

Kulcsszavak: afrofuturizmus, diaszpóra, jazz funk, fúziós zene, progresszív rock, roma jazz szintér, science fiction, szovjet blokk, űrrock

A progresszív rockzene egyik szubzsánerének tekinthető *space rock* (űrrock) irányzat különös történetet futott be Magyarországon; már az is töprengésre késztető fejlemény, hogy a hetvenes években az egyik legsikeresebb *nyugat-európai* űrrockformációnak a magyar Omega együttes számított (Majnik 2019: 167–195). A hazai űrrock történetének feldolgozatlansága önmagában is indokolja, hogy észrevételeket fogalmazzunk meg a műfajról, ugyanakkor e történet szakadozott voltában is megragadható változatossága lehetővé teszi azon társadalmi és kulturális képzetkörök, víziók, utópiák vizsgálatát is, melyek átszöttek az itt említendő zenei produkciókat.¹

Műfaj történeti szempontból a *space rock* a progresszív rockzene és a pszichedelikus rock kereszttetszetében helyezhető el. Rendkívül változatos produkciókból tevődik össze: a Pink Floyd obligát példája (a Syd Barrett-korszakból az *Interstellar Overdrive* [1967] és az *Astronomy Domine* [1967] című felvételek, majd később a zenekar 1973-as *The Dark Side of the Moon* című albuma) mellett említhetjük David Bowie *Space Oddity* (1969), *Ziggy Stardust* (1972), az *UFO Flying – One Hour Space Rock* (1971), a Hawkwind *Space Ritual* (1973), később a Space együttes *Magic Fly* (1977) című lemezeit. Ettől függetlenül számos más, ettől eltérő hangzásvilágú műfaj történetében is megtalálhatók a *space rock* világához kapcsolódó hangzáselemek és egyéb (vizuális és irodalmi) motívumok, így a jazzben, a diszkóban, a funk zenében, majd a hiphopban is. Míg a hetvenes évek első felét jellemző „fehér” progresszív rock és *space rock* törekvések többnyire a társadalmi-politikai eszéképizmus zenéjét alkották (Bowman 2002: 189), addig az afroamerikai funk zenében, illetve a hiphopban felbukkanó science fiction narratívák többnyire a fehér ember által uralt világ radikális politikai kritikájához kapcsolódtak inkább, lásd például George Clinton és a Funkadelic/Parliament formációt, vagy Afrika Bambaataa, majd a Public Enemy zenéjét és törekvéseit (Dery 2016 [1993]).

A *space rock*ban szorosan összefonódik a tudományos (csillagászati, űrhajózási, kozmológiai, távközlési) elméletekből merítő motívumok használata, illetve az űrrock felvételek sajátos, többnyire az elektronikus hangszerek, elsősorban a szintetizátorok által meghatározott hangzásvilága. Igen lényegesek a technológiai innovációk a hangzás és a stúdiótechnikai eljárások területén. Miként az űrkutatás, illetve az űrhajózás az ötvenes-hatvanas években a legmagasabb szintű tudományos fejlődés emblematikájává vált, és mindez a technológiai lehetőségek iránti roppant érdeklődéshez és lelkesedéshez vezetett, úgy ezzel párhuzamosan a zenét (mind a popzenét, mind a kortárs avantgárd-experimentális zenét) áthatotta az elektronikus-szintetikus hangzásvilág, valamint a stúdiótechnika és a produceri-hangmérnöki munka felértékelődése, továbbá az innovációs lehetőségeknek a szintetikus, effektezett, manipulált hangzások körében való keresése (lásd Cunningham 1998: 225–36).

A következőkben vizsgált hazai produkciók értelmezhetők a szélesebb értelemben vett politika összefüggéseiben is, nem az aktuálpolitika vagy a hatalomgyakorlás problémáira, kérdéseire gondolva itt, hanem olyan, erős politikai konnotációkkal is rendelkező fogalmakra, mint a diaszpóralét, a száműzöttség, a marginalitás vagy a társadalmi idegenség. Az űrrock ideológiáját e szempontból jól el lehet helyezni abban a bibliai eredetű, a száműzetés („galut”, „exodus”, „diaszpóra”) és a hazatérés képzetköreit mozgósító diskurzusban, mely-

¹ Tanulmányom korai változata elhangzott Szegeden, a SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszéke és a Szépirók Társasága konferenciáján (*Hallgatag évtized: az 1970-es évek*), 2017 novemberében.

nek egyes összetevői sokkal egyértelműbben megjelennek az olyan, jellemző módon afro-amerikai gyökerekkel bíró törekvésekben, mint a P-funk (George Clinton, Bootsy Collins, Funkadelic, Parliament), a reggae és a dub (Lee „Scratch” Perry), vagy az afrofuturista kozmikus jazz (Sun Ra). Ugyanakkor a space rock hazai népszerűségében megragadható a nyomasztó társadalmi és politikai problémáktól történő menekülés problémája is. Ahogy György Péter fogalmazott a korszak reprezentatív művészeivel kapcsolatban: „a fizikai tér végtelenjébe szöktek a Kádár-rendszer társadalmi valóságának szűkössége elől” (György 2005: 66–67).

A space rock felvételek természetüktől fogva szinte szükségszerűen át vannak szöve különböző utópikus (illetve disztópikus) projekciókkal. Ebben a diszkurzív rendben az űrkorszakban megvalósuló, korábban még csak álomként/vízióként megfogalmazódó utópiák (űrutazás, sikeres kommunikáció a földön kívüli lényekkel, a mesterséges intelligencia és a robotok megalkotása stb.), illetve a negatív utópiák obligát problémái (környezetszennyezés, elgépiesedés, az élettempó felgyorsulása, atomveszély, túltengő erőszak, bürokrácia) egyaránt felbukkannak. A space rock kompozíciók hőse (legyen akár ember, akár afféle marslakó) e kontextusban többféle szerepet játszhat: lehet a létezés determinált feltételeit meghaladó-megtagadó Übermensch, lehet a világűrben bolyongó (politikai) száműzött, lehet felfedező tudós vagy éppen kalandor. A továbbiakban ezt a szimbolikus figurát Utazónak fogom nevezni.

Nem gondolom azt, hogy a magyar űrrockprodukciók dalszövegeiben tételes politikai megfogalmazások és üzenetek lennének, melyeket úgy kellene elemezni, mintha politikai manifesztumok volnának. Noha a későbbiekben szövegelemzésekre is támaszkodom, valamint poétikai fogásokra-eljárásokra is rámutatok, tisztában vagyok azzal, hogy e szövegek meglehetősen sablonosak, és zömükben (bár nem kizárólagosan) csupán a magyar dalszövegírás rutinprodukciói. Ennek ellenére mégis foglalkozni szeretnék a dalszövegek politikai és poétikai vonatkozásaival, hiszen a zenei stílustörekvések mellett olyan forrásokból is táplálkoznak, mint a tudomány, a politika, illetve a szépirodalom diszkurzív rendjének alakzatai.

A space rock hazai térhódítása mind zenei, mind kommersziális divatjelenségeként is értelmezhető. Miként minden nyugati (jellemzően angolszász) pop/rock zenei irányzat esetében, úgy Magyarországon is felbukkantak a szóban forgó műfaj vagy stílus itthoni változatai. Az irányzat divatjellege elsősorban a kortárs zenei trendekhez történő kapcsolódás kérdését idézi fel: itt említhető a Pink Floyd zenéjének hatása, a szintetizátorok térhódítása, a kompozíciókban fellelhető különféle science fiction motívumok. A magyar űrrock emblematiszmus zenekarának, az Omegának a tevékenységét különösen jellemezte valamiféle kényszeres, mind a művészi, mind a kereskedelmi sikerek zálogának tekintett, néha már szinte irritáló fontoskodással hangsúlyozott „naprakészség”.

„Legnagyobb hangsúlyt a space zene kapta, mert ez képviseli leginkább ebben az új művészetben a mai kort” – nyilatkozta például a budapesti Planetáriumban előadott *Űropera* című produkciójuk kapcsán Benkő László, az Omega billentyűse (Baróti 1980: 11). Hasonlóan fogalmazott az akkor fő színpadtechnikai védjegyüknek számító lézershow-val kapcsolatban is: „A lézer annyira XX. századi eszköz, hogy a művészetből sem maradhat ki” (uo.). Ez az *up to date* szellemiség ugyanakkor nem volt független attól, hogy az Omega együttes integrálódott legjobban a nyugat-európai popzene közegébe, teljesen új és szokatlan hozzáállást, eszközöket, törekvéseket képviselve Magyarországon, mind a stílus, mind a hangzás, mind a színpadi show, mind a marketing területén.

A space rock korszak korabeli kritikai visszhangjának főbb szálai ugyancsak az Omega törekvéseihez kapcsolódtak. A cikkek alapján jól kirajzolódik egy összetett, ugyanakkor sablonos elemekből építkező sajtódiskurzus. A műfaj jellemzőinek ismertetése mellett („szférikus zene”, szintetikus hangzás, szokatlan effektusok, konceptuális törekvések) állandó téma volt a Pink Floyd-hatás, illetve a Pink Floyd-epigonizmus problémája, a szintetizátorjáték megnövekedett szerepe a zenekaron belül, a „gépzene” aktualitása, a futurisztikus színpadi show létjogosultsága, valamint annak firtatása, hogy az űrrock korszak mennyiben divatjelenség, mennyiben zsákutca, és hogy mennyire lehet záloga az együttes nyugat-európai befutásának.

A sajtóvisszhangból, bár talán szövegesen nem adatolható, mégis kiérezhető valamiféle tanácstalanság: a korszak vezető magyar rockzenekara ugyanis olyan szubzsáner mellett kötelezte el magát, mely szorosan érintkezett egy intellektuálisan nem túl sokra becsült, inkább izlésgéttónak tekintett regiszterrel, a *science fiction* kultúrával, benne a földönkívüliekkel, a gabonakörökkel, a vonósugárral és az UFO-lázzal.² Ugyanakkor a jelenségnek létezett egy fontos politikai és tudománytechnológiai vetülete is: az akkori Magyarország legfőbb politikai és gazdasági szövetségese – tehát a Szovjetunió – egyértelműen nagyhatalomnak, és sokáig a hidegháborús versengés győztesének számított az űrkutatásban. Ez azonban csupán szélesebb kontextusa volt az Omega működésének, erre (egyetlen kivételt, az *Élő Omega Kisstadion* ’79 koncert albumának *Sze-Vosztok* című felvételét leszámítva) nem reflektált a zenekar.

Folklorizmus és technológiai/antropológiai derűlátás

Fonográf: FG-4 (1976)

A magyar űrrock első jelentős állomása érdekes módon a Fonográf együttes 1976-os *FG-4* című albuma volt, tehát a műfaj magyar megjelenése nem az Omega működéséhez kötődik. A hazai beatzene egyik főáramát megteremtő, a rock and roll, a Mersey Beat, majd a folk-rock világából építkező Illés zenekar utódja harmadik albumán olyan produkcióval jelentkezett, mely a megszokott hangzásviláguktól távolabb álló progresszív rock, illetve az űrrock metszetében helyezkedett el. A zenei anyag egy sci-fi témákat feldolgozó, a legkülönbébb zenei hatásokból építkező eklektikus dalfűzér, melynek elsősorban Bródy János dalszövegei kölcsönöztek valamiféle, a *science fiction* kultúra kérdéseivel kapcsolódó konceptuális ívet.

A konkrét zajokból és szimfonikus zenei motívumokból egyaránt építkező *Prelúdiumot* a tempós, a space rock hangzásvilágától idegen countryrock felvétel, a *Koordináták* követi. A dal szövege elsősorban a természettudományos megfigyelés műveleteit-eszközeit idéző kifejezéseket mozgósítja: „figyeld meg Földünk telített légkörét”; „jegyezd fel a nemesgázok fajsúlyát”; „jegyezd fel a lehető útirányokat, / s a pályán tartó csillagok nevét”.³ A természettudományos diskurzus dominanciáját erősíti, hogy a dalban fellelhető humán utalások is va-

2 A *science fiction* intellektuális lekezelésének problémája állandó része a műfaj iránt elkötelezett szerzők írásainak, itt csak néhány példára utalnék: Lem 1974 (1970): 215–217; Kuczka 1998: 51–54; Dery 2016 (1993).

3 A tanulmányban idézett összes dalszöveg a Zeneszöveg.hu weboldaltól származik.

lamiféle szociobiológiai vagy viselkedéstudományi megközelítéshez kötődnek: „figyeld meg a fűtött agyú lányokat, / a szabadon futókat és a programozottakat”.

A dal egésze a létező szocializmus korszakára jellemző, a tudományos (ezen belül is a természettudományos) megismerés távlataival és lehetőségeivel kapcsolatos kötelező optimizmust idézi. A szöveg valamiféle humanisztikus, és paradox módon Föld-központú perspektívát vázol: „*valahol hozzá [értsd: a Földhöz] tartozol*” – ismétli újra és újra, erős nyomatékkal a refrén. Az album központi szerzeménye a címadó FG-4, melynek zenéje megfelel a space rock egyszerre patetikus-melodikus, illetve elidegenedett-paranoid hangzásvilágának, mely a Pink Floyd albumain vált példaszerűvé. A szöveg immár egyértelművé teszi, hogy a titokzatos FG-4 maga a Föld bolygó, a kérdés inkább az, hogy a dal szövege által említett „*távolról érkezett csillagvándor*” minek is minősül: otthonába visszatérő földi száműzöttnek (lásd: „*Ismerős tájék az FG-4-es föld, / Ez a Föld*”), vagy a Földön otthont leelő idegennek? A dal a Földre érkező Utazó perspektívájából kiindulva a befogadás, a megérkezés, majd az otthonra lelés jeleneit beszéli el. Jelentését sokféle irányban kibővítheti, hogy szövege József Attila *Hazám*, valamint Vörösmarty *Szózat* című verseinek töredékeit tartalmazza; a Föld egyszerre lehet új otthont nyújtó menedék, illetve (az Utazó szemszögéből) maga a szülőföld is: „*Százezer év óta vándorlok én, / S otthonra leltem az FG-4-en. / Íme, hát meggletem végső helyem, / Eltakar s ápol az FG-4-es föld, / Ez a föld*” (Kiemelések tőlem – H. J.).

Az album nagy slágerének számító *Levél a távolból* zenei-szövegi idilljével, valamint konzervatív countryrock hangzásával kakukktója a lemezen. Ezt az idillt az *És jöttek ők* című dal rombolja le: az itt megjelenő szörnyek kórusa az idegen világ (vagy bolygó) elhagyására szólítja fel az Utazót: „*Ember, térj már vissza a Földre*”. Érdekes látni, hogy a korszak hazai újrock produkcióiban ez a felszólítás, ha más és más alakban is, de afféle kötelező imperatívusként bukkant fel; arra utalva, hogy a space rock csak egzotikus kivétel, izgalmas színfolt a magyar rockzene palettáján, de a földi világhoz kötődő dolgok és problémák ennél lényegesebbek.⁴

Bródy János dalszövegeinek ismeretében nem hat meglepetésként, hogy a földön kívüli szörnyetek erőteljesen folklorisztikus karakterűek: „*rácsos kezű pórnagy*”, „*átokasszony*”, „*kígyólelkű pásztor*”, „*karvalykörmű lány*” stb. Ezek a képek talán az irodalmi-kulturális *Zeitgeist* közvetítésével szüremlettek be Bródy munkájába, hiszen az ezekhez hasonló, igen gyakran az ártó lények és a xenomorf lét képzetköreit mozgósító „népies-szürrealisztikus” motívumok nagyon népszerűek voltak a korszak költészetében (így például Juhász Ferenc és Nagy László lírájában). De azt is feltételezhetjük, hogy Bródy szövege tudatosan reflektált ezekre.

Az FG-4 zárófelvétele, a *Csillagfelhő* ismét komplexebb összefüggések sorába illeszti az Utazó történetét. A dal eltávolodik a geocentrikus és humanisztikus perspektívától (a Föld immár csak „*kicsiny porszem*”, az ember pedig „*múló virág*”), szembe állítva ezt a „*sok száz-ezer csillagvilág*” képével érzékeltetett világűr végtelenségével. A befejezés ily módon kissé melankolikus hangulatot kölcsönöz az albumnak, felülírva-megkérdőjelezve annak alapvetően kiegyensúlyozott, technológiai és antropológiai optimizmust egyaránt tükröző karakterét. Ennek az optimista megközelítésnek azonban érdekes módon ellentmond az album bo-

4 Mindez tételesen is megfogalmazódott a Mini együttes 1979-es *Úton a föld felé* című dalában, mely mintegy lezárja a zenekar újrock korszakát és relativizálja annak jelentőségét.

rítógrafikája. A Hegedűs György által fényképezett és összemontírozott alkotás ugyanis egy tatabányai meddőhányó tetején örökíti meg a zenekar tagjait (Dömötör 2016), a háttérben fekete füstöt okádó gyárkéményekkel, még távolabbra pedig az űrben lebegő Föld bolygóval. Az ipusztériális táj szennyezettsége, illetve a távoli bolygó idilli képe közötti ellentét valami-féle ökológiai-környezetvédelmi szemlélet érvényesülésére utal.

Mi is hát az FG-4? Science fiction témák laza füzére, a Földre megérkező, jellemzően természettudományos megfigyeléseket végző tudósként ábrázolt Utazó üdvözlésétől és befogadásától kezdve az ember kozmikus jelentéktelenségének tudomásulvételéig. Az Utazó itt kulturális antropológus, humánitológus, csillagász és fizikus egy személyben: nem az ellenkultúra vagy a marginális lét világából felbukkanó csavargó, hanem a KGST science fiction irodalom fehérköpenyes mérnöktudós hőse.

Az Omega és az űrrock

Az *Időrabló* (1977)

A magyar űrrock legdicsőségesebb fejezetét természetesen az Omega együttes felvételei alkotják. Minthogy az Omega korábbi albumain is meghatározóak voltak a progresszív rock motívumai, a váltás vagy a továbblépés a space rock irányába kevésbé volt meglepő, mint a Fonográf esetében. E lépés nyilvánvalóan az akkor legdivatosabb európai popzenei trendek követéseként is értelmezhető. Az Omega első űrrock albuma az *Időrabló* (1977), melyen a csillagközi bolyongás az elidegenedés metaforája; a Sülyi Péter által írt szövegeket jól ki-egészíti, illetve ellenpontozza a helyenként kísértetiesen visszhangzó, torzított/effektezett („unheimlich”) hangzás, máshol pedig a progresszív rockzene szofisztikált eszköztárából merítő dallamközpon- tús megszólalás.⁵

Az *Időrabló* a magyar űrrock klasszikus produkciója; műfaj- történeti szempontból több okból is jelentősebb, mint a Fonográf-féle FG-4. Egyrészt nem izolált jelenség, hanem egy összefüggő space rock korszak nyitánya az Omega pályáján; másrészt a zenekar külföldi sikereihez is nagyban hozzájárult. A zenét Nyugat-Németországban, az offenbacher Europasound stúdióban rögzítették, csupán a dalszövegeket énekelték fel Magyarországon (Majnik 2019: 168). Zenei szempontból is sokkal szorosabban kapcsolódott a nemzetközi space rock törekvésekhez – ha némi Pink Floyd-epigonizmus árán is.

Elégé elterjedt a nézet, hogy az Omega utánozza a Pink Floydot és teljesen az ő hatásuk alatt áll. Azonban aki végighallgatja az *Időrablót* és a *Csillagok útját*, rájöhet, hogy ez a megállapítás csupán az Omega munkásságának egy részére érvényes (Gyurovszky 1982: 22).⁶

Az *Időrabló* albumon érzékelhető valamiféle vízió a világűr idegenségével történő szembe- sülés élményéről, noha ennek a lemeznek az ívét is megtörik a space rock keretbe nem tel- jesen illeszkedő dalok, mint például a hard rockos *A könyvelő álma*, vagy a zenei szempont-

5 Hosszabb ideje nyílt titok, hogy az Omega a *Csillagok útján*, illetve a *Gammapolis* című albumaihoz a szövegeket részben vagy teljes egészében Bródy János írta (Mihály 2014: 213–214; Majnik 2019: 179–180).

6 A Pink Floyd-hatás kérdése újra napirendre került, amikor az együttes 1986-os albuma a Pink Floyd *The Dark Side of the Moon* című lemezére utalva *A Föld árnyékos oldalán* címmel jelent meg (Gurbán 1986: 35).

ból ugyan űrrocknak mondható, ám szövegében inkább a popsztárlét tapasztalatairól kissé szenvelő hangon beszámoló *Éjjeli koncert* című kompozíció.

A három tételből álló *Időrablók*-szvit első része – *Napot hoztam, csillagot* – ugyancsak az Utazó szimbolikus alakját lépteti fel, de eltérően a Fonográf humanista-felvilágosult ideológiát képviselő természettudós űrutasától. Itt valamiféle űrhobóval találkozunk, aki vesztésként, üres kézzel érkezik meg hosszú útjáról. A szocialista science fiction-univerzum racionalista tudósfiguráját (tehát az FG-4 voltaképpen hősét) a Victor Turner antropológiai munkáiban leírt liminális szimbolizmus (Turner 2002 [1969]: 107–8) ismertetőjegyeivel felruházott csavargó alakja váltja fel: „Ázott köpenyét kölcsönadta rám az ég, / Ronggyá nyúlt cipőm, amíg bírta, vitt feléd”; valamint: „Drágakő, vízbe hullt, a mélyben elveszett, / A bársony megfakult, ezüsttűkröm megrepedt. / Szélvihar szórta szét a pénzem, / Kopott bádorgopoharam végül koldus vette meg”.

A dalszöveg által sugallt értékszerkezet meglehetősen egyértelmű: a materiális tulajdonártyak hiányát az univerzális/kozmikus szimbolizmus ellensúlyozza. Az Utazó alakját egyrészt a szent koldusokra, politikai száműzöttekre, egyéb liminális figurákra jellemző tulajdon nélkülség attribútumai határozzák meg, másrészt a vesztéseget és a hiány lehangoló képsorait a fény és az égi tűz szimbolizmusának pozitív képei ellensúlyozzák: „Minden kincsem odalett, / Nem hozhattam mást neked, / Napot hoztam, csillagot, / Nézd a két kezem, nézd csak, hogy ragyog.” A szvit második tétele, az *Időrablók* című dal mind a zene (ismét hard rock), mind a szöveg szempontjából az első tétel ellenpontja. A kozmikus távlatot a földi lét jelenetei és reáliái ellensúlyozzák: „büfében ülsz, utcán sétálsz”, illetve: „vigyorog a pultnál, jelentést ír, a buszon rád lehel...” Az Utazó ebben a részben elveszíti liminális „űrhobó” karakterét, nem rituális szubjektum többé; visszajut egyrészt a Földre, másrészt a polgári struktúra világába. A mindennapi élet közegében felbukkanó Utazót később a szvit spirituális zárótétele (*Ablakok*) figyelmezteti a lét „tisztán látásának” jelentőségére: „Tárd ki ablakod / tárd ki rá a két szemed, / tisztán lásd az életet”. A *Napot hoztam...*, illetve az *Ablakok* tételek „szférikus” zenéjében a thereminhangzás kísértetiességét idéző szintetizátorjáték, illetve a valóban elég „pinkfloydosan” csilingelő gitárszólam szépen ellenpontozza a szöveget.

Az Utazó másik típusát jeleníti meg a *Névtelen utazó*. A középtempós hard rock sémából építkező zenéhez kapcsolódó szöveg klasszikus sci-fi témakatalógus: mesterséges intelligencia, idegen lények inváziója, gépagy, csillagközi kommunikáció. Lásd: „Lángész, ki versben ír fizikát / Az agya gép, mit önmaga kitalált, / És most nekivág, neki a világ kicsi lett”. A „névtelen utazó” egyszerre szuperelme és kalandor; a Stanisław Lem-novellák elszánt technohumanista hőse, azzal a különbséggel, hogy „távol, egy csillagon született, csodalény”, tehát a földi élet szempontjából nézve földön kívüli idegen. Itt is megfigyelhető egyébként, hogy a magyar űrrock világa jellemző módon a humán világ kozmikus tágításaként fogható fel. Miként Benkő László megfogalmazta:

Nekünk a világegyetem, az űr nemcsak az űrhajózás korát jelenti; egyetemesebb, általánosabb ennél. Titkokat rejt és csodákat, mítoszt és valóságot, játékot és varázslatot. Ezért a misztikus, idegenszerű hangzásból sem következik, hogy elszakadunk a mindennapoktól. Inkább arról van szó, hogy a szövegek szerinti cselekményt, történet ki lehet szélesíteni, át lehet vetíteni más bolygókra, akár az egész világegyetemre. Bárhová, ahol ember, ahol élőlény valaha csak létezhetett vagy létezik majd. Így kitágul a szimbólumok lehetősége; az új hangzás egy más világba visz, de onnan a hallgató, a néző maga vonatkoztatva vissza – ha akar – a földre (Kaán 1979: 36).

A *Névtelen utazó* szövegében megjelenik a kozmikus science fiction művek egyik elengedhetetlen összetevője, a csillagközi kommunikáció képzetköre is: „Hallom, hogy küldi a jeleket / Neked szól e rejtjeles üzenet / Ha majd ideér, egyvalamit kér, szívedet”. A „szívedet” kifejezés utalhat a földön kívüli idegen és egy földi teremtmény közötti szerelmi afférra is, de a jelenet egy olyasféle, meglehetősen nyugtalanító végkifejletet sejtető kölcsönügylet részeként is értelmezhető, melyben az Utazó a földi (humán) életet kaparintja meg a szív birtoklásának metonimikus alakzatán keresztül. A *Könyvelő álma* című, ugyancsak a hard rock közegében mozgó felvétel kissé megtöri az album ívét, mind zenei, mind tematikus szempontból zárványt képezve. Az *Időrábló* albumot záró, melankolikus hangvételű, ugyancsak a Pink Floyd zenéjét idéző „Nélküled” ezzel szemben mesteri összegzés, mely a dezorientáció és a végtelen sötétség képeit állítja szembe a csillagok kozmikus fényével: „Csillagok, ha fényüket vesztenék / Ha minden út elhagyná megunt helyét / Parttalan óceán volna az éjszakám / Amiben hozzád sosem érek”.

Csillagok útján (1978)

Az 1978-ban kiadott *Csillagok útján* album nagyzenekari nyitányát (Beethoven ötödik szimfóniájából) az „Égi vándor” című felvétel követi. A dal szövege az ilyenkor szinte szokásos azonosságproblémával foglalkozik; az Utazó hazájától elszakadt, örökre száműzöttnek látszó figuraként tűnik fel, akit csak álmai fűznek eredetéhez: „Néha még álmodom, / Bíborszínű alkonyon / Oly messze van titokzatos hazám, / Vissza már nem térhetek, soha talán”. A dal ugyanakkor az Utazó színlelt, illetve eltitkolt identitásáról is tudósít, felidézve az „idegenek köztünk vannak” jelszóval érzékeltethető sci-fi paranoiát: „Egy lány is vár, s egy éjszakán / Rémulten néz reám. / Megérti majd, hiába titkolom, / Hogy én egy más világhoz tartozom.”

A szöveg egyértelművé teszi, hogy az Utazó valamiféle idegen világ küldötte, de nyitva hagyja a kérdést, hogy mi küldetésének célja, valamint azt is, hogy a Földet a száműzetés kietlen helyének, vagy valamiféle (új) otthonnak tekinti-e, ahol esetleg majd befogadják őt: „Nem a Földön születtem, de ez a föld a végzetem”. Miként az *Időrábló*-album esetében, itt is van kakukktójás: a lemez legnagyobb slágere, a „Léna”. Egyébként az Omega mindhárom space rock albumán található egy-egy nem éppen odaillő felvétel: az elsőn „A könyvelő álma”, a másodikon a „Léna”, a harmadikon pedig „Az arcnélküli ember”. De azt is mondhatjuk, hogy míg az olyan daloknak, mint a „Léna”, a „Bíbor hölgy”, a „Nyári éjek asszonya”, az a kompozíciós szerepük, hogy néhány szerelmi közzjátékkal színesítsék a science fiction jelenetek nyomasztó sorát, addig az „Arcnélküli ember” esetében az általa jelképezett bürokratikus, képmutató, lélektelen embertípussal való szembesülés készíti az Utazót arra, hogy elhagyja a Földet és megkeresse *Gammapolist*, eredeti otthonát (Majnik 2019: 191).

Néhány, a space rock koncepció szempontjából nem releváns, de az album zenei ívébe jól illeszkedő szám után („Légy erős”, „Bíbor hölgy”, „Metamorfózis I.”) következik a címadó felvétel, a „Csillagok útján”. Az Utazó alakja/személyisége e ponton már kozmikus léptékkürré növekszik: „Napfoltos arcom az égnek fordítom, / Kilenc bolygó súlyát tartom vállamon”. E kissé túlzó jellegű, a dalok hőiséhez, illetve a szövegbe foglalt jelenetekhez egyaránt kapcsolódó kulisszahasogató szimbolizmus (főként a Beethoven-nyitánnyal karöltve, mely vélhetően a zeneirodalom egyik legtöbbet idézett motívuma) ugyancsak hozzájárul ahhoz a „kellemetlen nagyszerűséghez”, mely hátrányára különbözteti meg a „Csillagok útján”-t az azt megelőző „Időrábló”-hoz vagy az azt követő „Gammapolis”-hoz viszonyítva.

Az album érdemi befejezése – az instrumentális „Finálé”-t nem számítva – a *Metamorfózis II.* A szöveg és a cím egyaránt utal az áldozati étel és ital evangéliumi átváltozására, illetve a jelenetezésben feltűnő messiásszerű alak transzformációjára is. Utóbbi esetben az illető afféle álmessiás szerepében tűnik fel, aki kezdetben elrejtőzik a megváltó köntösében, de később felfedi valódi arcát. Mindenesetre a földiek messiásként üdvözlők a titokzatos idegent, amit az újszövetségi utalások is megerősítenek: „Íme, itt az ember, ránéz minden szem, / Az egybegyűltektől várják, hogy új csodát tegyen”. Valamint: „Szótlanul megtöri, mégsem jut kenyér, / Nyomtalanul tűnik el, amihez csak ér”.⁷ A földiek körében felbukkanó idegen azonban sokkal inkább rendelkezik pusztító, mintsem gyógyító/megváltó erővel: „A pusztítás csodáját a szélbe szórja szét, / Nála volt a kezdet, az embernél a vég”. Az evangéliumi utalások egyrészt bizonyára az albumot jellemző bombasztikusság fokozása érdekében kerültek a szövegbe, másrészt pedig az útutazáshoz kapcsolódó vallásos-messiási funkciók, illetve földönkívüliek eljövételét az emberiség kozmikus megváltásaként értelmező felfogás hangsúlyozásaként.

Gammapolis (1979)

A következő space rock album az Omega karrierjében a legnagyobb példányszámban eladott magyar poplemez, az 1979-es *Gammapolis*. Az „Örültek órája” című felvételt nem számítva az album kevésbé rockos, kevésbé gitárközpontú, mint az együttes korábbi, egyébként hasonlóan a progresszív rock közegében mozgó lemezei. Feltételezhető, hogy az akkoriban igen népszerű francia Space együttes felvételeinek teátrális, sűrű szövésszerű szintetizátorszólalásokban gazdag zenéje is nyomott hagyott az albumon. A pinkfloydos hangzás immár a múlté, a *Gammapolis* sikeres átkötés a villanygitárok és Hammond orgonák birodalmától a hetvenes éveket mindinkább meghatározó szintetikus hangzások irányába, mely mind a progresszív rocknak, mind a konceptuális popzenei kísérleteknek, mind a szimfonikus-instrumentális törekvéseknek, mind az európai diszkózenének meghatározó innovációs közegévé vált, Rick Wakemantól kezdve a Kraftwerk együttesen és Jean-Michel Jarre-on keresztül Giorgio Moroderig. A korabeli kritika egyébként ellentmondásos érzésekkel viszonnyult az Omega hangzásának mind szintetikusabbá válásához; egyesek a korszerűség és a zenei fejlődés elismerésének jegyében üdvözlötték, mások viszont inkább helytelenítették, és a rockos hangzás háttérbe szorulása miatt elmarasztalták.⁸

A „Start – Gammapolis I.” című kompozíció visszautal az „Időrábló” és a „Csillagok útján” albumok „kozmosz hóbó” motívumaira. A szöveg lírai énye a Földön inkognitóban élő idegen szerepében szólal meg; huszonhárom évnyi távollétét követően az Utazó hazaindul és búcsút vesz a földiektől: „Oly hosszú volt a huszonhárom év, / S oly messze van az én hazám, / Időm lejárt, a Földet elhagyom, / Mert Gammapolis vár reám”. Noha a szöveg ismét csak nyitva hagyja a kérdést, hogy emberről, vagy valamiféle, a Földön befogadást nyújtó idegen teremtményről van-e szó, az legalább egyértelmű, hogy az Utazó nem Földünket tekinti az

⁷ Az evangéliumi referenciákat a dal angol változatának címe még jobban megerősíti, lásd: „The Hope, the Bread, and the Vine” (Omega: *Skyrover*: Bellaphon-Bacillus, 1987).

⁸ Lásd például: „Az úrrong feltételezi az elektromos billentyűs hangszerek széles körű alkalmazását, ezek alakítják ki a tipikus »úrhangzást«. Még a legjobb együttesek sem tudnak mindig ellenállni a kísértésnek, melyet a szintetizátorok adta lehetőségek nyújtanak. [...] Nem sikerült szervesen felépíteni az egyes számokat, nem sikerült kiküszöbölni a billentyűs hangszerek sokszor öncélú alkalmazását. A szintetizátorok seregének használatát itt [a *Gammapolison*] már nem eszköz, hanem cél, és ezt az egész lemez megcsinálta” (Gyurovszky 1982: 22).

eredeti otthonának: „Ha az óra pont éjfél mutat, / Nézz át az ég ablakán, / Megláthatod azt a csillagot, / Hol Gammapolis vár reám”.

Ezt követően az album két nagy slágere csendül fel, a „Nyári éjek asszonya”, mely nem kötődik a space rock témához (hacsak nem a „nyári éjek asszonya” az a titokzatos szerető, akitől az Utazó több Omega-albumon is fájdalmas búcsút vesz); valamint az „Örültek órája”, mely a hard rock köntösében jelentkező, az élet felgyorsulását, a neurózis és a káosz uralmát hangsúlyozó modernitás-, illetve nagyvároskritika. Tematikus szempontból (élhetetlen nagyváros, elidegenedés stb.) e felvétel előképe a „Husadik századi városlakó” című dal, mely a zenekar *Nem tudom a neved* albumán (1975) található. Természetesen az „Örültek órája”-nak riasztó nagyvárosát azonosíthatjuk az Utazót magához szólító úrbéli metropolisszal, *Gammapolissal*, de a szöveg oly mértékben sablonos és annyira földi referenciákkal átszőtt, hogy sokkal könnyebb azonosítani bármely modern nagyvárossal, akár a korabeli Budapesttel is.

„A száműzött” című felvétel végre közelebbről is meghatározza az Utazót: valamiféle politikai száműzöttről van szó (amit erősít az 1956-ra történő, állítólag teljesen véletlenül keletkezett utalás is a „Gammapolis I.” című dalban), aki hosszas bolyongás után megérkezik a Földre, abban reménykedve, hogy itt végleges hazát talál. „A száműzött a városba tér, / Szívében érzi, hogy ezzel az út véget ér, / Hazám, fogadd be őt! / Nem lázad ellened már, hisz az út véget ér”. Az albumot záró, így erős kompozíciós szerepű „Gammapolis II.” ismét csak eldöntetlenül hagyja dilemmánkat: ki, kicsoda, honnan, hová tart, és (főleg): vajon miért. A „megszokott világ” (vagyis a turneri „struktúra”) prózaiságába történő alásüllyedés, illetve az „új csodák” (vagyis a turneri „antistruktúra”) birodalma felé vezető újabb utazás egyaránt lehetőségként körvonalazódik mind az Utazó, mind pedig az együttes zenéjét befogadó közönség számára.

Noha a köztudat, illetve a recepció csak három albumot sorol az Omega space rock korszakához, valójában az 1979-ben kiadott *Élő Omega. Kisstadion '79* című dupla koncertlemez is idetartozik. A lemezen az 1975-ös *Nem tudom a neved* kivételével kizárólag az űrock korszakban szerzett számok hallhatók, valamint a koncertet nyitó „Sze-Vosztok” című kompozíció, melynek stúdióváltozata nem is létezik. A Sze-Vosztok szójáték egyértelműen utal a Szovjetunió *Vosztok* („Kelet”) elnevezésű űrhajózási programjára, valamint az űrhajó nevére is (*Vosztok 1*), mellyel Jurij Gagarin 1961. április 12-én megkerülte a Földet. A felvétel orosz nyelvű visszaszámolással és indítóparanccsal kezdődik, de ettől eltekintve a kompozíció instrumentális.

Dizájn

Vegyük szemügyre a fent tárgyalt három Omega-album borítógrafikáit is. Az *Időrabló* szürrealisztikus borítódizájnya nem kötődik az űrockhoz, a felhős égbolt előterében lebegő antik óra fényképe a lemez címére utal. Az album posztermelléklete már beszédesebb: az együttes tagjai futurisztikus kosztümökben pózolnak a kamera előtt. Benkő László köpenye varázslójelmezt, Kóbor János bő ujjú, pelerinszerű, felül fekete tollboával szegélyezett inge részint progresszív, részint glam rockos külsőségeket idéz, a magas talpú csizmák pedig (különösen Debreceni Ferenc pompás ezüstszín csizmái, de a többieké is) ugyancsak a glam rockzene androgyn/camp ikonográfiájára utalnak vissza. Benkő varázslójelmeze – és teljes külső megjelenése – talán a korszak egyik zsrnálközhelyére is reflektál, ugyanis a progresszív rock egyes előadóit (Rick Wakeman, Tomita, Vangelis, Jean Michel Jarre stb.) a sajtó előszeretettel

nevezte „billentyűs varázslóknak” (Sebők 1981: 4). A poszter legizgalmasabb vizuális eleme egyébként a fotel, melyben Kóbor János ül. A magyar származású német dizájnér, Peter Ghyczy által tervezett, narancsszínű műanyagból öntött ülőalkalmatosság mind a hatvanas évek derűs pop art bútortervezésének, mind az úrkorszak futurisztikus esztétikájának reprezentatív darabja volt.

A *Csillagok útján* borítója ugyancsak jelmezben (hímzett mintás hófehér ingekben-nadrágokban) mutatja be a zenekar tagjait, a borító hátsó oldalán pedig arany színű kozmikus köd gomolyog, a koordinátavonalak közt az égitestekkel. Lehetne vitatkozni azon, hogy a zenészeket látható erősen stilizált ruhadarabok mennyire illenek a space rock külsőségeihez (a progresszív rock ikonográfiájához talán inkább), de itt is érzékelhetjük, hogy az Omega ebben a korszakában már a zenei megszólalás, a színpadi show, valamint az öltözködés gondosan eltervezett *Gesamtkunstwerk*-szerű egységére törekedett. Ez a tudatosság azért is figyelemre méltó, mert (miként a zenekar vizuális megjelenéséért felelős Nyári István festőgrafikus megjegyezte) akkoriban „sem a mainstream zenéhez, sem az underground vagy alternatív zenéhez nem kapcsolódott kreatív ipar” (Balázs és Szabó 2018). Más kérdés, hogy ebben az imázstervezésben olykor felbukkantak kevésbé sikerült, vagy éppen nevetséges mozzanatok is, lásd a *Gammapolis*-korszak csíkos harisnyanadrágjait, melyekre az együttes tagjai combtőig erő farmersortot húztak.⁹

A *Gammapolis* borítóját ugyancsak a lemezzgyári berkekben, illetve a budapesti underground művészkörökben egyaránt járatos Nyári István tervezte. Kétségtelen, hogy a zenekar itt elemzett korszakán belül ez a borító kötődik legszorosabban a space rock külsőségeihez: a címoldalon egy idegen bolygó sziklás felszínét láthatjuk, futurisztikus építményekkel, melyek alatt talán éppen az album címét adó űrváros, *Gammapolis* rejtőzik. Fontos körülmény még, hogy a lemez borítójának mindegyik oldalát az Omega koncertjein használt, akkoriban színpadtechnikai szennázációnak számító „lézerágyú” által vetített neonszínű fénycsíkok díszítik. Az *Élő Omega* album borítóját ugyancsak Nyári Istvánnak köszönhetjük, ezen az együttes tagjai immár valamiféle „űrruhában”, ezüst színű szakfanderben láthatók.

A Mini és a „kozmosz jazz”

Miként a nemzetközi szinten, úgy a magyar popzenén belül is a legkülönbözőbb stílusirányzatokban testesültek meg az űrock törekvései. Az Omega együttes produkciójáról megállapíthatjuk, hogy a *fehér rockzene* dominanciáját hirdető brit progresszív rock világához kötődött. Ennek alternatíváját képezték a hetvenes években Török Ádám és a Mini együttes törekvései, melyek az évtized második felétől mind tudatosabban közelítették az *afroamerikai* zene, elsősorban a jazzrock és a jazzfunk hangzásvilágához (Havasréti 2016: 93–94). Ebben az időszakban tetőzött világszerte a jazz, illetve a funk és a rockzene hangzását öszszegző fúziós törekvések népszerűsége; a budapesti jazzszíntér fiatal muzsikusaik körében is egyre népszerűbbé, és egyre inkább mércévé váltak Miles Davis, Eumir Deodato, Chick Corea, a Return to Forever, Joe Zawinul, a Weather Report, és nem utolsósorban

⁹ Itt érdemes emlékeztetni arra, hogy a Pink Floyd tagjai legnagyobb sikereik csúcán is egyszerű utcai öltözköbben léptek fel (a Syd Barrett-korszakot követően), és színpadi ruházódásukban mind a progresszív rock zenészei extravagáns outfitjét, mind az űrock futurisztikus külsőségeit elvetették.

Herbie Hancock jazzrock, jazzfunk felvételei (Göbölös 1997: 56; Jávorszky 2014: 151; Havasréti 2017: 252–257).

Nehezen rekonstruálható, hogy a zenekar mikor és miért fordult a space rock és a kozmikus jazz irányába. A korabeli sajtótudósítások ezt illetően ellentmondásosak, sőt, zavarosak, a beszámolók ötletszerűen írtak hol szférikus-kozmosz zenéről, hol ufószvitről, hol zenei fantáziautazásról. 1976-ban az ELTE Egyetemi Színpadon tartott koncertjén a Mini már előadott valamiféle space rock szvitet, mely a rejtélyesen hangzó „Aila” címet viselte (Selmeczy 1976); Kőbányai János tudósítása szerint viszont az Aila és az ufószvit a műsor két különálló szerzeménye volt (Kőbányai 1976).¹⁰ A korszakfordító fellépésre októberben került sor, majd ezt december 28-án megismételték. „Itt mutatjuk be ufócímű új szerzeményünket, mely már a nyolcvanas évek zenei hangvilágába kalauzol” – nyilatkozta Török Ádám (n. n. 1976: 41). A zenekarvezető lelkes szavaiból kitűnik, hogy a space rock hangzását a tematikus elemektől függetlenül is valamiféle avantgárd jelenségnek, mintegy a „jövő zenéjének” tartotta, hiszen a zenekar és közönsége ekkor még négy-öt évnyi távolságra volt az említett nyolcvanas évektől.

Erről a koncertről több korabeli sajtótudósítás is megemlékezett. Mindegyikük kiemelte a szóban forgó többleteles kompozíció nagyszabású („szimfonikus”) jellegét, valamint azt, hogy tematikus szempontból a földönkívüliek érkezéséhez, illetve az űrutazáshoz kötődik. „Az ufóról szóló hosszabb lélegzetű szerzeményük zenei anyaga között sci-fi történetet mondtak el, s a négytagú legénységet női kórus is kísérté felvételtől” – írta fellépésükről az *Iffúsági Magazin* (n. n. 1977: 26). „A jazz felé orientálódtunk, s mindig arra törekedtünk, hogy olyan jazzt csináljunk, ami közérthető zenei motívumokra épül. Újabban megpróbálkoztunk az elektronikus, kozmikus hangzással, a kísérlet egyik kézzelfogható eredménye például e szerzemény” – nyilatkozta Török Ádám ugyanott (n. n. 1977: 26). Mind a beszámolók, mind a visszaemlékezések megemlítik, hogy ezen a koncerten a Mini látványos science fiction színpadképpel és multimédia show-val is kísérletezett; a színpad és a zenekar fölé neolitikus építmények képeit vetítették, egy férfihang pedig a híres roswelli (Új Mexikó, Egyesült Államok) ufóélet felfedezését jelentette be (Kőbányai 1976; Göbölös 1997: 48).

A Mini eredetileg nem abban a formában képzelte el első albumát, ahogy az végül megjelent (ez persze a korszakban egyáltalán nem számított szokatlannak). Török Ádám több elképzelését is megosztotta a sajtóval, melyekből kiderült, hogy a tervezett album egyik lemezoldalára mindenképpen egy szvit-jellegű kompozíciót szántak (n. n. 1976: 41). Ez talán a már említett „ufószvit” lett volna, vélhetően a „Hangok és jelek egy nem azonosított repülő tárgyról” korábbi változata. Egy másik nyilatkozat szerint viszont a lemez A oldalára „funky rock” felvételek kerültek volna, míg a B oldalt a zenekar Bartók Béla-feldolgozásai foglalták volna el (Selmeczy 1976).¹¹ A *Vissza a városba* albumon (1978) a többleteles szimfonikus rockkoncepció (amely akár Bartók Béla zenéjéből, akár az úrkorszak kozmikus hangzásából építkezett volna) végül nem valósult meg. A space rock tematika (ha részleteiben is), illetve a jazz funk hangzás azonban megmaradt, csak nem az eredetileg elgondolt formában.

Gross Arnold rajzának köszönhetően az album dizájnya előnyösen különbözött a korszak magyar popzenei lemezborítóinak átlagától. A híres grafikus rendkívül karakteres képi vi-

¹⁰ Az „Aila” név a fényt, a földet, illetve a Holdat övező fénykört egyaránt jelentheti.

¹¹ A Bartók-anyag kiadása egyébként (mint oly sokszor a rendhagyóbb Bartók-feldolgozások történetében) a jogörökös ifjabb Bartók Béla tiltakozása miatt hiúsult meg (Göbölös 1997: 49–50; 58–59).

lága (afféle dekoratív-idilli „bioromantika”) ugyan nem különösebben illett a zenekar hangzásához, ugyanakkor felfedezhetünk a grafikán egy parányi űrhajót is, fedélzetén a Mini tagjaival. „[Gross Arnold] a lemez címadó dalához választott a „Vissza a városba” témára komponált rajzot. Ezen látható egy ufó is, amelynek fedélzetén lebeg az együttes a város felett. [...] Ugyanis a lemezen két ufószám is helyet kapott: a „Rakétaember” és a „Hangok és jelek egy nem azonosított repülő tárgyról”. Mindehhez annyit: már évek óta próbálkoznak a szférikus hangzással, a felvételen a speciális hanghatásokat úgynevezett elektromos késleltetővel érik el” (n. n. 1978). A borító szépségét egyébként mind az albumon hallható zenéért egyértelműen lelkesedő, mind a fanyalgó, az „űrzenét” hatásvadászatnak minősítő kritikák kiemelték (Kaán 1978; Selmeczy 1978; Gyárfás 1980; Kőbányai 1981).

Noha a Mini produktivitása, illetve népszerűsége nem érte el sem a „fehér” progresszív rock stílushoz kötődő Omega, sem a „fekete” funk stílust rádióbarát rockzene formájában meghonosító magyar zenekarok (a Bergendy, a Skorpió, illetve az LGT) szintjét, törekvéseik példaértékűen testesítették meg a magyar populáris zene fejlődésének egyik sajátos és inkább kivételszerűnek mondható irányát, mely a space rocktematika és az afroamerikai hangzás egybeolvasztásán alapult. Zenei szempontból e felvételek (a „Rakétaember”, a „Vénuszdal”, valamint a „Hangok és jelek egy nem azonosított repülő tárgyról”) jól besorolhatók az akkori jazzrock nemzetközi főáramába, melynek mind spirituális dimenzióit, mind külsőségeit a világűr rejtélyei és távlatai iránti vonzódás jellemezte.

A hetvenes évek elejétől az amerikai fúziós zenében meghatározóvá vált a funk, valamint az elektronika hatása, ennek fő előzménye Miles Davis, majd Herbie Hancock zenéje volt (Gluck 2012; Belden 2013). A korabeli jazzrock/jazzfunk törekvéseket fetűnő módon áthatotta a science fiction világa, részben a Sun Ra által megtestesített zenei kozmofuturizmus, majd később az extravagáns George Clinton-féle P-funk népszerűsége következtében. E két előadó munkásságát Mark Dery 1993-as írása (*Back to Future*) óta az *afrofuturizmus* részeként is szokás értelmezni.¹² A science fiction, a funk, valamint a fekete nacionalizmus együttes hatását a korabeli jazztörekvésekre Bob Gluck úgy jellemzi, mint Stanley Kubrick *2001 Space Odyssey* című filmjének, illetve James Brown „Say it Loud – I’m Black and I’m Proud” című slágerének kulturális ötvözetét (Gluck 2012: 4). Mindezek a zenei, vizuális, valamint ideológiai inspirációk hamarosan a modern fúziós zene köznyelvévé alakultak át, és megjelentek például Weldon Irwine és Herbie Hancock albumain, nem csupán a hangzást, hanem a felvételek és az albumok címeit, valamint a lemezborítók grafikáit illetően is.¹³

A Mini egyes felvételei jól reprezentálták a fent jelzett, a science fiction és a jazzfunk kölcsönhatásából születő törekvéseket. Az akkori jazzrock és jazzfunk hangzáselemeivel, ritmikai sablonjaival ügyesen gazdálkodó dalokat a karakteres dob-basszus groove-ok, az elektromos zongorán előadott szólók, valamint Török Ádám improvizatív fuvolajátéka és entuziasztikus énekstílusa határozták meg. A zenekar „Fekete gép” című száma reflektált az akkori popzenében tetten érhető technológiai változásokra is. A lemezen rögzített felvételek kritikai mérlegeléséhez azonban figyelembe kell vennünk, hogy a Mini alapvető kö-

12 Az afrofuturizmus az Amerikában élő feketék diaszpóratapasztalatát értelmezi egy gnoszticizmusból, sci-fi motívumokból, fekete (vallásos) nacionalizmusból összegyűrt ideológián keresztül. Az őshazába való visszatérés az afrofuturizmus felfogása szerint jellemzően esztétikai-imaginárius dimenzióban valósulhat meg, a fekete zene (jazz, funk, reggae, dub) befogadásán keresztül. A zenehallgatás visszatérés az elhurcolás terrorja által lerombolt ősszállapothoz (Bird 2013; Dery 2016 [1993]).

13 Néhány példa: H. Hancock: *Sextant* (1973), *Thrust* (1974); W. Irwine: *Cosmic Vortex* (1974).

zege mindig is a koncertfellépés, a jam session zenélés kötetlen világa volt. A hard rock stílushoz inkább kötődő és Hammond orgonán játszó Papp Gyula billentyűs kilépése után Németh Károly jazz-zongorista érkezett a zenekarba, aki viszont a fúziós zene legtipikusabb billentyűs hangszerén, a Fender-Rhodes elektromos zongorán játszott. Németh billentyűs improvizációi ettől kezdve erősen meghatározták a Mini stílusát. A tagcserék következtében egyébként az a helyzet állt elő, hogy végül a budapesti „roma jazz elit” ifjabb generációjának képviselői (Németh Károly, Kunu László, Balogh Jenő, majd Lakatos László) sorakoztak fel az eredetileg autodidakta Török Ádám mögött (Halper 2015: 174).¹⁴

A *Vissza a városba* album felvételeinek mindegyike professzionálisan megszólaltatott, elegáns hangszerszólókkal átszőtt mainstream jazzrock kompozíció, melyekben a dalszövegek által hangsúlyozott „szférikus” space rock világot zenei szempontból csupán néhány visszhangeffektus jelzi/érezkelteti. A korabeli kritika meglehetősen jól fogadta a lemezt – „mesteri album született” – lelkenedzett például Galla Miklós (1978: 36). A kritikusok köréből sokan szurkoltak a lemezgyári kiadáspolitikai által nem különösebben kedvelt (viszont már mitikus arányú hírnévvel rendelkező) zenekarnak. „Különleges területen sikerült maradandót alkotniuk: a space rock, az űrzene műfajában. Ez már a XXI. század muzsikája, kozmikus hangeffektusok és az afrolatin zene aszimmetrikus ütemeinek ötvözete, amely szinte földöntúli hatást kelt” (Selmeczy 1978: 3).

A dalszövegírás nem tartozott a zenekar erősségei közé, Török Ádám szövegei kezdetben a hippi kultúra motívumait idézték-variálták, majd dalait mind nagyobb mértékben kezdte áthatni valamiféle „kozmosz zsargon”. Az *Úton a föld felé* című albumuk szövegeit már a korszak egyik legtöbbet foglalkoztatott hivatásos szövegírójának, S. Nagy Istvánnak a közreműködésével írták. Mindenesetre több daluk szövege összhangban állt a science fiction és a space rock világával, és ha kissé törmelékeny-szétesett formában is, de jól kifejezték az olyan jelenségeket és kérdéseket, mint a kommunikáció problémája, az idegenségtapasztalat, a kozmikus magány, illetve a végtelen távlatok keresése.

A *Vissza a városba* első space rock felvétele a „Rakétaember” című dal.¹⁵ Az egyes szám első személyben megszólaló szöveg afféle heroikus/optimista science fiction témakatalógus, mely az űrutazás/űrkutatás, a kommunikáció („a végtelenből fényjeleket várok”), a görög mitológia, illetve a szuperhős-képregények jelenetei között vázol párhuzamot: „A világűrbe szállnék minden éjjel / Könnyörtelen, bátor, hideg fejjel”. Ugyanakkor a dal naív és kissé hetvenkedő heroizmusát árnyalja, hogy a szövegbe foglalt jelenetek csupán vágyképek, a hős álmaiban valósulnak meg („száguldom az álmokban”) illetve az is, hogy az Ikarosz repülésére és a titánok sorsára történő utalás a bukás és a hübrisz baljós képzetével is megterheli a szöveget: „Hogyha én lehetnék, / A szikla, ami soha nem mozdul el, / A rakéta, ami az égbe száll, / Az Ikarus, aki a Naphoz beszélt, / A titán, amíg fiatal a vér”.

A következő space rock felvétel a lemezzel a *Vénuszdal*. A szöveg két képzetkört vetít egymásra a kozmikus sötétségen áthatoló fény, illetve a reménykedve várt hang szembeállításán keresztül. „Az éjben az égen fény / Kozmikus eső függönyén át / hangod hallom, / Ez az én dalom”. Míg a Vénusz fénye a mérhetetlen távolság ellenére is látható a Földről, addig a bolygó (feltételezett) hangja, éneke, üzenete csupán utópisztikus vágyakozás célpontjaként fogal-

¹⁴ A szocializmus korabeli budapesti jazzszíntér szociokulturális, valamint etnikai tagolódását illetően lásd Havas Ádám írását (2017: 179–180).

¹⁵ Itt érdemes megemlíteni, hogy Elton Johnnak volt egy „Rocket Man” című 1972-es slágere, mely vélhetően a David Bowie-féle „Space Oddity” sikerét próbálta megismételni (Buckley 2010 [2005]: 78).

mazódik meg: „Az éjben az éjen át / Galaxis mélyén Vénusz / Dalod várom / Ez az én zeném”. A Vénusz „dala” éppen észlelhetetlenségén keresztül, a vágyakozás és a várakozás tárgyaként utal valamiféle misztikus zenei struktúra létezésére. Mindez, mint a space rock kompozíciók esetében igen gyakran, a bolygóközi kommunikáció lehetőségében való reménykedést is példázza: „Az éjben az égen fény / Örök fáklya ég / Hangod hallom / Ez az én dalom”.

Az utolsó űrrock-kompozíció az 1978-as albumon a „Hangok és jelek egy nem azonosított repülő tárgyról”. Szövege szétesőbb, töredékesebb; nem tudni, hogy valamiféle szándékolt rejtélyeskedésnek vagy a kissé darabos szövegírói munkának köszönhetően: „Tudom, látlak én. / Tudom, nem felel. / Tudom, várni kell. / Tudom, nem felel. / Tudom, itt a Föld. / Miért nem felel?” A több mint hétperces kompozíció közepén a funk löktetését disszonánsan bugyborékoló Moog-szintetizátorszóló bontja meg; e zenei közjáték azért is érdekes, mert a Mini a space rock és jazz funk előadók többségétől eltérően nem használt szintetizátort, valószínűleg nem is engedhették volna meg maguknak ezt az akkor igen drágának számító hangszert.

A Mini második albuma, az 1979-es *Úton a Föld felé* mintegy visszaveszi vagy érvényteleníti a zenekar összesen egyetlen nagylemezen megtestesült space rock korszakát, és a földi problémákhoz történő visszatérést hirdeti. A hangzás itt érezhetően rockorientáltabb, a dal-szöveg pedig összegzi-katalogizálja mindazokat a space rock motívumokat, melyek a *Vissza a városba* albumot átszőtték. Hogy a zenekar ténylegesen milyen megfontolásokból fordult el egyetlen év elmúltával a space rock világtól, nem tudható, mindenesetre a dal szövege maga is valamiféle úttévesztésként utal az űrrockkorszakra: „Az égbolt eltávolodik és halkul a Vénusz-dal. / A rakétaember eltűnt és tisztul már a ködfal. / A hangok és jelek formálódnak létünk célja köré, / Más értelmet nyer minden hang. / Úton a Föld felé”. Valamint: „Egyre messzebb a vidék hol annyit időztünk. / Jól tudtam, hogy az útról mi egyszer letértünk”.

Ezzel a fordulatával a Mini nem volt egyedül; 1979/80-ra az Omega is lezárta űrrock-korszakát, és újra a hard rock, majd – részben menedzserük, Peter Hauke ösztönzésére – az akkor korszerűbbnek ítélt new wave hangzás felé fordult. Mire 1980. május 26-án az első magyar űrhajós feljutott a világűrbe, addigra a hazai (zenei) közvéleménynek nagyjából elege is lett az űrrockból. A Hungaroton azonban egy különleges space rock kiadvánnyal ünnepelte meg az eseményt: a Locomotiv Gt. és a Neoton zenekar alkalmi társulásával létrejött Asztronauta együttes Farkas Bertalan űrrepülése alkalmából rögzítette „Magyar a világűrben” (1980) című dalát. E felvétel természetesen teljes mértékben (techno)optimista karakterű (lásd: „amikor visszatérsz, / kicsivel több leszek én is”), viszont aligha lehetne más, hiszen egy nagy jelentőségű szovjet–magyar tudományos, illetve politikai esemény megünneplése céljából készült.

Összegzés

A hetvenes évek magyar űrrockjának összképe sajátos mozaikra emlékeztet, melyben hangzásvilágok és ideológiák (humanizmus, elidegenedés, technológiai optimizmus és pesszimizmus, modernitáskritika) keverednek a science fiction kultúrából vett különféle motívumokkal. A történetet alapvetően három figura uralja: egyrészt a – nevezzük így – csillagmérnök, másrészt a kozmikus csavargó, harmadrészt pedig a politikai száműzött alakja. Az elsőként említett szereplő, illetve a hozzá kötődő humanisztikus képzetkör a magyar glóbusz

lehetőségeit, távlatait, illetve paradox módon: *korlátait* testesíti meg: a kozmosz és a jövő titkainak kutatásáért cserébe mind a fehér köpenyes szakemberek, mind a kozmikus lét titkait fürkésző művészek lemondtak azon társadalmi szerződés kritikájáról, melyen az életük keretét adó, sorsukat determináló politikai rendszer alapult (György 2005: 56, 61). Ezzel a képzetkörrel érintkezik, de másféle távlatokat is sejtet a további két szimbolikus figura, akiknek diaszporikus léttapasztalata felveti a kérdést: honnan hová csavarognak, honnan és hová lettek száműzve, és vajon miért?

Az afrofuturizmus szempontjait bevonni a magyar space rock történetének elemzésébe túlkontextualizálásnak tűnhet, mégsem nevezném annak. Egyrészt – a Mini együttes munkáit tekintve – a hazai jazzrock/jazzfunk színtér törekvései egyértelműen az amerikai *fusion-music movement* kozmikus-űrhajózási motívumokkal sokszorosán átszőtt világához kapcsolódtak, mely fontos része az afrofuturista kánonnak is.¹⁶ Másrészt a hazai space rock produkciókban is megfogalmazódik valamiféle száműzetés- vagy diaszpóratapasztalat. E tapasztalatot könnyen össze lehet kapcsolni olyan, a hazai közgondolkodást, illetve értelmiségi gondolkodást erősen átszövő képzetekkel, mint az 1956-ot követő emigrációs hullám, a trianoni békekötés következtében diaszpóralétre kárhozottatott határon túli magyarság helyzete, a zsidóság és a romák diaszporikus tapasztalatai, vagy a budapesti underground kultúra sajátos „gettóhelyzete”.

Nem kell belemagyarázás ahhoz, hogy a Kádár-korszak űrrockjában hemzsező kozmikus utazókat, otthontalan csavargókat, száműzötteket, a földi lét mindenféle rendű és rangú disszidenseit látva eszünkbe jussanak a korszak valóságos csavargói, száműzöttei és disszidensei. Ugyanakkor nem állíthatom, hogy az űrrockfelvételek szövegeiben felbukkanó figurák egyértelműen a fenti karakterek (politikai) allegóriái lennének. Inkább arra helyezném a hangsúlyt, hogy ezek a figurák – akár a Földön, akár a világűrben – az ellenkultúra, a hippivilág, a „*Bohémia*” jellegzetes alakjaiként tűntek fel, akiknek életét, gondolatait meghatározta az egzisztenciális száműzöttség élménye, a meggyőződés, hogy a társadalmi rendszer, melyben élniük adatott, kilökte őket magából, ily módon pusztá létükkel száműzöttekké, nem evilágiakká, földönkívüliekké váltak.

Saját világukon belül szóródtak szét, egyszerre érezték a „rossz helyek” démoni kisugárzását, a világedgenséget, a fennálló rendszert tagadó kulturális, politikai, valamint technológiai-mediális utópiák vonzását. Nem véletlen, hogy a világűr meghatározó képzetkörként volt jelen az izmusok korából érkező avantgárd költő, Tamkó Sirató Károly, a Kádár-rendszerrel maximálisan kompatibilis Fehér Klára, a kulturális kirekesztettségben élő punkművész Molnár Gergely, a szupersztár státuszt élvező Omega együttes, az underground státuszban tevékenykedő Mini együttes, vagy a korszak egyik legjelentősebb, az európai nagyfilm, a neoavantgárd kultúra és a budapesti underground sajátos metszéspontjában alkotó Bódy Gábor egyes munkáiban. Ahogy Bódy fogalmazott egyik írásában: valamennyien másként ugatták a Holdat (Bódy 1987: 150).

16 E kánont egyrészt olyan zenei alkotók fémjelzik, mint Sun Ra, Miles Davis, Herbie Hancock (jazz), Jimi Hendrix (rock), Lee „Scratch” Perry (dub), Afrika Bambaataa, Public Enemy (hiphop), George Clinton, Bernie Worrell, Bootsy Collins (funk), másrészt a képzőművészet és a graffiti világából Jean-Michel Basquiat, illetve Rammellzee (Dery 2016 [1993]).

Hivatkozott irodalom

- Balázs Eszter és Szabó Eszter Ágnes (2018): „Reklámgrafikus voltam, aki totális designban gondolkodott”. Beszélgetés Nyári Istvánnal. *Artportal* (2018. február 8.). Interneten: <https://artportal.hu/magazin/reklamgrafikus-voltam-aki-totalis-designban-gondolkodott-nyolcvanasevek/> (letöltve: 2020. augusztus 27.).
- Baróti Éva (1980): Üropera. *Ifjúsági Magazin* 16(8): 11.
- Belden, Bob (2013): Chameleon – The Life and Music of Herbie Hancock. Interneten: <https://www.herbiehancock.com/2017/01/08/essay-chameleon-the-life-and-music-of-herbie-hancock/> (letöltve: 2020. augusztus 27.). Az esszé eredetileg a Herbie Hancock: *The Complete Columbia Album Collection, 1972–1988* című CD doboz (Sony Music, 2013) mellékleteként jelent meg.
- Bird, Joshua (2013): Climbing Abroad the Mothership: An Afrofuturistic Reading of Parliament-Funkadelic. *Occam's Razor* 3(6): 29–33.
- Bowman, S. Durrell (2002): Let Them All Make Their Own Music”. In *Progressive Rock Reconsidered*. Kevin Holm-Hudson (szerk.). London–New York: Routledge, 183–218.
- Bódy Gábor (1987): Gondolat és jelenetvázlatok, beszélgetéstörödékek a Kutya éji dala című filmhez. In *Bódy Gábor 1946–1985*. Beke László és Peternák Miklós (szerk.). Budapest: Műcsarnok, 148–151.
- Buckley, David (2010 [2005]): *David Bowie*. (Ford. Vizi Katalin.). Budapest: Chartaphilus.
- Cunningham, Mark (1998): *Good Vibrations. A History of Record Production*. London: Sanctuary.
- Dömötör Endre (2016): „Vizuálisan megfogalmazni azt, ami a lemezen megszólal”. Beszélgetés Hegedűs György fotográfussal. *Recorder* (2016. október 8.). Interneten: https://recorder.blog.hu/2016/10/30/_vizualisan_megfogalmazni_azt_ami_a_lemezen_megszolal_hegedus_gyorgy_fotorecorder (letöltve: 2020. szeptember 18.).
- Dery, Mark (2016 [1993]): *Back to the Future: Afrofuturism 0.1*. Interneten: <https://www.fabrikzeitung.ch/black-to-the-future-afro-futurism-1-0/#/> (letöltve: 2020. augusztus 29.).
- Galla Miklós (1978): Vissza a zenéhez. *Magyar Ifjúság* 22(16): 36.
- Gluck, Bob (2012): *You'll Know When You Get There. Herbie Hancock and the Mwandishi Band*. Chicago: Chicago University Press.
- Göbölös N. László (1997): *Fuvolalovag. Török Ádám sztori*. Budapest: Cross Roads.
- Gurbán György (1986): Súlytalanul. *Magyar Ifjúság* 30(19): 35.
- Gyárfás Péter (1980): Úton a siker felé. *Magyar Ifjúság* 24(6): 33.
- György Péter (2005): *Kádár köpönyege*. Budapest: Magvető.
- Gyurovsky László (1982): A rock jegyében. *Omega/II. A Hét* 27(2): 22.
- Halper László (2015): *Zenészlegendák 3*. Budapest: Fővárosi Roma Oktatási Központ.
- Havas Ádám (2017): A szabadság dogmatizmusa és a dogmatizmus szabadsága. Különbségtételek rendszere a mainstream – free jazz dichotómiában. *Replika* (101–102): 169–196.
- Havasréti József (2016): „Nothing But the Music...”. The History of Hungarian Funk. In *Made in Hungary. Studies in Popular Music*. Barna Emília és Tófalvy Tamás (szerk.). London: Routledge, 87–96.
- Havasréti József (2017): A funk Magyarországon. In *Populáris zene és államhatalom*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi, 238–257.
- Jávorszky Béla Szilárd (2014): *A magyar jazz története*. Budapest: Kossuth.
- Kaán Zsuzsa (1979): Omegák bolygója. *Új Tükör* 16(47): 36–37.
- Kőbányai János (1976): Mini és az UFO. *Esti Hírlap* 21(248) [oldalszám nélkül].
- Kőbányai János (1981): Mi lesz veled Mini? *Magyar Ifjúság* 25(24): 48–49.
- Kuczka Péter (1998): *Határvidék. A science fictiontól a barcohbáig*. Budapest: Hét Krajcár.
- Lem, Stanisław (1974 [1970]): *Tudományos-fantasztikus irodalom és futuroológia*. (Ford. Fejér Irén és Murányi Beatrice.). Budapest: Gondolat.
- Majnik László (2019): *Barázdák között. Az Omega együttes története hangfelvételeik tükrében 1962–1987*. Budapest: László és Társa.
- Mihály Tamás (2014): *Basszus! Omega!* Budapest: Noran Libro.
- [n. n.] (1976): Látogatóban a Mininél. *Magyar Ifjúság* 20(48): 41.
- [n. n.] (1977): Jazz vagy rock? *Ifjúsági Magazin* 13(3): 26.
- [n. n.] (1978): [rövid tudósítás, cím nélkül] *Ifjúsági Magazin* 14(4): 3.
- Sebők János (1981): Gépek zenéje. *Magyar Nemzet* 37(200): 4.

Selmeczy Attila (1976): Mini együttes – maxi zene. *Népszava* 104(262): 4.

Selmeczy Attila (1978): Mini: Vissza a városba. *Népszava* 106(116): 3.

Turner, Victor (2002 [1969]): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra.* (Ford. Orosz István.). Budapest: Osiris.

Havasréti József

Kommunikációkutató, a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének oktatója

Osztály, réteg, világrendszer

A blokkborítón Szabó Eszter felvétele látható.

Szelényi Iván

A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete

Töprengő megjegyzések a *Fordulat* 26. száma kapcsán

Absztrakt: A *Fordulat* a Társadalomelméleti Kollégium marxista lapja. A lapnak ez a száma a Helyzet Műhely kollektívájának közös műve. A recenzió a szám első két fejezetével foglalkozik, melyek a magyar társadalom formációját és osztályszerkezetét tárgyalják. Kiemeli a szerzők elméleti koherenciáját s nagyra értékeli az osztályelemzés központba állítását. Kétséget fejez ki ugyanakkor a szocializmus és kommunizmus közötti tipikusan szovjet marxista megkülönböztetéssel kapcsolatban és azzal érvel, hogy Marx osztályelmélete nem a munkamegosztásban elfoglalt helyből, hanem a termelési viszonyokból kiindulva határozta meg az osztályokat.

Kulcsszavak: posztkommunizmus, poszt-államszocializmus, világrendszer-elmélet, munkamegosztásban elfoglalt hely, termelési viszonyok, osztályszerkezet

A *Fordulat* az 1981-ben alakult Társadalomelméleti Kollégium (TEK) folyóirata, melynek első száma 1985-ben jelent meg. TEK és folyóirata bátor kezdeményezés volt. Egy olyan időszakban, amikor a marxizmus rohamos mértékben vált egyre népszerűtlenebbé, a TEK megalakulásakor *A tőke* (Marx 1978) I. kötetének újraolvasásával kérdőjelezte meg a marxizmus szovjet változatának a sematikus és szovjet-apologetikus változatát. A rendszerváltáshoz közeledve vagy azt követően voltak, akik e megközelítés létjogosultságát kétségbe vonták, és olyan is akadt, aki ki is lépett a TEK-ből. Egy időre a folyóirat meg is szűnt, de 2009-ben eredeti szellemiségében újraindult. Az utolsó évtizedben a marxizmus, különösen annak a világrendszer-szemléletű olvasata iránt megnőtt a fiatal értelmiségiek érdeklődése. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a marxizmus bizonyos reneszánsza következett be. Nem különösen nagy a marxizmust művelő fiatal értelmiségiek száma, de kiemelkednek professzionizmusukkal.

E kör egy különösen fontos része a *Helyzet Műhely*, a világrendszer-paradigma tágasan értelmezett keretein belül alkotó fiatalok közössége. S a *Helyzet Műhely* valóban közösség, együtt gondolkodnak, alkotnak, közösen publikálnak, néha még együtt is élnek. Ezért a 2011-ben alakult *Helyzet Műhely* jól illik a TEK-be, és a mai *Fordulat* igencsak az ő szellemiségüknek megfelelő folyóirat. Amikor 2014-ben 39 évi külföldi tartózkodás után hazajöttem, megtisztelőnek éreztem, hogy felkértek a főként a *Helyzet Műhely* tagjai által írt 21. szám bemutatására.

Én ugyan soha nem voltam marxista, sőt amíg az államszocializmusban éltem, éppen-séggel kritikus voltam az államszocialista társadalom apológiáját szolgáló szovjet marxizmussal szemben, de amikor 1975-ben, nyugaton élve a „létező kapitalizmusok” valóságával közvetlenül szembesültem, felfedeztem Marx kapitalizmuskritikájának rendkívüli erejét. Amikor 1982-ben először hazaengedtek Magyarországra, előadást kértek tőlem az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében és az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében. Barátaim/kollégáim el voltak hűlve, hogy az ausztrál társadalom elemzésénél használtam marxi elemeket. „Iván, te teljesen meg vagy örülve. Most kezdesz marxizálni, amikor a marxizmus már meghalt?” Bauer Tamás a Közgazdaságtudományi Intézetben nem kis megrökönyödésemre „Szelényi elvtársnak” szólított¹ és csúnyán megszidott az elemzésem marxizmusáért.

Pedig kritikusaiknak nem volt igazuk. Én alapján véve weberianus voltam és maradtam, Marxszal inkább csak flörtöltem, bár ezért a flörtért Weber (mint egy megértő házastárs) nem igazán haragudott meg rám. Erről jut eszembe Frank Parkin halhatatlan megállapítása: „minden neomarxistában van egy weberianus, aki ki próbál jönni” (bár lenne a *Helyzet Műhely* esetében is egy kicsivel több Weber a tudatalattijukban). Rám inkább az állt, hogy „minden neoweberianusban van egy marxista, aki próbál kijönni”.

Mіндеzt azért kellett előrebocsátanom, hogy jelezzem, a kezdő elismerő megjegyzéseim után következő néhány kritikai észrevétel milyen paradigmából származik. Hiszek az „önreflexív” szociológiában. Max Weber azt tanácsolta: a beszélő helyezze el önmagát, mutassa meg a kártyáit, hogy milyen elméleti, értékelkötelezettségből indul ki, s utána már lehet „objektív”.

---

1 Ezt megelőzően utoljára 1973 tavaszán hívtak így, méghozzá a Gyorskocsi utcában, ahol a Haraszti-ügyben hallgattak ki. Bár rögtön hozzátette a kihallgató tisztem: „vagy hívjam inkább Szelényi úrnak?”. Ebből megértettem, hogy itt a vége: a rendszer kitagadottja lettem.

2014-ben el voltam ragadtatva a *Fordulat* 21-es számától és a Helyzet Műhely néhány tagjával folytatott diskurzusaimtól. A hazai hegemon, doktriner, antimarxista nyelvezet után mintha friss levegőt szippantottam volna, amikor a Marx művét kompetensen interpretáló fiatal szerzők gondolatait olvastam. Így vagyok most is a *Fordulat* 26-os számával. Ebben a számban hét tanulmányt olvashat az ember 17 szerzőtől, akik közül 16 a Helyzet Műhely tagja. Lenyűgöző a hét tanulmány gazdagsága. A Műhely mintegy sajátos társadalomtudományi iskolaként működik, mely mögött nem áll egy „God-professor” elméleti fegyelmzése (hacsak nem tulajdonítjuk ezt a szerepet a nemrég elhunyt Immanuel Wallerstein szellemének), mégis lenyűgöző a kötet fogalmi, elméleti egysége és koherenciája. Bár szokatlan, de hasznos, hogy a kötet első tanulmánya előtt közölnek egy „szószedetet” a kötetben használt fogalmakról. Ez imponál, bár tanárként én erősen iskolaellenes voltam. Tanítványaimtól nem vártam el paradigmatisztikus figyelmet, éppen ellenkezőleg, próbáltam nekik segíteni, hogy megtalálják saját hangjukat. S a legjobbak esetében ez sikerült is. Említhetem közülük Bruce Westernt, Gil Eyal vagy Larry Kinget – ők annyira különbözőek, amennyire három tudós csak lehet. De az „időszámítás előtti” magyarországi oktatói pályámra is így emlékezem, itt is említenék három nevet: Kertesi Gábor, Lengyel György és Hegedűs Jócó. Ők a 60-as évek végén, a 70-es évek elején voltak a tanítványaim. Mindegyikből (s még több más tanítványomból) fontos tudós lett, mindegyikből a maga módján.

De mi magyarázza az elméleti fegyelmet, ha nem terelgeti őket az akolba egy „God-professor”? Gyanúm szerint ez abból adódik, hogy ez a közösség egy igencsak ellenséges környezetben navigál, ez a fegyelem valami olyasmi, mint a nyájimmunitás. A polgári társadalom individualizmusának a génje ellen közösségségileg lettek immunisak. De vajon jó-e ez az elméleti fegyelem? Erre a kérdésre még nehezebb válaszolni. Csak spekulálni tudok. Lehet, hogy mivel egy közösséggel van dolgunk, tagjaikat még nem kísértette meg az önmegmutatás kényszere. De talán éppen azért, mert egy érzelmileg erős közösségről van szó, melyben nincs apa-/anyafigura, lehet, hogy ez az individualizálódás soha nem következik be.

Ezt a számot Éber Márk Áron, Gagyí Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba többszerzős tanulmánya vezeti be, mely a 2008 utáni magyar társadalom formációját elemzi („2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon”). Ezt követi Éber Márk Áron műves dolgozata a magyar osztályszerkezetről („Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából”). További öt tanulmány a genderproblémáról, a munka és munkásság kérdéséről, a járműiparról, a lakhatásról, és végül a kultúráról szól. Szívből ajánlom az egész kötet gondos tanulmányozását, csupa kiváló írás, de ebben a cikkben jobbra csak az első két tanulmánnyal foglalkozom. Ez a két tanulmány egyébként is megadja az egész kötet ívét.

Megjegyzések a társadalmi formáció elméletéhez

Bár a kötet elemzéseinek központjában a magyar társadalom áll, a szerzőknek irányt mutató wallersteini *világrendszer-elmélet* kiemeli a kötet valamennyi tanulmányát a hazai társadalommal kapcsolatos elemzéseket gyakran átható provincializmusból (tisztelet a kivételnek). Különösen zene füleimnek, amikor arról olvasok, hogy a szerzők elutasítják a „módszertani nacionalizmust”. Nemzetek, országok vagy akár régiók nem értelmezhetők az egész rendszerben elfoglalt helyüktől függetlenül. Elkötelezett komparativista lévén, ezzel teljes mértékben egyetértek.

Az első tanulmány fő tétele – s ezen az úton jár a többi tanulmány is –, hogy az 1989 utáni magyar társadalom félperifériás kapitalista formáció lett, aminek egyik fontos ideológiája a központhoz való felzárkózás illúziója. A világrendszer-elmélet merevebb értelmezéséhez képest ez a kötet nyitott a centrum-/félperiféria-/periféria-helyzet történelmileg specifikus értelmezésére, a világrendszeren belül vannak mozgások. Amikor 1990-ben a keletnémetek arra szavaztak, hogy egyesüljenek Nyugat-Németországgal (így lett a korábbi elsősorban demokratikus szellemű „*Wir sind das Volk*”-ból a nacionalizmussal kokettáló „*Wir sind ein Volk*”), Jürgen Habermas szellemesen azt írta, hogy ez a népszavazás a „banánról” szólt. Persze a kádárista Magyarországon volt elegendő „banán” (talán ezért a szocializmusból kapitalizmusba való átmenet az átlagmagyarok számára kevésbé volt lelkesítő, a leglelkesebbek inkább a liberális értelmiségiek voltak). De azért a második gazdaságban tűrhető élet-színvonalon élő magyar parasztok és munkások számára is vonzó volt, hogy lecserélhessék a Trabantjukat egy Suzukira. A rendszerváltás nagy ígérete az volt, hogy belátható időn belül „úgy fogtok élni, mint az osztrákok”. Igaz, ez kevésbé állt a rendszerváltó liberális értelmiségre, akik azt remélték, hogy a változás több szabadságot és demokráciát jelent. A felzárkózás nagy ígérete azonban nem igazán teljesült. A Kelet és a Nyugat közötti olló nagyjában és egészében változatlan maradt. Berend T. Ivánnal szólva az elmúlt 100–150 év története „út a perifériából a perifériába”.

Talán a periféria kifejezés túlzó. Az 1867 utáni Osztrák–Magyar Monarchia inkább volt félperiféria, 2020-ban Kelet-Európa is inkább félperiféria, mintsem periféria, de Berend alaptételével – amit, azt hiszem, osztanak a *Fordulat 26* szerzői is, még ha el is felejtene Berend e kérdésben perdöntő könyvére hivatkozni – nehéz vitatkozni.² Berend elemzésének a lényege, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közötti olló jóformán változatlan maradt, a kommunizmus nagy kísérlete, hogy kitörjön a gazdasági elmaradottságból, csúfos kudarcot vallott. Ezt követően a régió visszarendeződött oda, ahol a kommunizmus előtt volt, a tőkés világrendszer félperifériájára. De azért tegyük gyorsan hozzá, egy apróbb pontosításra itt is szükség van. Vannak országok a régióban, melyek életszínvonaluk tekintetében lényegesen közelebb kerültek a módosabb nyugat-európai országokhoz (Szlovákia, Lengyelország és a balti államok a legjobb példák), de a régió és a teljes 1989 utáni időszak egészére, s azon belül Magyarországra, ez nem érvényes.

A *Fordulat 26* egy nagyon fontos és meggyőző állítása, hogy a rendszerváltás utáni korszak két időszakát célszerű megkülönböztetni (ezzel a megkülönböztetéssel világosan Scheiring Gábor könyvében találkoztam újabban). Ez különösen világos Magyarország esetében, ahol 2010 egy éles választóvonal, de valószínűleg érvényes a régió legtöbb, ha nem is mindegyik országára. Tény, hogy 1989–1990 után a politikai hatalomra jutott magyar reformértelmiség lelkesen nyitott a külföldi működő tőke felé, még olyan esetekben is, amikor az nem volt feltétlenül előnyös a nemzetgazdaság számára. Ebben a kérdésben volt és van vita közgazdászok között is. Voltak, akik arra figyelmeztettek, hogy esetenként a külföldi beruházók „a piacot vásárolják fel”. Az észak-afrikai vagy orosz piacra exportáló magyar cégeket vásárolják fel, de nem fejlesztik, hanem bezárják (ezzel lényegesen növelik a munkanélküliséget), s így a multinacionális anyacég szerzi meg a korábbi magyar piacokat. Hogy ez mennyire volt tipikus, abban nem vagyok kompetens igazságot szolgáltatni. Csak meg szerettem

² Csak remélni merem, hogy ez a hivatkozási baki nem abból származik, hogy az általam említett könyv Berend posztmarxista korszakának a terméke, míg a *Fordulat 26*-ban hivatkozott – egyébként remek – Berend–Ránki-mű még erősen marxista szellemben íródott. Lábjegyzetekkel és hivatkozásokkal nem elegáns politizálni.

volna jegyezni, hogy ugyan a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első posztkommunista években domináns volt, ennek a megítélésében voltak különbségek. De abban volt és van bizonyos mérvű konszenzus, hogy az ország „adósságcsapdában volt” (ez fontos témája a *Fordulat* 26. számának is), s ezért hazai tőke hiányában az adósságkezelés egyetlen észszerű módjának a külföld felé irányuló privatizáció látszott. Lehet, hogy csak anekdota, de elterjedt vélekedés, hogy 1990 körül Soros György azt ajánlotta Antall Józsefnek, hogy ő ki tudna alkudni egy a lengyel adósságelengedéshez hasonló megállapodást a magyarok esetében is, de Antallnak, mint régi vágású magyar „katonatisztnek”, az volt a válasza, hogy „adós, fizess, ha nem tudsz, lödd főbe magad”. Tény, hogy a magyar nyitás a multik felé rendkívüli volt, a lengyelek (akik a gazdaság deregulálásában a magyarok előtt jártak) sokkal óvatosabbak voltak a privatizációban és a külföldi tőke beengedésében. S áll ez a csehekre és a szlovénokra is.

Arról, hogy a külföldi tőke mennyire hasznos vagy ártalmas, hosszan lehet vitatkozni. Megint mintegy anekdotaként megjegyezném, hogy a UCLA-n volt egy kiváló tanítványom, Larry King, aki 1995-ben fejezte be a disszertációját, s akinek a nevét fentebb már említettem. Larry ortodox marxista volt, kezdetben jó barátom, a kiváló Maurice Zeitlin tanítványa. De Maurice mindenképpen a maga marxizmusát akarta Larryre erőltetni. Ezért Larry hozzám menekült; én javasoltam, hogy csináljon valami empirikus munkát a kommunizmusból kapitalizmusba való átmenetről. A magyar privatizációról írt tisztes disszertációja megjelent könyv formájában is, és publikált egy nagyon érdekes és nagy hatású tanulmányt, amiben – egy marxistától nem várt módon – azzal érvelt, hogy a külföldi működőtőke-beruházásoknak van pozitív hatásuk is. Larry a mai napig megmaradt marxistának, de én elültettem benne egy adag revizionizmust, ami – azt hiszem – végül is használt a tudományos munkásságának. Érdekes talán megjegyezni, hogy Scheiring Gábor PhD-mentora Cambridge-ben éppen Larry King volt, és Scheiring megkülönböztetése a posztkommunista átalakulás két szakaszáról – amikor az elsőben a külföldi tőke dominált – rimel a Kinggel korábban tett előfeltevéseinkre. Akkor Kinggel azzal érveltünk, hogy egyes posztkommunista országokban – így főként Magyarországon – a posztkommunizmus „kívülről” épült, szemben Oroszországgal, ahol a „kapitalizmus felülről”, az állam által mintegy kinevezett oligarchák rendszerének logikája szerint épült ki. A 80-as évek Kínáját „alulról jövő kapitalizmusnak” neveztük.

Egyetértek tehát a szerzőkkel abban, hogy az átmenet első két évtizedében a Szovjetunió európai csatlós országaiban a külföldi s főként a német tőkétől függő fejlődés ment végbe, ami a *liberális politikai elit* (ezt még a 90-es évek legelején én is „komprádor értelmiségnek” neveztem, bár az első néhány évet leszámítva a politikai elitnek csak egy része volt liberális értelmiségi) és a *multinacionális tőke szövetségén* alapult. Erről Oroszország esetében szó sem volt, míg Kína esetében az első 10 évben a külföldi tőke csak mérsékelt szerepet játszott (ezzel a *Fordulat* 26 szerzői lehet, hogy nem értenek egyet).

A kötet szerzői 2010-ben egy fordulatot látnak, s ennek a fordulatnak a leírása meggyőző. Ezzel én is egyetértek. Ebben a narratívában a legérdekesebb új elem a „hazai oligarchia feltőkésítése”. Bár én az oligarcha szót másként használom,³ s ezért inkább „kliens nagyburzsoáziáról” beszelnék.⁴ Azzal viszont nagyon is egyetértek, hogy a Nemzeti Együttműködés

3 Szerintem helyesebb azt mondani, hogy az oligarchák olyan nagytőkések, akik gazdasági hatalmukat politikai hatalomként használják. Ez egyáltalán nem tipikus a Fidesz rendszerében.

4 Az viszont igaz, hogy Jelcin alatt Oroszországban az új orosz nagytőke valóban tipikus oligarchákból állt, ott az új nagytőke tényleg politikai hatalmat szerzett magának.

Rendszerének (NER) kedvezményezettjei távolról sem csak az „oligarchák” – amint azt Magyar Bálint egyébként nagyon hatásos „maffiaállam-elmélete” sugallja –, hanem abban részesül a „felső középosztály” is (bárhogyan definiáljuk is azt).

Sőt a NER-nek van támogatottsága az „alávetett osztályokban” is. Ezért gondolom azt, hogy a szerzőknek mondaniuk kellett volna valamit arról, hogy szerintük mivel nyerte el a NER az „alávetett osztályok” támogatását egymás után több választáson is. Az én véleményem szerint ebben szerepet játszik a NER nacionalista ideológiája, illetve egyes gazdaságpolitikai intézkedései, elsősorban a közmunka, ami szinte feudális függőségbe taszítja a legszegényebbeket. Másképpen fogalmazva, Magyarország a jobboldali és baloldali populizmus jól kitalált, szavazatnyerő egyvelege. Mindez fontos annak megértéséhez, hogy a Fidesz miként nyert 2010 után háromszor kétharmaddal választásokat (persze az eleve rossz választási törvény további manipulálásán és a média elfoglalásán túl).

A *Fordulat* 26 egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a külső tőkeberuházás (angol rövidítéssel: FDI) továbbra is kulcsszerepet játszik a rendszer sikereiben. A német és amerikai, illetve növekvő mértékben orosz és kínai multik nélkül a NER gazdasága nem működne. S bár 2010 óta a NER-kormányzat tett néhány lépést a nemzetközi tőke szabályozására és a magyar tőkések érdekében, szó sincs arról, hogy az Orbán-kormány „baloldali populistá” lenne. Tény, hogy 2010 után a magyar kormányzat alkalmanként használt közismerten baloldali (többnyire demagóg) jelszavakat. De meghatározónak a NER jobboldali populizmusát gondolom. A NER tett nagy kedvezményeket a magyar tőkének és általában a „felső középosztálynak” (mint a 15 százalékos személyi jövedelemadó), de ez a kormányzat továbbra is igencsak tőkebarát, és ebben a tőkebarátságban fontos komponens a multinacionális vállalatok (főleg a német autóipar) érdekeinek a képviselése. Amikor a „ballib” ellenzék az Orbán-kormányt „lepopulistázza”, akkor valamit nagyon félreért és/vagy félremagyaráz. A NER nem népbárát, hanem tőkebarát. Annyiban különbözik a „neoliberális” elittől, hogy több kedvezményt ad a hazai kliensburzsoáziának, de megtartja – meg kell tartania – a multinacionális tőkével a szívélyes kapcsolatot. Másfelől viszont a NER jobboldali populizmusa a „nép” etnikailag homogén felfogásán alapul. A „népből”, „nemzetből” kizárja az etnikailag másokat, szemben a *baloldali populizmussal*, melyben a „mi és ők” megkülönböztetése *osztályalapú*. A baloldali populizmus igyekszik visszaszorítani a gazdagokat, a tőkéseket, de definíciószerűen nem zárja ki őket az állampolgári közösségből (most eltekintve a baloldaliság leninista-maoista felfogásától).

Első, második és harmadik *Bildungsbürgertum*

Korábbi írásaimban megkülönböztettem az első és második *Bildungsbürgertum*ot. Az első felbukkanás 19. századi, közép- és kelet-európai jelenség volt, amikor tulajdonos polgárság hiányában a modernizáció és a tőkés típusú fejlődés feladatát a reformértelmiség vállalta magára. Ezekre hivatkozott Karl Mannheim „szabadon lebegő értelmiség” elnevezéssel. Itt az értelmiség olyan rétegéről volt szó, melyet nem határozott meg osztályhelyzete. Akik idetartoztak, azok arisztokratikus, nemesi vagy gazdag zsidó polgári jövedelmükből gond nélkül meg tudtak élni (ilyenek voltak a Széchenyiek, az Eötvösök, Madách, Lukács és a Polányiak), ezért artikulálhattak osztályok feletti érdekeket, így például a még meg sem született burzsoázia érdekeit. Más kérdés, hogy mire az általuk megálmodott tulajdonos

polgárság tényleg létrejött, ezeknek a szabadon lebegő értelmiségieknek elment a kedvük ettől a korlátolt, ellenszenves, csak a profitot hajhászó osztálytól, s ezért a forradalmi baloldal (de sok esetben a radikális jobboldal) irányában radikalizálódtak. Így érkezett el az első *Bildungsbürgertum* vége: kommunisták, fasiszták vagy professzionális – a tőke érdekeit kiszolgáló – értelmiségiek lettek belőlük. Ezzel valamelyest előbbre ugrottam, a recenzió második szegmensére (a posztkommunista osztályviszonyok taglalására), de hadd fejezzem be a már megkezdett gondolatmenetet a *Bildungsbürgertum* átváltozásairól.

Az 1970-es, 80-as évek végére a hét-nyolc évtizeddel korábban radikalizálódott értelmiség elbizonytalanodott az antikapitalista radikalizmus megvalósíthatóságát illetően. Újraolvasták Hayeket és Friedmant, s kezdték azt gondolni, hogy mégsem olyan rossz ötlet a kapitalizmus. Ez az értelmiség újra felvállalta a „történeti küldetést”, ti. azt, hogy kapitalizmust hozzon létre kapitalisták nélkül, feltételezve, hogy idővel lesz majd egy nem korlátolt, nem ellenszenves (mondhatnám: szerethető) kapitalista osztály is. Én ezt neveztem a második *Bildungsbürgertum* projektjének. Ez a projekt fontos szerepet játszott az államszocializmus bukásában, az ilyen logika szerint gondolkodó értelmiség a rendszerváltással kulcsfontosságú szerephez jutott a kialakuló posztkommunista politikai elitben. Sok országban történészek, filozófusok, regény- és drámaírók lettek miniszterelnökök, köztársasági elnökök, ilyen figurák tucatszámra ültek a nemzeti parlamentekben. De ez nem az a történet, amit mi annak idején Konrád Györggyel úgy neveztünk, hogy az „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”. A második *Bildungsbürgertum* – ha szabad most Marx proletariátuselemzésének analógiájával élnem – egy „önmagát megsemmisítő osztály” volt. Mihelyst beöltötte „történelmi hivatását”, vagyis létrehozta az új burzsoáziát, önálló szereplőként eltűnt a történelem színpadáról. „A filozófusok mennek és a macherek (a profi politikusok) jönnek” – írta erről szellemesen egy német napilap valamikor a 90-es évek első felében.

Erre a megsemmisülésre Magyarországon valamikor 1994–1998 között került sor. A politikai hatalmat egy professzionális politikai osztály (vagy rend?), a politikai vállalkozók osztálya vette át. Ám a *Fordulat 26* szerzői helyesen állapítják meg, hogy ezzel a második *Bildungsbürgertum* nem fejezte be történelmi hivatását. Az új értelmiség pusztán komprádor értelmiség volt, mely a külföldi beruházók érdekeit képviselte. Dokumentált tény, hogy Orbán Viktor – akinek sokféle politikai talentumából mintha az önkritikai készség hiányozna –, amikor 2002-ben a Fidesz elveszítette a választásokat, egy általa elkövetett hibát beismert: „nem hoztuk létre a saját burzsoáziánkat”. Nos, ezt a hibát 2010 után már nem követték el. Most már a gazdaság működéséhez szükséges multinacionális tőke támogatása mellett nagy hangsúlyt kapott – amint azt a *Fordulat 26* szerzői is hangsúlyozzák – egy a politikai uralkodó rendhez hűséges nemzeti burzsoázia létrehozatala.

S hol tartunk ma, 2020-ban? Az uralkodó politikai rend tisztában van azzal, hogy uralmának hosszabb távú tartósításához nem elég egy lojális, ám folyamatosan korrupcióval vádolt nemzeti burzsoázia támogatása. Szüksége van saját – illiberális – értelmiségre. Fel kell számolni a „szabadon lebegés” illúziójában reménykedő kritikai értelmiséget, és létre kell hozni egy „nemzethű” értelmiséget. Amikor a koronavírus-válság kitörése előtt szó volt arról, hogy lesz egy 2014 utáni munkásságomat értékelő könyvbemutató-sorozat, és Greskovits Béla lett volna az egyik előadó, ő úgy tervezte, hogy a harmadik *Bildungsbürgertum*-ról fog írni. Ez a dolgozat nem készült el, de már akkor azt gondoltam – s abban reménykedtem, hogy Béla is erre gondolt –, hogy a kliensburzsoázia megteremtése után a következő történelmi szakasz a kliensértelmiség létrehozása.

Sok szempontból ez más folyamat, mint az első két projekt. Most nem az értelmiség alkot, őt alkotják. Amikor erről a gondolatról régi barátommal és szerzőtársammal, Konrád Györggyel beszéltem (kb. két évvel ezelőtt), azt mondta: „Ivánkám, ezeknek nincs értelmiségük”. Mire én azt válaszoltam: „Gyurikám, várj csak, majd csinálnak maguknak”. Ennek kapcsán eszembe ötlött, hogy sok-sok évvel korábban, úgy a 70-es évek végén, Heller Ágnes Ausztráliában valami hasonlót mondott: „Tudod, az írók egy kicsit olyanok, mint a prostituáltak. Oda mennek, ahol a pénz és a hírnév van”. Én ezt a gondolatot már akkor tovább általánosítottam az értelmiség egészére.

Most úgy látom, hogy a NER valamiféle „nagy kiegyezésre” törekszik. Ebben szerepet kap a kliens nemzeti burzsoázián túl a túlfizetett „állami hivatalnok burzsoázia” (*Berufsbürgertum*), akiket az államigazgatás egyes kulcspontjain – például az MNB-ben és a minisztériumokban – hatalmas fizetésekkel jutalmaznak. Egy részük valóban jó szakember is. De van a harmadik *Bildungsbürgertum*nak egy további szegmense is. Ide tartoznak az egyetemi rektorok, a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) havi alapon fizetett kiválasztottjai, egyes művészeti díjazottak, akik életük végéig kiemelt nyugdíjra lettek jogosultak, az MTA akadémikusai stb.

Az értelmiség azon tagjairól van szó, akik vagy hajlamosak elegendő lojalitást tanúsítani, vagy akiknek a nevére a NER-nek nemzetközi elismertségük miatt szüksége van. (Gondolok itt Kertész Imre örökségének „államosítására” vagy például a „nemzet művésze” cím adományozására Makk Károlynak.)

Ha van „felső középosztály”, akkor ezt nemcsak a járadékokkal megvásárolt kliens nemzeti burzsoázia alkotja, hanem az értelmiségnek ez a harmadik *Bildungsbürgertum*ja is. Arról lehet vitatkozni, hogy a NER-t ily módon legitimáló értelmiségiek mennyiben „igazi” értelmiségiek és mennyiben csak prostituáltak. Az, hogy ki az „igazi” vagy „rangos” értelmiség, a szemünk előtt két évtizede zajló kultúrharc során folyamatosan újraértékelődik. A liberalizmus vagy baloldali kritika mellett kardoskodók lekerülnek a képernyőről, a nyomtatott sajtó jó része, a közszolgálati TV és rádió a nevüket sem említi, nem kapnak díjakat, kiszorulnak az egyetemi vagy kutatói állásokból. Leértékelődik a nemzetközi szereplés is: „magyar író nem nemzetközi olvasóknak ír”, „nemzetközi társadalomtudományi folyóiratok csak kormánykritikus írásokat közölnek” – ezek a mostanában gyakran elhangzó vádak a liberális és baloldali értelmiséggel szemben. Így, akik korábban „A” kategóriában voltak, most „B” kategóriába kerülnek, akik viszont a „B” kategóriába tartoztak, az „A” kategóriába kerülnek, szobrot kapnak, a darabjaikat játsszák, szerepelnek a nemzeti tantervben, érettségi tételek lesznek, a felnövekvő új generáció tudatában ők lesznek a nagy művészek, a nagy tudósok (mert csak róluk hallottak). A *Fordulat* 26 gondolatvilágához visszatérve – azzal talán kicsit vitatkozva – mindez inkább következik az illiberalizmusból, mint a félperifériás helyzetből. Azt hiszem, ez nem igazán vita közöttünk, a kötet szerzői a félperifériás helyzet történeti változatait ismerik, tehát akár el is fogadhatnák, hogy annak lehet egy következményekkel járó illiberalis változata.

Még egy utolsó kérdést szeretnék felvetni a posztkommunista rendszerek társadalmi formációjával kapcsolatban. Látszólag csak terminológiai különbség van közöttünk: én posztkommunizmusokról írok, ők poszt-államszocializmusnak nevezik a mai rendszert.⁵ De ez

⁵ Bakunyin szellemében az államszocializmus kifejezést már a 19. században használták az anarchisták (Tucker 1886) mint a marxi kommunizmuskritika fogalmát, s ezzel szemben az „igazi” szocializmus mellett érveltek.

nem csak terminológiai kérdés. Én – akárcsak Kornai János – a szocializmus és kommunizmus megnevezéseket szinonimaként kezelem. Ám a kötet szerzői számára a szocializmus és a kommunizmus két rendszer: az elsőben a termelőeszközök állami tulajdonban vannak, a másodikban viszont már a „közvetlen termelők tulajdonában”. Emlékezetem szerint a szocializmus és kommunizmus különbségét mint a posztkapitalista átmenet két fázisát Engels emelte be a kánonba, amiből azután a szovjet marxizmus, illetve a maoizmus (beleértve a kínai kommunista párt mai hivatalos ideológiáját is) apologetikus doktrínát csinált. Apologetikus volt ez az ideológia abban az értelemben, hogy a „létező szocializmusok” még nem felelnek meg a kommunizmus ígéretének, ezért van szükség állami tulajdonra, a proletariátus diktatúrájára, de majd valamikor beköszönt a kommunizmus, ahol az állami tulajdonlás átcsap a maga ellentétébe, a közvetlen termelők tulajdonlásába, a proletárdiktatúra pedig a demokratikus önrendelkezésbe.

Marx műveiben a szocializmusnak és a kommunizmusnak mint a posztkapitalista átalakulás két fázisának a megkülönböztetéséről több helyen olvashatunk (de más és más értelemben!). Marx (a fiatal Engelsszel egyetértésben) egy döntő fontosságú helyen a szocializmusról mint konzervatív, burzsoá vagy utópikus ábrándozásról írt, mert az ő legfőbb programjuk a kommunizmus volt.⁶ De tény, hogy a „két fázis” megkülönböztetése előfordul a korábban készült *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* (1844), illetve sok évtizeddel később a *Gothai program kritikájában* (1875) is.⁷

A kéziratokban az első fázis a „nyers” kommunizmus, amiben az állami tulajdonlás domináns, mert csak így lehet megtörni a burzsoázia hegemoniáját. A jó társadalom a szocializmus lesz, a sorrend megfordul, amikor már nem lesz szükség az állami tulajdonlásra (és későbbi megfogalmazásban: a proletariátus diktatúrájára). A Gothai program kritikájában a sorrend megint megfordul, itt már az engelsi és később a szovjet marxizmushoz közelálló módon beszélnek a két szakasról. A szocializmus egy korai átmenet, amelynek két fő attribútuma az állami tulajdon és munkateljesítmény-alapú egyenlőtlenség. Itt – kimondva-kimondatlanul – Marxék az (államellenes) anarchistákkal és bizonyos szempontból közvetlenül a II. Internacionálé (az egyenlőtlenséget központba állító) szociáldemokráciájával folytatnak vitát. Szükség van egy etatista s bizonyos mértékben egyenlőtlen szocializmusra, mielőtt eljutnánk a közösségi tulajdonhoz és társadalmasításához, vagyis ahhoz, hogy mindenki szükségletei szerint jusson hozzá a javaikhoz (vagyis megszűnjének a társadalmi egyenlőtlenségek). Az viszont meglepő, hogy Marx még 1875-ben sem tartotta vitára méltónak Mihail Bakunyin kritikáját, amiben őt a „szocializmus Bismarckjának” nevezte (Marx „etatizmusát” bírálva). Pedig itt egy fontos, Marx filozófus rangjához illő elméleti kérdés van: „Rendben, kezdetben szükség van államosítására és erős államra, de hogy fog egy ilyen rendszer »átcsapni« a kollektív tulajdonlásba és a proletárok öngazgatásába?”

Marxnak erre egyszerűen nincs válasza. Egy annak idején rendszeresen citált szöveghely alapján az volt a tankönyvi válasz, hogy Marx bölcs volt, és nem kívánta előírni, hogy milyen lesz a „jó társadalom” szerkezete, ezt rábízta a „társadalmi gyakorlatra”. De annyit el lehetett volna várni egy nagyszerű teoretikustól, hogy ha már a magántulajdon megszüntetése (s legalábbis implicit államosítása) mellett érvel, akkor mondjon valamit arról, hogy az így

6 A Kommunista Kiáltvány (1848) címválasztása éppen ezt az üzenetet emelte ki.

7 Marxot nemcsak csodálom, de azt hiszem, elég jól ismerem. Ha van, amit nem vettem észre a MEM-összkiadás 50 kötetében, akkor az olvasók szíves elnézését kérem. Vannak részek, amiket annak idején is csak átfutottam.

épülő erős államból hogy lesz – bár ez már Engels és még inkább Lenin kísérlete – „az állam elhalása”. Meglepő módon erre a legelegánsabb érveléssel Sztálin szolgált. Sztálin a kételkedőknek annyit mondott: „Elvtársak, ez a dialektika. Idővel az állam annyira erős lesz (ezért kell erősíteniünk), hogy majd átcsap a maga ellentétébe, saját elhalásába.” Sztálin talán nem olvasta – mentségére legyen szólva, sok dolga volt, főleg a revizionisták felszámolásában – Marx levelét Engelshez, amelyben Marx bevallotta: én akkor mondom valamire, hogy ez dialektikus, ha nem tudom megmagyarázni. Máig ez a helyzet: Sztáliné a „legmeggyőzőbb” dialektikus elmélet az állam elhalásáról.

A szovjet marxizmusban – és a mai napig is Kínában – a szocializmus fogalma mint a posztkapitalista átmenet egy szükséges korszaka jelenik meg.⁸ Annak idején Konrád Györggyel mi különösebb ideológiai vagy elméleti megfontolás nélkül kezdtünk államszocializmusról írni. Ennyi évtized után nehéz megmondani, mi is járt akkor a fejünkben. Annyi biztos, nem voltunk kommunisták (soha nem hittünk a magántulajdont, piacot, liberális demokráciát megszüntető ideális kommunizmusban), de arra feltétlenül gondoltunk, hogy elvileg létezhetne a szocializmusnak egy élhetőbb változata. Mind a ketten használtuk magunkra a „demokratikus szocialista” kifejezést Bernie Sandershez hasonlóan – ami inkább jelentett skandináv szociáldemokráciát, mint kommunizmust. Annyi biztos, hogy célunk az „immanens kritika” volt. Annak idején úgy fogalmaztam, mi nem ideológiai kritikát művelünk, hanem ideológiakritikát, vagyis a létező szocializmusokat nem egy idealizált kommunizmussal szembesítjük, hanem saját valóságukkal.

Wallerstein világrendszer-elmélete

Ez után a talán túl hosszú sikerült kitérő után szeretnék néhány megjegyzést tenni a világrendszer-elméletnek a „létező szocializmusokról” alkotott elméletéről. Erről a kérdésről több konferencián nyilvánosan is vitatkoztam Wallersteinnel.⁹ Mivel a Szovjetunió és csatlósai (illetve újabban Kína) bekapcsolódtak a világpiacba, ezért részei a kapitalista világrendszernek ez volt az egyik fő tétele. Ezért mondható az, hogy ezek államkapitalista és nem államszocialista rendszerek. Én ezzel szemben mindig azzal érveltem – Polányi nyomán –, hogy a világban van egy kapitalista világrendszer és van egy szovjet–kínai világbirodalom. A tőkés világrendszer és a redistributív módon integrált birodalmak között lehetséges a csere (Polányinál: *trade*), de ez „kereskedelmi kapukon” keresztül történik, amelyek kiszűrik a tőkés világrendszer logikáját. Ez volt a funkciójuk az egyetlen feladatra specializált külkereskedelmi vállalatoknak. A szocialista birodalmakban a termékek adás-vétele és azok piaci értéke között semmiféle (vagy jóformán semmiféle) kapcsolat nem volt. Amit Észak-Korea vagy 1989-ig Albánia csinált, hogy ti. tényleg hermetikus módon elzárta magát a világpiac-tól, kivétel volt, de nem főszabály.

⁸ A kínai kommunista párt korábbi főtitkára, Zsao Ziyang a párt 13. pártkongresszusán, 1987-ben hivatalos formában is kimondta, a pártnak engednie kell, hogy egyesek meggazdagodjanak még azelőtt, hogy az általános jólétet, a tiszta kommunizmus állapotát mindenki számára biztosítani lehetne. Ez a gondolatmenet egyik fontos pillére a „szocializmus kínai sajátosságokkal” meghatározásnak, ami ma is érvényben van a Hszi Csin-ping elnök által irányított Kínában (https://en.wikipedia.org/wiki/Ideology_of_the_Chinese_Communist_Party).

⁹ Egyébként a 2019-ben elhunyt Wallerstein nemcsak kollégám, de jó barátom is volt; én hoztam élete vége felé a Yale-re és az NYUAD-re.

Wallerstein 1990 után már óvatosabb volt, és a *Fordulat* 26 szerzői sem mennek el odáig, hogy az államszocializmust államkapitalizmusként definiálják, de ezt sejtetve mégiscsak arról írnak, hogy a tőkés világrendszerbe való visszaintegrálódás már az 1970-es években elkezdődött. Erről szerintem szó sincs. Rendszerváltásra 1989–1990-ben került sor (Oroszországban 1991-ben, Kínában mind a mai napig nem). Igaz, Magyarország a 70-es évtizedben eladósodott, de erre azért volt szükség, mert a belpolitikai stabilitást a katasztrofálisan alacsony hatékonyságú szocialista gazdaságban csak a tőkés világ bankjaitól felvett kölcsönökből lehetett fenntartani. A feudális földesúr, aki tőkésektől felvett kölcsönből fizeti a kártyaadósságát, de a birtokát továbbra is feudális módon üzemelteti, a hitelfelvételtől még nem lesz tőkés. A jobbágya is jobbágy marad, az úr úr marad. A kádárista szocializmus nem lett kapitalista, és azt sem hiszem el, hogy az eladósodást a kapitalista átmenet trükkjének találták ki a Soros-féle „összeesküvő” üzletemberek. Az tény, hogy a reformközgazdászok radikálisai olyan reformokat javasoltak, amelyek elvben elvezethettek volna a kapitalizmus restaurációjához (ld. például a *Fordulat és reform* című programot), és ilyen értelemben Szegő Andrea nem ok nélkül látta ebben a kapitalizmus restaurációját (le is sztálinistázták ezért), de ezekből a reformszándékokból 1989-ig szinte semmi nem valósult meg.

A lényeg: a kádárista Magyarország nem azért lett gulyáskommunizmus, a „szocialista tábor legélhetőbb barakkja”, mert inkább megvalósította a szocializmus ideálját, mint a többi hozzá hasonló ország (mondjuk Románia vagy az NDK), hanem mert a tőkés világrendszer kontójára ideig-óráig politikai békét tudott magának vásárolni igazi piaci reformok nélkül is. A Kádár-rendszer a 70-es, 80-as években az összeomló kései államszocializmus prototípusa volt.

A *Fordulat* 26 szerzőinek és különösen Éber Márknak, akinek e folyóiratszám megjelenése óta a témakörben egy újabb monográfiája jelent meg *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* (2020) cím alatt, rendkívül fontos szerepe volt az osztályelemzés központba állításában a hazai társadalomkutatásban. Ez két szempontból is fontos:

1. A 60-as évek hazai társadalomkutatásában jórészt a szovjet-marxizmus apologetikus és leegyszerűsítő osztályfelfogásával (2 osztály+1 réteg, azaz munkásság, parasztság és az értelmiség) egy árnyaltabb, de teoretikusan mégis zsákutcs társadalmirétegződés-elemzést rakott össze.
2. A Helyzet Műhely kutatói nemcsak a társadalmirétegződés-kutatás lapos empíriájával szemben állítottak fel egy teoretikusan igényesebb megközelítést, de egyben túlléptek a rétegződéselemzések „módszertani nacionalizmusán”. Egy-egy társadalom – itt és most a magyar társadalom – struktúrájának nemzetközi és (legalábbis potenciálisan) történeti megközelítésére törekszenek.

Mindezzel teljes mértékben egyetértek, s körülbelül 1970 óta magam is ebbe az irányba próbálkoztam dolgozni.¹⁰ Teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az 1990 utáni magyar társadalom struktúráját a félperifériás kapitalizmus egy eseteként próbáljuk megérteni. Számomra szimpatikus az is, hogy az osztályviszonyok nincsenek leegyszerűsítve tőke és munka ket-tősségére, hanem figyelmet kap a „közvetítő” vagy „középosztály” fogalma is. Marx ugyan elég óvatos volt, s ezért nem fejtette ki az „osztályelméletét”.¹¹ Amit *A tőke* III. kötetéből

10 Mindig is közel állt hozzám Kolosi Tamás 1974-es könyve, a rétegződéskutatás kritikája (Kolosi 1974).

11 Pontosabban ehhez hozzálátott a Tőke III. kötetének 52. fejezetében, de másfél oldal után gyorsan – nagyon nem véletlenül – abba is hagyta.

és a *Német ideológia* utáni írásokból, s különösképpen a *Kommunista kiáltvány*ból modell-szinten rekonstruálni tudunk, az legalább három sebből vérzik.

A marx politikai projekt megkívánta volna, hogy a társadalmak polarizálódjanak egy a társadalom elenyésző kisebbségét jelentő tőkésosztályra s a társadalom túlnyomó többségét képező, vagyontól megfosztott s pusztán munkaerejük áruba bocsátásából megélni tudó proletariátusra. A *Kommunista kiáltvány*ban Marx és Engels még azt gondolták, hogy a társadalom többi aktora, a kispolgárság és a parasztság idővel megszűnik, kevesen csatlakoznak a tőkésekhez, a nagy többségük viszont proletarizálódik. Azt ugyan Marx már a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája* című remekművében felismerte, hogy a parasztság lélekszáma jóval nagyobb az akkori Franciaországban, mint a proletariátusé, de nem volt elmélete a parasztságról. Azt egyszerűen „egy zsák krumplinak” nevezte, amely nem érdemli meg az „osztály” elnevezést, de abban nem foglalt állást, hogy akkor minek is kellene nevezni a paraszti tömegeket. Tény ugyan, hogy a wallersteini világrendszer központjaiban a parasztság gyakorlatilag felszámolódott (bár továbbra is fennmarad egy nem jelentéktelen családi farmer „osztály”, melynek van valamelyes tőketulajdona, nem alkalmaz bér munkát s nem adja el a maga munkaerejét), de a világrendszer perifériáján és még a félperifériáján is a társadalom egy jelentős része „egy zsák krumpli”, azaz paraszt.¹² A világrendszer központjaiban a társadalom jelentős és növekvő része az „új középosztályba” tartozik. Nicos Poulantzas – például – ide sorolta az önfoglalkoztatókat, az állami és üzleti bürokrácia alkalmazottait, az oktatásban, a kutatásban, az egészségügyben, a médiában és az erőszakszervezetekben (rendőrség, katonaság) dolgozókat.

A másik seb, amiből a klasszikus marx osztályelmélet vérzik, az az Adam Smithtől átvett s Marx által csak módosított munkaérték-elmélet. Amikor Marx különbséget tett különböző analitikus pontosság nélkül a „közvetlen termelő” és a „kollektív termelő” fogalmi között, már ő is ráértett erre a problémára. Ezért megpróbálta bevonni a termelők közé a termelést és elosztást szervező és ellenőrző apparátust is. De ahogy az évtizedek múlásával a termelékenység növekedése egyre inkább a tudományos-technikai haladáshoz kapcsolódott, elméletileg egyre bizarrabb ötletnek látszik egy osztályba sorolni a Silicon Valleyben dolgozókat vagy a Stanford Egyetem professzorát, aki a mesterséges intelligenciával dolgozik, félmillió vagy millió dolláros évi fizetéssel, sokmillió nyugdíj-megtakarítással és sokmillió értékű ingatlanokkal rendelkezik, proletárnak, közvetlen termelőnek tekinteni. A hátrhaszon-elmélet – az osztrák iskola – megjelenésével a közgazdászok bizalma megrendült a munkaérték-elméletben. Még a ma magukat marxistának valló közgazdászok között is alig van olyan, aki a munkaérték-elmélet alapján operálna.

A harmadik vérző seb a marx osztályelméletben annak történelmietlensége. Ez különösen fontos számunkra, amikor a központ, a félperiféria és periféria társadalmi struktúrájának az összehasonlításáról gondolkozunk. Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban addig megy el, hogy az „emberiség története osztályharcok története”. Tény, hogy már ebben a pamfletben is utalnak a társadalom „rendi tagozódására”, de egyúttal itt nagyon közel kerülnek egyfajta „gazdasági redukcionizmushoz” (ami egyébként Marxtól különösen, de többnyire még Engelstől is távol állt). Az itt alkalmazott megközelítésben a társadalom

---

12 Most itt arról az apróságról ne is beszéljünk, hogy a kommunista forradalmak saját erőből kizárólag olyan országokban győzedelmeskedtek, ahol a proletariátus létszáma meg se közelítette a parasztság létszámát. Ld. Oroszország, Kína.

struktúráját a tulajdonosok és a tulajdontól megfosztottak kettőssége írja le. Szegény Althusser sokat kínlódott ezzel, hiszen világos volt a számára, hogy egy feudális társadalomban nem azért nemes vagy arisztokrata valaki, mert tőkéje/vagyona van, hanem ha van egyáltalán tőkéje/vagyona, az abból ered, hogy az illető nemes vagy arisztokrata. Althusser erre találta ki a gazdaság „végső soron” (*at the last instance*) való primátusát. Ez így egy falszifikálhatatlan, tehát tudományosan értékelhetetlen állítás. Mindez most azért fontos, mert a periféria és (különösen a posztkommunista félperiféria) struktúrájában ugyancsak alkalmazhatatlan a tőke-munka viszonyra való leegyszerűsítés. Van ennek a fogalom párnak jelentősége, de a jelenségeknek csak egy – s nem feltétlenül a legfontosabb – körét lehet segítségével értelmezni.

Kritikai megjegyzéseimet a „középosztály” és a „közvetítő osztály” kérdésével folytatom. A *Fordulat* 26 nagy teljesítménye, hogy nem sepri szőnyeg alá ezt a lényeges kérdést. Világos a szerzők számára, hogy a társadalom jelentős része (talán többsége?) nem sorolható be a tőkések/proletárok dichotómiájába – s ez egyaránt érvényes a központra, a félperifériára és a perifériára is. A 20. századi marxista osztályelemzésben a középosztály fogalma mintegy a „szemetesládá” szerepét töltötte be. Ide azok kerültek, akik nem illettek a tőke és a munka klasszikus marxi kettősségébe, de a jelenséget nem igazán teoretizálták. Ebben az elméleti állóvízbe csobbant bele a görög-francia származású marxista filozófus, Poulantzas, a maga „új kispolgárság” fogalmával. Ez zseniális – bár igencsak ortodox – kísérlet volt megőrizni a smithi-marxi munkaérték-elméletet, aminek a központjában az új használati értéket előállító „közvetlen termelő” állt, akit a kezében sarlót és kalapácsot tartó mezőgazdasági és főként ipari munkás képviselt. Az ipari forradalommal – a 17. század elejétől-közepétől, de főleg az 1820-as éveket követően – az ipari munkásosztály létszáma robbanásszerűen növekedett. Marx és Engels mint kiváló empirikus társadalomkutatók nem is juthattak más következtetésre, mint arra, ez a proletariátus lesz a jövő kovácsa – hiszen ők vannak a legközelebb. Engels kimagaslóan legjobb művét éppenséggel a manchesteri ipari proletariátus helyzetéről írta, még 1845-ben.¹³

Itt közbe kell vetnem egy megjegyzést. A vilárendszer-elmélet – és a *Fordulat* 26 szerzői is – a kapitalista vilárendszer eredetét a 15–16. századig vezeti vissza. Tény, hogy a világkereskedelem felfutása megelőzte az ipari forradalmat. A kérdés ugrópontja az, hogy mi-ben látjuk a tőkés gazdasági rendszer lényegét. Marx és Engels 1848-ban a tőkés rendszer 100–150 évéről írtak, vagyis azt inkább az ipari forradalomhoz s nem a világkereskedele-mhez kötötték. Itt érdekes különbség van az ortodox marxista történelemszemlélet és világrendszer-perspektíva között. Ha jól értem, ez a Brenner–Wallerstein-vita központi kérdése is. Robert Brenner túl sok Adam Smitht (de szerintem inkább Max Weber) vél felfedezni Wallersteinben. A kapitalizmus lényege a piac és nem a termelési (tulajdon)viszonyok. Ennek van jelentősége a hosszú ciklusok értelmezésében. Míg első megfogalmazásában Kondratyev (1935) a tőkés gazdaság fél évszázadonként bekövetkező ciklusait nagy technikai változásokhoz kötötte (a kapitalista rendszer az ipari forradalommal kezdődik), a vilárendszer szempontjából fontosabb, hogy melyik geográfiailag meghatározó hatalom (Arrighi 1999) a hegemon – a hollandok, a spanyolok, az angolok, vagy legutóbb az Egyesült Államok.

13 Bár megmaradt volna empirikus szociológusnak, s ne ambicionálta volna, hogy megteremtse a „dialektikus és történelmi materializmus” filozófiáját, amiben a fő bűne, hogy megpróbált a marxizmusból természetfilozófiát kovácsolni.

Nekem, mint egy Weber által súlyosan megfertőzött, de a marxi szövegeket is komolyan vevő kutatónak, a kondratyevi megközelítés tűnik meggyőzőbbnek. A tőkés világrendszer nagy ciklusai a nagy technológiai változásokhoz kötődnek. Példa erre a gőzgép felfedezése, a vasút, az elektromosság elterjedése, az elektronika térnyerése, stb. Az, hogy melyik ország és/vagy birodalom mikor milyen szerepet játszott ebben, nem elhanyagolható, de nem is meghatározó. Ha van egyáltalán Kondratyev–Arrighi-vita, én azért vagyok Kondratyev oldalán, mert Weber nyomán különbséget tennék profitorientált gazdasági akciók és a tőkés gazdasági rendszer között. Tudjuk, hogy már az ókori Rómában is voltak profitorientált vállalkozások (s volt nemzetközi kereskedelem is), de tőkéssé egy gazdaság csak akkor válik, amikor a gazdaság egészének a koordinációját a piac, a profitszámlelet és a magántulajdon határozza meg.

E kitérő után térjünk vissza a „középosztály” problémájához. A „sarlós-kalapácsos proletárok” részaránya a centrum országaiban látványosan csökken. A proletárforradalomnak csak akkor lehet esélye, ha a proletár fogalmát kitágítjuk a közvetlen termelőtől a kollektív termelőig, vagyis a munkásosztályba tartozik mindenki, aki (főként) bérből és fizetésből él. Ez Szalai Erzsébet (2001, 2019) jól átgondolt megoldása, ami közel áll Ossowski (1957) elméletéhez, mely a „kétosztályos” szovjet marxista elméletet egy olyan struktúraleírással próbálta helyettesíteni, ahol a pozíciókat a „munkamegosztásban elfoglalt hely” váltotta fel. Ez a korábbi kommunista országokban dolgozó szociológusoknak reveláció volt (gondolok itt Magyarországon Hegedűsre és Fergére), mert lehetővé vált a munkás és a paraszt üres kettőssége mellé egy árnyaltabb, empirikusan értelmesebb leírást adni.

De volt ebben azért két nagy probléma is.

Először is, Ossowski marxistának vélte/vallotta magát, és marxi szövegekből próbálta igazolni álláspontját. Kiindulópontja *A német ideológia* volt. Ebben a műben Marx és Engels valóban azzal a hipotézissel indít, hogy a történelem hajtóereje a munkamegosztás, és a termelési módok egymást követését a növekvő munkamegosztás magyarázza. Ez azonban az antikvitásból a feudalizmusba való átmenet esetében nem működik, itt a könyvet már majdnem abbahagyják, míg a könyv végén arra a következtetésre jutnak, hogy nem a munkamegosztásban elfoglalt hely, hanem a „termelési viszonyok” (tulajdonviszonyok) határozzák meg a történelem fejlődését és a társadalom szerkezetét. De a „termelési viszonyok” fogalma túl későn születik meg, a szerzőtársnak nincs kedve a könyvet újraírni, hagyják kiadatlanul, s inkább egy következő könyvben fejtik ki a most már pontosított elméletüket. A marxi elmélet kulcsa a termelési viszonyok s nem a munkamegosztás vagy a kereskedelem-világkereskedelem. A kapitalizmus lényege a tőke és a termelőeszközöktől, még az önfenntartási eszközöktől is megfosztott tulajdon nélküli osztály kettőssége.

A második probléma, hogy bár az Ossowski által javasolt elemzési technika kitűnő módszer a társadalom rétegződésének árnyalt leírására (nem kell kínlódnia a „munkásosztály” és a „középosztály” megkülönböztetésével, van „fent” és „lent”, s a két pont között folyamatos átmenet), de megmarad az osztályok közötti antagonizmus. Az Ossowski által inspirált elmélet rétegekről és nem osztályokról szól. Érdekes, hogy Éber Márk tisztában van az osztály- és a rétegelemzés különbségével (Éber 2020: 30–34), a kettő komplementaritását hangsúlyozza és a munkamegosztásban elfoglalt helyet használja az osztályok meghatározásánál. Kolosi (1974) a két megközelítés ellentmondását hangsúlyozza, s visszatér a marxi osztályelemzés logikájához. Ő ugyan a magántulajdont megszüntető szocialista társadalom osztályviszonyairól akar valamit mondani, s a marxi logikát követve itt az osztályok megha-

tározását nem a tulajdonviszonyokból, hanem a „többlettermelés feletti rendelkezési jogból” vezeti le. Konráddal ennek nyomán ([1974] 1978) az osztályhatárokat mi sem a „munkamegosztásban elfoglalt hely” alapján kerestük, hanem a redisztribútorok (a többlettermékekkel rendelkezők) és a „közvetlen termelők” (a termékeket előállítók) között.

Nicos Poulantzas és Erik Olin Wright viszont megpróbálják visszahozni a marxi eredeti kérdésfelvetést osztályok közötti antagonizmusokról és osztályharcról. Ugyan Wright korai elmélete (a középosztálynak ellentmondásos osztályhelyzetként történő meghatározása) mintegy Poulantzas „újkispolgárság-elméletének” a meghaladásaként jelent meg, de annak egy tulajdonképpen óvatosabb, kevésbé ortodox változata. Az ellentmondásos osztályhelyzetek elmélete megmaradt a munkaérték-elmélet határain belül. Wright ebbe az egészbe egy kis Weber-t kevert. A tulajdonviszonyok mellett nála szerepelnek a hatalmi viszonyok is annak meghatározásában, hogy ki kerül a proletariátusba, de mind Poulantzas, mind Wright látták a problémát a proletárforradalom esélyeit illetően. Az a nagy kérdés, hogy kialakul-e egy létszámát és arányszámát tekintve növekvő középosztály, mely ideológiáját és érdekeit tekintve „ingadozik a tőke és munka között”. Akkor lesz proletárforradalom, ha ez az ingadozó közép átáll a proletariátus oldalára. Mintha a *Fordulat* 26 szerzői számára hasonló módon merülne fel a „köztes” vagy „közvetítő” osztály kérdése.

Marx talán legzseniálisabb, de mindenképpen legpoétikusabb írásában, „A hegeli jogfilozófia kritikája, bevezetés” című, 1844-es tanulmányban a proletariátust jelöli ki mint azt az univerzális osztályt, mely megvalósítja az emberiség „univerzális emancipációját”. Önmagát is megszüntetve megvalósítja az osztály nélküli társadalom ideálját. Ezt azért teheti meg, mert ez az az osztály, amelynek nincs mit veszítenie, csak a „láncait”. Ez, akkor, a 19. század első felének végén, bár nem volt szükségszerűen meggyőző, de azért érvelhető álláspont volt. Ám a 20–21. századra a világrendszer központjában a társadalom többségére, akiknek van ingatlanuk, részvényük, magán-nyugdíjbiztosításuk stb., vagyis a láncakon kívül van sok minden más is, amit elveszíthetnek, ha a magántulajdont megszüntetik, ez a gondolatmenet már egyáltalán nem érvényes.

Valójában a proletariátus mint univerzális osztály eszméje már az 1840-es években sem találkozott általános lelkesedéssel. Akkoriban Marx legjobb barátai, az „ifjú hegelianusok” nagyjában-egészében azt mondták: „Karl, meg vagy te örülve. Honnan veszed, hogy ezek a bunkó proletárok valósítják majd meg az univerzális emancipációt? Azt se tudják, hogy az mi fán terem. Ha van univerzális osztály, az mi vagyunk, a kritikai értelmiség”. Marx és Engels komolyan vették ezt a kritikát, s első közös műyükben, a nyomtatásban is megjelent, több mint 300 oldal terjedelmű *Szent család*-ban (1845) megpróbáltak viszontválaszt adni erre az ellenérvre. A kérdés nem az – mondták és írták –, hogy egy konkrét proletár mit gondol, vagy akár az, hogy a proletariátus egésze mit gondol. A proletariátus dolga, hogy elvégezze azt a feladatot, amit számára a forradalmi értelmiség előír („zugeschriebene” tudat). Itt már megfogalmazódott a „magának való” és „magáért való” tudat megkülönböztetése, ami láthatóan igencsak foglalkoztatja a *Fordulat* 26 szerzőit is. Okkal, mert hiszen ők is – valljuk be őszintén – burzsoá értelmiségiek. Erre a dilemmára már Lenin *Mi a teendő?* című, 1902-ben megjelent pamfletje (Lenin 1950) is egyfajta válaszkísérlet volt. A politikai gyakorlat szempontjából zseniális, de elméletileg igencsak vitatható megoldásokkal. Ennek alapján javasolt Lenin egy hamarosan sikeresnek bizonyult stratégiát az empirikusan létező munkáosztály „szakszervezeti tudatának” forradalmi tudattá való átalakítására.

A lenini logika szerint, ha magára hagyjuk a munkásosztályt, az csak a jobb munkakörülményekért és magasabb bérekért fog harcolni, de nem akarja majd megragadni az államhatalmat, pedig anélkül nem lehet a tőkés rendszert megsemmisíteni. Már Lenin is úgy gondolta, hogy a forradalmi tudatot „kívülről kell bevinni” a munkásosztályba. A már idézett *Szent család* Lenin egyik kedvenc olvasmánya volt.

Ehhez viszont egy „élcsapatra”, a kommunista pártra van szükség. Ennek az élcsapatnak az osztályhelyzetéről Lenin elegánsan (?) hallgatott, de mivel funkciója a munkásosztály – Lukáccsal szólva – pszichológiai tudatának elméleti nyelvre történő lefordítása, logikusan csak arra a következtetésre lehetett és lehet kilyukadni, hogy valójában az értelmiségiekről van szó. A forradalmi tudatot csak a „forradalmi teoretikus”, vagyis a radikális, illetve, hogy nyelvileg is aktualizáljunk, a *radbal*, azaz a radikális baloldali értelmiség viheti be a munkásosztály gondolkodásába.

Az „élcsapat” és az „osztály” (proletariátus) viszonya a marxizmuson belül igencsak elhanyagolt téma. Az egyetlen fontos szerző, aki ezzel komolyan szembenézett, Antonio Gramsci volt, de még az ő esetében sem világos, mitől és miként lesz valaki a „proletariátus organikus értelmisége”. Ehhez hozzá hasonlóan munkás származásúnak kell lennie? Vagy az a lényeg, hogy „kinek az érdekeit fogalmazza meg”? Lukács György úgy hitte, egyszerű a válasza. Amikor Lukács, 1918 őszén, egyik napról a másikra elfogadta a marxizmus-leninizmus igazát, akkor lélekben bankárcsemetéből, a korábbi polgári filozófusból nyomban proletárrá változott.¹⁴ Mit mondjak, száz év távlatából nem is tűnik olyan egyszerűnek ez a váltás. Azoknak, akik – különösen a világrendszer szintjén – radikális antikapitalista fordulatra számítanak vagy éppenséggel erre törekszenek, mint a *Fordulat* 26 szerzői, ezekkel a kérdésekkel szembe kell nézniük.

Mint már erre utaltam, az anarchisták Bakunyin óta azért bírálták Marxot, mert elmélete a munkásosztály arisztokráciájának fejéből pattant ki. Marx hibája, hogy nem látta, a forradalmat csak a legszegényebb, a legelnyomottabb proletárok tudják kivívni. Ki lesz a forradalom „viharmadara”? A kérdés 2020-ban is aktuális. Ki fog (világ)forradalmat csinálni? Banglades, India, Nigéria leginkább kizsákmányolt munkásai? Vagy a velük szövetségben álló, a centrum országokban lakó, bérből és fizetésből élő tömegek?

E szempontból figyelemre méltó Michael Mann korai – talán még PhD-disszertációnak készült – remek könyve. Mann szerint ahhoz, hogy a forradalmi tudat létrejöjjön, három feltételnek kell teljesülnie: (1) közös identitásra van szükség („mi, proletárok...”); (2) közös ellenségre van szükség („...legyőzzük a tőkéseket...”); és (3) kell egy közös jövőkép is („...és meg kell szüntetnünk a magántulajdont...”). Csak a nyugati világra figyelve Mann már 1972-ben arra a következtetésre jutott, hogy ez a három feltétel aligha fog teljesülni. Egy banktisztviselő inkább középosztályhoz tartozónak gondolja magát, mint az építőipari segédmunkás, az adminisztratív dolgozók az őket irányító menedzserekkel kerülnek konfliktusba a mindennapokban, és nem a tőkésekkel. A munkások egy része biztosan nem szereti a tőkéseket, de a gyakorlatban aligha tudja őket megkülönböztetni a fehérgalléros menedzserektől, már csak azért sem, mert saját gyárának részvénytulajdonosaival jóformán sohasem találkozik. Ugyanakkor a fehérgallérosok esetenként csillagászati fizetéseket kapnak (amit

---

¹⁴ Ez a váltás nagy megrökönyödést váltott ki barátjából, Max Weberből. Az akkor még a szociáldemokráciával szimpatizáló Weber figyelmeztette is Lukácsot, hogy egy olyan mozgalomhoz csatlakozik, amely egy évszázadra le fogja járni a szocializmus ügyét. Ezen a ponton sokéves levelezésük be is fejeződött.

nagyon könnyű irigyelni), sok fehérgallérosnak van értékes és értékében növekvő ingatlanja, sőt még tőzsdei részvénye is. A klasszikus értelemben vett munkásnak a tőzsde nem számít, de sokak mégis ellenszenvvel viseltetnek iránta. A fehérgallérosoknak és a tőkéseknek az a jó, ha a tőzsde megy felfele, a munkások akár örülhetnek is az árfolyamok összeomlásának. Ez a Manntól származó érvelés már komoly érv volt 1972-ben is, hát még mennyire érvényes mindez 2020-ban a centrum országában.

Ha a nyugati világban egy proletárforradalom elképzelhetetlen volt 1972-ben (1968 álmait leszámítva nem is lett belőle semmi), mennyivel nagyobb a világproletárforradalom esélye 2020-ban? Ilyen perspektíva hiányában mit jelent(ene) a világ tőkés rendszerének összeomlása? Mi a közös identitás, hol a közös ellenség és a közös jövőkép? A nyugati világ népességének az az 5–10 százaléka, aki Donald Trumpot elnökségéhez segítette, nemhogy szövetségese a bangladesi vagy akár kínai munkásoknak, hanem éppenséggel az ellensége („miattuk alacsonyabb a bérünk”, „miattunk veszítjük el az állásainkat”). Bármit mondjon is egy lenini értelmiségi élcsapat, az érdekellentétek erősebbek, mint az érdekezonosságok. Ha kevesebb a szegény Kínában, mint volt, akkor ez az egyik oka annak, hogy alacsonyabbak a bérek az Egyesült Államokban. Úgy látszik, centrum és periféria viszonyában is érdemes elgondolkozni a 22-es csapdája metaforán!

De térjünk vissza a Poulanzas–Wright-vitához. A vita nem is volt annyira éles, mint gondolnánk. Mindketten megpróbálnak a munkaérték-elmélet keretein belül maradni, mindketten tisztában vannak azzal, hogy az a proletariátus, amelyről Marx és Engels 1848-ban írt, nemhogy nem lett a társadalom túlnyomó többsége, hanem éppenséggel annak zsugorodó kisebbségévé vált (mármint a világrendszer központjában). Poulanzas megoldása az „új kispolgárság”, Wright megoldása az „ellentmondásos osztályhelyzetek”. Egyik sem áll messze a *Fordulat* 26 „köztes-közvetítő osztályok” vagy „középosztály” fogalmától. A hangsúly a középső elhelyezkedésén van. Wright elméletét több kritika érte, a leglényegesebb, hogy Wright az „ellentétes helyzeteket” nem csupán – sőt nem elsősorban – a munkaérték-elmélet alapján határozta meg, hanem azt kiegészítette Weber nyomán a hatalmi viszonyokkal. Ennek klasszikus esete, ha valaki eladja a munkaerejét, de egyben mások munkaereje felett rendelkezik (mint mondjuk egy menedzser vagy egy művezető). Wright végül is módosította elméletét John Roemer „általános kizsákmányolás elmélete”, az „analitikus marxizmus” szellemében. Roemer a munkaérték-elmélet helyett játékelméleti rendszerén belül konceptualizálta a kizsákmányolást. A kérdés: mi történik, ha valaki visszavonja a munkaerejét a munkaerőpiacról? Nagyon leegyszerűsítve: ha ezzel a tőkés veszít, és a munkás nyer, akkor amíg az alkalmazott alkalmazásban volt, a munkást kizsákmányolták. Elegáns megoldás, hogy megszabaduljon a határhaszon-elmélet óta diszkreditált munkaérték-elmélettől, ami a korai ipari társadalom viszonyaira megvilágító erejű volt, de sok sebből vérzik a posztindusztriális, globalizált kapitalizmus körülményei között. A játékelmélet egyébként is korunk társadalomtudományának egyik „trendy” megközelítése. Jobban illik Szalai Erzsébet (2001, 2019) osztályelméletéhez, mint a klasszikus munkaérték-elmülethez. Az már viszont nehézség, hogy egyik javaslat sem oldja meg a Michael Mann által felvetett problémát. Amíg nincs közös tudat, nincs közös ellenség és azonos jövőkép, addig aligha lesz forradalmi akció.

A posztkommunizmus osztályszerkezetével kapcsolatban még két további megjegyzésem van; az első a „munkaerő ára” kérdésével foglalkozik, a második pedig az osztályszerkezet és a társadalmi struktúra megkülönböztetésével. Marx egyik, a szabad kereskedelem kérdésének szentelt korai cikkében feltételezte, hogy bekövetkezhet a munkásosztály abszolút

elnyomorodása. De a későbbi munkáiban, főleg *A tőke I. kötetében* (1867) Marx érvelése megváltozott. Marx Proudhonnal vitázva elutasította azt az elképzelést, hogy „a tulajdon lopás”, és elfogadta azt a smithi elvet, hogy minden adás-vétel esetében egyenértékek cseréje történhet csak. A tőkés tehát megfizeti a munkaerő árát. De akkor miből van profitja? Abból, hogy a tőkés nem munkát, hanem a munkaerőt vásárolja meg. A munkaerő ára ugyanaz, mint bármely más termék értéke: a munkaerő újratermeléséhez szükséges érték. Abból van a profit, hogy a tőkés munkaerőt vásárol, s ez az egyetlen olyan termék, amely elfogyasztása során nagyobb értéket termel, mint a saját értéke. (Elnézést, ha ez úgy hangzik, mint egy bevezetés a Marx 101-be. Nem ez a célom, csak a fogalmak tisztázására törekszem.)

Marx továbbra is fenntartotta a proletariátus relatív elnyomorodásának lehetőségét, de ezt történetileg értelmezte. Előfordulhat, hogy a profit és a bérek közötti olló (az egyenlőt-lenség) növekszik. Végül is erről szól Piketty 2014-es nagy hatású könyve (magyarul lásd: Piketty 2015), de ez nem feltétlenül jelenti, hogy a proletariátus várható élettartama, szűkebb és tágabb értelemben vett anyagi körülményei abszolút mértékben is romlanak. 1867-hez képest 2020-ban a proletárok – definiáljuk őket bármi módon – sokkal tovább élnek, gyermekeik halandósága drámaian csökkent, gyermekeik iskolázottabbak. Nehéz lenne ezekkel a tényekkel vitatkozni, s ez áll különösen a világrendszer központjára, de még a félperifériára és a perifériára is.

Marxnak további két fontos – a történelem által csak részben igazolt – hipotézise is volt. Először is az, hogy még ha nő is a munkaerő árának a reálértéke, ez nem változtat a tőke-munka viszonyon. Tehát a tőkés megmarad tőkésnek, a proletár proletárnak. Másodszor, még ha nő is a munkaerő árának a reálértéke, a proletariátusnak ezt a reálbért el kell fogyasztania.¹⁵ Bár erről nincsenek megbízható adataim – a parasztság helyzetének mérése mindig és mindenütt problémát okoz –, azt hiszem, hogy a reálbérekre vonatkozó hipotézis a világrendszer egészében áll, de a legutóbbi évtizedekben, a központ országokban ez csak részben bizonyult igaznak. A kérdés persze továbbra is: kik is a proletárok (most ideértve a parasztokat is)?

A centrum országokban, de még a félperifériás posztkommunista rendszerekben is van „vagyonosodás” – a felső 20 százalékból feltétlenül, de talán a felső 50 százalékból is. Először is létezik egy nem elhanyagolható ingatlanvagyon. Magyarországon még egy lakótelepi lakás értéke is lehet akár 20-30 millió forint, vagyis az éves átlagbér öt-tízszere. Ez nem elhanyagolható vagyon, ha ezt valaki lakás formájában örökli szüleitől vagy nagyszüleitől. Van ezen túl egy számottevő kispolgárság is. Azokra gondolok, akiknek van saját üzletük, esetleg magánbiztosításuk, részvényeik, tehát van anyagi érdekük a tőkés rendszer (s konkrétan akár az illiberális NER) fenntartásában is. Az a marx jóslat, hogy a társadalom túlnyomó többségének nincs mást elveszíténie, „csak a láncait”, nem teljesült.

Ennek ellenére az „elnyomorodás” hipotézise továbbra is napirenden van. Ebben a kérdésben a legnagyobb hatású megfogalmazás a „prekariátus” fogalmának megalkotása (Standing 2011). A prekariátus a 20. század végének és a 21. század elejének fontos új jelensége, s bizonyos értelemben visszahozza az „abszolút elnyomorodás” témáját, és különösen releváns a posztkommunista kapitalizmusok esetében. Korábbi megfogalmazásában ezt a fogalmat a posztfordista üzemszervezés következményeként definiálták. Megszűnőben van

¹⁵ Ebből a gondolatmenetből azután könnyű volt leágaztatni a tömegfogyasztási társadalom elméletét.

a szerződéses, állandó állások száma. Az alkalmazottak (a legkülönbözőbb foglalkozásoktól kezdve a kétkezi munkásokon át az egyetemi oktatókig) csak alkalmi, gyakran csak részdíjs állást kapnak. Nem „nyomorodnak” el, de nő a létbizonytalanságuk.

Ez nagyon igaz a posztkommunista gazdasági átmenetben. Az alsó 10-20 százaléktól eltekintve a társadalom túlnyomó többsége ma Magyarországon jobban él, mint bármikor a Kádár-korszakban. Ennek ellenére van a Kádár-korszak iránt nosztalgia. Világos, hogy ez a biztonság utáni nosztalgia. Nem fizettek meg minket rendesen, de mi se nagyon dolgoztunk (kis pénz, kis foci – Puskás öcsi örökérvényű megállapítását idézve). A tsz-ből vagy az állami vállalatnál mindig sikerült annyit lopni, hogy a kis fizetésünk mellett is túrheterően megéljünk. A munkahelyünk biztos volt, akkor se rúgtak ki, ha részegen mentünk „dolgozni”. A nyugdíj kevés volt, de nem kellett éhezni, s nem kellett attól tartanunk, hogy kilakoltatnak, ha nem fizetjük ki a gázszámlát. A posztkommunista gazdaságban nem rosszabb az élet, csak bizonytalanabb. Azt hiszem, ebben egyetértünk a *Fordulat* 26 szerzőivel.

Van azonban egy kérdés, amiben az én elemzésem nagyon különbözik az övéktől: ez a *gender* szerepéről szól. A *Fordulat* 26 szerzői amellett kardoskodnak, hogy a tőke profitmaximalizálási törekvéseinek egyik mechanizmusa, hogy a meg nem fizetett női munkára támaszkodik a munkaerő újratermelési folyamatában. Abban teljesen egyetértünk, hogy a női munka általában a fejlett tőkés gazdaságban nem megfizetett, s úgy tűnik, mintha nem is lenne termelőmunka. De a női (és gyerek)munka szerepe a tőkés felhalmozásban bonyolult. Voltak korszakok, amikor a tőke éppenséggel az olcsóbb női és gyermekmunkát használta a drágább férfimunka helyett. De a 20. század nagyobb részében a centrum országokban a domináns ideológia a „családfenntartó férfi eszméje” lett. A tőke megfizette a munkaerő árát, de a „családfenntartó” férfiak a patriarchális viszonyok mellett tekintik a női munkát nem „termelőnek”. Itt nem osztályviszonyokról van szó, hanem patriarchátusról. E tekintetben egyébként a 20. század végétől és 21. század elejétől számottevő változások vannak. A központ országokban ma már a nők iskolázottabbak – és potenciálisan magasabb jövedelműek –, mint a férfiak, számottevően nő a női munkavállalás, csökken a férfi-női jövedelmi egyenlőtlenség, miközben nő a férfiakon a társadalmi nyomás, hogy nagyobb szerepet vállaljanak a munkaerő újratermelési feladataiban. A posztkommunista kapitalizmusok ehhez képest kivételt képeznek. A szocialista korszakban számottevő volt a női „emancipáció”, az államszocializmusra jellemző krónikus munkaerőhiány miatt a nők akkor is munkavállalásra kényszerültek, ha nem akarták. „Emancipáció”? Igen is, meg nem is. Tény, hogy a posztkommunista kapitalizmusban újra teret nyer a patriarchális, „eltartott asszony” ideálja, de ez éppen szembemegy a központ országainak domináns tendenciájával. A periféria számos országában viszont még mindig a korai tőkés felhalmozás tendenciája figyelhető meg: a drágább férfimunkát olcsóbb női és gyermekmunkával helyettesítik.

Végül néhány megjegyzést szeretnék tenni az osztályszerkezet és társadalmi struktúra megkülönböztetése kapcsán. Amint már említettem, Marxnak volt hajlandósága a történelmet és a társadalmak szerkezetét „osztályredukcionista” módon értelmezni. Már idéztem Marxot és Engelst 1848-ból: „Az emberiség története osztályharcok története.” Szép költészet, de gyenge történelemtudomány. Marx mentségére legyen szólva, végeredményben három vonatkozásban árnyalta ezt a túláltalánosított s ezért elméletileg tarthatatlan állítást.

1. Már *A kommunista kiáltványban* felismerte, hogy a prekapitalista társadalmakban a társadalom szerkezetében a rendiségnek meghatározó szerepe van, bár sok mondanója a rendi tagozódásról nincs.
2. Marx azzal is tisztában volt, hogy a társadalomnak vannak olyan aktorai (gyakran a társadalom többsége, s szinte minden társadalomban, ahol volt „proletárforradalom”, ők alkották a többséget – vagyis a parasztság), amelyek nem sorolhatóak a tőkés-proletár kettősségébe (manapság idesorolhatók a fehérgallérosok). Ezek nem alkotnak osztályt, inkább csak „krumplis zsákok”.
3. Ebből következik, hogy „objektív” (*Klasse an sich*) osztályok nincsenek, osztályokról annyiban érdemes beszélni, amennyiben az „osztály” (*Klasse an sich*) tagjai kollektív cselekvésre képesek (*Klasse für sich*-re tudnak változni). Úgy gondolom, a *Fordulat* 26 szerzőivel ebben teljesen egyetértünk.

Ebből viszont az következik, hogy az osztályok formálódása történelmi folyamat. A legtöbb, amit egy osztályról el tudunk mondani, hogy *in statu nascendi*, azaz formálódóban-születőben lévő potenciális osztály. Osztálytérképeket felrajzolni – amire Wright törekedett – valószínűleg megoldhatatlan feladat. E. P. Thomson Poulantzas-kritikája egybecseng a marxi osztályelmélet lényegével: osztályok annyiban vannak, amennyiben osztályként cselekszenek.

Itt azonban érdemes Max Weber szellemét felidézni, amiből, mint már jeleztem, remélem, hogy a *Fordulat* 26. számának a szerzői több inspirációt kaptak (vagy kapnak a jövőben). Weber különbséget tett a társadalmi rétegződés két alapvető rendszere között: az egyik osztályalapú, a másik rendi alapú.

Az osztályok megkülönböztetésénél, úgy tűnik, Weber és Marx között nagy különbség van. Míg Weber az osztályokat a piaci helyzetben elfoglalt hely alapján határozza meg (a világrendszer-elmélet is ezt követi), addig Marxnál az osztályhatárokat a tulajdonviszonyok (hadd hangsúlyozom megint ezt, és nem a munkamegosztásban elfoglalt helyet) írják le: a tulajdonos a tulajdontól megfosztottakkal szemben, a piacon pozitívan privilegizáltak a negatívan privilegizáltakkal szemben.

De a gondosabb elemzés azt mutatja, hogy e két szerző között nem is olyan nagy a különbség. Marx elméletének a kulcspontja – erre hívta fel a figyelmet Bob Brenner –, hogy a modern proletariátus akkor alakul ki, amikor a termelőt megfosztják termelő- és létfenntartási eszközeitől, a parasztokat a „bekerítés” technikáival városi proletárokká teszik (erről szól Engels remekműve), akik, ha nem adják el munkaerejüket, akkor éhen halhatnak. A 19. század közepén persze Marxnak és Engelsnek volt nagyobb baja is, mint azon spekulálni, hogy a bérből élőknek lehet-e számottevő tőketulajdonuk (ingatanukból, nyugdíj- és életbiztosításukból). S még nem is beszélünk a „humán tőkérről”. Az MIT MBA-jével rendelkezőkre éppen annyira szükségük van a tőkés vállalkozóknak, mint fordítva. Igaz, a humán tőke is csak profiton keresztül realizálódik, de ez fordítva is igaz. A tőkés vállalkozó is bajban van, ha nem alkalmaz magas humán tőkével rendelkező (gyakran „túlfizetett”) szakembereket, akiknek egy jó része örökölt vagyonából havi kereset nélkül is meg tudna élni. S most még szóba se hoztam a szintén „túlfizetett” egyetemi tanárokat (akár saját magamra is gondolhatnék), akik – Poulantzasszal szólva – az „ideológiai elnyomó apparátus” tagjaiként olyan „prokapitalista” szövegeket gyártanak, mint jómagam éppen most is, s ezért vásárolja meg őket a kollektív kapitalizmus. A lényeg: a 19. század közepén Marxnak és Engelsnek ezzel nem kellett bajlódni, szóba nem jött, hogy Cambridge vagy Oxford olyan fizetést kínált volna Marxnak, hogy békében megírhatta *A tőkét*. Az életrajzi tény az, hogy Marx nagyon is

rászorult Engels profitból származó jövedelmének a támogatására, míg Wallerstein békében megírhatta a világrendszerelmélet-könyvet a Columbia Egyetemen kapott fizetéséből. Vagyis egy modern, piaci alapú társadalomban a humán tőke is tőke. Attól kezdve, hogy kikerültem nyugatra, az én jövedelememnek se volt semmi köze ahhoz, hogy szemtelenségeket írrok vagy sem, még leginkább azzal állt függvénykapcsolatban, hogy hányan olvassák, amit írok.

Más oldalról Weber tulajdonfelfogására is érdemes odafigyelni. Bár Weber szerint bármiféle piaci viszony piaci kapcsolatokat teremt – mondjuk a lakástulajdonos és a lakás bérlője közötti kapcsolatot is lehet osztályviszonylatnak tekinteni, de Weber is tudta, hogy a meghatározó piaci kapcsolat a munkaerőpiaci kapcsolat; nem feltétlenül a tőkés és tőkétől megfosztottak, hanem a munkaadók s munkavállalók kapcsolata.

Van azonban a marxi és weberi osztályelmélet között egy nagyon fontos és szőnyeg alá nem söpörhető különbség, és félek, hogy a történelem inkább Webert igazolta (hogy pontosabbak legyünk: inkább az ő hipotézisét támasztotta alá). Weber úgy képzelte, hogy az osztálykonfliktusok élesebbek a kapitalizmus kezdeti szakaszában, majd idővel rendi hierarchiává alakulnak át. Annyiban Webernek alkalmasint igaza volt, hogy a proletárforradalom esélye a legfejlettebb tőkés társadalmakban különösen csekély.

Mint már utaltam rá, Weber kettőstársadalmi struktúra-elmélete, mely szerint a prekapitalista társadalmak szerkezete elsősorban rendi, s ez alakul a magántulajdon és a piacgazdaság meghatározóvá válása során osztálystruktúrává, elsősorban egy történelmi finomítása a marxi elméletnek. Nehezen vitatható Weber álláspontja, hogy mondjuk rabszolgatartók és rabszolgák, feudális urak és jobbágyok viszonya nem osztályok, hanem rendek közötti viszony. A kérdés az, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet a tulajdonviszonyok, a gazdasági helyzet határozza-e meg, vagy a hagyomány, a politikai akarat. Az előbbi nevezzük osztálynak, a másodikat rendnek (*Stand*). A weberi *Stand* fogalmát elég pontatlanul mind angolul, mind magyarul – hogy az uralkodó rétegződéselmélethez igazodjon – *status group*-nak, „státuszcsoporthnak” fordították. Ebből kiindulva a társadalom szerkezetét a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján lehet meghatározni, alacsony státusztól a magas státuszig. Ez empirikusan jól illeszkedő térképet adott a társadalom összetételéről, de hiányzott belőle a fontos marxi feltételezés, hogy osztályok között „antagonisztikus viszonyok” vannak. Osztályok közötti antagonizmus (össze nem férő érdekellentétek) nélkül viszont nincs magyarázat arra, hogy miért lesz forradalom, s miért a kapitalista rendszer megdöntése a megoldás a társadalom problémáira.

Weber szerintem empirikusan és elméletileg pontosan azt hangsúlyozta, hogy a tőkés rendszer konszolidációjával a „durva” osztályviszonyok jelentős részben rendi jellegűvé válnak. A kevesek, akik még „proletárnak” tartják magukat (ilyen a mai Magyarországon már alig van), büszkéek a maguk proletár voltára, s ha a lányuk véletlenül egy „tőkéshez” akarna hozzámenni, akkor azt árulásként fognák fel. „Nem találtál egy magadhoz illő s a családba beilleszkedő munkásfiút?” – ez lenne az osztálytudat egyik jó mérőszáma. (1945 után nem volt ritka, hogy polgárlányok „proletár” férjeket választottak maguknak, részben a polgári rendi tagolódásuk tagadásaként.) De ilyen „munkásöntudat” nem volt ismeretlen még a 20. század második felében mondjuk Olaszországban vagy Franciaországban sem. Ma már ilyen alig van. Ennek következtében a tőkés rend megszilárdulásával a proletárforradalom lehetősége nemhogy nem nő, hanem csökken, ha meg nem is semmisül.

Weber a *Gazdaság és társadalomban* (1987) három különböző osztályt különböztet meg. Van a „tulajdonos osztály”, van a „piaci osztály”, illetve a „társadalmi osztály”. Bár a felsorolásban

a „tulajdonos osztályt” említi meg az első helyen – részben Marxszal ellentétben –, hangsúlyozza, hogy pusztán a tulajdonlás még nem avat valakit osztályá. A rabszolgatartó és a rabszolga viszonya nem osztályok közötti viszony. Osztályviszonyok kialakulásához arra van szükség, hogy a termelőt megfosszák a termelési eszközeitől, és a munkaerejét kelljen piacra bocsátania. Vagyis itt Marx és Weber ellentéte majdnem csak terminológiai.

Roppant érdekes azonban a „társadalmi osztály” fogalma. Társadalmi osztályon belül „az egyéni és generációs mobilitás könnyű és tipikus”. Weber erre három példát mond: ilyen a „munkásosztály”, a „kispolgárság” és a „tulajdonnal nem rendelkező értelmiség”. Értelmezésem szerint ezek olyan alakulatok, melyeken belül a „durva” osztályhelyzetet felülírja egy rendi „büszkeség” és bezárkózás, mint amit a házassági mobilitással, pontosabban immobilitással kapcsolatban említettem.

Az osztályszerkezet elemzése mellett a rendi tagozódás vizsgálata különösen fontos a szocialista és posztkommunista társadalmak esetében, s ezért a *Fordulat* 26. számában és Éber Márk *A csepp* című könyvében ez több figyelmet érdemelt volna.

A szocialista társadalom alapvetően rendi jellegű volt. Volt elemi szinten valamennyi osztályszerződés (erre utalt Gyilasz a maga „bürokratikus osztályával”, illetve én Konráddal „az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” tézisével, de se a bürokráciából, se az értelmiségből nem lett osztály, legjobb esetben „*in statu nascendi*” voltak). A munkásságon belül utalt valamennyi jel osztályszerződésre (gondolok itt akár az 1956. decemberi magyar munkás tanácsokra és leginkább a lengyel *Szolidaritásra*), de a hatalmat nem egy osztály, hanem egy politikailag meghatározott uralkodó rend gyakorolta, amely kacérkodott azzal, hogy „tőkeosztályá” váljon (a spontán privatizáció során). Igaza van a *Fordulat* 26 szerzőinek: Magyarországon például az uralkodó rendből 1990-ig nem alakulhatott ki egy magántulajdonon alapuló tőkeosztály, s 1989-1990-ben még Lengyelországban is szétverték (demobilizálták) a formálódó munkásosztályt. A rendszerváltás a kompromisszumra kényszerült kommunista uralkodó rend és a liberális vagy nemzeti elkötelezettségű értelmiség alkuja volt.

De osztálytársadalom-e a posztkommunista formáció, így 1990 óta Magyarország? Ez a *Fordulat* 26 és Éber Márk könyvének kulcskérdése. Hipotetikus válaszom: alapvetően nem az. Vannak az osztályszerződésnek a szocialista korszaknál erősebb jelei. Létezik egy nem túl jelentős tulajdonos burzsoázia, van egy „magáért való tudatra” nem ébredt, a munkaerőpiacra kényszerült proletariátus (amit nem kis mértékben a viszonylag magasabb béreket adó multinacionális tőke „pacifikál”). Az értelmiség régen feladta (hál’ istennek!) osztályhatalmi törekvéseit, s vagy besorolt többé-kevésbé jól fizetett szakértelmiséginek, vagy igyekezik megmaradni vagy liberális-demokrata, vagy radbal „szabadon lebegő értelmiségnek”. A posztkommunista magyar társadalom elsősorban rendi jellegű. Az uralmat egy rend gyakorolja, mely a piac korlátozásával – tehát éppenséggel nem liberális vagy akár neoliberalis technikákkal – létrehoz egy „kliensburzsoáziát”, s most éppen azon van, hogy teremtsen egy ehhez hasonló „kliensértelmiséget” is. Tény, a rendszer „hibrid”, egy pusztán politikai szempontok alapján járadékvadászatra épülő rendszert is fenntart – a *Fordulat* 26 szerzőinek teljesen igazuk van. Nem népbarát, hanem tőkebarát, de a mézáróslőrincnek nem oligarchák, s vagyonuk jórészt az uralkodó politikai rendtől kapott járadékokból és nem a piacon szerzett profitokból származik. Az ár, amit ezért fizetnek, a politikai lojalitás. Ha ebben árulókká válna – mint azt Simicska tette –, akkor ki lesznek űzve az „udvarból”, megfosztják őket a járadékuktól, s vagyonkájuk szépen olvadozgat majd.

Hihetetlenül fontos az a feladat, amire a *Fordulat* 26 és Éber Márk *A csepp* című könyve vállalkozik. Lelkesen üdvözlöm, hogy az osztályelemzést visszahozzák a magyar társadalomtudományba, ezért mind a folyóiratszámot, mind a könyvet melegen ajánlom az olvasók figyelmébe.

Hivatkozott irodalom

- Arrighi, Giovanni (1999): *Chaos and Governance of the Modern World System*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Kondratyev, Nyikolaj Dmitrijevics ([1925]1935). The Long Waves of Economic Life. *The Review of Economics and Statistics* 17(6): 105–115.
- Konrád György és Szelényi Iván ([1974] 1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bázél: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1950): *Mi a teendő?* Budapest: Szikra.
- Marx, Karl (1978): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Kossuth.
- Piketty, Thomas (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom az újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2019): Kizsákmányolás az újkapitalizmusban. *Mérce* (2019. február 1.).
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szelényi Iván

A Yale Egyetem William Graham Sumner szociológiai és politikatudományi professzor emeritusa

Abstracts

Replika 30

Editorial. Introduction to the 30th Anniversary Issue of Replika

Abstract: Founding editor, Professor Miklós Hadas and member of the current editorial board, Ádám Havas are delighted to present the 30th issue of Replika journal founded in 1990 amidst the turbulent period of the democratic transition in Hungary. The first thematic section of this “special” issue aims to represent the journal’s enduring self-reflexive academic *ars poetica* and its devotion towards disseminating top quality social science in Hungarian language.

The Absolute Authority. Viktor Karády on Pierre Bourdieu. An Interview by Miklós Hadas

Abstract: In this interview, Viktor Karády, who was member of the Centre de sociologie européenne in Paris for almost forty years from early 1965, recalls his personal memories of Pierre Bourdieu. His account provides a nuanced picture of the professional qualities of the “young genius”, the workshop of editing the *Actes de la recherche en sciences sociales* – a scholarly journal founded in 1975 by Bourdieu in which Karády became the second most published author after the 1980s. The interview contains subtle descriptions of the internal dynamics of the Centre’s life and the complex personality– sometimes with paranoid inclinations – of Pierre Bourdieu. Since Karády was editor of the *Revue française de sociologie* for more than a decade and initially also close to Raymond Aron, his narrative not only tells of the conflict-laden relationship between Bourdieu and Aron, but also gives hints of how representatives of other workshops in French sociology saw the activity of the Bourdieu school. The interview was conducted by Miklós Hadas.

Keywords: Pierre Bourdieu, Viktor Karady, Raymond Aron, Centre de sociologie européenne, French sociology

Abstract: Even if we do not agree with the ongoing marketization and quantitative measurement of research performance, we cannot ignore scientometrics when evaluating scholarly journals. In the present paper, I offer a brief scientometric analysis of Replika on the occasion of its 30th birthday, and present the results in a critical and interpretative framework. The analysis shows that we should interpret scientometric data in the narrower and broader context of the research subject, since no quantitative measurements can be meaningfully interpreted in a hypothetical social vacuum. The results of the analysis show that Replika ranks high in the league of the leading Hungarian social science journals in terms of all the calculated scientometric indicators, and it performs particularly well in terms of the number of citations per article and the share of cited articles.

Keywords: Scientometrics, journal assessment, prestige indicators

Pierre Bourdieu: Sketch for a Self-Analysis (excerpt)

Abstract: Pierre Bourdieu's *Sketch for a Self-Analysis* recounts and analyses the most significant and successive landmarks of his life on the road towards becoming probably the most important and powerful sociologist of the last third of the 20th century. In this essay, published posthumously, Bourdieu also seeks to tackle or anticipate the oftentimes reductionist critical assessments of his work. As the motto of the book states: "this is not an autobiography", which further stresses his efforts to oppose rigorous sociological self-reflection to what a narcissistic autobiography would look like.

Keywords: Pierre Bourdieu, self-analysis, reflexive sociology, epistemology

Western Exposure / Self-Othering

József Böröcz: Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference

Abstract: Reflecting on European colonialism in 1950, a time when discussions about what we now know as the European Union emerged in western Europe, Aimé Césaire wrote: (...) "Europe is morally, spiritually indefensible." This idea is fairly commonplace in much of the post-colonial world and it has some purchase within certain academic and intellectual circles elsewhere. And yet, in the process of denouncing the widely noted presence of racism in Hungary, thirty-six leading Hungarian intellectuals have, in an open letter published in 2001, felt compelled to thank France, and through France, a generic, trans-historical notion of Europe, for what they saw as the latter's profound, *longue-durée* goodness. It is partly my concern for the economic hardship, political marginality, cultural discrimination, and social exclusion faced by the Romanies of eastern (sic!) Europe and partly the precision with which the Letter articulates the topos of west European moral superiority – a central pattern of European identity discourse – that prompts me to raise the following initial questions:

How is it possible to denounce racism by referring to Europe, especially western Europe, the main historic source and promoter of racism as we know it today? What purpose does the genre of the open letter serve and how does it function? How does the signatories' implicit project of geopolitical self-positioning relate to the theme of the West as an object to be emulated, long dominant in the modern history of east-central European ideas of emancipation?

Keywords: European Union, Hungary, European difference, moral geopolitics, identity

Attila Melegh: In the Traps of Hierarchies. Racist Interactions on the East/West Slope

Abstract: The story of Roma in Zámoly, Hungary reveals several East–West exclusions: the Hungarian exclusion of Roma citizens; the Hungarian government's exclusion of liberals, the Eurocentrism of liberals and their Orientalist perspective on the Hungarian society, the British secret service and immigration officers' exclusion of Eastern European Roma, Eastern Europeans in general, communists, Jews and the Orientals as well as the French left's exclusion of East Europeans. And these pieces of seaweed add up to a meaningful story only in the form of a discursive web of the East–West slope. This discursive framework helps to bring biopolitical racism to life again and again and thus cannot be separated from the issue of Eastern European difference. This is a complex web, some kind of epistemological mud which sucks everything and everybody into itself. This text reveals the above interrelationships by analyzing the emerging discursive positions simultaneously and interactively.

Keywords: East/West slope, racism, nationalism, global hierarchiák, discourse

Discussion in Relation to József Böröcz's Article *Informality Rules*

Márton Czirfusz: Geography of Informal Relations and Informal Labour

Abstract: This paper contributes to a recent debate in *Replika* about the significance of József Böröcz's paper "Kistérsadalom – kiskapuk" (Informality Rules), published originally in 2000 and republished in 2019 (for a related English writing see his 'Informality rules', also published in 2000). This article argues that the conceptualization of informality according to Böröcz sees informality not only as a social relation, but also as a geographical one which makes it relevant for geographical research. First, the paper offers an overview of Hungarian human geographical literature of the past 40 years and shows that the topic of informality as a multi-scalar relation is largely missing from the analysis of Hungarian society. Second, the article calls for new understandings of Hungarian geographical relations of past decades which take into account the decisive role informality plays in our society. Based on the perspective of the sociology of scientific knowledge, it is shown throughout the paper why informal relations and informal labour were not in the focus of Hungarian human geography in recent decades. Therefore, research questions for further scrutiny are asked, based on the conceptualization of Böröcz's original paper.

Keywords: informality, labour, scale, human geography, Hungary

Abstract: This paper seeks to contribute to the examination and critique of informality by recalling the mechanisms of social closure that are also present in capitalist class societies. Following the analyses of Max Weber, Frank Parkin and József Böröcz, it argues that it would be more appropriate to supplement the sociology of informality with an examination of contingent closure rather than merely informality itself. The main argument is that it is not informality that distorts excellence-based selection structures but illegitimate or illegal gain or exclusion; the source of the problem is not informality but the illegal or illegitimate use of it. Neither meritocracy nor credentialism would lead to a reassuring solution to the problem, as they reinforce the reproduction of social inequalities and class structure. The paper suggests the employment of the concept of informal social network resources instead of informal capital for further research.

Keywords: Social closure, contingent closure, informality, Stände, Weber, Parkin, Böröcz

Ágoston Fáber and Ádám Havas: *The Rise of Heteronomous Academia on the EU's Borderlands*

Abstract: The present essay is a response to József Böröcz's seminal article entitled *Informality Rules* published in *Replika* 20 years after its original appearance in *East European Politics and Societies*. More precisely, our work explores some ways informalities may corrupt and endanger the autonomous knowledge production in Hungary. We argue that in addition to the intertwining external forces of neoliberalism and illiberalism, academic autonomy in Hungary is also threatened by the selection processes governed by informal networks to the detriment of academic excellence. Furthermore, evidence is brought to illustrate that the systematic lack of reflection of official scholars on the internal hindrances of autonomous science serves to reproduce the status quo favouring, and upheld by, the domestic academic elite. To analyse the heteronomous functioning of Hungarian academia, the concepts of informalities and simulated protest are applied within a Bourdieusian sociological framework.

Keywords: Heteronomy, informality, simulated protest, neoliberal academia, illiberalism, counter-selection, Pierre Bourdieu

Popular Music in the Kádár Era: Perspectives, Opportunities and Limitations

Ádám Havas and Sára Wagner: *Adaptation or Innovation? Extracts from the History of Hungarian Popular Music*

Abstract: In their introduction to thematic session entitled Popular Music in the Kádár Era, the editors Sára Wagner and Ádám Havas attempt to contextualize the three articles within popular music scholarship. They argue that the main conceptual link between the articles is their strong emphasis on the construction of autonomous meanings instead of a passive

reception of mechanically imported (Western) styles and genres. Specifically, we elaborate on the capability of alternative cultural practices in the state-socialist political context, where similarly to other art forms, popular music was controlled by the state apparatus that prioritized system-legitimizing practices and simultaneously undermined open criticism. This tension lends a particular dynamics to the strategies developed by musicians in the course of negotiating between “commercial” success and counter-cultural identities. By exposing topics such as the adaptation of Western genres, the questionable status of the “concept album” and the cultural meanings of Hungarian space rock, the articles serve to demonstrate the relevance of popular music studies in Hungary, in addition to providing innovative heuristic tools for scholars researching this relatively unexplored period of Hungarian popular culture.

Keywords: Kádár era, popular music, nostalgia, space rock, concept album

Ádám Ignác: The Past Returns. The Beginnings of Musical Nostalgia in the Late Kádár Era. Popular Music and Nostalgia in the Late Kádár Era

Abstract: In this paper, I primarily examine what those Hungarian musicians of the 1970s and 1980s who have in common regularly gained success from the recycling of already existing musical pieces, and reactivating the (popular) musical past. The goal of the paper is to develop a popular music history that is not based on the succession of genres and generations, as works usually do that emphasize the trend-forming effect of rock music. On the contrary, I highlight the simultaneities, revivals, and (stylistic-compositional) differences within the genres. I focus first and foremost, therefore, on the joint work of the band “Hungária” and the various appearances of rock and roll in Hungary, trying to prove that certain songs and genres in the history of Hungarian popular music can be linked to different performers and periods at the same time. I argue that we can obtain the broadest and most comprehensive overview concerning the role of rock and roll in the musical nostalgia, if we collect and analyze local practices of imitating and covering Western popular music in socialist Hungary.

Keywords: musical nostalgia, covering, socialist Hungary, rock and roll, Hungária band

Dániel Szabolcs Radnai: Attempts to Overcoming Youth Culture. The First Hungarian Concept Albums (1971–1973)

Abstract: The main topic of my paper is the 1970s music genre called concept album as a special compositional form or medial construction and its positions and functions in pop-rock music of Kádár era in Hungary. At first, I delineate the difficulties of defining concept albums, highlighting some important notions in connection with the birth of this medial construction in the late sixties. In the second part of the study, I carry out an overall analysis about three early Hungarian concept albums (Illés: Human Rights, 1971; Omega: Szvit [Suite], 1973; Bergendy: Hétfő / Hét fő [Monday], 1973). The subsequent career of this special medial form in Hungary will also be investigated. Finally, I attempt to interpret the reception of such records in Hungary by the concepts of fashion, occidentalism and aestheticization.

Keywords: Kádár-era, concept album, pop music, Omega, Illés, Bergendy

József Havasréti: Time Robbers. Hungarian space rock as a paradigm of pop/rock music in the Seventies

Abstract: This paper covers a piece of the history of space rock in the context of Seventies Hungarian popular music. It reconstructs the main forms of space rock (in progressive rock and jazz rock scenes) based on the recordings of three crucial Hungarian bands of that era: Fonográf, Omega and Mini. Each band can be seen as a Hungarian version of a mainstream international genre: for Fonográf folk rock, for Omega progressive rock, and for Mini jazz rock and jazz funk were the most important influences. The characteristic themes and motifs of Hungarian space rock lyrics were (cosmic) exile, diaspora experience, or different fears and utopias concerning technological progress.

Keywords Afrofuturism, diaspora, jazz funk, fusion-music movement, progressive rock, roma jazz musicians, science fiction, Soviet bloc, space rock

Class, Strata, World system

Iván Szelényi: The Class Structure of a Post-Communist Social Formation. Reflections on Fordulat 26.

Abstract: This issue is the outcome of a collective work of young scholars working together in the so-called Situation Workshop (Helyzet Műhely). The review is limited to the first two chapters analyzing the Hungarian social formation and its class structure from a world-system perspective. It praises the theoretical coherence of the work and welcomes the emphasis on class. It expresses doubts about the Soviet Marxist distinction between “socialism” and “communism”, and claims that Marxist class analysis cannot be based on the concept of division of labor, as Marx defined classes on the grounds of relations of production.

Keywords: post-communism, post-state-socialism, world-system theory, division of labor, relations of production, class structure